

JUDAICA GALICIENSIA

Тарас Возняк

Тарас Возняк

JUDAICA GALICIENSIA

ДУХ І ЛІТЕРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНЬСЬКА АКАДЕМІЯ АКАДЕМІЯ
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО
ЄВРЕЙСТВА

Т.Возняк. Філософічні есе. - К.: Дух і Літера, 2017. - 548 с.
ISBN .....

Перша частина книги українського культуролога, головного редактора культурологічного Журналу «І» Тараса Возняка є спробою описати деякі аспекти феномену галицького єврейства і українсько-єврейських відносин як в історичній перспективі, так і на сучасному етапі.

Друга частина книги є своєрідним інтелектуальним путівником по вже не існуючому, проте надзвичайно цікавому, світі галицьких єврейських містечок - штетлів. Ця частина книги побудована як інтелектуальні подорожі до визначних осіб, яких дав світу цей цікавий єврейський універсум.

*Видавці: Костянтин Сігов та Леонід Фінберг
Коректура: Іванка Подольська
Дизайн обкладинки: Христина Рябуха
Комп'ютерна верстка: Герман Антонов
Дизайн серії: Христина Рябуха*

У виданні збережено авторський правопис

Видання вийшло завдяки ТЗОВ INIT:

Товариство
з обмеженою відповідальністю
“Науково-виробнича фірма
“Інформація і технології”

ЗМІСТ

7 ЄВРЕЙСЬКА СПАДЩИНА ГАЛИЧИНИ

- 9 Ізабелла Хруслінська: Інтерв'ю з Тарасом Возняком
– Єврейська спадщина Галичини
34 Галичина сьогодні
47 Ланцюгові пси історії?

59 ШТЕТЛИ ГАЛИЧИНИ (ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПУТІВНИК)

- 60 Феномен галицького штетлу

65 ШЛЯХ ДО ПАУЛЯ ЦЕЛЯНА

- 67 Бібрка, בוברק, בובריק
73 Перемишляни, פרעמישלאן
81 Рогатин, ראגאטין, ראטין
95 Галич, האליץ
106 Станіславів, סטניסלע, סטניסל
123 Тисмениця, טיסמניץ, טיסמעניץ
135 Надвірна, נאדווארנא, נאדווערנע
143 Коломия, קאלאמיי
167 Заболотів, זאבילטוב, זאבלאטאוו
178 Снятин, סניעטין, סניעטין
187 Делятин, דעלאטין, דעלאטין

- 195 Косів, קאסיב, קאסעוו
203 Кути, קיטוב, קיטעוו
215 Вишניця, וויזשניץ
223 Садгора, סאדיגורא
233 Чернівці, טשערנאוויץ

252 ШЛЯХ ДО БРУНО ШУЛЬЦА

- 255 Самбір, סאמבור
275 Старий Самбір, סטארי-סאמבור
281 Дрогобич, דראהאביטש
309 Борислав, באריסלוב
321 Трускавець, טריסקוויץ

330 ШЛЯХ ДО ЦАДИКІВ БЕЛЗА

- 332 Жовква, זשולקווא
338 Рава-Руська, ראווע רוסקא
345 Сокаль, סוקאל
349 Белз, בעלז

356 ШЛЯХ ДО ЙОЗЕФА РОТА

- 359 Буськ, בוסק
365 Броди, בראד
380 Підкамінь, פודקאמין
384 Заложці, זאלאשעץ

390 ШЛЯХ ДО ЙОСЕФА АГІНОНА

- 392 Золочів, זלאטשעוו, זלאטשיב
403 Тернопіль, טארנאפאל
416 Теребовля, טרעביוולא, טרעבעווילא

טרעמבאוולי

420 Бережани, ברעזשאן

428 Чортків, טשארטקעוו, טשארטקייב

440 Підгайці, פאדהייצה, פידהייעץ

448 Бучач, בוטשאטש

462 ШЛЯХ ДО ЮЛАНА СТРИЙКОВСЬКОГО

464 Ходорів, באדערעוו, האדריוו, האדעראוו

471 Жидачів, זידיצוב, זודיטשוב

477 Стрий, סטריא

492 Болехів, באעלעוו

505 Долина, דאלינע

519 Рожнятів, ראזניטאב, ראזניטעוו

529 Калуш, קאלוש

537 КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАЗВ І ТЕРМІНІВ

ЄВРЕЙСЬКА СПАДЩИНА ГАЛИЧИНИ

ЄВРЕЙСЬКА СПАДЩИНА ГАЛИЧИНИ

ІЗАБЕЛЛА ХРУСЛІНСЬКА

ІНТЕРВ'Ю З ТАРАСОМ ВОЗНЯКОМ ЄВРЕЙСЬКА СПАДЩИНА ГАЛИЧИННИ

І.Х.: Наскільки після 1991 р. єврейська спадщина Галичини присутня у свідомості українців? Чи можна говорити про етапи її засвоєння суспільством?

Безсумнівно, можемо говорити про певні етапи. Цей процес просувається. Мені здається, після Голокосту, латентного антисемітизму советського періоду та систематичних антиєврейських кампаній зі свідомості загалу було витіснено і Голокост, і саме існування євреїв як таких. У СРСР така національність була «небажаною». Натомість у Галичині були свої особливості – практично все галицьке єврейство знищено, натомість тих євреїв, які прибули зі сходу разом з новою владою, зараховували радше до росіян чи, ширше, советів. Консервативне галицьке суспільство їх відчужувало. Совети і галичани жили хоча і поруч, проте у різних світах, які могли перетинатися лише на службі чи по роботі. Я не знаю, як там було на Східній Україні. Можливо, там процеси були інші. Хоча про дві найбільші катастрофи – Голодомор і Голокост – там теж радше мовчали, ніж говорили, навіть у родинах. Тому про сам Голокост пам'ятаю тільки якісь уривки фраз: мама казала, що це було щось нелюдське, ті нещасні поневірялися, поодинокі євреї-втікачі,

лісами під час війни, як «дичина», «не мали де голову притулити». Напевно, внаслідок цього витіснення молодша генерація галичан, народжена у 1950-х рр., фактично, вже мала дуже мало інформації про ті події. І не особливо над цим задумувалася.

І.Х.: Що справило вирішальний вплив на хід тих процесів, зокрема постання історичної амнезії, які лишила по собі у спадок політика Советського Союзу?

Політика Советського Союзу на державному рівні була достатньо антисемітською, але я жив у провінційному середовищі, до якого все це не дуже й докочувалась. Мовчалося не лише для того, щоб витіснити психологічну травму, а й зі страху перед режимом. Але мовчалося не лише про Голокост, а й про українське підпілля, український рух опору, який бушував на наших теренах до початку 1950-х рр. Батьки не говорили про це відкрито при дітях: боялися, що дитина через необізнаність може про те щось сказати у школі або деінде, і це стане великою проблемою для родини. Тим більше, багато родин щойно повернулося з різних «магаданів та норильських». Репресії, щоправда, не такі криваві, не припинялися і у 1960 – 1970-х рр. Пам'ятаю репресії та арешт одного з племінників Бандери, який працював із моїм батьком. Втім, загальне неприйняття советської дійсності та влади на наших теренах було завжди. Важко окреслити, в чому це полягало, але більшість галицьких дітей, особливо у провінції, виросли в атмосфері неприйняття всього советського, однозначного й рішучого. Це була доволі поширена позиція в Галичині і, може, Волині. В цілому, в Україні було, гадаю, все ж трохи інакше.

Що стосується єврейського питання, то я думаю, що советські антисемітські впливи в Галичині були не надто сильні. Очевидно, у період Другої світової війни галицьке суспільство дістало величезні травми: йдеться не тільки про винищення євреїв, було також винищення українців та поляків, депортація українців і поляків, жорсткий опір советам та нацистам з боку українського підпілля, жорсткий опір нацистам, советам та українцям з боку поляків. Це був час репресій і, практично, знищення верхівки українсько-галицького суспільства. Окрім того, розгорався жорсткий польсько-український конфлікт. Це була величезна загальна травма, і на тому тлі Голокост неначе губився. Можливо, в Галичині була помітніша польська присутність і відсутність, аніж єврейська.

Єврейська трагедія не знаходила речників, крім окремих постатей, котрі мали певні знання та сумління. З українського боку трагедію галицького єврейства практично не озвучували, а з єврейського боку просто нікому було говорити, бо винищили всіх майже вщент. Сучасна єврейська громада, котра пробує говорити від імені галицького єврейства, – це, як правило, люди з Центральної України або з Росії – зі Сходу. Вони не є прямими спадкоємцями дуже специфічної етно-культурної групи питомо галицького єврейства, яке після входження Галичини в Австрійську імперію пройшло особливий шлях розвитку і, по суті, складало особливий субетнос. Сучасна єврейська громада Галичини лише вчиться говорити від їхнього імені і, продираючись крізь власну советизацію, пробує розвивати ту культуру. По суті, вона тільки повертається до свого єврейства. А шлях ще довгий. Проте дуже часто вони просто

переносять до Галичини свою російську чи російськомовну єврейську культуру, яка розвивалася в Російській імперії. Базовою мовою сучасної єврейської громади Галичини є саме російська. Так сталося, у цьому ніхто не винен. А власне галицька – їдишська, польськомовна, німецькомовна – єврейська культура залишається надалі безмовною сиротою. Мені навіть здається, що сучасні українці і поляки більшою мірою нею цікавляться, ніж сучасні євреї України. Повальна більшість не знає ані їдишу, ані німецької чи польської мови, не знає контексту Австро-Угорської імперії, австро-угорського міту, не має щодо нього жодних сентиментів. А без нього культури євреїв Австро-Угорщини не зрозуміти. Цю велику невідповідність потрібно долати і євреям Галичини, і українцям. У Польщі вже багато що зроблено – маємо там добрих партнерів. Величезний пласт гебрейської культури Галичини має нарешті бути освоєним і знайти своїх господарів.

Я пам'ятаю, як у 1970-80-х роках на Хмельниччині старші жінки ще кликали онуків на їдиш, і діти їх розуміли. Відповідали російською, але бігли додому, бо бабця сказала, що треба. Тоді їдиш іще жив, подеколи навіть на вулиці. Не думаю, що це залишилось. Багато людей виїхало до Ізраїлю, а там, з огляду на потребу консолідації народу, їдиш теж свого часу трактували як суржик і не сприяли його розвитку. Тому відбувся певний культурний розрив, їдишська культура, по суті, осиротіла...

І.Х.: Ми заторкнули тему Голокосту. В українсько-єврейських взаєминах особливу роль відіграв період Другої світової війни, зокрема антисемейські погроми,

які влітку 1941 р. прокотилися Львовом та іншими містами Галичини. Як відомо, у погромах брала участь частина українського населення. Євреї, які пережили Голокост, зокрема Курт Левін чи рабин Кахана, про це писали у спогадах...

Я недостатньо володію матеріалом, аби чітко стверджувати, що було насправді і який був масштаб цих погромів. Зараз матеріали про них з'являються у Львові та Золочеві. Натрапляв і на спростування – мовляв, нічого не було. Думаю, ці ексцеси могли бути і спровоковані, і спонтанні. Очевидно, що це була реакція на відкриття енкаведистських тюрем. Нацисти були зацікавлені у погромах, то й нацьковували одних на інших – поляків на українців, українців – на поляків та євреїв. Думаю, це питання потребує скрупульозного вивчення без політичних спекуляцій. Щоправда, не знаю, чи така неупередженість можлива. Якоюсь мірою, думаю, причина погромів у перші дні війни криється у самій людській натурі. У кожному з нас сидить звір, тож не треба зарікатися, що таке вже ніколи не повториться. Ми живемо у менш кровожерливі часи, і тому нас ніщо не спокушає. І в цьому сенсі сумнівними є взаємні звинувачення: скажімо, українці оскаржують євреїв у тому, що їх було більше в НКВД, а отже, саме вони були чи не головними організаторами Голодомору в Україні та звірячого винищення в'язнів тюрем у Західній Україні у перші дні війни; євреї ж стверджують, що українці і тільки вони були організаторами погромів чи антиєврейських акцій під час Другої світової війни. Частина євреїв та українців справді була до того причетна, однак не всі. І групова відповідальність тут навряд чи доречна.

Що ж до мотивації тих, хто брав у цьому участь, то це – питання радше людської природи, а не конкретних націй як організованих спільнот. Навіть у цьому запитанні одразу була неначе прихована відповідь – «частина українського населення», але ж так само і «частина польського населення» Львова – бо вони теж витягували з підвалів НКВД своїх рідних, яких розстріляли при відступі червоні. А так насправду – то попри можливих інспіраторів, головним виконавцем була «вулиця», яка не має національності. У цьому сенсі, мені здається, глибоке філософське дослідження тут навіть потрібніше, аніж історіографічне. Можна порахувати українців, які брали участь у знищенні євреїв. Можна порахувати поляків. Можна й тих, які рятували євреїв або допомагали їм. Але насправді це – проблема людської природи. Я про організовані акції не кажу – це інші речі.

Втім, не всі піддавалися темній стороні своєї природи. Пригадую одну історію, почуту від мого діда. Десь у 1941 чи 1942 році німці зібрали всіх євреїв з околиць у містечку Долина у передгір'ї Карпат з тим, щоб довести до кінця акцію знищення євреїв. Не знаю, з яких причин – чи для того, щоб втягнути у груповий злочин, чи аби застрахати – вони зібрали сільських війтів, бурмістрів з містечок, щоб показати їм табір у Долині і саму страту. Туди привезли, по суті, насильно, сільського голову тої місцевості, звідки походить мій батько, старшого чоловіка, який був сільським війтом ще за Франца Йосифа I і за міжвоєнної Польщі. Він тоді вже був літній чоловік, ледь не сімдесятилітній. Повернувшись додому, він сказав, що не хоче бути війтом і жити у такому світі не хоче. Ліг – і помер. Яка реакція адекватніша: вибух люті чи болю за своїх

рідних, яких витягли з тих катівень НКВД, чи відмова жити в такому світі? Я не знаю, я – не суддя. Суддя там, нагорі.

І.Х.: Коли ви вперше зрозуміли, що Львів і Галичина дуже важливі для євреїв і єврейської культури, і що це особисто для вас означало?

Це відбулося десь у 1960 – 1970-ті роки. Я виріс у моноетнічному середовищі, українському майже на 100 відсотків, у глибокій галицькій провінції, у світі вже після Голокосту, в якому наявність не тільки єврейського, а навіть російського елементу була екзотикою. Це стосувалося не тільки мене, але й моєї родини. Пригадую один курйозний випадок: моя мати була вчителькою. Якось вона складала список вчителів тієї школи: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність. Вчителька фізики, Софія Юліївна Гетьманенко, такий-то рік народження, про національність каже: єврейка. Це був такий шок для моєї мами, що вона інерційно, хоча була дуже стриманою, сказала: як то? Як таке можливо? Невже такі люди взагалі є в цьому світі? Виявилося, що є. І це при тому, що вони зустрічалися щодня у тісному вчительському колективі. Стало якось незручно. Але мама навіть не підозрювала, що Софія Юліївна єврейка. Про це просто якось не думалося. Але цей конфуз був дуже важливим для мого усвідомлення різноманітності світу.

Що стосується моїх дитячих спогадів, то євреї – це було радше щось мітичне, пов'язане з різдвяним святочним циклом: Жид і Сура як обов'язкові і дещо комічні, хоча важливі персонажі. Дехто з євреїв

ображається на ці різдвяні інтермедії, генеалогія яких тягнеться ще до середньовічних карнавалів та театру бароко. Обов'язково сніг, гори, надвечір'я, напіврадісне-напівтривожне очікування вертепу, збудження – довіранедовіра, чи все це дійство справжнє, чи таки театр. Жид для галицької дитини – це хтось у традиційно чорному, з довгим волоссям, пейсами... Він жартує, разом з чортиком гонить карпатськими снігами... Це – перші дитячі спогади, але дітей страшили не тільки Жидом. Мене страшили ще й фотозбільшувачем, який стояв у кутку кімнати і теж був чорним та великим. Я до того кутка помешкання не наближався.

Наступний спогад – це розмови мого діда і його братів, людей ще австрійської епохи, ветеранів Великої війни, як вони називали війну 1914 року. У тих розмовах постійно фігурували дивовижні країни, як-от Зюдтіроль, Волохи, та персонажі, як-от босняки. Тільки потім я зрозумів, що це – Південний Тіроль та Італія, де вони воювали. Вони, напевно, недоговорювали, не все я розумів. Вони зустрічалися, як правило, на якихось родинних та релігійних святах і дуже поважно говорили про давні довоєнні часи – ще до Першої світової. Мій дід у Першу світову війну служив, як і більшість галичан, в австрійському війську. Це був зовсім інший світ, де євреї були не мітологемами, а сусідами, живими людьми: інколи поважними, інколи – смішними, але живими. У тих розмовах згадувалися мітологічні для мене люди: скажімо, знаний на всю околицю, майже легендарний угорський єврей доктор Сабат. Коли прийшли нацисти, то цілий повіт збирав підписи, щоб його не забрали до концентраційного табору – і німці його не чіпали ледь не до самого кінця війни. А коли війна вже доходила до кінця, він

зрозумів, що в тій агонії режиму йому порятунку не буде, тож вирішив перейти через гори в Закарпаття, тоді окуповане Угорщиною: там ще не було жорстких репресій проти євреїв. Проводити його гірськими перевалами викликалися кілька братів-українців. Очевидно, він узяв з собою якісь гроші, може, якесь золото, і замість того, щоб довести на Закарпаття, вони на перевалах його вбили. Що переважить у груповому оскарженні українців – ті двоє-трое, хто його вбив, чи десятки тисяч, що підписали листа? Мій батько та «люди», як у нас кажуть, свято переконані, що за цей злочин вся родина тих «провідників» була покарана, і таки правда – вимерли всі. Від різних хвороб. Проте це правда. Пізніше, готуючи число журналу «Ї» про гебрейську Галичину, я знайшов документи, що стосувалися цієї людини. В англomовних текстах раптом надивав спогади про цього мітичного доктора Сабата: знайшов підтвердження розмовам моїх дідів у спогадах, написаних в Ізраїлі, Сполучених Штатах Америки. Розрізнені дитячі спогади почали набувати реальних обрисів, але довший час для мене це була чиста мітологія, як і поле, яке мені принагідно показував батько, що до війни належало Сабатові та його дружині. А у 1970-х рр. я раптом виявив, що в містечку, з якого походять мої родичі, є величезне кладовище того невідомого мені ефемерного народу. Це було ціле місто величезних надгробних каменів – мацев. Для малого хлопчини, який візуально зовсім інакше сприймав світ, відкриття чогось такого – це чимала дивовижка. Працюючи над числом журналу «Ї» про гебрейський усесвіт Галичини, я збирав історії наших містечок і раптом виявив, що навіть містечко Рожнятів, котре сьогодні налічує заледве п'ять тисяч

мешканців, має чималу писану єврейську історію. З іменами, які я вже чув, з планами будинків і навіть шляхом, яким мешканці гнали худобу на зарінки. Це для мене було черговим шоком.

Навіть коли я вже пішов на вищі студії, то траплялися не менш смішні конфузи, ніж з моєю матір'ю. До якогось моменту я й до голови не брав, що не всі студенти, з якими я вчився, є українцями. Про росіян та інші «канонізовані» в СРСР національності не йдеться. Я особливо не задумувався про національність своїх однокласників: знав, що росіяни є, середньоазіати, кавказці. А що стосується євреїв, то в мене досвіду не було. Десь на другому-третьому курсі почав усвідомлювати, що деякі мої однокласники, незважаючи на здебільшого українські чи російські прізвища, все-таки мають інше коріння.

І.Х.: Внаслідок чого ви настільки зацікавилися єврейським питанням і культурою, що стали одним із головних учасників українсько-єврейського діалогу? Ви дуже багато про це писали. Чому вважаєте цю проблематику важливою?

У моєму випадку є одна істотна річ. Силою обставин, себто це – не моя заслуга, я від початку не був заражений побутовим простацьким антисемітизмом, який завжди йде чи з родини, чи з суспільного дискурсу. Я думаю, у великих містах побутового антисемітизму було більше, аніж у провінції. Моя родина була поза тим контекстом. Єврейське питання для мене не складало жодної проблеми: наприклад, не маю також жодних антихорватських настроїв чи антигрецьких. Це, напевно, перший елемент, котрий дозволив мені

спокійно дивитися на ці речі без якихось доктринальних чи емоційних навантажень. А потім – просто цікавість до інакшого, інакшої культури, іншого народу. Я згадую те кладовище у Рожнятові: суто візуально він мене дуже зацікавив і заскочив своєю абсолютною інакшістю і відчуженістю. Він відрізнявся від милих та погідних провінційних галицьких цвинтарів, наче справді заचाївся у своєму сирітстві...

Безсумнівно, моє зацікавлення гебрейським фрагментом галицького культурного шару пов'язане зі спробами повернення до своєї галицької ідентичності, відбудови її у всьому багатстві та різноманітності. Починалося з галицько-українського культурного кола: тут в мене теж є дуже цікавий людський досвід. Коли вчишся у школі і пишеш твори, які задає вчитель, то наче відповідаєш на офіційний запит української, тоді ще советської держави, офіційною мовою, себто кодифікованою сучасною українською. Однак, коли я почав писати тексти вже не для школи, а для себе чи від себе, то почалися проблеми. Я зіштовхнувся з дивною річчю: той варіант советизованої та уніфікованої української мови виявився для мене чужим, неадекватним тій дійсності, в якій я виростав. І тоді я спробував писати, принаймні частково, галицьким діалектом. Це було більш адекватно, менш фальшиво. На рівні інтуїції мені стала зрозумілою ситуативна фальш нормативної літературної мови. Скажімо, для мене Василь Стефаник (1871 – 1936) чи Марко Черемшина (Іван Семанюк, 1874 – 1927) – галицькі письменники, абсолютно зрозумілі і адекватні ситуації: наближення до живої, а не препарованої ідентичності проходило складно навіть в українсько-українському контексті.

Зараз я, на жаль, втратив пронизливе відчуття неадекватності чи фальші, але дитина наївна і чесна, особливо коли хоче максимально виразити себе. Це був тільки перший крок до себе – починалося з української ідентичності, українсько-галицької автентичності, тобто з усвідомлення галицької специфіки. Наступними елементами галицької специфіки були її польська і єврейська складові. Звичайно, процес повернення до автентики був повільним і тривав роки: легітимізація галицької і польської присутності як невід'ємного елемента моєї самосвідомості, реконструкція єврейської присутності вже зараз. Я говорю про ре-конструкцію тому, що ми зараз вже не можемо опертися на присутність галицьких євреїв: їх просто немає. Тому пробуємо ре-конструювати єврейський культурний пласт і якимось інкорпорувати його у сучасний галицький та український контекст. Таким чином, стаємо наче спадкоємцями польського і єврейського культурного спадку. Цим ми займаємося у журналі «І» упродовж багатьох років, не скажу, що безрезультатно.

І.Х.: Починаючи з 1990-х рр., журнал «І» видав кілька чисел, присвячених українсько-єврейській тематиці. З одного боку, це – спроба пригадати справжню єврейську галицьку культуру, якої вже не існує, а з іншого – спроба ведення діалогу. Як ще поясните ці ініціативи?

Журнал і числа, які стосуються цієї тематики, значною мірою виростають із культурних пошуків кінця 1970-х – початку 1980-х років, із андерграундних середовищ, які цікавилися загальнокультурним

контекстом. Свого часу існував гурток, який збирався щоп'ятниці в одній з підпільних — у буквальному сенсі слова, бо була у підземеллі за адресою вул. Грабовського, 14, вітражних майстерень Львова. В цьому було щось загадкове, бо, попри літературні чи політичні дискусії, не забували ще й складати вітражі — ледь не масонська ложа. Багато хто з того гуртка зараз став провідним інтелектуалом, і то не лише України — доля розкидала людей по світу. В Москві опинився Ігор Клевх (1952), в Гайдельбергу — Григорій Комський (1950). Когось закинуло до Стратфорда, когось — до Стокгольма. В майстерні ж завжди циркулювала велика кількість забороненої і напівзабороненої літератури, яка через цих людей входила у культурний контекст Львова. Одразу хочу сказати, що це було середовище, безсумнівно, інтернаціональне — Ігор Клевх, хоча й хрещений в костьолі у Бердичеві, вважає себе росіянином, Григорій Комський, котрий мешкає зараз у Гайдельбергу, за походженням єврей, але вважає себе радше людиною російського культурного кола. Ну, а в мене виходу наче і немає. Так от, там вперше ми спробували шукати літературу, яка відповідала б місцю, в якому ми знаходимось. І не тільки шукати, а й писати. Ігор Клевх писав російською — його галицькі тексти просто блискучі, чого варта хоча б повість «Поминки по Каллимаху». Прекрасні тексти писав і Григорій Комський. Саме в цьому колі я познайомився з книжками двох блискучих польських авторів, котрі стосуються галицьких містечок. Перший — це Бруно Шульц (*Bruno Schulz*, 1892 — 1942) з «Динамоновими крамницями», ми почали його перекладати ще на початку 1980-х. Клевх і Комський перекладали російською, і боролися з російською, як леви. Вводили

в мову галицизми й українізми, щоб якось її забарвити. Зрештою, цей шлях свого часу обрав і Микола Гоголь (*Микола Гоголь-Яновський, 1809-1852*). З нами був і Микола Яковина (1957), котрий був то безробітним, то першим демократичним головою Івано-Франківської обласної ради, то депутатом Верховної Ради, але певний час був і вільним художником – і саме тоді він перекладав. Ми з ним почали паралельно перекладати Шульця на українську, переклали ледь не все, що він написав. Саме Шульц, попри Франка (Іван Франко, 1856 – 1916), повернув нам Дрогобич: ми побачили його не як купу каміння чи напівзруйнованих кварталів центру. Шульц показав генезу тих кварталів, їх єврейськість, і вони неначе наповнилися сенсом. Другий же автор – це Юліан Стрийковський (*Julian Strykowski, 1905 – 1996*). Тільки потім, за двадцять років, я прочитав, що він теж був євреєм – Песахом Штарком (*Pesach Stark*), а тоді для мене він був поляком. Його роман «Аустерія», котрий поки що не перекладений українською, – це один з найкращих творів про Стрий, однак, думаю, сучасні мешканці міста й не підозрюють про його існування. Якщо Бруно Шульц вже «розкручений», то Юліан Стрийковський – ще ні. Вони повернули нам автентику цих двох міст. Потім були інші міста й інші тексти... Йозеф Рот (*Moses Joseph Roth, 1894 – 1939*) і Броди, Йосеф Агнон (*Shmuel Yosef Agnon; 1887 – 1970*) і Бучач, Карл Еміль Францоз (*Karl Emil Franzos, 1848 – 1904*) і Чортків, Манес Шпербер (*Manes Sperber, 1905 – 1984*) і Заболотів, Пауль Целян (*Paul Celan, Paul Antschel, 1920-1970*), Роза Ауслендер (*Rose Ausländer, Rosalie Beatrice Scherzer; 1901 – 1988*) і Чернівці...

На початку 1990-х, коли ми вийшли з підпілля і почали перетворювати цей журнал з самвидаву на офіційне видання, то серед інших тем виник

і мотив нагадування про присутність польського, австрійського, єврейського субстрату в українському контексті. Перше число, яке стосувалося єврейських тем, мало радше загальноукраїнський контекст, де галицькі, регіональні аспекти були вторинними. Ми спробували подати корпус текстів, які хоч би трішечки ознайомили людей з єврейською філософією й культурою, українсько-єврейськими стосунками. Передруковували, перекладали твори Володимира (Зеева) Жаботинського, інших лідерів культурницького і політичного сіонізму. Мені здається, що це число назагал було вдале. То був певний прорив.

Ксенофобські тенденції, принаймні, у Львові, були тоді достатньо очевидні – мова йде про початок 1990-х рр. У Львові тоді систематично видавали кілька антисемітських рептильок, підозрюю, не без допомоги нашого північно-східного сусіда. Але й своїх, так би мовити, «геніїв» у Карпатах не бракувало. Тим не менше, коли ми випустили перше «єврейське» число, ніхто не відважився оскаржити нас у якихось проєврейських позиціях. Може, не дуже розуміли чи просто побоювалися. Громадськість дуже добре сприйняла те число, воно вмент розійшлося, як бестселер. Втім, єврейська тема є тільки одним із предметів нашого журналу – ми розглядаємо проблему толерантності й культурної ре-конструкції набагато ширше. Єврейське число лягало в загальне тло. Коли ми випускаємо числа, присвячені галицькому культурному феномену, єврейські елементи влітаються природно: не як щось екстраординарне, а як абсолютно невід’ємна частина.

Отже, ми займаємося ре-конструкцією галицької історичної цілості чи культурного контексту. Без єврейського елементу це просто неможливо. В якомусь

сенсі, думаю, ми робимо роботу, яку мала б виконувати сама єврейська громада Галичини і Львова, ми-бо повертаємо їхній спадок. Ми можемо допомогти громаді стати реальним спадкоємцем галицьких євреїв. Втім, не можемо говорити тільки про Галичину: на Буковині величезна літературна школа – Пауль Целян, Соня Моргенштерн, Манес Шпербер – величезні поклади культурних скарбів. Однак, щоб їх освоїти, потрібно для початку вивчити мови, якими вони писали: польську, німецьку, їдиш. Я думаю, прізвиська згаданих мною велетів людського духу сьогодні для більшості євреїв на Галичині чи на Буковині дуже мало що говорять. Як правило, причиною є той же мовний бар'єр. І це – велика проблема, котру ми пробуємо зменшити, перекладаючи ці твори, вводячи їх в український культурний контекст.

Сьогодні Бруно Шульц вже загальновідомий, навіть нещодавні антисеміти починають з нього користати, натомість 25 років тому, коли ми починали його перекладати, думаю, лише якихось п'ятеро-чотверо людей в СССР знали це прізвисьце. Ми навіть не підозрювали, що можемо зробити це прізвисьце загальновідомим: просто самі для себе його відкривали. Але, щоб його відчувати, потрібно було почати ще й перекладати: коли перекладаєш, набагато глибше входиш в текст. Потім прийшла нова генерація перекладачів – Андрій Шкарб'юк, котрий зробив ще один переклад практично всього Шульца, а також невтомний перекладач польської літератури Андрій Павлишин. А перед нами був ще один перекладач – Іван Гнатюк, котрий переклав більшу частину Шульца. Його переклади були, як на мене, занадто редаговані – однак такі були часи. Сьогодні за Шульца взявся

Юрій Андрухович – перекладає, але, гадаю, і вчиться. Отож маємо вже величезну Шульціану українською мовою. Після цього розпочалася боротьба за повернення Шульца до Дрогобича. Ми вели боротьбу з дрогобицькою владою – міською, районною. Потім – відоме віднайдення та викрадення фресок Шульца, свого роду регіональний шульцгейт. Нам вдалось організувати цілу громадську кампанію, залучити органи влади і міжнародну громадськість. Але зараз це банальності. Шульц повернувся, і це – результат 25-річної роботи багатьох людей. Саме це я називаю ре-конструкцією.

І.Х.: Стереотипно вважається, що Західна Україна, зокрема Галичина – це регіон України, де найсильніший націоналізм, який асоціюється з антисемітизмом. Як, на вашу думку, виглядає на сьогодні проблема антисемітизму в Галичині?

Що стосується антисемітизму, я думаю, значною мірою він був експортований зі Сходу, особливо новий, найостанніший. Що ж до націоналізму, то національна свідомість західних українців у баченні сторонніх спостерігачів часто підміняється націоналізмом. Говориш українською – отже, ти націоналіст, думаєш українською – запеклий націоналіст. Інколи це робиться свідомо, а інколи – з наївності. Однак, повернімося до самосвідомості. Не треба забувати, що Галичина та Львів – центри національного відродження українства, на відміну від, наприклад, центральної України. В Російській імперії цього відбутися не могло. В ті часи і за тими мірками у ліберальній Австро-Угорській імперії відбувалися національні відродження багатьох

народів: хорватів, сербів, угорців, чехів, словаків тощо. Лише на невеликій території, у Королівстві Галичини і Лодомерії (офіційна назва краю), відбулося національне відродження аж трьох народів – українців, поляків і євреїв. І кожен з них вважає Львів як столицю Галичини місцем, де вони відродилися до національного життя. Парадокс, якщо мислити за логікою «або-або», проте це – історичний факт. Тому ми маємо усвідомлювати його в логіці «і-і» – відродження і поляків, і українців, і євреїв.

Про польське та українське відродження ми, поляки та українці, чудово пам'ятаємо. Але забуваємо, що був і третій елемент – відродження єврейського культурного життя і вибух сіоністського руху в кінці XIX ст. в Галичині. Це – фундаментальний факт, який ми ще повинні усвідомити. Ці процеси національного відродження тісно переплетені, хоч інколи й конкурували між собою. Часом вони нагадували дзеркальні відображення.

Ризикну ствердити, що, якоюсь мірою, українське національне відродження в Галичині було віддзеркаленням польського національного відродження і організаційно, й ідеологічно. Інколи доходило до смішного, коли якісь перверзії польського національного відродження абсолютно дзеркально відображалися й в українському. Те саме стосується і третього елемента, єврейського. Тому я не думаю, що у цьому взаємному переплетінні є великий парадокс. Втім, в силу історичних обставин, польське населення або саме виїхало, або було депортоване, або винищене нацистами і советами. Єврейське галицьке населення знищили практично дощенту. Лишилися тільки українці, і то без провідної верстви та інтелігенції,

з тією ж ідеологічною парадигмою безсумнівного патріотизму, випрацьованою в Галичині і у Львові в трьох вогнищах національного відродження водночас. Тому українці-галичани такі патріотичні, такі національно свідомі. Бо ж ми успадкували і величезну українську, і величезну польську патріотичну традицію. Хоча комусь може видатися, що це обов'язково має суперечити толеруванню національного відродження інших народів.

Історія звела нас всіх в одне місце, і часом це справді призводило до таких трагедій як Польсько-українська війна 1918–1919 рр., польські паціфікації у Галичині 1930-х, і у відповідь – український терор щодо Польської держави у 1930-х роках. Після того була вже відкрита боротьба ОУН і УПА проти АК у 1940-х.

З євреями таких гострих сутичок не було, тому що євреї й українці були менш сильні, ніж польські політичні нурти. Дуже часто українці з євреями мусили об'єднуватися проти поляків, аби виграти у виборах до парламенту у Відні чи до місцевих регіональних влад як-от у 1909 році. Де прохідним був єврейський кандидат, там українці підтримували євреїв, де прохідним був український кандидат, там євреї підтримували українців. Ці стосунки не були настільки жорстокими, як польсько-українські. Але конфлікти теж були.

Тобто треба бачити історію, генезу українського патріотизму чи чіткої української самосвідомості галичан. Усе відбувалося в контексті революції 1848 р. – «Весни народів» у Європі та Австрії.

ІХ.: А яка Україна сьогодні?

У теперішній Галичині схрестилися дві тенденції. З одного боку, справді, ми всі – діти своїх батьків. Ми, напевне, ніяк не зможемо відійти від української визвольної традиції початку ХХ ст., руху опору 1930 – 1940-х рр. Але не треба забувати, що на цю традицію нашаровуються й інші нурти, інші відповіді, котрі приносять із собою сміття на кшталт антисемітизму чи ксенофобії. Зараз лідери в Галичині, котрі вважають себе твердими патріотами, дуже часто нерозбірливо, безглуздо, ба навіть злочинно переймають риторичку, яку провідники Західно-Української Народної Республіки в 1920-х рр. навіть уявити собі не змогли б. Думаю, дуже багато цього сміття іде, власне, з іншою погромницької традиції, але, пишучи історію містечок і шtetлів Західної України 1918 – 1919 рр., я не бачу там державного, усвідомлюваного, програмного антисемітизму. Я не ідеалізую українсько-єврейських стосунків того часу. Коли Західно-Українська Народна Республіка боролася з відродженою Польщею за свою незалежність, євреї були наче між молотом та наковальнею: вони оберігали свою громаду, були лояльними щодо влади Західно-Української народної республіки. Інколи помагали, інколи оборонялися від ексцесів військового часу.

І.Х.: Ми вже згадували, що ви разом з І. Дзюбою, М. Мариновичем та Є. Сверстюком були учасником українсько-єврейського юдео-християнського діалогу, що розпочався ще в 1990-х рр. В якому контексті цей діалог зароджувався?

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. був для Європи тривожним. В той час почався розпад Югославії,

який призвів до трагічних наслідків – масових убивств і жорсткого міжетнічного протистояння, коли політичні еліти сербів, хорватів і боснійців виявилися нездатними опанувати свої народи, дати їм мирний спосіб здобуття незалежності. Багато хто боявся, що тим же шляхом піде Советський Союз, і наслідки будуть іще страшнішими. Не знаю, якою мірою ці страхи були інспіровані владою агонізуючого Союзу. Було багато спалахів на кшталт вірменських погромів у Баку чи конфлікту в Фергані між різними мусульманськими етнічними групами – по суті, весь південь СРСР запалав. Люди справді відчували запах диму, і, враховуючи масштаби СРСР та наявність атомної зброї, світ просто боявся розпаду СРСР. У цьому контексті можна зрозуміти реакцію світового єврейства – і в Ізраїлі, і в Сполучених Штатах – на ці процеси. Вони розуміли, що якщо почнеться щось на кшталт російсько-українського чи українсько-молдавського протистояння, то це закінчиться трагічно, зокрема й погромами євреїв.

Тому було дуже важливо розпочати діалог, створити платформи для моніторингу температури в цьому котлі й перевірки, чи не наближається вибух. Цими платформами й були українсько-єврейські, християнсько-юдейські зустрічі. В такі непевні часи дуже важливо не втратити контакту. Я саме так розцінюю роль перших зустрічей, хоча, може, хтось бачив їх у більш академічному ключі. Може, для них основним завданням було введення в науковий обіг юдейської тематики, створення перекладів, повернення до життя літературних постатей і т. д. Проте, як на мене, основним було тримати один одного за руку і відчувати, що ми в контакті.

Думаю, це багато хто усвідомлював. Скажімо, Єрусалимський університет організовував зустрічі українських та єврейських інтелектуалів, у яких брали участь впливові в різних середовищах люди з Західної й Центральної України, від влади, інтелігенції, літературних середовищ, політичних... Це був дуже активний процес від самого початку української незалежності, особливо за президентства Леоніда Кравчука – і, як на мене, ефективний.

Це був реальний політичний механізм. Слава Богу, українська політична й інтелектуальна еліта виявилася на висоті. Так само виявилися на висоті єврейські політичні еліти – не тільки з України, а й з Ізраїлю, Сполучених Штатів, інших країн. Вони провели величезну роботу, внаслідок якої антиєврейські ексцеси в Україні виявилися просто неможливими.

Повертаючись до початку нашої розмови, повторю: природу людини не змінити. Завжди знайдуться «доброзичливці» з обох сторін, тим паче доти, доки в тих стосунках присутній третій, зацікавлений в тому, щоб українці були антисемітами, а євреї – україножерами... Той третій завжди докидатиме дрівець до вогню. Кравчук – досвідчений політик – це усвідомлював і доклався до того, щоб все пройшло спокійно.

І.Х.: Як на сьогодні виглядає цей діалог? Які його головні складові?

Зараз ситуація дуже змінилася. Не має сенсу говорити, що сьогодні в Україні можуть бути єврейські погроми, але досі працює стара «погана пам'ять» про двадцяті, тридцяті, сорокові роки, гоніння на євреїв у

часи Сталіна і т. д. Тому досі є страх, що це повториться. Дехто досі репродукує ці страхи, особливо на Заході.

Мені здається, українське єврейство досить органічно вписалося в український політичний і культурний контекст. Зараз якихось значних проблем немає. Варто подивитися хоча б на участь євреїв в українському бізнесі чи політиці, зрештою, в розбудові держави. В Україні ніхто не робить проблем з національних ідентичностей. Скажімо, якщо для натуралізації в Угорщині, Польщі чи Ізраїлі потрібно довести свою належність до тієї чи іншої етнічної групи, то в Україні цього немає.

Люди єврейського походження – це не конче свідомі євреї, котрі мають провадити якусь «єврейську політику» в Україні. Вони займаються бізнесом чи політикою, як будь-хто інший. Вони є у всіх політичних таборах: серед помаранчевих, синіх та білих з червоним серцем... Суспільство поділилося за іншими ознаками, і це нормально.

ІХ.: На закінчення мені було б цікаво поговорити про ваші тексти про хасидизм. Що особисто вас цікавить в хасидизмі?

Хасидизм виник як реакція на певні суспільні зміни і неспроможність єврейства XVII – XVIII ст. відповісти на виклики життя. Якщо дещо спрощувати, то праведність єврея до появи хасидизму полягала у вивченні Тори та сповненні її приписів. Не кожен міг собі дозволити займатися тим цілими днями. Натомість засновник хасидизму Баал Шем Тов (*Ісраель бен Елієзер*, 1698 (?) – 1760) наполягав, що Бог живе у всьому, зокрема і в щоденній праці. Тоді потрібно було

ще якимось відрефлексувати і на громадянські війни, які точилися у Речі Посполитій у XVII ст. Релігійна й адміністративна верхівка єврейського суспільства Речі Посполитої не змогла пояснити, чому єврейська громада виявилася безпорадною перед погромами, чому у тих всіх війнах саме єврейська спільнота постраждала найбільше. Реакцією на це і став хасидизм.

Певною мірою, хасидизм подібний до протестантського руху в християнському світі: той постав, коли християнство опустилося до торгівлі індульгенціями, а священничі посади і єпископські кафедри купувалися. Те ж відбулося і в юдаїзмі. Рабинат як інститут не зумів відповідно зреагувати на складні ситуації громадянської війни, війни всіх проти всіх. Хасидизм дав відповідь, аналогічну тій, яку свого часу дав Мартін Лютер (*Martin Luther, 1483 – 1546*): людина не потребує посередників на шляху до Бога – тим більше, банкрутів і корумпованих чиновників від Церкви чи якоїсь іншої релігійної структури. Людина може напяму говорити з Богом. Гадаю, хасидизм виник саме тому.

Свого часу київський філософ Лев Шестов (*Єсуда Лейб Шварцман (1866 – 1938) – російський чи український філософ єврейського походження*) написав роботу під назвою «*Sola fide*»: «Тільки вірою рятується людина». Це – теза Лютера. Думаю, що творець хасидизму Баал Шем Тов (Бешт) пішов тим же шляхом. Цадик може напяму спілкуватися з Ним, впадаючи в транс, і Той йому відповість.

Звичайно, хасидизм має свої темні сторони. Але головна ідея полягає в спробі відмовитися від формального підходу на користь живої віри, через

містику перейти до більш інтимного спілкування з Богом. Прагнення безпосереднього спілкування з Богом було спричинене потребами людей, які стали свідками руйнування їхнього усталеного світу. Рятунку вони шукали в Бога. Цю ідею вже на сучасному рівні розвинув ще один пов'язаний зі Львовом філософ, який спирався на базові ідеї хасидизму – Мартін Бубер (*Martin Buber, 1878 – 1965*). Він походив з давньої галицької львівської рабинської родини. Його дід написав багато книг із тлумачення Тори. Мартін Бубер трансформував хасидизм в екзистенціальну філософію. Я познайомився з хасидизмом саме через Бубера. Власне, мене найбільше привернуло оте містичне спілкування з Богом – на рівні «Я і Ти». Найбільшим внеском хасидизму в юдаїзм є можливість настільки близьких стосунків з Ним, що він до тебе каже «Ти». Власне, це мене найбільше й цікавило, хоча йшов від екзистенціальної філософії через Сьорена К'єркегора (*Søren Kierkegaard, 1813 – 1855*), Габріеля Марселя (*Gabriel Honoré Marcel, 1889 – 1973*) та Карла Ясперса (*Karl Theodor Jaspers, 1883 – 1969*).

Львів, 2011 р.

ГАЛИЧИНА СЬОГОДНІ

Коли заходить мова про Галичину, то і українцям, і полякам, і євреям, як правило, на пам'ять приходить старий «австрійський» міт Галичини – Марія Терезія, Франц-Йосиф, революція 1848 року, Belle Epoque Львова – побудова Університету, Політехніки, Опери, Вокзалу, костьолу Єлизавети і т.д. Щоправда кожен з народів вносить в цей міт свою коректуру.

Поляки і справедливо, і дещо надмірно увиразнюють роль Кракова – *Matecznika polskosci*. Ну, а Львів трактують як королівське місто – прив'язуючи до Казимира III.

Українці і справедливо, і в якості «відповіді» наголошують на «княжому місті Лева». Правда, досі плутаються в титулатурах галицьких правителів – одних і тих самих правителів називають то князями, то королями. Поминаючи при цьому юних угорських королевичів, які сиділи на престолі ще в Галичі. Розібратися у всіх цих Королях Данилах, Левах, Коломанах, Казимирах посполитій людині важко.

Натомість євреї будують свою галицьку ідентичність радше на славних цадиках, цілому троні блискучих різномовних письменниках – від ідишистського Шолом-Алейхема (שלום עליכם), Шолом Рабинович, 1859 – 1916), через німецькомовного Йозефа Рота (*Moses Joseph Roth, 1894 – 1939*) та польськомовного Бруно Шульца (*Bruno Schulz, 1892 – 1942*) до короля івриту Шмуеля Йосефа Агнона (שמואל יוסף עגנון), *Шмуель*

Йосеф Галеві Чачкес, 1888 – 1970). Ну і, звісно, походження родів Зігмунда Фройдя (*Sigmund Freud*, 1856 – 1939) і навіть Карла Маркса (*Karl Heinrich Marx*, 1818 – 1883).

Тобто в певний момент старий «австрійський» міт Галичини розщеплюється на три окремі мітологічні нарративи. Вони чітко укладаються у великі національні міти – приходить століття націоналізмів – XX століття.

Народи пробуджуються. І те пробудження часто плодоносить гекатомбами і національними трагедіями.

Ситуацію ускладнює ще й те, що на націоналізми накладаються великі соціальні утопії – соціалістична, комуністична, націонал-соціалістична.

Вихор цих утопій виносить у небуття цілі фрагменти галицького соціуму.

Нацизм практично вщент знищує специфічне галицьке єврейство. Залишаються буквально одинокі люди – як з советського, так і з польського боку кордону. Якщо до «советської Галичини» – чотирьох, а потім трьох советських областей (Львівської, Дрогобицької, Станіславівської, Тернопільської) і приїжджає якась кількість євреїв – то це цілком інші люди, з інших регіонів, а назагал – це люди «советські».

Польсько-український етнічний конфлікт, а по суті війна, 1943 – 1945 рр. та «обмен населением» між ССРСР та ПНР майже не залишають нічого від колись квітучого польського життя у східній частині «старої доброї» Галичини.

Габсбурзький міт розвіюється. На тривалий період розвіюється – майже на весь «советський» період.

В советському обозі до Галичини приїжджає чимала кількість людей зовсім нових – росіян з

Центральної Росії, східних українців. На початку 1950-х років у Львові етнічну більшість складають росіяни. І тільки на початку 1960-х років в міста Галичини повертаються західні українці, міста виразно українізуються – люди повертаються зі сталінських таборів, заслання, виселення, переселення – форм депортацій було безліч.

На кінець 1970-х років, українська Галичина остаточно набирає свого сьогодишнього кшталту. Навіть розпад СРСР не призвів до якоїсь масової зміни структури населення.

Однак все попередньо окреслене не відображає того, чим була українська частина Галичини і чим вона є до сьогодні. Очевидно, що йдеться проукраїнський наратив Галичини, спеціально не пишу про території – вони не мають таких твердих кордонів, як наративи. Польський наратив покриває собою ті самі території. Єврейський – також. Отож в цьому тексті я говоритиму радше про наратив – наратив український.

Звісно, що український наратив шукає своїх «основ» у віртуальній давнині – княжій, королівській, козацькій. Однак сучасний український галицький наратив починає формуватися з українським національним пробудженням – Маркіяном Шашкевичем, Іваном Франком.

З огляду на неможливість організації українського культурного життя у підросійській Україні, в Російській імперії, Східна Галичина, яка була в рамках Австро-Угорської імперії, витворила перший міт українського галицького П'ємонту, з якого розпочнеться українське національне відродження. І якоюсь мірою – це стало правдою.

Однак кристалізується він вже на початку ХХ сторіччя. В нього влітаються міти українських визвольних змагань Західно-Української Народної Республіки 1919 – 1923 рр., Українського січового стрілецтва, Листопадового зриву у Львові 1 листопада 1919 року. Потім в український галицький наратив – подобається це комусь чи ні – міцно входить міт українського націоналізму і його боротьби за незалежність України. До синьо-жовтого національного прапора міцно додається революційний червоно-чорний. Звісно, мова йде про саме український галицький наратив, який творився у конфлікті з польським наративом. Про польський наратив важко сказати, що він був «галицьким» чи мав виразну «галицьку» відміну. Тоді як в Україні витворився саме «галицький» різновид українського наративу з дуже чіткими і жорсткими обрисами. Саме він і сформував сучасну Галичину – Галичину, яка 23 роки вже є у незалежній Україні.

Спостерігачі зі сторони часто не бачать цієї галицької специфіки. Тоді як сучасна українська Галичина (ну, може, частково з близькими Волинню та Буковиною) в її зударі і з міжвоєнною Польщею, і з сталінським режимом в СРСР витворила своє чітке бачення України і Галичини як одного з наріжних каменів майбутньої незалежної України.

Почасти – це чітке бачення межує з мітом. Однак значною мірою воно має під собою твердий, майже кам'яний ґрунт.

Свідомість і ментальність галицьких українців у ХХ сторіччі різко кристалізувалась. Відбулося не лише «яке національне пробудження галицьких русинів, а саме кристалізація національної ідентичності. Напевно цьому

сприяла поразка в українських визвольних змаганнях 1920-х років, яку спочатку галицькі українці сприйняли як національну трагедію, але потім трансформували у мобілізаційний ресурс. Якоюсь мірою український галицький наратив був дзеркальним відображенням такого ж польського міжвоєнного наративу. Галицькі українці повторювали те, що робили поляки чи чехи – починаючи з інституцій, закінчуючи риторикою. Два міжвоєнні десятиріччя у Галичині тривало приховане і явне польсько-українське протистояння. Хоча було і співжиття, звісно, – не можна всього так драматизувати.

Цей процес мобілізації галицьких українців і остаточного перетворення їх з галицьких русинів в українців завершився гіпермобілізацією у рамках націоналістичного і національно-визвольного рухів 1940 – 1950 рр. У цьому русі було багато помилок і навіть злочинів. Однак це не відміняє того факту, що саме він сформував крайньо жорстку, галицьку форму української ідентичності. Її не зломали навіть сталінські репресії – і це не метафора, а факт.

Так витворився другий міт українського галицького П'ємонту.

Так сьогодні, вже у незалежній Україні, саме галичани та волиняни були і є головним мобілізаційним ресурсом національної «реконкісти» і Помаранчевого Майдану 2004 року, і Євромайдану 2013 – 2014 рр.

Без екскурсу в історію саме ХХ століття на Галичині не можна зрозуміти того, чим вона є сьогодні – і для України, і для самої себе. Хоча ще раз вважаю за необхідне наголосити – історія Галичини ХХ століття, як її бачать українці, комусь може подобатися, а комусь і ні, – бо ж ми ведемо мову не про «факти», а про наратив. Так само, як не йдеться і про те,

«хто був у всій цій історії правим, а хто ні». Мова йде про генезу українського галицького нарративу, який на десятиліття запрограмував багато подій, що відбулися після того, як він постав. Не можна мати жодного сумніву – сучасний галицький нарратив, детермінуватиме розвиток сучасної Галичини і навіть істотно впливатиме на розвиток України ще не одне десятиріччя. Знову ж – подобається це мені або комусь іншому чи ні.

Здобуття незалежності застало дуже різноманітну Україну. В чомусь вона нагадувала міжвоєнну Польщу – можливо тільки в Україні меншими є національні меншини. Натомість Польща майже не знала явища масового непольськомовного етнічно польського населення.

Галичина була одним з центрів, з якого йшли імпульси, які врешті розхитали і зруйнували СРСР. Звісно, не можна перебільшувати її значення. СРСР розвалився з огляду на істотніші причини – економічну неспроможність, неконкурентоздатність і т.д. Однак безпосередньо «розхитували» СРСР всього лиш декілька регіонів – власне Москва (тепер це звучить дивно), країни Балтії – Литва, Латвія, Естонія, а також Галичина і Закавказзя. Більша частина України спала. В унісон з Галичиною і частково Волинню, ситуацію розхитував Київ. Потім, звісно, епіцентр подій був у Києві – однак при помітній участі власне галичан.

Саме тоді з'явився становий хребет сучасної незалежної України, який полягав у союзі Києва та Галичини. При цьому, звісно, не слід впадати в не надто виправдану галичиноманію. Інші регіони теж істотно долучалися до творення українськості незалежної України – бо ще довго вона була постсовєтським

територіальним утворенням. Прилучалися й інші регіони. Однак тандем Києва та Львова з року в рік міцнішав і ставав все більш очевидним.

Галичиною наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. опанував масовий національно-демократичний ентузіазм. Тут слід наголосити саме на демократичній компоненті цих масових рухів. В Галичині, ще до розпаду СРСР, народ першим почав переобирати органи влади – обласні, міські, районні ради, виконавчі комітети різних рівнів. Потім демократично обрані обласні ради трьох галицьких областей – Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської – утворили щось на кшталт регіонального парламенту – Галицьку асамблею. Якоюсь мірою це повторювало створення Західно-Української Народної Республіки. До цього об'єднання були готові приєднатися обласні ради інших, не галицьких, західних областей. Це не на жарт перелякало і маріонетковий уряд у Києві, і центральну владу в СРСР.

Так, вже напередодні здобуття незалежності Галичина створила третій міт українського галицького П'ємонту.

Однак після здобуття Україною незалежності, центр політичного життя і прийняття рішень різко перемістився до Києва. Галичина значною мірою почала перетворюватися на провінцію. В Україні за президентів Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми відбувся великий перерозподіл колишньої державної власності, творилися перші неймовірні статки. Галичина була дещо осторонь цього процесу. З огляду і на структуру її економіки, і на ментальні орієнтації. Так само не надто вона брала участь і у політичному житті країни – 6 млн населення у 48-мільйонній

Україні все ж були меншістю. В результаті, до 2000 року в Україні було збудовано олігархічну державу, якою правило кілька олігархічних сімей на чолі з президентом Леонідом Кучмою.

Однак в Україні на той час почав утворюватися середній клас. І його головними базами були, знову ж, Галичина, Волинь, Буковина і Київ. Протистояння олігархів та середнього класу набуло вибухової форми в Помаранчевій революції 2004 року. Роль Галичини у цих подіях була дуже помітною. І не лише в Києві, але і «в тилу» – у Львові, Івано-Франківську та Тернополі – була база Помаранчевого Майдану 2004 року.

Та він закінчився – розчарування призвело до контрреволюції, яка на чотири роки відкинула Україну назад. Якоюсь мірою це нагадувало початок 1920-х рр., коли галичани відчували себе розбитими. На чотири роки наступила фрустрація, яка так само, як і у 1930-х почала трансформуватися у жорсткий спротив режиму. Весною – осінню 2013 року у Львові чи не на кожному кроці організовувалися локальні напівтаємні товариства, точилися запеклі дискусії – «що робити». У повітрі знову запахло спротивом. Очевидно, що давався взнаки той самий галицький наратив.

Мітологічна природа цього наративу, окрім добрих плодів, породила й масу девіацій – як-от спроб відродити націоналістичні практики 1930-х років в сучасній Галичині. І місцями це дало відчутні електоральні здобутки демагогам, які стилізувалися під 30-ті роки.

Однак плідним був сам дискурс супротиву.

І він вибухнув наприкінці листопада 2013 року, коли президент Янукович відмовився підписувати Угоду про асоціацію України та ЄС.

Спочатку – це був студентський протест, в якому брала участь значна кількість студентів з Галичини – хоча не домінуюча. Це був Євромайдан.

Після того, як їх жорстко розігнали, піднялася значна частина країни – і почалося це з Києва, Галичини та Волині. Становий хребет незалежної України повстав проти режиму. Почався Майдан Гідності, який переріс в Українську національну революцію 2014 року. І знову запліччям революції в її найважчі моменти стала Галичина.

Помаранчевий Майдан 2004 року та Майдан 2014 року створили четвертий міт українського галицького П'ємонту – міцного запліччя української державності.

Чи всі ці міти є тільки мітами? Зовсім ні. Так, в них багато перебільшень, не все корелює з фактами, багато речей оцінкових і навіть емоційних. Інколи забагато галицького снобізму і глорифікації. Доходить навіть до демонізації галичан і галичанства – спритні політичні маніпулятори з Москви ними страхають жителів південно-східної України. І часто це вдається – галичан представляють не лише «страшними», «проамериканськими», «проєвропейськими», але й неймовірно сильними, майже суперменами, «які прийдуть і щось неймовірне зроблять, а тому від них потрібно рятуватися». Саме такою була демагогічна риторика Путіна, коли він анексував Крим. Навіть у своїй тронній промові у Георгієвському залі в Кремлі з нагоди «включення» Криму в Російську Федерацію, він не міг не згадати галичан, звівши їх до «страшних бандерівців», яким він не віддасть Криму. Можливо це і був апотеоз галицької величі – в останній момент «цар Всея Руси» врятував від них Крим.

Над цим історичним казусом чи гримасою можна іронізувати, однак, попри всі свідомі маніпуляції Путіна, український галицький наратив виявився не кабінетною конструкцією, не домислами карликуватих галицьких снобів, а напрочуд ефективною зброєю, яка ефективно діє в живій історії.

Модерний український галицький наратив не зводиться до народництва XIX сторіччя, хоча з нього вийшов.

Модерний український галицький наратив не зводиться до націоналізму XX сторіччя, хоча він значною мірою прилучився до його творення.

Модерний український галицький наратив сьогодні надзвичайно живий. Він знайшов нові демократичні і майже космополітичні форми. Так, все ще є політичні спекулянти, які визискують старі і вже замшілі націоналістичні тренди. Однак найпривітнішою рисою сучасної Галичини є те, що в ній, як в горнилі, постає найновіша, якщо хочете – постмодерна, українська галицька ідентичність.

Ми пишемо «українська галицька», бо вона дійсно є і українською, і галицькою. І у своєму «галичанстві» вона, звісно, відрізняється від інших регіонів. Там теж творяться свої цікаві ідентичності – як от на Закарпатті чи Буковині.

Якоюсь мірою ці ідентичності конкурують одна з одною, якоюсь доповнюють. В даному опусі ми звернули увагу на найзагальніші тренди. Їх можна розвивати, показуючи не лише політичну чи суспільну складову, як у цьому тексті.

Дуже цікавою є культурна і духовна складова.

Галичина конфесійно відрубний регіон України. Переважна більшість вірян належать до Української

Греко-Католицької Церкви. Рівень релігійності галичан як реальної, так і обрядової, на порядки вищий, ніж в інших регіонах України. Рівень духовної та релігійної відкритості до світу, втім і релігійного, також на порядки вищий. І ця відкритість має як традиційну природу, так і інституційні основи – наприклад, Український Католицький Університет у Львові.

Що стосується культурної складової, то безсумнівним стилістичним трендом останнього десятиріччя стало саме галичанство. У Львові, Івано-Франківську та Тернополі культивується все галицьке. Навіть Чернівці, які за казкових часів Габсбургів теж колись входили у Галичину, інколи мають галицькі сентименти – принаймні в стилістиці кнайп.

Однак крім куртуазно-кав'ярного галичанства з'явилася і більш серйозна тенденція. І полягає вона у ре-конструкції все тієї ж «казкової австрійської Галичини» (Галичину можна змінювати на Львів, Коломию, Дрогобич чи навіть Болехів).

Коли Галичину «випотрошили як рибу» вона не могла не задихатися. Спеціально вживаю це брутальне порівняння – те, що зробили з таким поліетнічним, полікультурним, полірелігійним краєм у жорсткому ХХ сторіччі інакше назвати не можна. Загалом, Галичину позбавили її сутності – всього її чару та оригінальності. Для краю, що б про це не думали ті чи інші патріоти, це була жахлива травма. Через 70 років після того вона вже не так болить. Відійшли люди, які її пережили. Залишилися лише свідчення цього шоку у текстах Станіслава Лема (*Stanisław Lem, 1921 – 2006*) чи Збігнева Герберта (*Zbigniew Herbert, 1924 – 1998*), Пауля Целана (*Paul Celan, Paul Ancel, 1920 – 1970*) чи Рози Ауслендер (*Rose Ausländer, Rosalie Beatrice*

Scherzer, 1901–1988). Але також Юрка Андруховича та Юрка Винничука.

І до теперішніх львів'ян, станіславівців та дрогобичан почало доходити, що в тих архітектонічних просторах, в яких вони вже народилися і прожили все своє життя, є певні пустоти, певні ніші, певні синкопи. Що когось поруч з ними немає. Контури цих «когось» поступово почали окреслюватися з огляду на замовчування, з огляду на просте незнання. У більш спокійні часи, коли вже давно минув біль від депортацій, репресій і гонінь, є більше часу і схильності взяти просто крейду та обвести на стіні чи підлозі контури цієї «умовчуваної фігури», яка завжди була коло нас.

Однак, завершімо цей поетичний відступ – в українському галицькому суспільстві за часи незалежності народилася і розквітла проблема реконструкції всього без винятку культурного ландшафту Галичини – в її локальних іпостасях, звісно.

Так, повернути польську, німецьку, єврейську чи чеську людність неможливо. Але ж хтось має пильнувати за їхнім галицьким культурним спадком. Хто? Нікого, окрім теперішніх львів'ян, тернополян і коломийців в теперішній Галичині немає. Тому і відповідь буде однозначною: у першу чергу відповідальними за єврейський, польський, австрійський культурний спадок в Галичині є ми. Так, є малі національні спільноти і товариства. Але це їм не під силу. А з іншого боку – цей спадок потрібен саме теперішнім галичанам. Тому в Галичині останніми десятиріччями ми й спостерігаємо своєрідний процес усвідомлення галицьким загалом своєї відповідальності не лише за українську Галичину, але й за єврейську та польську.

Звісно, що так можуть вести себе тільки люди, які вже не бояться за «своє» – тобто люди вільні. І у цьому сенсі сучасна Галичина має величезний ресурс. Причому ресурс не лише ретроспективний: ре-конструйована Галичина рефлектує в новій галицькій культурі – знову варто згадати і Тараса Прохаська, і Юрка Андруховича, і Юрка Винничука, і Остапа Сливинського; але у неї є й гроно блискучих перекладачів, як-от Андрій Павлишин чи Юрко Прохасько. Перелік може бути величезний. Всі вони творять новітню культуру Галичини в контексті її реконструкції. Та й ми у Незалежному культурологічному журналі «Ї» ось вже чверть століття цьому прислутовуємося.

По суті, після шульцівської «віхоли» вони відбудовують старий галицький дім.

Львів, 23 березня 2014 р.

ЛАНЦЮГОВІ ПСИ ІСТОРІЇ?

Саме так назвав Єгуда Байер (*Yehuda Bauer*), до серпня 2000 року директор Меморіального комплексу історії Голокосту «Яд Вашем» в Єрусалимі, себе та своїх співробітників у інтерв'ю «*Gazeti Wyborczej*» (*Bauer Y. Psy lancuhowe historii // Gazeta Wyborcza, 2–3 czerwca 2001*) з приводу вивезення/викрадення з Дрогобича до меморіалу Голокосту «Яд Вашем» у Ізраїлі нещодавно віднайдених фресок відомого польського письменника та художника єврейського походження Бруно Шульца. Не знаю, наскільки це свідомо, чи не свідомо калька із самовизначення отців-домініканців – «*Domini canes, psiv Господніх*». Однак у час поставання на наших очах релігії прав людини (*Thibaud P. Religia praw człowieka // Gazeta Wyborcza, 2–3 czerwca 2001*) такі самовизначення з усіма їхніми (у тому числі й історичними) конотаціями начебто не в моді. Однак, як виявилось, не для всіх. Героїчний етос та самопосвята «псів Господніх» чи «ланцюгових псів історії» таки спокушає. У цих самовизначеннях ледь проступає не тільки героїка, але і упокореність – все ж таки пси, а не лицарі. Пси вірні, але й упокорені. Лежать коло ніг господаря, стережуть стадо, відганяють вовків, подають загублену герлигу. Натомість лицарі асоціюються із чимось хижим, хоча й гідним. Щоправда, засвідчено і один випадок поєднання цих двох визначень «псами-лицарями» названо було ченців-лицарів – тевтонів.

«Тварини! Мета ненаситної цікавості, екземпліфікації загадки життя, мовби створені для того, щоб людині показати людину, розкладаючи її багатство і ускладненість на тисячу калейдоскопічних можливостей, кожна з яких доведена до якоїсь парадоксальної крайності...» (Шульц Б. Німрод // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою.— Львів: Просвіта, 1995.— С. 47)

Однак до чого всі ці нічого не означаючі міркування? Мене вразили дві фрази у розлогіму інтерв'ю директора Єгуди Бауера. Перша – це сама назва статті та самовизначення «*Psylancuhowe historii*» (подаю мовою першоджерела). Інша стосується безпосередньо суті інтерв'ю – справи із вивезенням/ викраденням нещодавно знайдених фресок Бруно Шульца з Дрогобича до Ізраїля. Польський інтерв'юер Яцек Жаковський несміливо нагадує, що «чимало поляків відчули, що до їхнього права на історичну спадщину поставилися із погордою», бо ж Бруно Шульц, окрім того, що єврейського походження та замордований саме як єврей (хоч усе життя прагнув стати людиною світською), ще й класик польської літератури. Натомість у відповідь отримав вражаючу фразу: «Принаймні кожен матиме змогу побачити ці фрески. А у Дрогобичі – хто б їх побачив?»

І тут я зрозумів, що мене в очах цього 75-літнього достойного чоловіка просто немає. Та Я б міг побачити. Навмисно пишу з великої літери, хоча знаю, що він її не побачить. І то не лише тому, що цей текст до нього навряд чи дійде, а тому, що він дійсно показав мені, що він і не здатний мене побачити. Ось така дивна аберація зору. Ці фрески могло б нарешті побачити ціле покоління галицької інтелігенції, яка

виросла у 60 – 90-х роках в Україні, у тому числі на Шульці, відкриваючи його собі, перекладаючи до шухляд, бо видрукувати було при «совку» годі (до речі, як українською, так російською мовами), а відтак наперекір матеріальним нестаткам усе ж видаючи його книги, зрештою, навчаючись у нього письма. Однак нас немає. Ми не «хтось», ми не є тим «кожен». Дрібненький люд гнатьоків, клехів, комських, яковин, возняків, бреславських, москалів, оверчуків та шкраб'юків є просто «нічим».

«...посполитий люд, безособовий натовп, наволоч без обличчя й індивідуальності. Він наче б виповнював прогалини у краєвиді, вистеляв тло дзвониками і торохкавками безглуздої балаканини. То був елемент блазенський, розтанцьований тлум полішинелів і арлекінів, який – сам без серйозних торгових намірів – своїми блазенськими фіглями доводив до абсурду трансакції, що де-не-де зав'язувалися» (Бруно Шульц, Ніч Великого Сезону // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 85)

Зрештою, учасники розмови так і не згадали про яку країну вони дискутують, звідки врешті було вивезено/ викрадено фрески. Очевидно, що Єгуда Бауер говорив про мітологічну Галичину з ортодоксальним євреєм Бруно Шульцом (який насправді вийшов зі складу релігійної громади) так само, як Яцек Жаковський про Польщу радше віртуальну, як культурний феномен, чи, може, міжвоєнну з Галичиною та Волинню. Симптоматична фраза: «Польща та Ізраїль мають дуже добрі стосунки, і не варто їх псувати через суперечки навколо фресок». І крапка.

Очевидно, що тут українці мали б із сумом заспівати своєї журливої пісні та традиційно потупити свої красиві карі очі. Однак, як не впертися у нагілі та самовдоволені очищі парсун дрогобицької влади. Спеціально вживаю слів їм не зрозумілих – може хоч раз у житті над чимось... хотів написати задумуються, однак не напишу. Бо зрозумів, що цього «фразу» в їхньому житті вже ніколи не буде. Напевне головним оскарженням проти них є їхня печерна неосвіченість та безкультур'я. На що можуть відповісти – а чи тільки дрогобицької? Чому ви починаєте з неї? Ні, не тільки. На жаль, це загальний стан на всіх рівнях. Усюди тими ж самими рівненькими шерогими наглющі парсуни урядовців. Досить хоча б раз оглянути новини якого-небудь УТ.

*«За богами – панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані –
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Під самую пику.
І всі у ряд поставали,
Ніби без 'язики –
Анітелень»*

Отож і ми, українці, маємо своїх Бровків та Сірків – охоронців нашого загальноукраїнського народного добра та честі. На гадку спадає українська народна казка «Вовк та Пес». Вже було прогнали Пса, однак він знайшов спосіб удруге увійти у ту ж саму річку,

втесатися за підтримки дрогобичан у владні шерехи, щоб отак ославити Дрогобич дійсно на увесь світ. А що найголовніше – знає – ні за що у нашій державі йому відповідати не доведеться. У цьому сенсі Україна дійсно є «закритим акціонерним товариством із обмеженою відповідальністю» (Андрій Павлишин). Ну дуже обмеженою, що б не сталося. Які оскарження у корупції? Щоб мені урядовцю аж дрогобицької міськради та дали хабарину за цю мазанину? Та ще й якогось жида? Не можу стриматися, щоб не занотувати подумки підленьку гадочку, якою вочевидь оправдувалася вся обурудка – бо ж то насправді ніяка не корупція, а патріотичне викидання з України всього того жидівського дрантя. Ну чим не аргумент для правдивого та ще й чільного українського націоналіста та культурного діяча містечкового (штетлового?) масштабу.

Зрештою, а дійсно, де підтвердження, що Шульц – це таке цабе? Апелувати до загальної культури Сірка чи Бровка, як самі розумієте, годі. Має бути «бамага». І тут я з гордістю пригадую, що міністром культури у нас є (ні – тоді був) Богдан Ступка. Людина гідна, та й Тев'є Молочника грав, чи то Тев'є Хмельницького... Однак пане Богдане, міністр – це не гра, це марудна робота. Чому ж Ви не забезпечили збереженість цих фресок? Чи ж припилювали Ви, щоб фрески таки були поставлені на облік як національний спадок? Бо хто ж, як не Ви розуміли, що для провінційного Дрогобича створення на базі вілли Ландау Центру зустрічей та примирення було б величезним шансом. Апелую до Вас, бо ж з Вами можна говорити, а з Сірками – самі знаєте... Вони й очей позичати вже не потребують... А може Ви не знали. Так-так, напевно не знали... Тоді, як кажуть – вибачайте.

«Ми перестали звертати увагу на ті дивацтва, в які він з дня на день глибше вплутувався... Недосяжний для наших умовлянь і упрохувань, він відповідав уривками свого внутрішнього монологу, перебіг якого ніщо ззовні не могло зворушити. Вічно зааферований, хворобливо пожсавлений, з рум'янями на сухих щічках, він не зауважував нас і не добачав. Ми звикли до його нешкідливої присутності, до його тихого жебоніння, до того дитинного, затопленого в собі цвіркоту, трелі якого пробігали неначе б на обрєзї нашого часу. Тоді він зникав уже інколи на багато днів, деє дївався у запалих закамарках мешкання, і не мож' було його знайти. Поступово ті зникнення перестали справляти на нас враження, ми звикли до них, і коли він по багатьох днях знову з'являвся, на пару цілів менший і худіший, це надовго не затримувало нашої уваги. Ми просто перестали брати його в рахубу...» (Бруно Шульц, Навіженство //Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою.— Львів: Просвіта, 1995.— С. 28.)

Разом з тим, пасивна участь у викраденні фресок Шульца – на, як колись формулювали на зрозумілій для Сірків (совків?) мові, «пасобнічєство» крадіям з боку влади – засвідчила і її глибокий розклад. Боронь Боже, щоб я у даному випадку апелював до моральних категорій. Я веду мову про неузгодженість дій різних щаблів влади. Гєшефт відбувся поза участю верхніх ешелонів влади. Мало того, що поза участю, але ще й спровокував міжнародний скандал. А це вже, як прийнято тепер висловлюватися у модерному українському державному дискурсі, «не па панятію». Чи можна було щось подібного уявити у такі милі Сірку (чи то совку) совіцькі часи. Чи відважився б

«председатель драгобичскава іспалкома» втнути тоді щось подібного? Отож, є низка «чисто» технічних запитань – яка участь влади Дрогобича в організації вивезення фресок, через яку митницю вивезені фрески, через яку митницю вони ввезені в Ізраїль, а чи не вивезені фрески, не дай Боже, дипломатичною поштою, як про це торочать злі язика, якої держави? Та й взагалі, як назвати виривання шматків фресок – чи не знищенням? Може реставратори з «Яд Вашем» кваліфікують це інакше?

Ці запитання постануть не лише перед нашими Сірками та Бровками, але й перед гордими «псами історії». І тут я відкину іронічний тон. Чи задумувалися організатори вивезення/викрадення фресок Шульца, що таким брутальним актом вони перекреслюють саму можливість багатьом, хто у їхніх очах не є «хтось», продовжувати щоденну мозольну працю примирення та поєднання українців та євреїв, українців та поляків, просто культурних людей? Звичайно, замкнувшись у вежі «Яд Вашем», можна не бачити у Дрогобичі нікого. Євреїв майже дощенту знищено, поляки виїхали чи депортовані. Отож, нікого немає. Пустка.

Мовчить і єврейська громада. Але саме тепер час говорити. Може, слова і неприємні іншим, але обов'язково говорити. Не можна знову ціпеніти, як напередодні погрому. Це вже було, і не раз. Може, дійсно, цим фрескам місце в «Яд Вашем». Може. Однак, це слід було всім нам обговорити, огорнути такими милими Шульцу сувоями його неповторної польської мови, а також і нашими – шорстким івритом та українською. Навіщо акт любові перетворювати у підступне і мерзенне гвалтування свідомості трьох народів? Для того, щоб показати свій героїзм?

Може, комусь маряться лаври викрадачів Айхмана? Романтичний період Моссада? Тепер, коли земля Ізраїлю знову в вогні братовбивчої війни? Написав «братовбивчої» і задумався – а може, і там причина конфлікту в тому, що спрацьовують старі мітологічні матриці – бо для багатьох по той бік барикади «нікого» немає. Це прастарі матриці Близького Сходу. Подих Ассирії та Вавилону. Звідти випливає і відмова у праві іншому, і постійна «моя правота» та «їхня неправота», і одвічна війна, і відчай. Не можна довіку сидіти в обложеної фортеці. Доля оборонців Масади героїчна, але нікуди не веде. Попри весь героїзм оборонців, усе закінчилося масовим самогубством на очах у ворога. Красиво. Але який урок з цього випливає? Чому друзям відмовляють у шансі допомогти? Може є сенс дати право друзям і Ізраїлю, і Шульца бути друзями? Впевненість у своїй правоті за будь-яких обставин, а тим паче базована на мільйонах невинно убієнних, неготовність до розмови чи й навіть дискусії – просто ознака слабкості чи зарозумілості. Невже в ім'я мільйонів замордованих можна знову так бездумно сіяти драконові зуби ненависті?!

Якщо й судилося цим фрескам бути у «Яд Вашем», то чому їх передача не могла стати духовною вершиною людської любові та державної мудрості? Не приховую, що я б радше був прихильником інтронізації цих фресок у Дрогобичі – місці, де вони єдино могли бути створені. Такі акти вчать, вчать народи. Чого вимагати від народів, яким постійно втовкмачують та показують, що вони антисеміти, фашисти, «ніхто»? Чого навчило викрадення з варварського українсько-німецько-польського полону цих нещасних фресок хлопчину з Яффо чи хлопчину з Кельц або ж Болехова? Чи поєднало, а чи радше роз'єднало?

«Де-інде стояли групи Жидів у кольорових халатах, у великих хутряних ковпаках перед високими водоспадами ясних матерій. То були мужі Великих Зборів, достойні й повні сановности панове, що погладжували довгі, викохані бороди і провадили стримані й дипломатичні розмови. Але і в цій церемонійній співбесіді, в поглядах, якими вони обмінювалися, був зблиск усміхненої іронії» (Бруно Шульц, Ніч Великого Сезону //Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою.— Львів: Просвіта, 1995.— С .85).

Ще одним уроком у даній ситуації є реакція суспільства. Якщо викрадення сколихнуло всю Польщу (до її честі), що зрозуміло, то в Україні дискусія тільки-но розпочинається. В Україні Бруно Шульца широкий загал не знає, так само як і Пауля Целяна, чи, скажімо, Веліміра Хлебнікова та багатьох інших гідних синів цієї землі. І не лише євреїв, росіян, а щонайперше українців. Рік тому українці, за виключенням Галичини, так само не побачили і вбивства легенди української пісні Ігоря Білозора. Інформаційний простір в Україні опанований зайдами, різного роду сміттям, він і не є українським, бо розірваний близькими та далекими сусідами. В Україні неначе немає больових рецепторів – що б не сталося, реакція як у поліпа – майже ніяка. Його можна пошматувати на кусочки, а він і далі пробує бездумно перепускати через себе змішану з його ж кров'ю морську воду. І знову – окрім Галичини.

Разом з тим, я з надією очікував реакції єврейського суспільства в Україні, але поза одиноким голосом дрогобицького патріарха шульцознавства Альфреда Шраера – мовчання. Зрештою, його також не питали... Може і він, як і я, «ніхто»?

«Сиджу так при столі і гортаю старі пожовклі університетські конспекти – єдину мою лектуру... Дивлюсь на сповзлу, зотлілу фіранку, бачу, як вона легко здимається від зимного подиху з вікна... Сиджу і слухаю тишу. Покій просто вибілений вапном. Часом на білій стелі вистрелить куряча лапка тріщини, часом обшувається з шелестом пластівець тиньку. Чи виявити мені, що покій замурований? Як же ж то? Замурований? То яким же чином я міг би з нього вийти? Отож-бо й воно: для доброї волі немає забори, інтенсивному бажанню ніщо не опреться. Мушу собі тільки уявити двері, добрі старі двері, як у кухні мого дитинства, з залізною клямкою й засувом. Немає такого замурованого покою, який би на такі надіїні двері не відчинявся, якщо тільки стане сили йому їх урочити.» (Бруно Шульц, *Самотність* // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 236)

1. Yehuda Bauer, *Psy lancuhowe historii* // *Gazeta Wyborcza*, 2 – 3 czerwca 2001.
2. Paul Thibaud, *Religia praw człowieka* // *Gazeta Wyborcza*, 2 – 3 czerwca 2001.
3. Бруно Шульц, *Німрод* // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 47.
4. Бруно Шульц, *Ніч Великого Сезону* // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 85.
5. Бруно Шульц, *Навіженство* // Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 28.
6. Бруно Шульц, *Ніч Великого Сезону* // Шульц Б.

Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 85.

7. Бруно Шульц, Самотність //Шульц Б. Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою. – Львів: Просвіта, 1995. – С. 236.

Краків – Львів, травень 2001 р.

ТАРАС ВОЗНЯК

JUDAICA GALICIAE

ШТЕТЛИ ГАЛИЧИНИ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПУТІВНИК

ФЕНОМЕН ГАЛИЦЬКОГО ШТЕТЛА

*Блаженному священномученику
Омельяну Ковчу (1884–1944)*

Одним із чинників, який сформував міські ландшафти Галичини, є феномен галицького штетла – переважно єврейського містечка. Саме містечка і були проміжною ланкою між великими метрополіями, як-от Львів чи Краків, та селом, фільварком, маєтком і садибою. Тобто між двома зовсім іншими соціальними структурами. Моя попередня книга була присвячена феномену міста і Львову як метрополії Галичини. Гебрейська ж людність, яка масово прибула до нашого краю все ж досить пізно – щонайраніше десь у XIV ст., селилася головню в містах і довкола них.

Зрештою, так само пізно прибули до нашого краю й інші «містотворчі» міграційні потоки – німецький і вірменський. Однак, якщо німці та вірмени здебільшого творили на наших землях свого роду фракторії, які були пов'язані з їх батьківщиною – Німецькими землями та широко тлумаченим Сходом, то євреї, будучи на той час вже півтори тисячі років вигнанцями, мали інший статус.

Звичайно, десь за метафізичним овидом була Земля Ізраїля – Ерец Ізраель, до якої вони мали колись повернутися. Однак у вигнанні, розсіянні – галуті – потрібно було зберегти себе як народ, зберегти віру – і, разом з тим, облаштуватися не як у тимчасовому таборі, а надовго, що насправді перетворювалося у назавжди. І при тому зберігати гідність, не занадто дратувати сильних світу сього. Не дратувати ні своїми статками, ні своїми успіхами чи інакшістю. Синагога не мала права бути вищою чи пишніше оздобленою, ніж костьол чи церква.

Єврейська окремішність мала дві причини. З одного боку, жидів відсепаровували від себе християнські сусіди. Їм регламентували де селитися, чим займатися, що і як будувати і т. ін. А з іншого боку, вони самі не були зацікавлені в асиміляції, а тому обумовлювали свої контакти з неєвреями. Таким чином, євреї утворювали окремі, замкнуті громади й квартали.

У громадах чинними були єврейські закони. Сто-сунки з королем чи магістратом врегульовувало правління кагалу. Зрештою, у середні віки це була традиція. Євреї жили у своєму єврейському кварталі. І досі Єрусалим поділений на чотири квартали – єврейський, вірменський, арабський християнський та арабський мусульманський. У великих містах таке структурування суворо контролювалося магістратом та законами міст-магдебургій. Так і Львів складався з чотирьох кварталів – римо-католицького (переважно польського), вірменського, православного (переважно українського), єврейського. Щось подібне було і в інших містечках краю.

Але пізніше, особливо з огляду на те, що з часом деякі містечка ставали всуціль єврейськими, почала

вितворюватися специфічна соціальна, а відповідно, і архітектонічна структура саме жидівського містечка – штетла.

Розподіл Речі Посполитої істотно вплинув на формування у Галичині специфічного галицького єврейського субетносу – галицьких жидів. Від євреїв Російської імперії їх відрізняв значний ступінь германізації та високий рівень розвитку громадських інституцій. Це було пов'язане з відносним лібералізмом, до якого з часом прийшла Австрійська, а потім Австро-Угорська імперія. З огляду на це у Галичині розпочалося бурхливе національне відродження єврейства, як, зрештою, і українства чи польськості. Ці процеси проходили паралельно, часто в одному і тому ж місті та місці.

Соціальна структура міст ускладнилася і структурувалася. У великих містах корсет жидівського кварталу розпадався на очах. Натомість маленькі штетли просто перетворювалися на єврейські міста. Йшов пошук нових соціальних й архітектонічних форм новітнього єврейського життя. Все це супроводжувалося потужними духовними й інтелектуальними пошуками.

Пропонована насправді неупередженому та допитливому українському читачу книга є спробою описати гебрейський світ Галичини як живий світ, тобто доволі самодостатню, велику і динамічну соціальну спільноту. Спільноту, яка відкрита до усіх. Комусь вона може видатися незвичною. Для сучасного мешканця наших містечок так воно й має бути з огляду на те, що у нас і досі розірвана історична пам'ять. Людей гебрейського усе-світу вже немає. Ми просто не знаємо, що було у не такому й далекому минулому. Тому цим виданням я пробую хоч трішки заповнити прогалини нашої пам'яті.

Таким чином, я, хоча б віртуально, пробую ре-конструювати, від-творити той світ, який є однією з істотних складових галицької ідентичності.

Разом з тим, готуючи цю книгу, я свідомо обмежив себе часовими рамками. Ця оповідь стосується ще живого галицького штетла. Тобто, я не переходжу межі початку II Світової війни.

З іншого боку, я свідомо утримуюсь від опису єврейського Львова – столиці краю. Цю прогалину чудово заповнив Володимир Меламед своєю монографією «Євреї у Львові. XIII – перша половина XX століття». Але він мав і чудового попередника – Меїра Балабана, якого теж можна почитати в українському перекладі. Львівську та галицьку юдаїку чудово доповнили і розвідки Якова Хьонігсмана, Йосифа Гельстона, Жанни Ковби, Фаїни Петрякової, Барбари Лентохи, Максима Гона, Івана Монолатія та інших.

Ще однією складністю є написання імен та прізвищ – у різних джерелах вони пишуться по-різному. Ба більше – старі біблейські імена, як-от Моше, Мойсей, трансформуються і адаптуються до мови оточення. І тоді Моше Мендельсон стає Мозесом. Я намагаюсь триматися версії, поданої у джерелі, тому одні й ті ж імена можуть мати різні версії. Я не претендую на академічний підхід і прагну показати всю різноманітність звучання власних назв.

Ця книга є ре-конструкцією культурного ландшафту. Вона не є евристичною чи науковою. В ній зібрані відомі, однак розпорошені, дані. Моїм завданням було просто спробувати у такому невеликому об'ємі спробувати перелічити назви міст і містечок дивними мовами, яких ми не знаємо (дивними для нас будуть і дивацькі імена давніх рабинів), показати лінеатури незбагнен-

них для нас хасидських династій, незнані інтелектуальні тренди, давні релігійні шукання. Або просто перелічити імена. І у цьому сенсі ця книга є маленьким пам'ятником нашим колишнім сусідам. Я хотів тільки, щоб ці слова зашелестіли для нашого українського сприйняття. Бо вони можуть затриматися у цьому світі вже тільки у пам'яті. Вітри історії розпорошили не тільки їхні домівки, але й їхні імена.

Книга побудована у формі путівника. Інтелектуального путівника. Сівши на вихідні в автомобіль та давши в руки супутнику чи супутниці цю книгу, ми можемо на день-два поринути у світ вже практично неіснуючого штетла. Побачити і відчувти Галичину інакшою і інакше.

שְׁלַיַח דּוּ פֶאָוּלֵי צֶלְיָנָה

בִּיבֶרְקָה, בּוּבֶרְקִי, בּוּיבֶרְקִי
פֶּרַעַמִּישְׁלָאָן, פֶּרַעַמִּישְׁלָאָנִי
רֹגָטִין, רֹאָה־אֶטִּין, רֹאָטִין
הָאָלִיץ, גָּלִיטְיִנִּי
סְטָנִיסְלָוִיב, סְטָנִיסְלָו
טִיסְמֶנִיץ, טִיסְמֶנִיטְשֶׁ
נָאָדוּוֹרְנֶע, נָאָדוּוֹרְנָה
קֹלֹמִיָּה, קֹלֹמִיָּטְשֶׁ
זָאָבֹלֹטִיב, זָאָבֹלֹטִיב־אָו
סְנִיַּטִּין, סְנִיַּטִּינֶע
דֶּלְיָטִין, דֶּלְיָטִינֶע
קֹסִיב, קֹסִיב־אָו
קִיטְשֶׁוּ, קִיטְשֶׁוּ־אָו
וויזשניץ, וויזשניץ
סָאָדְגֹרָה, סָאָדְגֹרָה
טְשֶׁרְנֹוויץ, טְשֶׁרְנֹוויץ

БІБРКА

Вуьрка (пол.),
בוֹיבֶּרֶיק, בוֹיבֶּרֶק (їдиш),
Prachnik (нім.),
Boiberik (їдиш у творах Шолом-Алейхема),
Бобрка (рос.),
Bibrka, Boiberke, Prachnik, Boiberik, Bobrka, Boberka,
Boyberik,
בוֹבֶּרֶק (іврит)

בוֹיבֶּרֶיק

БІБРКА

Містечко за 36 км від Львова. У *Галицько-Волинському літописі* згадується 1211 роком. Між 1353 та 1366 роками землі довкола сьогоденної Бібрки були власністю *русько-литовського князя Любарта (Любарт Гедимінович, Liubartas Demetrijus, 1300 – 1383)*. 1366 р. ці землі увійшли до Польського королівства. Привілеєм, виданим *королем Казимиром IV Ягеллончиком (Kazimierz IV Jagiellończyk, 1427 – 1492)*, у 1469 р., місто отримало *магдебурзьке право*. За ним щовівторка у Бібрці дозволялось влаштовувати торговицю і двічі на рік – ярмарок. Привілей *короля Зигмунда II Августа (Zygmunt II August, 1520 – 1572)* 1569 р. дозволив проводити вже три ярмарки й торговицю як у вівторок, так і у суботу – очевидно, що для купців-християн.

Можемо припустити, що єврейський кагал з'явився у Бібрці, як і у всій Галичині, у XV ст., а перші документальні підтвердження цьому датуються 1625 р. (йшлося про податки, які мали платити євреї) та 1661р.

У другій половині XVI ст. місто належало шляхтичу *Станіславу Венглінському*. У 1643 р. *король Владислав IV Ваза* дарує Бібрку та села довкола шляхтичу *Станіславу Ковальському*.

А 1649р. *король Ян II Казимир Ваза (Jan II Kazimierz Waza, 1609 – 1672)* звільняє Бібрку від податків через зруйнованість та занепад міста після шляхетсько-козацьких війн.

У 1765 р. у Бібрці було 713 євреїв, що мали свої інституції, зокрема і кагал.

1710 р. у Бібрці народився відомий єврейських науковець і письменник *Ісраель бен Моше Галеві Сігал з Замостя (1710–1772)*. Вчився Сігал у Замості і якийсь час жив у Берліні, де він був одним з вчителів відомого єврейського просвітителя *Мойсея Мендельсона (Moses Mendelsohn)*. Повернувшись з Берліна, він мешкав у важливому центрі єврейського життя – Бродах. Був одним з перших авторів, які у своїх творах пропагували ідеї *Гаскали*, єврейського просвітництва. Особливий наголос учений робив на вивченні математики, вважаючи, що це допоможе у розумінні Талмуду.

Рабином Бібрки у другій половині XVIII ст. був *раббі Сімха бен Яков з Бібрки*. Його батько був рабином у Львові.

У Бібрці бували і прихильники *сабатіанства*: *Моше Камінер з Жовкви, Еліша Шор з Рогатина та Фішель з Золочева*. Потім цей рух переріс у ересь *франкізму*, що не отримав підтримки у Бібрці. Після відомих *єврейсько-християнських дебатів 1759 р.* понад 500 євреїв перейшло у християнство. Серед них не було жодного мешканця Бібрки.

1780 р. Бібрку продають *шляхтичу Казімежу Крашинському (Kazimierz Kraszynski)*. А 1790 р. Бібрка стала власністю *графів Скарбеків (Skarbkowie)*.

Після входження Галичини до *Бережанського* циркула Австрійської імперії у Бібрці з 1786 по 1805 р. діяла світська єврейська школа з німецькою мовою навчання. Було реформоване традиційне єврейське самоврядування, його очолювали 7 парнасів, які мали невеликі повноваження. Австрійська влада 1793 р. переселила 8 єврейських родин в сільську місцевість, щоб навчати їх сільському господарству. Створюється сільськогосподарська колонія, де 10 родин було з Бережан, 5 – з Козової, 9 – з Підгайців, 7 – з Бурштина,

3 – з Ходорова, 5 – з Роздолу, 4 – з Стрілиськ, 6 – з Перемишлян, 12 – з Рогатина. Проте з цієї затії нічого не вийшло.

Коли 1805 р. Бібрку відвідує австрійський мандрівник *Ропер (Rohrer)*, він констатує, що Бібрка є справжнім єврейським *штетлом*, хоча всі євреї дуже бідні. А 1848 р. її відвідує такий собі *Ізраїль Абрамович* і збирає гроші поселенцям у *Ерец Ізраель*.

Згідно з кадастровою книгою, 1851 р. у Бібріці вже були дві синагоги. Більшість євреїв перебувають під впливом хасидів, зокрема *Перемишлянської хасидської династії раббі Меєра з Перемишлян та раббі Брандвайна із Стратина*.

У 1859 р. з 2 817 мешканців було 1 778 євреїв. Того ж року австрійська влада дозволяє євреям мешкати на селі, і вони розселюються довкола Бібрки.

З ініціативи діди́ча *Іполіта Чайковського* у Бібріці відкривають *ткацьку фабрику Вайса Гофа (Weiss Hoff)*.

На виборах до міської ради 1868 р. було обрано 24 радних. З них 10 римо-католиків, 7 греко-католиків і 8 євреїв. Тобто всі громади були представлені справедливо. Головою кагалу 1890 р. був *Авраам Дугі Левінсон*, а рабином – *раббі Сімха Вітелес*. Після нього – *раббі Бен'ямін Галер*.

1898 р. у Бібріці народився відомий ботанік *Міхель Зоґарі (1898 – 1983)*. 1920 р. він емігрував до *Ерец Ізраель*, працював у Єврейському університеті в Єрусалимі. Як ботанік, який досліджував флору Близького Сходу, опублікував понад 100 наукових робіт. 1952 р. стає професором, а 1954 р. отримує ізраїльську премію за досягнення в царині науки.

Найбільше євреїв мешкало у Бібріці 1910 р., коли їх було 2 502 з 5 628 мешканців міста. В штетлі діяли дві

релігійні єврейські школи – *сшиви*. І крім *Великої синагоги*, було ще 6 молитовних домів та *бет-мідраш*. З 1901 по 1914 р. головою громади був *Давид Голандер*.

Під час Першої світової війни місто переходило з рук у руки. На початку вересня 1914 р. російське військо влаштовувало погроми єврейських крамниць. Потім австрійці ненадовго відбили місто, і розпочалася Польсько-українська війна 1918 р. Єврейське населення міста сформувало свою міліцію для оборони житлових кварталів, яка ходила вулицями містечка з синьо-білими нарукавними пов'язками з Зіркою Давида. Апогеєм політичної історії Бібрки стали листопад – грудень 1918 р., коли у ній розмістився штаб *Української Галицької Армії*, яка покинула Львів. Потім прийшла польська армія. А 1920 р. – Червона армія. Зрештою – знову польська.

Після Першої світової війни, 1921 р., після епідемій та воєнних лихоліть, євреїв у місті було вже тільки 1 480, а у 1931 р. трохи більше – 1 833. Штетл Бібрка вже пережив апогей свого розвитку як єврейське містечко.

Сьогодні у Бібріці можна оглянути оборонний костюл св. Миколая (1402), який збудував шляхтич *Завіша Чорний* (*Zawisza Czarny z Garbowa, 1370 – 1428*). У місті збереглися дві скромні синагоги. Одна, так звана *Велика синагога* (за місцевими масштабами), збудована у 1821 р. Вона розташована у центральній частині міста, на північ від ринкової площі. На захід від неї є хасидський *клойз*. На північ від ринкової площі і на схід від Великої синагоги розміщена *молитовня*, яку збудували у середині XIX ст. На захід від центру міста, коло мосту було єврейське *кладовище* XVIII ст., на якому залишилося до 20 *мацев*.

Le-zekher kehilat Bobrka u-benoteha, Sh. Kallay, 1964, Jerusalem

ПЕРЕМИШЛЯНИ

Przemyszlany (пол.),
פרעמישלאן (ידיש),
Przemislani (нім.),
Перемышляны (рос.)
פשמישלאני (יבֿריט)

פרעמישלאן

ПЕРЕМИШЛЯНИ

Містечко розташоване за 50 км на південний схід від Львова. Перша згадка про містечко датується 1437 роком. 1623 р. воно отримало *магдебурзьке право*. Французький посол та мандрівник, фриз за походженням, *Ульріх фон Вердум (Ulrich von Vewdum, 1632 – 1681)*, який побував у Перемишлянах у 1671 р., описує його як доволі поважну фортецю. Тоді місто належало роду *Сенявських*. 1728 та 1733 рр. магдебурзьке право ще раз підтверджується власниками міста.

Єврейська громада Перемишлян існувала від XVIII ст. Перемишляни були осередком хасидизму. Тут була своя *Перемишлянська хасидська династія*. Її лінеатура виглядає так:

- Адмор Меєр Гагадоль з Перемишлян;
- Адмор Арон Лейб з Перемишлян;
- Адмор Меєр з Перемишлян.

Династія вела велику освітню роботу. З відомих хасидських учителів варто згадати *раббі Меєра з Перемишлян*. Він провадив у Перемишлянах відому теологічну школу. Про її рівень говорять імена тих, кого він у ній навчав. Як-от відомий вчений *раббі Меишулем Ватнер із Снятина*. Раббі Меєра з Перемишлян вірні вважали *цадиком*. Цадик (צדיק, «праведник») – людина, що має особливо сильну віру та набожність, це духовний провідник релігійної хасидської громади, посередник між простими людьми та Богом. Як правило, хасидські цадиків називали *адморами*. Адмор(אדמו"ר)

– аббревіатура від *«адонену морену ве-раббену»* – *«пан, учитель і наставник наш»*. Разом з тим *цадиків*, як і ортодоксальних *рабинів-талмудистів* та *меламедів* (מלמד – *вчитель*) у *хедері* (הדר, букв. *«кімната»* – єврейська релігійна початкова школа) називали *раббі* (רבי) (27).

Коли Перемишляни перейшли під австрійське правління, то 1771 р. у місті було 198 дворів, ринкова площа та неодмінна ратуша.

У 1880 р. у Перемишлянах мешкало 2 262 євреїв, які складали 61,9% населення міста.

1910 р. Перемишляни майже повністю згоріли.

У 1921 р. у місті було тільки 2 051 мешканців-євреїв, які складали 50,1% населення міста. Для порівняння, напередодні Першої світової війни їх було 2 950.

У 1931 р. у Перемишлянах мешкало близько 3 000 євреїв.

Перемишляни відомі як місце подвижництва греко-католицького священика, блаженного отця Омеляна Ковча (1884 – 1944). Він народився у Космачі на Гуцульщині. Після матури та теологічних студій у Римі 1911 р. прийняв священство з рук єпископа Григорія Хомишина (1867 – 1947). Тоді йому було 27 років. Через рік він їде до Боснії з душпастирською місією, де служить маленькій греко-католицькій громаді у Прієдорі (Prijedor). Це була непроста місія, адже більшість мешканців були мусульманами. Під час Першої світової війни Ковч повертається до Галичини і зголошується до *Української Галицької Армії*. Стає капеланом Бережанського коша УГА. З 1922 р. й аж до приходу нацистів 1942 р. є парохом Перемишлян – маленького шtetла з 4 000 мешканців, більшість з яких була євреями, решта – українці, поляки та кілька німецьких родин.

Упродовж життя як священик, просвітник та діяч культури Омелян Ковч служив своєму українському народові та Церкві. А у часи Катастрофи він показав, що є насправді віруючим християнином. Як слуга Божий він зміг поєднати Боже з людським, коли служив людям, служив Богові.

Особистість бл. Омеляна Ковча проявилася тоді, коли до Перемишлян прийшли нацисти. Вони згромадили євреїв у синагозі, маючи намір там їх спалити. Отець Ковч, завдяки доброму знанню німецької мови, дивом відмовив їх від цього звірського наміру. Сам, з кількома парафіянами, відкрив двері вже підпаленої синагоги і вивів з неї частину людей. Рятуючи євреїв, він вдавався до різних засобів – хрестив дітей, якщо про це просили їхні батьки. Розумів, що це суперечить єврейським релігійним переконанням, однак робив, що міг. Це призвело до того, що у грудні 1942 р. Омелян Ковч був арештований нацистами і ув'язнений у Львові, у в'язниці на вул. Лонського. Священик відмовився підписувати документ, що не буде допомагати людям і передусім – євреям. Після тортур його перевезли до табору смерті *Майданек*. Але і тут він виконував свої душпастирські обов'язки. У листах просив, щоб його не пробували звільнити, бо його місце тут, з цими людьми.

Ось фрагмент листа Омеляна Ковча: *«Я розумію, що ви клопочетеся про моє звільнення. Але прошу вас, щоб ви нічого більше не робили у цій справі... Дякую Богові і Його милості до мене. Окрім неба, це єдине місце, у якому я хочу залишитися. Ми всі тут рівні – поляки, жиди, українці, росіяни, латвійці, естонці. Тепер я тут єдиний священик... Тут я бачу Бога – Бога єдиного для нас всіх, не залежно від релігійних відмін-*

ностей, які є поміж нас. Може, наші церкви і різняться між собою, але у всіх них панує Всемогутній Бог. Коли служу службу Божу, усі моляться разом. Але чи ж Бог не розуміє всіх мов? Помирають по-різному, а ж допомагаю їм перейти через поріг смерті. Чи це не благодать для мене? Чи не є це найціннішою короною, якою міг коронувати мене наш Господь? Щодня я тисячі разів дякую Йому за те, що він залишив мене тут. Не смію просити Його ні про що більше. Не розпочайте наді мною – тіштесь зі мною!»

Не забуваймо, що о. Омелян Ковч залишив удома шестеро дітей. У лютому 1944 р. він помер. Його тіло, разом з тілами сотень тисяч євреїв і неєвреїв, спалили у крематорії Майданека.

Папа Іван Павло II (*Ioannes Paulus PP. II, Karol Józef Wojtyła*, 1920 – 2005) під час свого візиту до Львова проголосив о. Омеляна Ковча блаженним. У річницю загибелі о. Омеляна Ковча (2009 р.) у Майданеку відбулося велелюдне вшанування його пам'яті та відкриття пам'ятного знаку на його честь. Такі ж вшанування відбулися і у Перемишлянах – пам'ятний знак поставлено коло церкви, в якій він правив.

З Перемишлянами пов'язана ще одна особистість світового масштабу, практично не знана у рідному містечку – психоаналітик *Вільгельм Райх (Wilhelm Reich, 1897 – 1957)*. Якщо о. Омелян Ковч та раббі Меєр з Перемишлян – це приклади глибоко віруючих людей, то Вільгельм Райх – глибоко невіруючої людини. Він народився у родині невіруючого єврея у селі *Добряничі* під Перемишлянами. Батько володів великим помістям. От і все, що єднає його з Перемишлянщиною. Однак, він настільки значна особистість у світовій науці та культурі, що варто дещо ширше висвітлити

його біографію та творчість. Тим більше, що це типовий шлях емансипованого і навіть асимільованого галицького єврея, шлях, якоюсь мірою вказаний єврейськими просвітителями-маскілами ще у XIX ст. Цим шляхом пройшов і творець психоаналізу *Зігмунд Фройд* (*Sigmund Freud, Sigismund Schlomo Freud, 1856 – 1939*), рід якого виводився з Тисмениці, і філософ-екзистенціаліст, теоретик сіонізму *Мартін Бубер* (*Martin Buber, 1878 – 1965*), рід якого глибоко закорінений у Львові.

Невдовзі після народження Вільгельма батько купує помістя у селі Юїнці на Буковині і родина переїжджає туди. Коли Вільгельму було 13 років, мати хлопця чинить самогубство. З 14 років Райх вчиться у Чернівецькій гімназії. У 1914 р. помирає батько. З 1915 по 1919 рр. Райх мобілізований до війська і закінчує війну офіцером у Відні. 1919 р. у Відні ж захоплюється психоаналізом. Коли він прочитав лекцію «"Пер Гюнт" Ібсена, вплив лібідо і марення», його запрошують до *Віденського психоаналітичного товариства*. Він захищає докторську дисертацію, працює у психоаналітичній клініці Віденського університету. Стає близьким до Фрейда. Друкує першу версію своєї фундаментальної книги «*Функція оргазму*» (*Die Funktion des Orgasmus: Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens, 1927*). Стає ліваком, членом соціал-демократичної, а потім комуністичної партії. Виступає як ідеолог суспільного та сексуального реформаторства. Його психоаналітичні техніки з терапевтичних перетворюються на суспільні, що розводить його з Фройдом та Віденським товариством. 1930 р. він засновує «*Німецький імперський союз пролетарської сексуальної політики*», де було 20 000 членів, а у

1931 р. «Видавництво сексуальної політики» (*Sexpol-Verlag*). Того ж 1931 року виходить його головна праця «Аналіз характеру. Техніка і основи для тих, хто навчається і практикує як аналітик» (*Charakteranalyse: Technik und Grundlagen für studierende und praktizierende Analytiker*, 1933). Тут він показує роль характеру людини як певного роду латів, які її захищають. У Німеччині до влади приходять нацисти. Райх переселяється до Копенгагена, потім до Мальме. Пише «Психологію мас при фашизмі» (1934). Потім їде до Осло. Типова єврейська історія, як у романах Еріха Марії Ремарка. 1936 р. він засновує Інститут сексуально-економічних досліджень життя. 1939 р. переїжджає до США і читає лекції у Новій школі соціальних досліджень (*New School for Social Research*) у Нью-Йорку. Тут пробує перетворити психічну енергію у оргон-енергію. Чим не експерименти раббі Ліви (Махаралія) з Праги зі створення Голема? Він навіть демонструє свої дослідди Альберту Аїнштайну (*Albert Einstein*, 1879–1955), однак у того вони не викликають зацікавлення. Врешті його експерименти стають взагалі дивацькими, і влада накладає на них заборону. Райх підозрює всіх у змові. Судиться. Його полишають люди. Ученого засуджують на два роки тюрми за продовження експериментів. Зрештою його запроторюють до тюрми у Лейсбурзі, єдиній у США, де є психіатрична лікарня. Там у 1957 р. він і помирає.

Сьогодні у Перемишлянах можна оглянути монастир та костьол Петра та Павла оо. домініканців, який збудувала Ельжбета Помоцька (*Wiktoria Elżbieta Potocka*, ? – 1670) 1645 р., залишки міських мурів. Можна поїхати до Добряничів і побачити, де народився один з творців сучасного політичного дискурсу.

На частково збереженому єврейському кладовищі можна побачити до 20 відносно збережених *мацев*. У 1998 р. послідовники перемишлянського хасидизму відновили на перемишлянському кладовищі могилу *цадика Меєр з Перемишлян*. Кладовище розміщене у західній частині міста на вул. І. Франка, коло вул. Квітневої, 1.

У 1931 р. у Перемишлянах мешкало близько 3 000 євреїв.

Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, Schocken Books; 1996, N.Y.

РОГАТИН

Rogacin (пол.),
ראהאטין, ראטין (ידיש),
Rohatyn (нім.),
Рогатин (рос.),
Rohatin,
רוהטין (עברית)

ראהאטין

РОГАТИН

Рогатин – місто поміж Львовом (69 км) і Івано-Франківськом (60 км), Тернополем і Стриєм.

Перша згадка про Рогатин сягає 1184 року, коли поселення входило до *Галицько-Волинського князівства* часів князя *Ярослава Осмомисла* (*Ярослав Володимирович Осмомисл, 1130-ті – 1187*). Як місто воно вперше згадується у буллі *Пати Боніфація IX* (*Bonifacius PP. IX, Pietro Tomacelli, 1356 – 1404*) перемиському єпископу 1390 р.

У 1415 р. місту надано *магдебурзьке право*, і починається бурхливий розвиток. 1444 р. Рогатином управляє *Миколай Параба з Любліна* (*Mikolaj Paraba z Lublina*). 1460 р. Рогатин належить роду *Параїтів з Ходеча* (*Parait z Chodecza*) як дар короля *Казимира IV Ягеллончика* (*Kazimierz IV Jagiellończyk, 1427 – 1492*). У той час Рогатин мав найтісніші торгові контакти з *Жидачевом*. З огляду на потреби розвитку міста руський воєвода *Анджей Одровонж* (*Andrzej Odrowąz*) просить короля надати Рогатину право на проведення щорічних ярмарків, і у 1461 р. Казимир IV Ягеллончик дарує Рогатину, а також Тисмениці, Тереховлі, Гологорам, Язлівцю таке право.

Рогатин входить до *Галицького староства*, і його представники засідають у Галицькому сеймику, згодом у сеймику у Судовій Вишні. Місто населяють українці, поляки, німці, про що свідчить перелік імен тогочасних поважних городян: *Йоганнес, Петрусь, Рафал, Отто*.

Важко сказати, коли у Рогатині оселилися євреї. Однак, вже у XV ст. почалася їхню міграція на Червону Русь із Сілезії, Західної Польщі та Угорщини. В одному з документів, укладеному зі шляхтичем *Яном Скарбеком (Jan Skarbek)* і датованому 1463 р., ми знаходимо ім'я торговця худобою у Рогатині *Шіміона з Жидачева* – найбагатшого купця у Рогатині у 1447 – 1467 рр.

З того часу євреї почали мешкати тут на стало. У XV – XVI ст. їх було ще небагато. Це не була організована громада, а галицький *прикагалок* львівського кагалу. З того часу відомо, що податок з продажу горілки 1582 р. збирав такий собі *Мендель Ісакович*. Тоді Рогатин належав короні, це не було «вільне» місто і привілеї отримували тільки католики. 1523 р. сандомирський воєвода *Отто з Ходеча (Otto z Chodecz)* клопочеться про спеціальний дозвіл проводити у Рогатині ярмарок кожної суботи від Пасхи до Хрещення св. Івана (24 червня). Після смерті Отто з Ходеча місто знову почало належати королю. Управляв ним *староста Іван Боратинський*. 1535 р. *Зигмунд I Старий (Zygmunt I Stary, Žygimantas Senasis, 1467 – 1548)* підтверджує *магдебурзьке право* міста. А 1539 р. дарує право будувати довкола міста фортифікації.

У 1572 р. місто вже має 115 власників будинків, 18 піднаймачів і 36 громадян, які мешкають поза мурами. 1615 р. під Рогатином відбувається битва між козаками та коронним військом гетьмана *Жолкевського*.

Зміни відбулися, коли 1633 р. король *Владислав IV Ваза (Władysław IV Waza, 1595-1648)* дарував євреям певні привілеї. Вони були підтверджені королями *Яном II Казимиром Вазою (Jan II Kazimierz Waza, Johann II. Kasimir Waza, 1609 – 1672)* та *Михайлом Корибутом*

Вишневецьким (*Michał Korybut Wiśniowiecki, 1640-1673*). У грамоті Владислава IV євреям надано право селитися у місті, мати синагогу, кладовище, купувати і продавати, тримати корчми і продавати там горілку, пиво та мед, виготовляти горілку, торгувати худобою, і все це на ринковій площі. Євреї урівнюються у правах з іншими міщанами Рогатина – «*rowno z mieszczanami tatecznymi według przywileju i starodawnego zwyczaju*». У тій же грамоті обумовлені і податки.

Рогатин як місто, в якому тоді вже мешкала значна єврейська громада, постраждав від козацько-шляхетських війн Богдана Хмельницького (1595/1596 – 1657). На загал у тій війні найбільше постраждало 9 головних єврейських громад, а саме – у Львові, Богородчанах, Бучачі, Бродах, Жовкві, Тисмениці, Олеську, Золочеві та Рогатині.

На той час усім єврейським життям Речі Посполитої керував Ваад чотирьох земель. Це був головний орган єврейського самоврядування у Речі Посполитій. Він діяв від середини XVI ст. до 1764 р. Ваад чотирьох земель був найвищою формою єврейської автономії у рамках держави, яка була коли-небудь досягнута у Європі. Такі ж Ваади обиралися і у окремих воєводствах. Так, 1658 р. на сеймику Руського воєводства у Судовій Вишні було дозволено створити Ваад Руського воєводства, тобто Галичини – Ваадей Гелілот. На чолі такого Вааду стояли 3 – 5 парнасів, яких обирали кожного року і яких мав затвердити воєвода. У місті єврейським самоврядуванням керував кагал (власне, правління кагалу) з 3 – 5 товім – достойних городян. Хоча офіційним головою кагалу був рабин, але був ще і суддя – даян, проповідник – даршан, писар – софер, служка при синагозі – шамаш. Представником кагалу

перед владою був *штадлан*. З огляду на те, що рогатинський кагал був малим, його штадланом у Львові був мешканець Львова *Зеліг зі Львова*.

У середині XVII ст. розпочинається процес усамо-
стійнення львівських *прикагалків* від львівського кагалу. Першими просять про це короля *Яна III Собеського* (*Jan III Sobieski, 1629–1696*) євреї Жовкви. При нових каденціях у Ваади обирають і представників Рогатина. У 1664 р. проти монополії Львова виступають представники єврейських громад Бучача, Жовкви, Яворова, Коломиї, Бродів. Тому змінюється їх представництво у Вааді. Так, на з'їзді 1720 р. у Куликові Ваад Руського воєводства вже складався з 14 членів: 5 – з Жовкви, 3 – з Бродів, 1 – з Богородчан, 1 – зі Стрия, 1 – з Рогатина, 1 – із Золочева, 1 – з Бучача. Головою Вааду обрано *таона раббі Єгошуа Фалька зі Львова*, автора книги «*Пней Єгошуа*». Представником Рогатина був *Цві Гірш*.

Розпочинається і процес переселення євреїв зі Львова до менших міст, де вони бачать для себе кращу перспективу.

1670 р. старостою міста стає *Зигмунд Кароль Пшаромський* (*Zygmund Karol Pszaromski*), який разом з маршалком сеймику у Судовій Вишні *Адамом Миколаєм Сенявським* (*Adam Mikołaj Sieniawski, бл. 1666–1726*) активно розвиває місто. У 1765 р. у Рогатині уже 539 мешканців. Головне заняття міщан – торгівля. В архівах Львова збереглася рекордна кількість грамот, які надають привілей Рогатину торгувати тим чи іншим товаром. Чого вартий перелік лише років, коли вони надавалися: 1438, 1525, 1535, 1539, 1567, 1581, 1603, 1663, 1669, 1676, 1729, 1738, 1796 рр.

З архівних джерел відомо, що 1792 р. у Рогатині була дерев'яна синагога.

Результатом «*Жахливих років*» (*Tax ve-tat*) для єврейських громад України, а по суті, громадянської козацько-шляхетської війни 1648 – 1649 рр., стали духовні бродіння у єврейському середовищі. З'явилися свого роду самозванці, які проголошували швидкий прихід месії. Це були рухи *сабатіанства* та *франкізму*. Месіанські бродіння в умах євреїв дійсно породила Хмельниччина, яку не змогли адекватно пояснити релігійні авторитети. Тоді мало хто задумувався над соціальними аспектами конфлікту. Всі пояснення зводилися до релігійного контексту. Попри значне перебільшення щодо кількості жертв погромів, що відбувалися у ході цієї війни, все ж книга Натана (*Ноти*) Гановера (?-1663) «*Євен мецула*» (*Безодня бездонна*, Венеція, 1653) дещо окреслює масштаби втрат, яких зазнав єврейський світ України. Назва книги взята з *Книги Псалмів* (у єврейській традиції *Пс.69:3*, в християнській – *Пс.68:3*). Автор використовує гру слів: перше слово на івриті означає *Грецію*, тобто православ'я, з яким отожденовалося козацьке військо Богдана Хмельницького (1595/1596 – 1657). Батько Натана – *Моше Гановер* – загинув 1648 р. в Острозі саме під час повстання, тому син писав свою книгу як хроніку страшного розгрому єврейських громад на Україні. Сам Натан теж загинув 1683 р., однак від рук угорських повстанців, у містечку Угорський Брод в Моравії. В релігійній свідомості євреїв ці катастрофи почали асоціюватися з «*хевлей Машиах*» – муками та стражданнями, що передують близькому приходу месії. Своєрідним пророком приходу нового месії став Натан з Гази (*Аврам Біньямин бен Елішп Галеві Ашкеназі*, 1644, Єрусалим, – 1680,

Скопле). Він побачив *месію* в екзальтованому (і, очевидно, хворому) релігійному містику *Шабтаю* (*Сабатаю*) *Цві* (1626 – 1676). Разом з тим, корені цього *месіанізму* крилися у всій єврейській містичній традиції, починаючи з містиків *Єгуди Хасида* (*Єгуда Регензбургер*, 1150? – 1217, *Регенсбург*), *раббі Аврама Абулафії* (1240, *Сарагоса* – 1291, *Прованс, Італія*), *раббі Іцхака Лурії Ашкеназі* (1534, *Єрусалим* – 1572, *Цфат*). Месія мав врятувати весь єврейський народ і змінити світ. А для того він мав якось повернути світ у первісний стан, коли він був єдиним з Богом, викорінити з нього зло, яке з'явилося у ньому після гріхопадіння. Єврейські містики вважали, що месія повинен здійснити акт, який вони називали – *тікун* (*виправлення*) – щось надзвичайне, надзвичайний поступок, який врятує світ. Це діяння не могло укладатися у звичні людські уявлення. З огляду на це для нового месії заповіді, які Бог дав Мойсею на горі Синай, не були чинними. Цей ризикований шлях призвів до того, що *Шабтай Цві* не лише робив непояснені вчинки, але врешті перейшов у іслам. Його послідовник *Яков Франк* (*Jakob Frank*, 1726 – 1791) теж взяв на себе роль месії і пішов далі. Він довів доктрину *тікуна* до крайніх перверсивних форм. Зерна цієї єврейської ересі впали в благодатний ґрунт саме там, де нещодавно відбулась чергова єврейська катастрофа – на Поділлі.

Першим агентом сабатіанства у Рогатині бувповідник *Еліша Шор*, нащадок *раббі Залмана Нафта-лі*, автора трактату «*Тевуос Шор*». Він поширив свій вплив на свою велику родину. Їх підтримали *Єгуда Лейб* та *Нота Криса* з *Надвірної*. Підтримав їх і *кабаліст Моше Давид* з *Підгайців*. Таким чином, поза Поділлям твердо підтримали цю ересь три міста – Рогатин, Підгайці та Надвірна.

Таку ж тверду підтримку у Рогатині отримав і Яков Франк – наступник Сабатая Цві. 1755 р. він відвідав Могилів, Копичинці, Озеряни, Буськ, Давидів, Львів, а потім і Рогатин, де його приймала родина Шорів. З його візитом пов'язана і низка скандалів, наприклад, організація сексуальних оргій, в яких, з дозволу чоловіка, брала участь і дружина *Шломо Шора*. Причому вона залучила до забави не тільки членів секти, але й свекра, шурина *Липмана Шора*. Раббі Яков Емден у своїй книзі «*Сефер Шімуш*» описав, як швидко послідовники цієї секти впадають у перверзію і починають бачити у Сабатаю Цві *месію*. Матеріалом стали свідчення про діяльність сабатіанців, які розглядалися у рабинічному суді Сатанова.

Тим не менше, Франк мандрує Галичиною, до Підгайців, Копичинців, і 1756 р. зупиняється у Ланцкороні у домі *Гірша (Цві)*, брата *Лейби*, сина Сабатая, і його дружини *Хаї*, дочки *Еліші Шора*, яка влаштовує там пристанище для оргій. Пікантністю є те, що Франк має протекцію у римо-католицького єпископа *Дембовського (Biskop Dębowski)*. Дембовський інспірує два диспути між франкістами та ортодоксальними юдеями. Протагоністом франкістів виступає раббі з Ланцкорони. З боку франкістів виступають *Еліша Шор*, його син *Шломо*, *Нота Криса*. Вони навіть пишуть полемічну франкістську петицію «*Звинувачення та відповіді*». Коли Дембовський помирає, Франк втрачає патрона і переїжджає до Туреччини. Туди ж переїжджають і його послідовники, а з ними і *Еліша Шор*. Однак турки дізнаються від євреїв про перверзії, які з ним пов'язані, переслідують і ув'язнюють *Шора*. 1757 р. він помирає у турецькій в'язниці. Так закінчується його історія.

Натомість Франк встигає написати листа до *єпископа Любенського (Biskop Lubiencki)*, де просить його прийняти у католицтво. Знову влаштовуються дебати для євреїв у Галичі. З 12 вересня 1759 р. до 15 листопада 1760 р. 48 франкістів з Рогатина перейшли у християнство. Після усіх інтриг Франка нарешті 1760 р. арештовують у Варшаві. Разом з ним як в'язень сидить і *Ян Воловський* – охрещений Шломо Шор. Його син *Францішек Лукаш Воловський* став секретарем короля *Станіслава Августа Понятовського (Stanisław August Poniatowski, 1732 – 1798)*. А його онук *Ян Канті (Jan Kanti, 1803 – 1864)* став державним секретарем Королівства Польського у складі Росії і автором її цивільного кодексу. Він заснував і кварталник «*Biblioteka Warszawska*».

У Рогатині з франкізмом бореться *раббі Давид Моше Аврам*, автор книги «*Міркевет Гамішине*», де пише, що «головою секти є *Еліша*, з гнилими і паскудними зубами, який звив своє гніздо у місті Рогатині і відомий як *Еліша з Рогатина*».

Після поділу Речі Посполитої 1772 р. Рогатин у складі *Золочівського циркулу* належить княгині *Софії Любомірській (Zofia Lubomirska)*. У 1798 р. Рогатин переводять у *Бережанський циркул*.

1810 р. у Рогатині мешкає 1 282 єврея. Права кагалу обмежуються, разом з правами семи членів правління. Євреїв пробують вчити сільському господарству, для чого переселяють 12 родин у колонію *Новий Вавилон* неподалік *Болехова*. Їм пробують заборонити ходити у традиційному одязі, змушують говорити німецькою, дають німецькі прізвища. Відкривають світські німецькомовні школи – у Рогатині нею керує *Шломо Корнфельд*.

Головна проблема того часу – боротьба з високими податками. 1819 р. вибухає конфлікт між євреями та збирачем податків *Томашем Собенським* (*Tomasz Sobienski*), і справа доходить аж до Відня. У 1830 р. головою кагалу був *Беньямін Вундерліх*, проти якого періодично проводять кампанії самі євреї.

Австрійська державна майнова комісія 1826 р. констатує, що єврейська громада Рогатина вже має муровану *синагогу*. Тоді ж до Рогатина доходить і хасидський рух. Його приносять у місто *великий раббі Їцхак Меєр з Перемишлян*, *Єгуда Гірш Брандвайн з Стратина* та *Їцхак Єгуда з Баранівки*, який мав найбільше послідовників у Рогатині.

Натомість послідовників *Гаскалі* у Рогатині у XIX ст. було не так багато. Якщо у таких культурних центрах, як Львів, Броди чи Тернопіль людей дійсно цікавило шкільництво, то в приземленішому Рогатині – тільки податки, які такі відміняє революція 1848 р. Однак тільки до 1851 р.

Політичне життя у Рогатині розвивається повільно. На перших виборах до Австрійського Райхсрату 1848 р. від міста обирають землевласника *Сабріна Смаровського* (*Sabrin Smarowski*).

У 1857 р. у Рогатині мешкає 5 101 осіб, з них 3 000 євреїв.

Раббі Єгуду Гірша Брандвайна з Стратина змінює його старший син *раббі Аврам Брандвайн*. Наступним 1865 р. стає *раббі Наум Брандвайн* (*Rabbi Nahum Brandwein*). Потім він переїжджає зі Стратина до Бурштина. *Стратинський хасидизм* поширюється і у Рогатині, і у Белзі, Чорткові, Боянові, Гусятині.

1868 р. у Рогатині обирають міську раду з 32 радних – 18 римо-католиків, 7 греко-католиків, 7 юдеїв.

Щораз потужнішим стає просвітницький рух маскіль. Його представники *Шмуель Остерн*, *Лейб Вайдман*, *Шмуель Голдер* та *Маркус Нательберг* навіть засідають у міській раді.

З 1866 до 1868 р. рабином Рогатина був раббі *Елієзер Горовіц*, син відомого рабина з Станіславова – раббі *Меишулама Ісахара Горовіца*. Йому подобався хасидизм, і він зійшовся з цадиком *Єгудою Цві* з Роздолу. Наступним рабином Рогатина до 1894 р. був раббі *Меєр Єгуда Лейб* з Помор'я. Його з 1896 р. до 1905 р. змінив раббі *Натан Левін* з Бродів), який не загострював проблем між хасидами, маскілами та мітнагдім – різними релігійно-політичними течіями.

У той же час з'явився у Рогатині і сіоністський рух, який істотно секуляризував життя єврейської громади міста. Єврейська інтелігенція Рогатина стала більш націоналістичною. Першим сіоністом у Рогатині став *Шалом Мельцер* (1871 – 1909), людина дуже релігійна. Він створив першу сіоністську організацію *Бней Ціон*. Раббі Натан Левін теж увійшов до сіоністського клубу містечка і навіть був обраний його керівником. Щоправда, на уродини цісаря чи інші державні свята він не забував виголошувати офіційні «німецькі» промови. У клубі проходили гарячі дебати, скажімо, про необхідність єврейської гімназії у Рогатині. 1894 р. Рогатин був представлений на з'їзді *Товариства на підтримку заселення Ерец Ізраель (Сіону)* (*Хеврат ішув Ерец Ізраель Ціонта Агават Ціон* (буквально: Любов до Сіону) у Тарнові. Шалом Мельцер та *Аврум Златкіс* представляли Рогатин на сіоністському конгресі у Станіславові 1898 р.

Коли раббі Натан Левін переїхав до Ряшева, штетл розділився у виборі кандидатур на посаду раби-

на Рогатина. Їх було кілька: *стріліський раббі Меєр Шмуель Генге, раббі Аврум Давид Шпігель, стратинський раббі Елієзер Лантнер*. Зрештою всі отримали своє місце.

У місті кипіло і культурне життя, була своя чудова музична група родини *Фауст*. Як правило, вони грали на великих єврейських заходах.

У 1910 р. у місті було 7 664 мешканців, з яких 3 254 – євреї. Вони були значним електоральним потенціалом. Особливо драматично проходили вибори до Райхсрату 1907 р. Сіоністи виставили свою кандидатуру – *раббі др. Шмуеля Рапапорта*, якому протистояв польський претендент, представник польських націонал-демократів *др. Владислав Дулеба (Dr. Wladyslaw Duleba)*. Белзькі цадики підтримали польського націоналіста, і він виграв, бо за нього проголосували хасиди. Мало того, Дулеба платив по 5 корон за кожен відданий за нього голос, що призвело до скандалу.

Під час війни багато євреїв утекло до Австрії, Богемії, Моравії, де вони громадилися в евакуаційних таборах. У серпні 1914 р. російські війська підпалили єврейський квартал та арештували 570 євреїв-чоловіків – як юнаків, так і старих. Всіх їх депортували до Росії. У червні 1915 р. місто відбили австрійці. 1917 – 1918 р. євреї почали повертатися до Рогатина і відбудовувати свої будинки.

За ЗУНР рогатинські євреї дотримувалися нейтралітету у протиборстві поляків та українців. Громада обрала *Єврейський національний комітет* для захисту від воєнних лихоліть. Українська влада співпрацювала з єврейською міліцією. У цій справі особливу допомогу надавав *Єврейський національний комітет* зі Станіславова.

У червні 1919 р. до Рогатина увійшли польські війська. У 1921 р. у місті залишилося тільки 5 736 мешканців.

Хоча життя поволі нормалізувалось, нова влада була доволі прохолодно наставлена щодо євреїв. Це стосувалося і торгових війн між поляками, євреями та українцями, адже усі вони застосовували просте правило «*Swoj do Swego*». По суті, це була одна з форм взаємного бойкоту. До всього, поляки та українці організували два кооперативи, які витісняли євреїв з ринку і змушували до еміграції.

На той час у Рогатині була Велика синагога (*Бет гакнесет гагадоль*), кравецький малий шул (*Шнайдер шулхл*), шевський малий шул (*Шустер шулхл*), великий бет-мідраш, малий бет-мідраш, малий хасидський клойз, Чортківський клойз, Стратинський клойз та ще два клойза, яких утримували два інші рабини, а також традиційно – хедер, міква. Будувався Жидачівський клойз. Таким чином, у Рогатині були представлені всі можливі різновиди юдаїзму, тільки хасидських династій було щонайменше три. Загальну картину доповнювала і велика кількість громадських та політичних організацій, до яких після війни долучилися організації соціалістів і комуністів. Зрозуміло, що більш-менш подібна ситуація була і в інших штетлах Галичини. На відміну від євреїв, українці та поляки мали по одному храму і, відповідно, «Просвіту» та «Сокіл».

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Рогатинському повіті мешкало 6 111 євреїв.

Сьогодні можна знайти рештки єврейського кладовища, яке розміщене на північний схід від центру міста, коло станції між вул. С. Бандери та вул. Б. Ле-

пкого. Тут збереглося до 20 мацев. А також молитов-
ню зламу XIX – XX ст. Вона перебудована під житло у
північно-східній частині середмістя.

*Kehilat Rohatyn ve-ha-seviva, M. Amihai, David Stockfish,
Shmuel Bari, Tel Aviv, 1962.*

ГАЛИЧ

Halicz (пол.),
Halitsch (нім.),
האַליץ (ידיש),
Галич (рос.),
הַלִּיץ (עברית)

האַליץ

ГАЛИЧ

Писати про Галич і легко, і важко. Сьогодні це маленьке містечко за 110 км від Львова, а колись було величезне, як на ті часи, місто, про яке існують гори літератури. Однак радше про руський Галич, ніж про Галич єврейський чи караїмський.

Перші поселення на цьому місці були ще у V ст. У IX ст. Галич імовірно був ще за *держави білих хорватів*. Перша писемна згадка про Галич датована 1138 роком. Як столиця *Галицького князівства* Галич функціонував з 1141 р., коли князь *Володимир Володаревич* (*Володимирко*, 1104 – 1152) переніс свою столицю сюди зі Звенигорода. Найбільшого розквіту Галицьке князівство набуло за князя *Ярослава Осмомисла* (1153 – 1187). Коли ж князь *Роман Мстиславович* (бл. 1152 – 1205) об'єднав Галицьке та Волинське князівства, то Галич став столицею *Галицько-Волинського князівства*. Двічі Галичем правили угорські королевичі *Андрій* (*Андрій II*, *Андраш II*, *Ендре II*, *II András/Endre*, ? – 1235) та *Коломан* (*Кальман*, *Kálmán*, *Koloman*, бл. 1207 – 1241) з роду *Арпадів*. Правління Коломана дуже важливе для подальшої долі всієї Галичини. Як король він мав титул «*Короля Галичини та Волині*» – «*Gallitiae Lodomeriaque Rex*», а тому, коли дійшло до розбору Речі Посполитої, 1772 р. *царєва Марія Терезія* (*Maria Theresia von Österreich*, 1717 – 1780) як королева Угорщини виставила 1772 р. свої спадкові претензії на ці землі. Так Галичина увійшла до складу *Австрійської імперії*.

Та повернімося до давнього Галича. 1240 р. *король Данило Романович* (бл. 1201 – 1264) переніс столицю з Галича до Холма, подалі від чвар галицьких бояр. У 1340 р. *Казимир III* приєднав місто до Польського королівства, і воно стало центром Галицького староства. 1367 р. місто отримало *магдебурзьке право*. 1370 року за правління *короля Людовика (Лайоша) Д'Анжу* (*Lajos I Nagy d'Anjou, 1326 – 1382*) Галич знову приєднали до угорської корони св. Стефана. Але вже 1387 р. польські королі знову повернули його собі. У Речі Посполитій Галич був аж до її поділу 1772 р. Згодом, до 1918 р. – у складі Австрії та Австро-Угорщини.

Якщо цікавитися єврейською та юдейською історією Галича, то вона чітко ділиться на дві частини. Одна з них власне єврейська і якоюсь мірою повторює історію євреїв у Белзі чи Теребовлі – найдавніших *Червенських міст, міст Червоної Руси*.

Найдавніші задокументовані відомості про єврейську громаду відносяться до 1436 р. Життя єврейської громади в цілому йшло за відомою парадигмою: боротьба за право на проживання та торгівлю у межах міста, головнo сільню, і боротьба з татарами.

Специфікою юдейського Галича є мала етнічна група – *караїми*, які сповідують один з різновидів юдаїзму. Серед малих народів сучасної України караїми чи не найбільш цікаві. Перепис 1979 р. зафіксував їх розселення у Криму, на Одещині, у Волинській та Івано-Франківській областях. Нечіткий караїмський слід можна знайти і в с. Кукезів на Львівщині та с. Залуква поблизу Галича. Сама назва села Кукезів має поркське, а отже караїмське, походження – поркською вона означає «блакитні очі. До XVII ст. караїми були більшою громадою, ніж власне євреї. Тепер у Галичі караїмів немає.

Яка ж історія цієї малесенької етнічної групи? Наприкінці VIII ст. під тиском пануючого там ісламу чимало євреїв з Персії переселилися до *Хозарського каганату*, потужної на той час держави. Євреї заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму. За *кагана Булана (X ст.н.е.)* у 730 р. була спроба запровадити юдейську релігію як державну. Наприкінці VIII ст. *каган Обадія (бл. 790 – початок 810-х)* таки прийняв її, і до Хозарського каганату, за словами відомого арабського автора *Аль-Масуді (Абу-ль-Гасан Алі ібн аль-Гусейн аль-Масуді, 896 – 956)*, почали переселятися юдеї з цілого Старого Світу. Звичайно, серед них були й караїми.

Цей релігійний рух заснував *Анан бен Давид*, який жив у Багдаді, у 762 – 767 рр. Головним твором *Анана бен Давида* є написанна арамейською мовою книга *«Сефер ха-міцвот» («Книга притисів»)*. Послідовники *Анана* звалися *«ананітами»*, а дещо пізніше – *Бней Мікра (Сини Писання)*. У IX ст. виникає термін *«караїм»* (форма множини від давньоєврейського *«кара»*), який відображає основну характеристику даного руху – шанування (чи, дослівно, «читання») Старого Завіту – *ТаНаХ* – як єдиного і прямого джерела релігійної істини. Звідси походить і назва вчення – *караїзм*, чи *караїмізм*.

Період X – XI ст., який часто називають «золотим віком» в історії розвитку караїмського руху, ознаменований активною місіонерською діяльністю та поширенням юдаїзму в його караїмській інтерпретації далеко за межі Багдаду та Персії. Караїмські громади виникають в Палестині (з центром у Єрусалимі), Єгипті, Іспанії, на Кавказі та у Візантії.

Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. У ній існують північний (тракайсько-пенебезький), південний (луцько-галицький) і кримський діалекти. Караїми запозичили єврейський алфавіт з додатком латинських і кириличних букв.

Більшість єврейських дослідників вважають караїмів частиною саме єврейського етносу, яка зазнала значного тюркського культурного впливу.

Наприкінці XI ст., після завоювання Єрусалиму хрестоносцями, караїми перенесли свій культурний та релігійний центр до більш безпечного Константинополя. Основою караїмської громади у Константинополі стала група аскетів *«Авеле Чййон»*. До неї належали переписувач *Товія Бен Моше*, автор книги *«Очар Нехмад»*, *Югуда га-Дассі чи га-Авель (оплакувач)*, автор книги *«Ешколь га-Кофер»* (1148). Цю традицію продовжили караїмські теологи *Арон I* (1240–1320), автор книги *«га-Мівхар»* та *Арон II* (1300–1369), автор книг *«Еч Хайм»*, *«Ган Еден»*, *«Кетер Тора»*. Кодексом поведінки караїмів є книга *«Аддерет Еліягу»* *Еліягу Башиячі* – збірник простих приписів. Школа Башиячі була свого роду міжнародною релігійною інституцією, яка справила найбільший вплив на формування наступних поколінь караїмських вчених у Литві, Польщі, Україні та Криму. Розквіт караїмської думки у Речі Посполитій припадає на XVI століття.

Першою ластівкою став рабі *Чефанія Бен Мордехай Бен Яков Бен Шмуель (Політі)* – він написав тези до *«Аддерет Еліягу»* *Еліягу Башиячі* на тему *«Піруш Шехіта»* – ритуального зарізання худоби та птиці, *«Піруш Арайот»* – кровозмішання, *«Піруш Серетіккаре га-емуна»* – десять догм караїмської віри. Тези *«Іньян*

кіддуш га-ходеш» («Освячення повнолуння») до книги Арона II (Нікомедійського) «Ган Еден» він завершив у 1528 році.

Його учень рабі Іцхак Бен Аврам (? – 1588), старець з Трок (Тракая), пішов далі і розпочав діалог з християнством у свої книзі «Хізрук Емуна» («Зміцнення віри»). Книга була настільки актуальною, що її перекладали на латину, їдиш, англійську, німецьку, іспанську та інші мови.

Якщо тракайські автори освіжили караїмську думку своїми дискусіями з християнством, то караїмські вчені Польщі та Західної України писали схоластичні твори, трактуючи пізні пророцтва. При цьому вони багато у чому були зобов'язані вченню Кабали.

Як така екзотична релігійно-етнічна група опинилася у Галичі? І чому саме там, а не деінде? Очевидно, що вона могла з'явитися там тільки тоді, коли Галич був великим адміністративним та торговим центром, столицею Галицько-Волинського князівства. Існує не підтверджена історичними джерелами версія, що 1245 р. нібито з Криму переселив їх до Галича король Данило Романович для розвитку стосунків із Сходом. Йдеться про те, що із Солхата, Мангуна, Кафи та інших кримських міст до Галича державним коштом було переселено 80 караїмських родин. Згідно з цією розповіддю, князь Данило нібито дав їм спеціальну грамоту на певну місцевість в Галичі і на вільну торгівлю в усій Галицько-Волинській державі, зокрема – на торгівлю спиртовими напоями. Галицько-Волинський літопис мовчить, як про згадані переговори, так і про переселення караїмів. Правда, розповідає про подорож (1246 р.) Данила до Батия (*Бату-хан, Бату, Саїн, 1201 – 1255*). Після монголо-татарського розгрому 1241 р.

Галич занепадає, і згодом столицею стає Холм; тож якраз і туди мали б переселитися караїми. Однак у Холмі їх ніколи не було.

Існує інша, більш переконлива версія з'яви караїмів у Галичі, що пов'язана з великим литовським князем Вітовтом (*Vytautas, Witold*, в хрещеннях: *I кат. Вітольд, II прав. Олександр, III кат. Александер, 1350–1430*). За цією версією, десь наприкінці XIV ст. Вітовт ходив походом на монголо-татарський Крим і примусово привів звідти частину (383 родини) караїмів, яких поселив у Тракаї. Наступні володарі також протегували караїмів, наприклад, король Казимир IV Ягеллончик (*Kazimierz IV Jagiellończyk, 1427–1492*). Натомість за великого князя Александра (Александр Ягеллончик, *Aleksander Jagiellończyk, 1461–1506*) караїмам в литовській державі не поталанило: у квітні 1495 р. їх, разом з євреями, вигнали, а майно забрали. Польський король Ян II Ольбрахт дав їм притулок у своїй державі. Чи не тоді караїми потрапили до Галичини, зокрема до Галича й містечка Кукезова (тепер село Кам'янка-Бузького району)? У всякому разі, перші караїмські двори у Галичі були на вул. Руській.

Перша відома грамота галицьких караїмів датується 1578 роком (оригінал не зберігся). Польський король Стефан Баторій (*Báthory István, Stefan Batory, 1533–1586*) надав їм право на проживання і на безмитну торгівлю всякими товарами, зокрема горілкою. За це кожен караїмський двір мав платити по 1 флорину та 30 грошів податку. За Зигмунда I Старого (*Zygmunt I Stary, Zygmantas Senasis, 1467–1548*) у Великому князівстві Литовському між караїмами та євреями-рабанітами виникла суперечка: євреї пробували адміністративно підпорядкувати собі караїмів, натомість ті

наполягали на своїй окремішності. Коронний канцлер *Ольбрахт Гастольд* (*Olbracht Gasztold*, 1470 – 1539), став на бік караїмів.

1831 р. частина кукезівських караїмів, з огляду на занепад містечка, переселилися до Галича, але в Кукезові десь у 1870 р. їх ще нараховувалося 250 осіб, там досі залишився і мікротопонім «Караїмський ринок». В Галичі, за описом 1627 р., значилися 24 караїмські двори, а в 70-х рр. XIX ст. їх проживало приблизно 250 осіб. Сьогодні у Галичі і поближному селі Залуква ще трапляються караїмські прізвища (Шулимович, Абрагамович). У Луцьку, другому караїмському центрі України, зберігається пам'ятка архітектури – *караїмська кенаса* (не діюча). Більше матеріальних слідів залишилося в Криму, зокрема у Чуфут-Кале та Євпаторії. До 1936 р. у Луцьку двічі на рік виходив караїмський журнал «*Карай авазі*».

Як же ж сприймала караїмів галицька громада? Для більшості галичан караїми були просто євреями. Кримські татари і турки не відрізняли караїмів від євреїв. Не відрізняло їх також давнє литовське и польське, а згодом австрійське законодавства.

В адміністративно-релігійному сенсі караїми ділилися на округи, на чолі яких стояли *гахами*. В молитовних домах були старший і молодший *газзани* – кантори та *шамаш* – служба. Цих нижчих осіб обирала громада, їхні знання перевіряв гахам.

Особливо прихильно до євреїв-рабанітів та караїмів ставився король Речі Посполитої українського походження Ян III Собеський. За його правління шведський король *Карл XI* (*Karl XI*, 1655 – 1697) спробував продовжити юдео-християнську дискусію. 1690 р. він відрядив до Речі Посполитої *професора з Лілі-*

енбада Густава Перінгера (*Prof. Gustavus Perringer, Lillienblad*) для того, щоб дослідити, хто ж такі караїми, скопіювати їхні тексти. Йому асистував фаворит Собеського Аврам бен Самуель з Троків.

В 1699 р. професор Триглянд з Лейдена (*Prof. Trigland, Leiden*) у Нідерландах знову звернувся до караїмів Речі Посполитої з низкою запитань, що стосувалися їхньої ідентичності. Відповіді на них дав Мордохай з Кукезова за участю луцького й галицького караїмських старшин. Ці відповіді з коментарями Вольфіюса в 1714 р. надруковано в Ляйпцігу під назвою «*Notitia karaerorum*». Приблизно в 1700 р. Соломон з Троків на завдання професора Пуфендорфа (*Prof. Puffendorf*) написав «*Arpirion*» (*Arpirion*) – нарис караїмських звичаїв.

Євреї-талмудисти дивилися на караїмів, як на закоренілих еретиків, докоряли їм невіглаством, небажанням, невмінням писати на релігійні теми тощо. Це не зовсім так. Попередньо згадуваний твір «*Хіззук Емуна*» Іцхака з Троків – полемічний твір проти християн, здобув навіть схвальний відгук самого Вольтера. Згаданий вже Соломон з Троків також писав релігійні трактати, спрямовані проти християн і талмудистів. Натомість Зарах бен цікавився математикою і фізикою. Сіма Ісак з Луцька, який переселився до Криму, в 50-х рр. XVIII ст., теж написав кілька полемічних творів і бібліографію караїмського письменства. На початку XIX ст. Ісак бен Соломон, гахам з Чуфут-Кале, написав караїмську догматику й працю про календарні обчислення. У першій половині XIX ст. Йосиф Соломон Луцький, гахам з Євпаторії, коментував твори інших караїмських авторів. Давид з Кукезова написав ряд літературних пісень. У 40 – 50-х рр. XIX ст. на різні

теми писав *Мордехай Султанський з Луцька*, гахам в Чуфут-Кале. *Соломон Бейм*, гахам в Одесі, 1862 р. написав твір «*Пам'ять про Чуфут-Кале*». Але найбільш помітний серед караїмських діячів – *Аврам Фіркович*, який у 1839 р. написав працю «*Про походження караїмів*». У 1871 р. в караїмській справі він звертався й до австрійського уряду. Галицькі караїми теж дали ряд громадських і культурних діячів, зокрема поета *Захарію Абрагамовича (1878–1903)*.

З відомих караїмів Галича слід згадати *хазана Йосефа бен Самуеля (пом. 1700)*. Він автор багатьох книг, серед яких написана івритом «*Порат Йосеф*», релігійний трактат «*Шебер Йосеф*», «*Бірке Йосеф*, коментарі «*Нер Хохма*», «*Перуш Седер Га-Тэфілла*». Він же автор численних релігійних поем, які знайшли своє місце у караїмських молитовниках. Надгробну промову на його похороні промовив *Мордехай Султанський з Луцька*, автор книги «*Дод Мордехай*», який консультувався з *Йосефом бен Самуелем*, коли полемізував з *Якобом Трігландом (Jacob Trigland)* щодо караїмської ідентичності.

Із встановленням у Галичині австрійської влади (1772 р.) караїми Галича звернулися до уряду з проханням про поліпшення їхнього становища. Уряд зменшив податки, якими обкладалися караїми, і зрівняв їх у правах із християнами. Караїми торгували худобою, воском, сіллю, займалися землеробством. До 70-х років XIX ст. їх не брали на військову службу, а згодом вони служили виключно у санітарних загонах.

Перед Першою світовою війною у Галичі з 5 200 мешканців було 1 200 поляків, 2 600 українців, 1 300 євреїв, 100 караїмів. У 1919 році обрано правління

караїмської громади та затверджено її статут. У 1925 році, після десятилітньої перерви, знову відкрито караїмську школу.

У 1934 році було вирішено збудувати Народний дім, який став центром громадсько-культурного життя караїмів Галича. При ньому існувала бібліотека, працювало Товариство караїмської молоді «Відродження», яке очолював *Ібрагім Самуїлович*, та Товариство караїмських жінок, кероване *Сабіною Новахович*. Релігійне життя зосереджувалося довкола останньої, збереженої на Галичині *кенаси*, яка була збудована у мавританському стилі. 1985 р. її зруйнували. Крім десятка останніх караїмів проти цього вандалізму публічно виступив тільки художник *Микола Яковина*.

Перед Другою світовою війною караїмів було вже 120.

Сьогодні у Галичі можна оглянути церкву св. Пантелеймона XIII ст. у теперішньому с. Шевченкове, чудесний *Музей караїмської культури* в самому Галичі, церкву Успення Богородиці XVI ст. у с. Кринос, фундаменти Успенського собору XII ст., у яких знайшли саркофаг князя *Ярослава Осмомисла (1130-ті – 1187)*. На вул. Коновальця можна оглянути дві єврейські *синагоги* кінця XVIII ст. та кінця XIX ст.

TARAS VOZNYAK

СТАНІСЛАВІВ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК)

Stanisławów (пол.),
סטאַניסלע (ידיש),
Stanislau (нім.),
Станислав (рос.),
סטאַניסלאוו (יבֿריט)

סטאַניסלע

СТАНІСЛАВІВ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК)

Станіславів, сьогодні місто Івано-Франківськ, уперше згадується як місто у 1654 році. Тоді ж воно одержало і *магдебурзьке право*. Місто заснував галицький староста, гетьман *Андрій Ревера Потоцький* (*Andrzej Potocki, ? – 1609*), який назвав його на честь свого сина Станіслава. Це була не лише резиденція *Потоцьких*, але й фортеця, яка доповнювала галицьку оборонну систему замків проти татар та турків у Галичі, Терембівлі, Бережанах, Золочеві, Снятині, Тисмениці. Дуже швидко місто стало значним торговим центром. Для розвитку торгівлі 1663 – 1664 рр. Андрій Потоцький запросив до міста вірмен і євреїв з Молдови та Угорщини. Вони отримали особливі права як незалежна міська громада, про що свідчить грамота від 7 травня 1654(5) року. Їм було дозволено селитися у місті, вони отримали землю під будівництво. Ще одну грамоту вони одержали від Римо-католицької церкви 9 листопада 1654 р., яка підтверджувала їхню релігійну суверенність (*neminem ad exercitum liberum religionis admittendi*). 17 вересня 1662(6) р. Андрій Потоцький підтвердив довічне право євреїв проживати у місті і торгувати за тим же правом, як і у поляків, русинів і вірмен. Він також підтвердив їхнє право жити у відповідності із їхнім сумлінням. Цією грамотою Потоцький звільнив євреїв від податків. Євреї мали у Станіславові власну вулицю поблизу валу, три молитовні будинки, а також синагогу, аптеки, крамниці. Було дозволено за-

йматися підприємництвом, пов'язаним з золотом, сріблом, хутрами, одягом, капелюхами та ин. Все це вони могли тоді продавати у своїх будинках чи крамницях, однак не на ринковій площі. Тільки єврейські різники і пекарі мали такий привілей, однак не без зиску для власника міста, адже вони розраховувалися за це право, поставляючи товари до його палацу. Торгувати можна було щодня, окрім християнських свят, коли крамнички відкривалися тільки після закінчення богослужіння. За муром, на дорозі, що вела до Тисмениці, місто виділило ділянку під єврейське кладовище. Там же була і єврейська лазня. Ця ж грамота дозволяла євреям за 2 – 3 злотих річної плати відкривати гуральню для виробництва лікерів, медів, горілки. Те ж стосувалося і власників млинів. Більшість євреїв працювала шевцями, чоботарями, ковалями, різниками, гробарями, музикантами, смолярами. Різники Станіславова 24 квітня 1664 р. отримали від Потоцького привілей заснувати свою гільдію, хоча головою гільдії міг бути тільки римо-католик. Разом з гільдією єврейські різники отримали 12 яток на ринку, а у травні 1722 р. – ще 12 яток. Євреї мали право купувати будинки християн і продавати будинки християнам, що на той час було рідкістю. У випадку пожежі євреї мали брати участь у її ліквідації.

Таким чином, Андрій Потоцький заклав правничо-господарчі підвалини під розбудову єврейського кагалу у Станіславові. Грамоту підписала і його дружина Анна, старостина галицька, лежайська і коломийська.

Під кінець XVII ст. єврейський квартал містився коло Тринітарської площі поблизу міських валів. Коло них євреї побудовували свою першу *синагогу* – *бет кнест*, *бет мідраш*, *лазню* – *мікву*, *дім рабина*, *служки*

при синагозі – *шамаша* і лікаря. Перша синагога була дерев'яною. Єврейський квартал розбудовувався довкола неї. Фризький мандрівник і французький дипломат *Ульріх фон Вердум* (*Ulrich von Werdum*), який відвідував Галичину, бачив її ще у 1672 р.

Однак міщани-християни одразу побачили у євреях своїх конкурентів. А тому часто їм перешкоджали. Потоцький, розуміючи, що євреї розвивають місто і роблять його торговим центром на головному шляху Галичини, намагався пригасити невдоволення, розширюючи права міщан-християн. Євреї любили Потоцького і склали про нього чимало легенд. Одна з них була про те, що він захоплювався *Кабалою*, вивчав її у знаного кабаліста *раббі Еліягу*, який прийшов з Туреччини і поселився у печері поблизу Станіслава, чекаючи приходу *машіаха* (משיח, месії).

Євреї знали, як пристосуватися до ситуації та викликати дружні емоції у мешканців міста, більшість з яких на той час була вірменами. Ще 1886 р. француз *д'Алейрак* (*d'Aleirac*), який переїжджав через Станіславів, пише, що ринок у місті контролювали заможні вірмени. Євреї тримали більшу частину маленьких магазинчиків і корчм. Вірмени ж домінували у володіннях Потоцьких у млинарстві, торгівлі великою рогатою худобою та кіньми, торгівлі рибою, яку вони експортували до Сілезії та Данцига. Вони ж володіли і шкіряними та сап'яновими промислами.

Натомість ремісництвом займалися переважно поляки і русини. Місцева влада була головно в руках поляків.

Місто зазнало великих втрат через війну між Річчю Посполитою та Османською Портою 1683 – 1699 рр. Наказ міського голови про оборону міста стосувався

усіх мешканців: «кожен, чи то єврей, чи християнин, мають мати справну зброю і дві мірки пороху». Та все ж місто було зруйноване. З огляду на потребу відбудови Галицький сеймик звільнив Станіславів від сплати податків на три роки.

Мешканці міста так само страждали і у випадку громадянських війн – чи то війн Хмельницького, чи війни між королями Речі Посполитої *Августом II Фрідріхом* (*August II der Starke, August II Mocny, 1670 – 1733*) та *Станіславом Лещинським* (*Stanisław I Łszczyński, 1677 – 1766*). Після перемоги Августа II його війська увійшли в місто і змусили мешканців утримувати їх незалежно від віросповідання. Багато євреїв у зв'язку з такою нестабільною ситуацією полишили місто, і їх звинуватили у тому, що вони погіршують ситуацію. Після нападів на євреїв 1719 р. відносини між євреями та неєвреями стали настільки напруженими, що єврейське братство «*Хевра кадіша*» (похоронне товариство, яке інколи виконувало і регулятивні функції; засноване 1692 р.) заборонило своїм членам винаймати приміщення під крамниці у будинках християн. Ще більше підкосила економічні підвалини міста епідемія холери 1712 р., забравши значну частину населення.

Коли російські війська у 1714 – 1716 рр. захопили Станіславів, єврейська громада не змогла заплатити контрибуцію, яку наклало на неї російське військо. Громада навіть була змушена позичити гроші у благодійного фонду для того, щоб викупити синагогу.

Після закінчення війн, на початку XVIII ст. Потоцькі розпочали реконструкцію Станіславава. Однак, економічне протистояння в місті між євреями та іншими мешканцями міста, на жаль, не закінчилось. 1716 р. польське населення поскаржилося *Юзефові Потоць-*

кому (Józef Potocki, 1673 – 1751) на євреїв, які, на їхню думку, деморалізували місто. Вони вимагали накладення на євреїв податків, які б відповідали прибуткам євреїв: *«Євреї проникли у всі сфери підприємництва і домінують у них. Християни не мають змоги поліпшити своє становище та свої економічні умови. Вони не можуть самі себе забезпечувати, а тому мусять закладати свої будинки євреям»*. Вірмени не брали участі у цьому протистоянні – вони і так процвітали, бо під час війни саме вони продали війську більшу частину коней. Звинувачення поляків насправді були необґрунтованими. Євреї під час війни постраждали набагато більше, ніж поляки. Вони платили набагато більші податки. Та все ж Юзеф Потоцький не мав вибору і був змушений потурати мешканцям міста. Він заборонив євреям скуповувати майно неєвреїв та мандрівників. Євреї мусили закрити заїжджі двори, більшість з яких винаймали у християн. Та попри все, євреї не збанкрутували. Вони намагалися збільшити свою частку у господарчому житті міста, що створило загрозу для вірменського бізнесу. Незабаром вірмени приєдналися до поляків у їх протистоянні євреям.

Тим часом громада росла. Друга міква була побудована 1718 р. поруч з *«Хевра кадіша»*.

У 1732 р. єврейський кагал Станіславова складав 1 470 душ. А загальна кількість населення була 3 321 мешканець, з яких 1 518 поляків та українців, 333 вірмен.

Зрозуміло, що вірмени бачили у євреях загрозу вже хоча б тому, що їх було значно більше. Уже вірмени 9 травня 1736 р. написали скаргу до Юзефа Потоцького, звинувачуючи євреїв у нахабному захопленні підприємництва, корчмарства та торгівлі у місті, змушуванні

купців-християн здавати свої будинки євреям через борги. Потоцький зібрав раду, яка визначила б, яку підприємницьку діяльність можуть провадити євреї. Рада знову заборонила їм винаймати нерухомість без спеціального дозволу власника міста. Їм заборонили також відкривати корчми та заїжджі двори у будинках, які вони винаймали у вірмен. В якості компенсації Юзеф Потоцький дозволив вірменам збудувати церкву коштом євреїв. На євреїв, розпорядженням від 24 квітня 1743 р., він наклав спеціальний податок – 1 000 злотих на рік: *«перший внесок має бути сплачено 1 березня, другий – 1 вересня, податок сплачується вірменському настоятелю в руки, пожертви вносяться до закінчення будівництва храму»*. Оскільки церква будувалася 20 років, єврейське населення платило по 1 000 злотих на рік аж до 1762 р. І це був тільки один з податків. Церква була збудована, але євреїв від податку не звільнили. Власники міста продовжили накладення податку як пожертву на церкву, *«щоб священики молились за мир та спокій для родини Потоцьких»*.

Старої синагоги, збудованої 1665 р., було вже замало для великої єврейської громади Станіславава. Та й після того, як Потоцькі винесли свій палац поза межі міста, євреї почали селитися не лише довкола старої синагоги. Згідно з новими, наданими у 1717 – 1721 рр. привілеями, вони отримали права на розбудову нового кварталу та нової синагоги коло Тисменицької брами. Ба більше – Юзеф Потоцький дав на будівництво своє дерево та кошти. Ця синагога знову була дерев'яною і знову замалою. Коли через Станіславів 1745 р. подорожував *Лейб бен Нісан (Нісонович)*, він вже бачив, як євреї Станіславава будували цегляну синагогу.

19 травня 1751 р. помер власник Станіславова і великий патрон євреїв Юзеф Потоцький. Уже через день після похорону родич Юзефа Потоцького, канівський староста *Миколай Потоцький* (*Mikołaj Bazyli Potocki, 1712 – 1782*), убив одного єврея у місті. Коли син покійного Юзефа звинуватив його у смерті чоловіка, він відповів українською: «*Тихо, не кричи, взамін одного єврея я тобі привезу їх цілий віз*». Дорогою до свого рідного Бучача він зібрав багато молодих євреїв, посадив їх на воз і відправив до Станіславівського замку Потоцьких. Цей випадок добре ілюструє стосунки шляхти та євреїв, трохи наляканих такою недружньою поведінкою. Хоча не все і не завжди було погано у стосунках між шляхтою і євреями. Під час владарювання молодого *Євстахія Потоцького* (*Eustachy Potocki, 1720 – 1768*) економічне становище євреїв поліпшувалося. Вони взялися за побудову нової синагоги. 1761 р. Львівський архієпископ прийняв делегацію станіславівського кагалу у складі рабина *Дов Беріша бен Яков Аврама*, голови громади *Хаїма бен Якова* та *Ісроеля бен Арона*. Вони просили дозволу на побудову нової цегляної синагоги. Євстахій Потоцький сприяв будівництву, і архієпископ дав дозвіл, хоча поставив певні умови – якщо вона згорить, її не можна буде відбудовувати без його згоди. Окрім того, заборонялося наймати християн для прибирання синагоги. Синагогу будували 16 років і відкрили 1777 р., коли місто вже було під владою Австрії.

З 1764 р. по 1772 р. почалися вторгнення до Речі Посполитої військ галицької шляхетської конфедерації та російської армії. Вони принесли чималі збитки єврейській власності. Наприкінці XVIII ст. у Станісла-

вові було 220 ремісників, з яких 151 (68,6%) християн, що жили на околицях міста, та 69 (31,4%) євреїв, що мешкали у центрі.

Згодом Станіславів став центром австрійської адміністративної одиниці – *циркула*. Тоді у місті і околицях мешкало 17 500 євреїв, які володіли 1 577 будинками. В середньому у кожному будинку мешкало по 7 душ.

Австрійські влади, як і багато попередніх і чимало наступних, почали боротися з єврейським корчмарством у Галичині. Однак тільки 8 з 18 намісників Галичини погодилися з тим, що його слід заборонити. Одним з них був намісник Станіславівщини *барон Левенвальд (Baron Levenwald)*. Він вважав, що заборона принесе велику користь і змусить євреїв зайнятися більш потрібними професіями. Робилися спроби змусити євреїв до землеробства. 1782 р. *цар Йосиф II (Joseph II von Habsburg, 1741 – 1790)* навіть видав про це указ. Одна з невдалих спроб заснувати єврейську рільничу колонію *Новий Вавилон* робилася коло Болехова.

1791 р. австрійський уряд заборонив євреям поселятися в селах, відкривати заїжджі двори і крамниці з алкогольними напоями. Ця заборона боляче вдарила по євреях. Громади станіславівських євреїв відправили до уряду делегацію у складі *Якуба Ландау та Меєра Шенера* з проханням відмінити заборону. Уряд відхилив прохання, посиляючись на те, що євреї не мають права вибирати голів громади без особливого на це дозволу влади. Розпочалася велика еміграція станіславівських євреїв до Молдови та Валахії. Еміграція стала настільки помітною, що уряд у Відні дав вказівки австрійському консульству в Ясах відмовляти у праві на еміграцію.

Ще одним починанням австрійців було закладення звичайних шкіл, куди змушували ходити єврейську молодь. Це теж стимулювало еміграцію. Аж поки 1788 р. у Станіславові не відкрили єврейську громадську школу за системою єврейського просвітителя *Герца Гомберга* (*Herz Homberg, 1749 – 1841*). Згодом такі школи почали з'являтися у кожній громаді. Зазвичай у школі було два учителі та директор, однак у Станіславові працював насправді тільки один учитель – *Янкель Рейнберг*, який отримував платню у 200 ринських.

У 1818 р. раббі *Еліагу бен Шломо Буриштин* заснував у Станіславові перші добродійні організації, які давали позики бідним людям. Діяльність цих організацій поширилася і на інші міста. Раббі *Аріє Лейбін* *Горовиц* цілковито підтримав таку ідею. Перша фондова сума, зібрана раббі *Еліагу Буриштином*, складала 500 ринських. Одній особі видавали допомогу від 50 до 100 крейцарів. Це була перша організація такого типу в Галичині. Незабаром відділення відкрилися у Войнилові, Перемишлі, Рудниках, Долині, Більшівцях, Жидачеві, Тисмениці, Добромилі, Бібрці та ін.

Традиція добродійності закоренилася у Станіславові. Нею займалися усі відомі нам рабини Станіславова: раббі *Йосеф бен Менаше* у 1699 р., раббі *Аріє Лейбін* *бен Мордехай Ауербак* та раббі *Меєр Марголіс* у 1740 – 1750 рр. Їм на зміну прийшов раббі *Леві бен Шломо Ашкенасі* з Залукви (1680 – 1752), автор книг «*Бет Галеві*» (1732), «*Атерет Шломо*» (1735).

Після його смерті рабином міста став раббі *Дов Берін* *бен Якуб Аврам* з Ковеля. Раббі *Дов Берін* вів боротьбу з сабатіанською та франкістською ерессю в юдаїзмі. Зокрема він брав участь у дебатах з цього питання 17 липня – 10 вересня 1759 р. На дискусії він

дав чудесні відповіді на закиди католицьких священиків та франкістів щодо месіанізму.

Наступним головою громади став *таон раббі Аврам* з рабинічного суду у Познані.

1770 р. його змінив *раббі Йоель Кац*, голова рабинічного суду в Отинії. Він потонув у річці.

Його ж змінив автор книги «Ревід газазав» *раббі Єзуда*.

А з 1784 до 1844 р. на його місце прийшов *раббі Аріє Лейбіш бен Еліезер Галеві Іш Горовіц* з рабинічного суду в Дзялошицях, правнук *раббі Іцхака Гамбургера*. Він підтримував старе єврейське право і чинив опір нововведенням хасидів. *Хасиди* мали підтримку головно в селах та маленьких *штетлах*, однак поступово рух поширився і у Станіславові. Австрійська влада підтримувала єврейських просвітителів-маскілів на чолі з *Йосефом Перлом* (1773 – 1839) з Тернополя. Вони з'явилися у Станіславові у 1820-х рр. *Аріє Лейбіш* опонував їм. Після себе він залишив багато рукописів, що були опубліковані після його смерті, зокрема «*Пней Аріє*» (1876).

Наступним рабином міста став *таон раббі Аврам* (1845 – 1887). Він продовжив опонувати хасидам, виступив проти політизації Белзького хасидського двору. Написав тритомний твір «*Бар Лівай*».

Наступником став його син *раббі Іцхак Леві* (1888 – 1904). Він уже був запеклим *сіоністом*. Завдяки його лібералізму було закладено перший камінь *Синагоги прогресистів* (реформістів).

Його змінив єдиний син *раббі Аріє Лейбіш* (1904 – 1909). Він заснував у Станіславові *єшиву* і був одним з нечисленних ортодоксальних рабинів – прихильників творця *сіонізму Теодора Герцля* (*Theodor Herzl*, 1860 – 1904).

Його сини не захотіли стати рабинами, і рабином став онук *раббі Мешулама Ісахара – раббі Давид Галеві (1909 – 1934)*.

Останнім рабином Станіславова став *раббі Моше з Відня*, який загинув від рук нацистів.

З теологічної точки зору найскладнішим часом для громади за австрійських часів був 1848 рік – час революційної Весни народів. Тоді розгорілася жорстока боротьба між *маскілами, хасидами* та ортодоксальними євреями – *мітнатаедами*. Центрами руху *маскілів* (просвітителів) стали Броди і Тернопіль, що його називали «*Атенами Галичини*». Не менша боротьба йшла і між ортодоксальними *рабинами* та хасидськими *цадиками*.

Конституція, дарована цісарем 25 квітня 1848 року, гарантувала свободу віросповідання в Австрійській імперії, однак врегульовувала далеко не всі питання. Тим не менше, до Галицького сейму на виборах 1848 р. було обрано чотирьох євреїв: *Рахміеля Мізеса* та *Натана Сокола* зі Львова, *Меєра Каліра* з Бродів, доктора *Розенгака* з Коломиї.

Найвідомішим купцем у Станіславові 1830-х рр. був *Йоель Гальперн*. Він брав активну участь у соціальному житті громади, засновував різного роду організації та соціальні інституції – лікарні, харитативні організації, релігійні студії. Його гідними спадкоємцями стали син *Аврам* та дочка *Роза*, яка вийшла заміж за відомого опонента хасидів *раббі Александра Горовіца*. *Аврам Гальперн* активно розвивав Станіславів. Він володів монополією на продаж солі в Галичині, заснував власний банк і був організатором налагодження торгівлі між сходом та заходом Європи. Під час революції 1848 р. *Аврам Гальперн* створив у Станіславові спеціальний *Єврейський підрозділ національної гвардії* на чолі

з *Леоном Заксом*. Революція знаходила глибокий відгук у єврейській громаді. Секретар Єврейського клубу Станіславова *др. Гірімман* виступав у синагозі з приводу революції та коронації цісаря *Франца Йосифа I* (*Franz Joseph I, 1830 – 1916*). Ця промова надихнула польського поета *Богдана Женцяновського* (*Bogdan Zencianowski*) звернутися до євреїв у поезії, в якій він називає їх братами. Під час революції польська газета «*Dziennik Stanislawowski*» також дуже прихильно ставилася до євреїв. Однак тільки невелика частина єврейської інтелігенції підтримувала польський національний рух. Маскіли, що здобували освіту у Відні, все ж більше схилилися до австрійської німецькомовної культури. А *раббі Александер Горовіц* активно підтримував рух просвітителів-маскілів. На виборах станіславівські євреї, будучи більшістю, обирали своїх кандидатів. Причому не так, як у Бродах, де обрали прогерманського рабина Відня, *Ноаха Мангеймера*, демонструючи свої прогерманські настрої. У Станіславові ж 1848 р. було обрано до міської ради 15 християн та 27 євреїв. Це спричинило негативну реакцію поляків. На виборах 1887 р. до міської ради Станіславова *Аврам Гальперн* отримав блискучу перемогу – з 18 членів міської ради в ній були 3 його брати, 5 членів сім'ї, 2 родичі і його зять.

У Станіславові процвітала єврейська культура. Секретарем єврейської громади упродовж років був відомий єврейський поет *Аврам Яков Біберінг* (1818 – 1882). Збірка його творів «*Агудат Шошанім*» вийшла у Відні 1876 р. Він був одним з небагатьох маскілів, які підтримували вивчення *іврит*у.

Відомим маскілом-просвітителем був уродженець Тисмениці *Шломо Франкель* (1816 – 1894) – критик,

що друкувався у виданні *«Кохвей Іцхак»* і вів публічну дискусію на шпальтах цього видання з *Мордехаем Йостом*, відомим істориком, одним із засновників нової єврейської історіографії.

Від нього відрізнявся *Єхіель Мелер* (1822 – 1893), який писав новели та статті, присвячені *Шіміону Галеві Блоху*, автору *«Швілей Олам»*. Головною темою його літературних робіт було опонування хасидизму. Він перекладав *Шілера*, *Гайденрайха*, *Жан Поля*, писав інтелектуальні твори про життя євреїв Галичини.

Гігель Кагана (1827 – 1910) був родом з Румунії, однак вніс чималий внесок у рух маскілів у Станіславові.

Бібліограф *Хаїм Давид Ліна* (1823 – 1900) покинув Станіславів і через Румунію та Угорщину переїхав до Відня. Його брат, *др. Карпель Ліна* (1830 – 1915) був першим євреєм, який студіював медицину у Львівському університеті.

Частина єврейської молоді підпала під вплив *Агатона Гілера*, який брав участь у польському повстанні 1863 р. Саме вони й заснували *Прогресистську синагогу* для «прогресивних євреїв».

Розвивалося і єврейське громадське життя Станіславова. У 1888 р. постало *«Товариство ізраелітських святинь»*, що допомагало будувати синагоги. 1891 р. з'явилося товариство *Агудат Ахім*, що шлювало традиційний ортодоксальний юдаїзм. 9 грудня 1885 р. у Станіславові відкрилася філія національного спортивного руху *Маккабі* – його першим активістом був *Іцхак Міну*. Доктор *Ефраїм Філіп Фішлер* 1897 р. створив у Станіславові *«Товариство підтримки колоністів у Ізраїлі»*.

Коли постала *Західноукраїнська Народна Республіка*, то 25 грудня 1918 р. Єврейська національна рада Станіславова представила українському уряду лист

про бажання єврейської громади організувати свою національну культурну автономію. Це стосувалося навчання, соціальних і релігійних аспектів життя громади. 6 січня 1919 р. голова Єврейської національної ради Станіславова *др. Карл Гальперн* та *др. Реувен Йонас* відвідали прем'єр-міністра *др. Лева Гачинського* з метою обговорити реальний стан єврейсько-польсько-українських відносин. Вони наголосили, що євреї готові брати участь в управлінні державою, посилячись на проголошену ЗУНР 19 жовтня 1918 р. декларацію про рівність прав усіх національних меншин. Ця декларація була дуже важливою, оскільки євреї Станіславова знали, що сталося з євреями Львова, коли польські війська відбили Львів в українців. Три дні у місті тривав єврейський погром. Звичайно, український уряд був зацікавлений у підтримці з боку євреїв, і тому постійно вів переговори з такими відомими лідерами сіоністського руху, як *др. Ізраель Вальдман* з Тернополя. Переговори продовжувалися навіть у Відні у січні 1919 р., уже за участі інженера *Нафталі Ландау*. Після цих переговорів 28 січня 1919 р. у Відні була заснована *Єврейська національна рада*, яка підтримувала зв'язок з *Єврейською національною радою Станіславова*, що на той час став столицею ЗУНР. Рада була покликана оберігати єврейське населення краю та міста від небезпек перехідного періоду. Незважаючи на такі запобіжні заходи, війна дуже зашкодила єврейському підприємництву. Нейтралітет, якого здебільшого дотримувалися євреї у час Українсько-польської війни 1918 – 1919 рр., усував їх з політичного поля, робив політичними маргіналами. Як результат, 6 – 14 лютого 1919 р. антиєврейські голоси пролунали і на засіданні *Національної Ради ЗУНР* у Станіс-

лавові. Невдоволення стосувалося аграрної реформи. Це змусило українського представника у Відні *барона Миколу Василька (1868 – 1924)* обговорити питання з представником *Єврейської національної ради* у Відні *Робертом Штрікером*. Однак *Штрікер* відіслав *Василька* до *Єврейської національної ради* у Станіславо-ві. На зустрічі *Германа Тропа* та *др. Ізраеля Вальдмана* з українським віце-консулом *др. Сингальвичем* українсько-єврейські стосунки були визнані незадовільними. 23 – 24 березня дійшло навіть до заворушень – було пограбовано частину єврейських магазинів. Єврейська рада звернулася до уряду, і тоді 2 квітня 1919 р. міністр *др. Головович* від імені Національної Ради інформував про створення *Департаменту (Dezernat)*, який мав захищати євреїв як національну меншину. Департамент запропонував проєкт реалізації національно-культурної автономії для євреїв. 18 травня 1919 р. у ЗУНР було проведено вибори до Єврейської національної ради. Тоді уперше було дозволено голосувати жінкам. Було обрано 50 представників, з яких 6 – жінки.

У травні 1919 р. відбувся наступ польських військ під командою генерала *Юзефа Галера*, і 25 травня уряд ЗУНР покинув Станіславів, переїхавши до Чорткова. Поляки розпочали розправу з євреями, яких вважали українськими колаборантами.

У 1920 р. на короткий час прийшли більшовики. Однак невдовзі були викинуті з Галичини. Розпочалися 19 років польської влади в Галичині.

З огляду на величезний авторитет родини *Гальпернів*, польська влада була змушена змиритися з провідною позицією у громаді *Карла Гальперна*. Однак політичний контекст Станіславова змінився. І єврейська громада після 1924 р. розділилася на дві групи. Перша,

пропольська, єдналась довкола газети «*Rozwój*». Друга, більш ортодоксальна, – довкола газети «*Заніц*».

Відбулися перші вибори до міської ради. З 36 членів нової міської ради 12 були євреями. У 1921 р. у Станіславові було 730 єврейських підприємств, 800 єврейських магазинів, 130 єврейських правників. Місто було значною мірою єврейським.

Цікавою особистістю, яка народилася у Станіславові, був *Макс Шур* – лікар-терапевт, біограф засновника психоаналізу *Зігмунда Фройда* (*Sigismund Schlomo Freud, 1856 – 1939*). За рекомендацією грецької принцеси *Марі Бонапарт* (*Mary Léonie Eugénie Mathilde Jeanne Julie Zénaïde Bonaparte, 1870 – 1947*) він був запрошений Фройдом у якості особистого лікаря. Опублікував книгу «*Зігмунд Фройд. Життя і смерть*». Упродовж 10 років постійно був при ньому. Факт тим більше цікавий, що родина Фройда походить з Тисмениці.

За офіційною польською статистикою, у Станіславові 1931 р. було 26 996 євреїв.

Сьогодні в самому центрі Івано-Франківська можна оглянути *Поступову* чи *Прогресистську синагогу*, побудовану у 1895 – 1899 рр. архітектором *Максиміліаном Шльосом*. Вона знову працює. А першу поступову синагогу, у яку ходили прихильники єврейського просвітництва, *Гаскали*, збудували при вул. Галицькій, 15.

Al horvotayikh Stanislawow; divrei edut le-kilayon kehilat Stanislawow ve-sevivata mipi adei-re-iah ve-al-pi teudot, Ami Weitz, 1947, Tel Aviv.

ТИСМЕНИЦЯ

Tysmienica (пол.),
טיסמעניץ, טיסמיניץ (יִידיש),
Tismenitz (нім.),
Тисменица (рос.),
Tysmenycia, Tysmenitsa, Tizmenitzza, Tismenits,
טיסמניץ (יִבְרִית)

טיסמיניץ

ТИСМЕНИЦЯ

Тисмениця розміщена за 10 км від Івано-Франківська. Це маленьке, дуже старе містечко. Перша згадка про нього була ще у *Іпатіївському літописі* 1143 р.

Про початки міста оповідає відомий польсько-вірменський дослідник *Садок Баронч* (*O. Sadok Wincenty Fererjusz Barqcz*, 1814 – 1892). Первісно місто було збудоване на узгір'ї, яке ще сьогодні називають *Городищем*, коло дороги з Тисмениці до Коломиї, за річкою Стримба. Це було королівське місто. *Казимир IV Ягеллончик* (*Kazimierz IV Jagielloczyk*, 1427 – 1492) у своєму привілеї від 1448 р. пише: «...*задля швидшого розвитку і задля покращення життя у нашому місті Тисмениця переводимо його з права руського на право німецьке*», тобто місту надали *магдебурзьке право*. Його розвиткові особливо сприяло те, що воно стояло на шляху зі Львова до Молдови. Станіславова тоді ще не було.

У 1513 р. Тисменицю спалили турки, татари та валахи. При цьому згоріли і самі привілеї. Ті мешканці, які залишилися, переселилися у долину річки Ворони і там заклали нову осаду. Невідомо коли, однак невдовзі Тисмениця стала приватним містом. Власниками міста стали *Гжегож* і *Якуб Ауктуси з Паньова* (*Auktus Grzegorz i Jakub bracia z Paniowa*), стрийський та жидачівський старости. Принаймні, *Зигмунд I Старий* 1513 р. саме їм надав привілей збирати тут мито і податок з торгівлі.

Коли 1540 р. Тисменицю знову спустошили валахи, король звільнив місто від податків на чотири роки.

Для розвитку міста до нього було запрошено вірмен, які розвинули торгівлю сап'яном і шкірою. Це один з найстарших вірменських осідків у цілій Галичині. Вони мали розвивати торгівлю краю із Сходом. Король *Казимир III (Kazimierz III Wielki, 1310–1370)* ще у XIV ст. дарував Тисменицьким вірменам спеціальні привілеї. Найбагатшими з них були ті, що торгували сукном і з 1425 р. об'єдналися у купецьку гільдію. Біднішими – ті, що торгували місцевими товарами і об'єднались у свою гільдію лише у 1444 р. Найбіднішими – прості перекупники з тисменицького ринку.

У Тисмениці народився засновник Манявського скиту *Йов Княгиницький (1550–1621)*.

Римо-католицьку парафію у Тисмениці заклав брацлавський воєвода *Микола Потоцький* у 1630 р.

1759 р. у Тисмениці на місці дерев'яного постає цегляний вірменський собор.

Греко-католики мали у Тисмениці три храми.

У євреїв Тисмениці була мурована *молитовня*, яку їм дозволив збудувати львівський *архиепископ Вацлав Сераковський (Wacław Hieronim de Bogusławice Sierakowski, 1700–1780)* за умови, щоб вона «була збудована подалі від костьолів та будинків католиків, довжиною 42 лікті, шириною 38 ліктів і щоб висотою своєю вона ані перевищувала, ані дорівнювалася до висоти костьолів, структура її має бути звичайною, жодними красивостями не прикрашена і з дванадцятьма вікнами».

На початку XVII ст. місто зазнало лиха – його знову спалили татари. Про що дізнаємося з привілею *Зигмунда III (Sigismund III Vasa, Zygmunt III Waza, 1566*

– 1632) від 1618 р., яким король «бачачи, що місто та ще 8 сіл, які належать Ядвізі з Тарновським Потоцькій, вдові по Якубу, воєводі брацлавському, вогнем і мечем нещодавно татарами знищені були, звільнює ці маєтки на 4 роки від поборів».

Місто знову почало відбудовуватися. З південного боку постав мурований замок з ровами, заповненими водою. На сході, майже на самому березі річки Ворони, збудували укріплений монастир оо. василіанів з церквою. На ринковій площі збудували ще одну церкву. Довший час дідичами Тисмениці були Потоцькі.

Фризький подорожній і французький дипломат Ульріх фон Вердум (*Ulrich von Verdum*, 1632 – 1681) відвідав Тисменицю 8 січня 1672 р. і записав у своєму щоденнику: «Тисмениця, мале містечко з земляними валами і городцями на них, але все майже розвалюється. Воно має дві руські церкви з дерева. Одна у місті, инша у передмісті».

Наприкінці 1676 р. турки разом з татарами вкотре знищили місто. У 1677 р. воно почало відбудовуватися і тогочасний дідич Домінік Потоцький (*Dominik Potocki*, 1646 – 1683) ще раз запросив вірмен, які втікали з Кам'янця-Подільського.

У 1686 р. у Тисмениці, очікуючи на підкріплення у війні проти турків, довший час перебував прихильний до євреїв король Ян III Собеський (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696).

Як бачимо, фаворитами Потоцьких у Тисмениці були не євреї, як у інших містах, а вірмени. Вони постійно отримували від дідичів певні привілеї. Так, 16 березня 1689 р. Констанція з Турколясів Потоцька (*Konstancja z Turkolasow Potocka*), дружина двірцевого підскарбія, видала у Богородчанах ще один привілей,

що стосувався вірмен. Вірменському священику вона виділила плату у 60 злотих щорічно. Звільнила вірмен від податків, повинностей та десятини. А також дозволила їм займатися всіма видами торгівлі. Ба більше – вірменам було дозволено мати свого війта, радних та суддю, яких обирала вся громада.

Тоді ж і єврейська громада теж мала свої незалежні інституції.

У 1738 та у 1739 у Тисмениці зупинялося російське військо, яке йшло походом проти турків.

6 липня 1764 р. місто черговий раз спалила пожежа.

У липні 1770 р. у місті вибухнула епідемія чуми і тривала до кінця січня 1771 р. Померло 764 осіб. З них чимало євреїв.

Лихоліття не припинилося, і 26 вересня 1802 року землетрус зруйнував міські будівлі і сильно пошкодив вірменський собор.

У 1806 останній імператор Священної Римської імперії та перший імператор Австрійської імперії *цисар Франц I (Franz II Joseph Karl Kaiser des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, Franz I Kaiser von Österreich, 1768 – 1835)* – ось так пишно – надав Тисмениці право на проведення ярмарків. Для міста, яке було центром шкіряного та хутряного промислу, це була неабияка поміч.

У 1880 р. у Тисмениці було вже 1 100 будинків. Населення складало 3 747 греко-католиків, 848 римо-католиків, 37 вірменських католиків, 2 548 євреїв, або ж 3 362 українців, 1 410 поляків, 2 405 німців, чи таких, що вважали себе німцями з огляду на переконання чи мову. Очевидно, що євреїв зарахували до «німців» з огляду на мову, якою вони користувалися – їдишем, яка близька до німецької мови.

У 1882 велика пожежа знову знищила місто.

Наприкінці XIX ст. обробка шкіри, хутра та продаж хутряних виробів поступово перейшли від вірмен до євреїв. До міста приїхала відома єврейська підприємницька родина *Крайміців (Kreimitz)*, яка збудувала хутрову фабрику, оснащену сучасними машинами, де працювало 70 працівників, у більшості євреї.

Ще одним підприємцем, який займався хутровим промислом, став *Моше Корн*) та його син *Бериль*. Вони теж дали роботу не одному тисменицькому єврею. Корни працювали під фірмовою маркою «*Хутра з Закопаного*». Це сприяло продажу хутр. Успіх їхньої справи дозволяв їм підтримувати бідних єврейських ремісників через харитативний фонд, головою якого був сам Бериль Корн.

У 1919 р. у Тисмениці вже було 11 000 мешканців, з них 1 500 римо-католиків, 5 000 греко-католиків, 3 500 євреїв і 30 вірмен.

Як бачимо, вірменська громада зменшувалася. Цьому сприяла асиміляція вірмен з поляками та українцями, що призводило до втрати панівних позицій у підприємництві. Якщо у XVI ст. вірмени контролювали хутровий та мануфактурний ринок Тисмениці, то у XIX ст. вони його втратили. Хутрами та сукном почали торгувати євреї.

Торгівля сукном пов'язана з долею однієї з найбільш знаменитих Тисменицьких родин – *родини Фройдів (Фрейдів)*, з якої походить відомий психоаналітик *Зігмунд Фройд (Sigmund Freud, Sigismund Schlomo Freud, 1856 – 1939)*. Фройд – це дуже онімечений варіант прізвища. Гадаю, первісно прізвище було Фрейд – «радість» їдишем. Тому пропоную всіх штетлівських євреїв, на відміну від германізованого *Зігмунда Фройда*, писати все ж Фрейдами.

Шломо Фрейд, дід психіатра, походив з сусіднього єврейського штетла *Бучач*, де рід Фрейдів проживав вже віддавна. Як кожен амбітний провінційний єврей, він хотів вчитися і помандрував до Тисмениці, де була знаменита *єшива*. Там він невдовзі одружився і залишився у місті. Тут 1815 р. у нього народився син *Якоб*. З навчанням було покінчено. Потрібно було заробляти на родину.

У 1838 р. Шломо стає партнером свого тестя *Авраама Гофмана*. Вони співпрацювали з мануфактурами, що виробляли сукно у місті *Фрайбурзі у Моравії*. Тут вони оптом закуповували сукно, фарбували його та продавали у Галичині. Виручені гроші вкладалися у типові на той час галицькі товари, зокрема вовну, які збувалися оптовикам у *Фрайбурзі*. Цікавим може видатися причина, чому родина Фрейдів, живучи з торгівлі між Моравією та Галичиною, все ж перебралася до *Фрайбурга*. Авраам Гофман, прадід *Зігмунда Фройда*, пише про його батька *Якуба*: «Через свій поважний вік (а тоді йому було 69 років. – Прим. ред.), і через те, що мені важко одному давати раду з усіма проблемами, які пов'язані з моїм заняттям торгівлею, я взяв у якості компаньйона свого онука, який займається всіма операціями, що здійснюються поза *Фрайбургом*, тоді як я займаюсь купівлею і продажем товарів у самому місті. Щоб займатися комерцією, я отримав від Високих влад міста *Лемберга* паспорт на себе і свого онука терміном на один рік». Однак справа потребувала постійної присутності одного з членів товариства у *Фрайбурзі*. І 24 червня 1844 р. Гофман звернувся вже у магістрат *Фрайбурга* з проханням про дозвіл на проживання та ведення комерції у цьому місті для себе і свого партнера й онука *Якоба*. Через два тижні прохання

було задоволене. У листі підтримки, який надала цим прохачам текстильна корпорація Фрайбурга, написано, що Авраам Гофман та Якоб Фрейд «чесні та порядні комерсанти, які купують текстиль, що виробляється нашими місцевими майстрами... і відправляють його на продаж до Галичини, звідки, своєю чергою, везуть товари для продажу у нас. Перебування цих комерсантів у Фрайбурзі вигідне не лише міщанам міста, але й мешканцям околиць, оскільки завдяки цим купцям і їхній товар потрапляє на ринок. Перебування цих комерсантів тут приносить великий зиск». Шломо, батько Якоба, дід Зігмунда, якого у сімейній справі замінив син, не поїхав на нове місце і залишився доживати віку у Тисмениці. Коли 40-річний Якоб зустрів 20-річну красуню-єврейку *Амалію Натансон*, він був уже двічі удівцем і мав двох синів – Емануеля і Філіпа. Амалія народилася у *Бродах*. Весілля двох галицьких провінціалів мусило відбутися у Відні, що і сталося 1855 року. Жити вони поїхали до Фрайбурга. Саме вони і стали Фройдами. Там 6 травня 1856 року у них народився син *Зігмунд Шломо Фрейд (Sigmund Shlomo Freud)*. Фройдам велося не солодко. Родина постійно переїжджала і нарешті опинилася у столиці імперії – Відні. Попри свій поважний вік, Якоб Фрейд постійно думав про розвиток своєї справи. У 1885 р. він навіть затіяв авантюру – вирішив торгувати сукном в Одесі, оскільки там мешкала рідня його дружини. В Одесі 70-річний Якоб Фрейд зазнав фіаско. Його ж син Зігмунд дещо пізніше знайшов в Одесі свого найвідомішого пацієнта «людину-вовка» – випускника одеського університету *Сергія Панкеева (Сергей Константинович Панкеев, 1886 – 1979)*. Його до Фройда скерували одеський психоаналітик *Мойсей Вульф* та психіатр Ле-

онід Дрознес. Аналізуючи дитячі кошмари Панкеева, Фройд дійшов думки, що всі відхилення починаються з дитячої психічної травми, «первинної події».

У півниці ж своєї власної підсвідомості Фройд нікого не допускав. Хоча для всіх є абсолютно очевидним, що у психічній конституції самого Фрейда чималу роль відіграв тиранічний батько – Якоб Фройд, мати, яку він ревнував до батька, провінційна ситуація Тисмениці, про яку велися розмови у родині, та Фрайбурга – містечка з п'ятьма вулицями, двома перукарнями, десятком магазинчиків та костюлом, синагогою і похоронним бюро. Родина насправді жила бідно – тулилася в одній кімнатчині, яку здавав вічно п'яний місцевий бляхар. Не менше вплинули на Зігмунда і постійні мандри родини. Бідність вигнала їх з Тисмениці, з Фрайбурга, а потім і з Ляйпціга, щоб закинути до Відня. *«Бідність і злидні, злидні і крайня жеброта»* – так згадував Фройд своє дитинство. Будучи улюбленцем матері, первістком з-посеред сімох дітей, Зігі ревнував її до батька. Про ці ревності свідчить хоча б один випадок. Якось він застав матір та батька за лобощами. Малюк підбіг до ліжка, ліг коло матері і... попісяв... У 16 років він закохався у Гізелу Флюс (*Gisela Fluss, 1859 – 1927*), почалися справжні сексуальні пригоди, однак та відкинула його любов, і він помстився – закохався у її матір.

Зігмунд, як і його дід Шломо, прагнув знань і учився з більшим успіхом, аніж дід. Захоплювався політикою, марксизмом, філософією і врешті медициною. Почав з вивчення статевих органів вугрів, кокаїну та істеричок, а прийшов до психоаналізу. Він облаштовує кабінет, де годинами вислуховує хворих, відточує техніку психоаналізу. Вперше слово *«психоаналіз»*

він застосовує 1896 р. А 1899 р. випускає першу книгу з психоаналізу «Тлумачення сновидінь». Перелом у кар'єрі стався, коли *цисар Франц Йосиф I* підписує 5 травня 1902 р. офіційний указ про присвоєння йому звання професора-асистента. Екзальтована публіка початку століття – дамочки, які покурюють цигарки і марять про самогубство, потекли до нього рікою. Фройд засновує *Віденське психологічне товариство*, до якого, до речі, входять чимало галичан. Як-от *Вільгельм Райх (Wilhelm Reich, 1897 – 1957)* з Добряничів коло Перемишлян, який пробував продовжити думку Фройда та поєднати психоаналіз з марксизмом, зайнятися соціальною інженерією. Ще одним членом товариства став *Макс Шур (Max Schur, 1897 – 1969)* з *Станіслава* – лікар-терапевт, біограф *Зігмунда Фройда*. За рекомендацією грецької принцеси *Марі Бонапарт (Mary Léonie Eugénie Mathilde Jeanne Julie Zénaïde Bonaparte, 1870 – 1947)* він був запрошений Фройдом у якості особистого лікаря. Шур опублікував книгу «*Зігмунд Фройд. Життя і смерть*». Упродовж 10 років Шур постійно був з Фройдом. Натомість Райху Фройд не дозволив копатися у своїй підсвідомості, хоч той його про це просив. І, можливо, доречно, бо Райх таки виявився під кінець життя божевільним. Отож експеримент міг бути і небезпечним.

Апотеозом слави Фройда стало вшанування Лондонським університетом 1922 р. п'яти великих геніїв людства – юдейського філософа *Філона Олександрійського (Φίλων ο Αλεξανδρεύς, бл. 25 р. до н.е. – бл. 50 р. н. е.)*, який перший (на думку видатного дослідника філософії *Гарі Вольфсона*) заклав філософські ідеї монотеїзму, першого кодифікатора *Галахи* юдейського філософа з Іспанії *Маймоніда (раббі Мойше бен Май-*

мон, ד"רמך, 1135 – 1204), юдейського відступника, класика етики Нового часу *Баруха Спінози* (בן עזר ספֿינא, *Benedictus de Spinoza*, *Бенедикт Спіноза*, 1632 – 1677), *Фройда* і *Альберта Айнштайна* (1879 – 1955).

1930 р. Фройд присудили одну з найвищих літературних нагород Німеччини – *Премію Гьоте* міста *Франкфурта-на-Майні*.

Зігмунд Фройд став засновником психоаналітичної школи у психології, напрямку, який наполягав на тому, що значна частина поведінки людини керується її неусвідомлюваними мотивами, які мають прихований сексуальний підтекст. Інструментом, яким він користувався, був аналіз вільних асоціацій, які виникали у хворого, аналіз його снів, щоб докопатися до тієї первинної події, яка призвела до психічної девіації.

Досі теорії Фройда є предметом жорсткої полеміки. Психоаналітик став одним з нечисленних мислителів, таких як Маркс чи Айнштайн, які насправді сформували наше сучасне мислення та бачення світу.

Після 1933 р. нацисти спалюють книги Фройда. Рак ротової порожнини і протез, який йому зробили, завдають надзвичайних мук. Австрію окуповують нацисти. Потрібно полишати Відень. Фройда викуповує принцеса Марія Бонапарт, а його сестри гинуть у концтаборі.

Помер Фройд 23 вересня 1939 року у Лондоні, з початком Другої світової війни. Він сам призначив день своєї смерті – на його прохання саме цього дня йому вкололи смертельну дозу морфію.

Послідовником Фройда в Галичині був уродженець села Великі Бірки Тернопільського повіту *Стефан-Максим Балей* (1885 – 1952) – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик і

філософ, який своїми численними статтями і фундаментальними працями створив підвалини психології виховання, персонології, розвив вчення психоаналізу, не обмежуючись ідеями Зігмунда Фрейда, а розглядаючи його ширше, схиляючись до «глибинної» психології Альфред Адлера (*Alfred Adler, 1870 – 1937*) і Карла Густава Юнга (*Karl Gustav Jung, 1875 – 1961*), чим створив ґрунтовну для свого часу наукову теорію особистості в Україні і Польщі, яка не втратила своєї цінності і в наші дні. Між иншого він написав німецькою мовою дослідження *Über Urteilsgefühle* та українською – «*З психології творчості Шевченка*».

Ще одним великим сином Тисмениці був *Кость Левинський (1859 – 1941)* – перший голова уряду Західноукраїнської народної республіки.

Сьогодні у Тисмениці можна оглянути дерев'яну церкву Різдва Богородиці 1776 р. та костіол оо. домініканців, у якому 1686 р. бував Ян III Собеський.

1. *Shlomo Blond, Tismenits; a matseyve oyf di khurves fun a farnikheter yidisher kehile, Tysmienica; a memorial book, Hamenora, 1974, Tel Aviv.*

2. *Material about Sigmund Freud from the Exhibition at the Jerusalem University in 1973.*

3. *Dominik Chirowski, Dzieje miasta Tysmienica, Lwow, 1938.*

НАДВІРНА

Nadwyrna (пол.),
נאדווערנע, נאדווארנא (ידיש),
Nadworna (нім.),
Надворная (рос.),
Nadvirna, Nadverna, Nadvorna,
נאדוורנא (עברית)

נאדווארנא

НАДВІРНА

Надвірна розміщена за 38 км на південь від Івано-Франківська. Хоча поселення існувало набагато раніше, перша письмова згадка про Надвірну відноситься до 1589 року. Тоді місто належало власнику Пнівського замку *Миколаю Куропатві (Mikołaj Kuropatwa)*, і на нього вкотре напали татари. У XIV ст. у Надвірній уже був замок. Розвитку міста сприяло те, що поруч були багаті соляні поклади. З часом Надвірна почала належати роду *Потоцьких*.

Можна припустити, що перші євреї з'явилися у Надвірній в середині XVI ст., бо вже 1594 р. є свідчення про те, що під час козацького повстання *Северина Наливайка (? – 1597)* громада постраждала.

Найдавніші збережені єврейські поховання датовані 1709 роком.

Великий вплив на надвірнянський кагал, особливо у середині XVII ст., мала пізня форма *сабатіанської* юдейської ересі – *франкізм*. Єврейські містики, попри всю перверзивність їхньої поведінки, у своїй більшості були глибоко віруючими людьми. Вони виходили з тієї засади, що Тора і її заповіді стосуються тільки цього світу, світу, який постав після гріхопадіння. Натомість спасіння може настати після приходу месії, який принесе себе у жертву. У тому, новому світі буде своя Тора. А для єврея найбільшою жертвою є відречення від віри і відкидання приписів Тори. Вони переконували, що чим драстичнішим буде заперечення

заповідей, тим імовірніше поява нового світу. Тому й практикували перехід у іслам (як це зробив засновник секти, псевдомесія *Цві Сабатай* (1626 – 1676)), чи католицизм (як це зробив ще один її лідер *Якоб Франк* (*Jakob Frank*, 1726–1791)). Вслід за Франком 25 травня 1759 року такий самий акт вчинив і колишній рабин Надвірної *Єзуда Лейб бен Натан Криси*, який був дуже близьким до Франка. Це безсумнівно, потрясло єврейську громаду Надвірної.

Свого роду ліками на цю інтелектуальну єврейську катастрофу стала поява *хасидизму* як ще однієї форми єврейської містики. У Надвірній, як майже у кожному з галицьких штетлів, з'явилася своя *Надвірнянська хасидська династія*. Династію заснував великий раббі *Іссахар Бер «Берчі» Лейфер* з Надвірної. Він був сином раббі *Іцхака* з *Каліша*, братом відомого лідера хасидського руху адмора *Меєра* з *Перемишлян*, сина раббі *Арона Лейба* з *Перемишлян*, сина раббі *Меєра* (*Меєр Га-гадоль*, *Великий*) з *Перемишлян*. Як бачимо, фундамент у цієї численної хасидської династії був чималим. Та й сама династія, яка жива і сьогодні, налічує чи не найбільшу кількість раббі як у минулому, так і тепер. Вона дала чимало адморів. «Адмор» – це акронім від єврейського вислову «אָדמוֹר אֶמְרֵינוּ אֵין אֵין אֵין» – *адонейну морейну ве-рабейну*, що означає «наш пан, наш учитель і наш раббі (тобто наставник)». Через адмора *Меєра* з *Перемишлян* династія безпосередньо пов'язана з його учителем і засновником хасидизму раббі *Ізраєлем Баал Шем Товом*.

Перелічимо лише кілька перших поколінь з дуже великої та розгалуженої династії:

- великий раббі *Арон Лейб* з *Перемишлян*;
- великий раббі *Давид* з *Каліша*, син великого раббі *Меєра* з *Перемишлян*;

- *великий раббі Ісаак з Каліша, син великого раббі Арона Лейба з Перемишлян;
- ** великий раббі Іссахар Бер «Берчі» Лейфер з Надвірної (пом. 1848), автор книги *Сісрей Тора*;
- *** великий раббі Арон Лейб Лейфер з Надвірної (1819 – 1897), автор книги *Яд Агарон*, син раббі Берчі;
- **** великий раббі Моше Лейфер з Надвірної, син раббі Арона Лейба;
- ***** великий раббі Іцхак Лейфер з Гарциреман, син раббі Арона Лейба;
- *** великий раббі Мордехай Лейфер з Надвірної (1835 – 1894), автор книги *Маамар Мордехай*, син раббі Берчі;
- **** великий раббі Іцхак Лейфер із Станіславова, син раббі Мордехая з Надвірної;
- ***** великий раббі Хаїм Лейфер із Станіславова), син раббі Іцхака Лейфера із Станіславова;
- ***** великий раббі Іссахар Берел Лейфер із Станіславова, син раббі Хаїма Лейфера з Станіславова;
- **** великий раббі Іссахар Берчі Лейфер з Надвірної та Сатмару (пом. 1906).

І це тільки початок переліку, династія жива і сьогодні.

Надвірнянська єврейська громада жила активним релігійним та інтелектуальним життям. З відомих єврейських теологів у Надвірній мешкав раббі Цві Гірш з Надвірної (сер. 1700-х – 1802). Він був головою рабинічного суду Надвірної. Вчився в учня Баал Шем Това – раббі Дов Бера з Межиріччя та раббі Єхіеля Міхеля, магіда з Золочева. Раббі Цві Гірш відомий як автор багатьох трактатів з питань юдейської етики. Йому належать такі книги: *Гагада шел песах*, книга з єврей-

ської етики *Алеф-бет ім міле де-авот*, кабалістичний трактат *Сіфте кедоші*, коментарі до Тори *Коль сіфре га-матїд га-кадоші мі-надверна* та *Цемах га-шем лі-цві*.

Раббі Цві Гірш з Надвірної зауважив у надвірнянській єшиві здібного хлопчину, який вже у 10 років відзначався добрим знанням Тори. Він заручив з ним свою дочку і почав посилено вчити майбутнього зятя Тори. Цим хлопцем був раббі Авраам Давид Варман з Бучача (1770 – 1840). Вже у 20 років він став рабином у Голосівцях. Згодом на нього сильно вплинув раббі Леві Іцхак з Бердичева, який схилив його до хасидизму. У 1813 р. він став рабином синагоги у Бучачі, де й провів решту свого життя. Він автор ряду теологічних трактатів. Серед них *Даат кедошім*, це коментар до книг *Шулхан Арух* та *Йоре деа*; *Дірвей Авот* – коментар до книги *Піркей авот*; *Ешель Авраам* – коментар до книг *Шулхан арух* та *Орах хайм*; *Езер мі-кодеш* – коментар до *Шулхан арух*, *Евен га-езер*; *Кесеф га-кадошім* – коментар до *Шулхан арух*, *Гошен мішпат*; *Біркат давид* – це кабалічний коментар; *Маасе авраам* – коментар до Тори, *Гозен давид* – коментар до *Кету-вім*; *Амарот тегорот*, *Тфіла ле-давид* – збірка молитов; *Тегіла ле-давид* – коментар до Книги Псалмів. Перелік більш ніж переконливий, як на Надвірну.

Ще одним знавцем Тори з Надвірної був раббі Іс-сахар Бер бен Іцхак Лейфер з Надвірної (1790 – 1848). Він народився у Калуші, однак жив у Надвірній. У хасидських колах відомий його коментар до Тори *Сімре Тора*.

Традицію надвірнянських єврейських мудреців продовжив раббі Мордехай Лейфер з Надвірної (1835 – 1894). Коли 1848 р. помер його батько, він поїхав вчитися до раббі Меєра з Перемишлян. Все життя його

було аскетичним. Він славився святістю та людяністю. Після Надвірної з 1865 р. він жив у Хусті, подорожував штетлами Закарпаття та писав книги: *Сефер гедулат мордехай* – це книга повчань; *Махзор (Надвірна)*. *Суккот*. *Седер гакафот* – збірка молитв; *Ор мордехай* – збірка повчань; *Сефер аспакларія га-меіра*, *Сефер маамар мордехай ге-хадаш* – повчання; *Тіферет мордехай* – знову книга повчань.

У 1765 р. у Надвірній мешкало вже 1 002 євреїв.

1772 р. Надвірна опинилася в Австро-Угорській імперії. Життя різко змінилося. З 1 січня 1788 р. євреї були зобов'язані використовувати нові, германізовані прізвища, платити нові податки, кагал був розпущений як адміністративна самоврядна одиниця, євреїв почали мобілізувати до війська.

У 1809 р. помер релігійний провідник міського кагалу раббі Цві Гірш з Надвірної. У 1830-х рабином Надвірної був раббі Шломо Ковлер.

З середини XIX ст. у Надвірній починає розвиватися нафтовий та озокеритовий промисел, і євреї беруть у цьому активну участь. У 1861 р. до міста дотягують залізницю Краків – Львів ім. Карла-Людвіга (*Karl-Ludwig-Bahn*). А 1866 р. продовжують гілку Ходорів – Галич – Станіславів – Коломия – Заболотів – Чернівці. Це надає нового дихання єврейським штетлам краю.

У 1867 р. в Австро-Угорщині остаточно емансипують всі етнічні групи. Щоправда, євреїв не вважають яскраво відмінною етнічною групою.

У 1870 р. у Надвірній єврейські підприємці відкрили browар та сірникову фабрику. На 1880 р. з 6 552 мешканців Надвірної 4 182 були євреями.

У 1890-х у Надвірній з'явилися перші сіоністські групи. Водночас розпочалася еміграція до Америки.

У 1890 р. євреїв вже залишилося тільки 3 618 з 7 227 мешканців міста. 2 листопада 1897 р. у Нью-Йорку було створено об'єднання *Анией Надворна* (Люди з Надвірної), яке збудувало синагогу на П'ятій вулиці під номером 630 (630 East 5 St.).

У 1901 р. рабином Надвірної став *раббі Нахум бен Цві Гіриш Бурштайн*.

1907 р. велика пожежа знищила близько 100 єврейських будиночків.

У 1912 р. у Надвірній нарешті відкрили першу світську єврейську школу, якою опікувалися місцеві сіоністи.

Коли розпочалася Перша світова війна, то раббі Нахум Бурштайн залишався з громадою. Під час боїв частина міста знову згоріла. 3 серпня 1914 по липень 1915 рр. фронт стояв на лінії Делятин – Надвірна. А 8 липня 1916 р. почався Брусиловський прорив, який ще більше зашкодив місту.

У жовтні 1918 р. Австро-Угорщина розпалася. Розпочалися українські визвольні змагання, Польсько-українська війна, Польсько-советська війна. Єврейська молодь організовувала загони самооборони.

У 1920-х у Надвірній, як і усюди, діяли відділення всіх єврейських політичних партій та організацій.

Після війни, у 1921 р., через епідемії і переслідування у Надвірній залишилося ще менше євреїв – 2 042 з 6 062 всіх мешканців.

1923 р. *Ліга Націй* нарешті включила Східну Галичину до складу Польщі, хоча вона вже давно була зайнята її військами й адміністраціями.

1931 р. у Надвірній, згідно з польською статистикою, було 3 437 євреїв. А у повітрі вже відчувався запах чергової війни.

Сьогодні у Надвірній можна побачити єврейське кладовище на вул. Визволення. Раніше там було до 500 мацев. Сьогодні добра половина з них пропала. Найдавніші з датованих мацев відносяться до 1709 р.

Nadworna; sefer edut ve-zikaron, Israel Carmi (Otto Kramer), Tel Aviv, 1975.

КОЛОМИЯ

Kolomyja (пол.),
קאלאמיי (їдиш),
Kolomai, Kolomea (нім.),
Коломыя (рос.),
Kolimeya, Kolimia, Kolomea, Kolomey,
קולומיה (иврит)

קאלאמיי

КОЛОМИЯ

Коломия – місто за 65 км від Івано-Франківська та за 69 км від Чернівців.

Немає історичних документів, коли євреї з'явилися у Коломиї. Однак на Русі (їдишем – *Райсн*) вони були ще за часів королів Данила і Лева.

Документ 1466 року свідчить, що Каштелян Поділля та Снятинський і Коломийський староста *Міхал Бучацький* (*Mikhal Buczacki*) віддав славетні сольові копальні в Коломиї єврею *Шимшону* (*Pamozo Samsoni Judeo*) з *Жидачева*. Другий раз вони підписали цю угоду у 1469 році. Шимшон мі-Жідічув був орендарем чималої кількості містечок Галицької землі, з яких він збирав податки для їх власників. Він був одним із перших і найбільших банкірів того часу. Причому свої справи він влаштовував як зі шляхтою і магнатерією, так і з самим королем. Шимшон помер у 1474 році. Його справу продовжили вдова *Сара* та син *Єгошуа*.

Однак, це ще не є свідченням, що на той час у місті існувала єврейська громада. Більш-менш вірогідно підтвердити наявність єврейської громади у Коломиї можна заледве з XVI ст. Саме тоді ожив торговий шлях з Німеччини, Польщі через Коломию до Валахії, що спокусило багатьох євреїв селитися саме до Коломиї. З 1521–1540 рр. в архівах Валахії і Туреччини збереглося багато документальних свідчень про євреїв Снятина та Коломиї. У них вже йдеться про те, що євреї замешкували ділянки тих міст у відповідності із розпо-

рядженнями та на праві цих міст, з огляду на що вони мали платити усі міські податки і навіть більше. Таким чином, уже тоді євреї контролювали торгівлю до Румунії і з Румунії, що входила до Османської Порти. Разом з тим, є певні свідчення того, що вони брали участь і у громадському житті міста, принаймні у виборах органів міського самоуправління. Євреї мали право нагляду за міськими коштами. Як правило, євреї селилися у центральній ділянці міста довкола ринку. Найбільш знаним євреєм тієї епохи (1599) був коломийський негоціант *Мордехай Єзуда*, що походив зі Львова.

Євреї мешкали і у селах довкола Коломиї, де вони тримали головно гуральні і корчми. Список платників податків у 1569 р. свідчить, що довкола Коломиї мешкало близько десяти єврейських родин. Якщо врахувати той факт, що в ті часи родини чи дома налічували близько 12 осіб, то загальна кількість євреїв, що жили у Коломийському старостві, налічуватиме близько 120 осіб.

У 1616 р. євреї Коломиї отримали офіційний дозвіл на відкриття *шулу* та єврейського кладовища поза межами міста. Там само дозволялося спорудити і будівлю для єврейських гробарів. Усі ці інституції звільнялися від оподаткування, натомість громада платила податок коломийському старостві.

У 1621 р. єврейська громада, разом з іншими жителями міста, дуже постраждала спочатку від повені, а потім від набігу татарів.

Не минули коломийську єврейську громаду і лиха Хмельниччини. Важко стверджувати, скільки євреїв постраждало чи було вбито, адже єврейські дані та історичні дослідження істотно різняться. Нам залишається тільки ще раз нагадати про непрості стосун-

ки різних релігійних та етнічних громад краю під час козацько-шляхетських війн, які досі різні національні громади оцінюють по-різному.

Тим не менше, після Руїни єврейське життя Коломії різко пішло вгору. Євреї стали більшістю у місті. Їхні економічні здобутки були величезними. 1715 р. магістрат та кагал підписали угоду про оподаткування. Податок сплачувався з душі. У 1717–1719 рр. всі євреї Руського воєводства сплатили 33 857 злотих податку, з чого євреї Коломії сплатили 1 040 злотих і 21 гріш. І звичайно ж, головні конфлікти орендарів, якими були євреї, з власниками, якими були, як правило, шляхтичі, точилися довкола податків. Але так само завзято щодо сплати податків євреї Коломії сперечалися і з Ваадам (Комітетом) Чотирьох Земель. В ухвалі Вааду від місяця таммуз 5387 року (червень – липень 1627 року), що відбувся на ярмарку у місті Грамніц коло Штеттіна, приписано: орендарям Коломії сплачувати для потреб кагалу 300 злотих кожного року упродовж перших трьох, які мають бути використані для утримання *рабина, хазана (кантора), шамаса (служки)* та бідних людей.

Структура єврейського самоврядування у Коломії була такою ж, як і у цілій Речі Посполитій. Стосунки євреїв з міськими (магістрат) та державними владами (староста) здійснювалися через інституції кагалу. Щомісяця кагал і обраний голова громади обирали своїх представників – *парносів* – та додаткового щомісячного голову громади – *парнес ходеш*. Окрім того, всі парноси та два найстарші представники громади, що засідали у раді кагалу, складали ще один орган громади – так звану *раду «пристойних людей»* (латиною – *boni viri*). Але й це ще не була остання інституція. Члени

кагалу створювали ще й *комітет кагалу*, який міг мати різне число членів. Він наглядав за якістю товарів на ринку, чистотою у єврейському кварталі, за дотриманням правил кашруту, школами, навчальними інституціями. Згодом комітет почав наглядати за виборами, податками, ремісничими цехами, які поступово опановували суспільним життям кагалу. Кагал мав своє офіційне приміщення. Воно часто надавалося рабину, який був духовним лідером кагалу і йменувався *магід мішорім* (*Благочесний проповідник*), та секретарю, що офіційно репрезентував кагал. Потім ця посада трансформувалася у «заступника кагалу». Кагал формував бюджет громади, сплачував усі необхідні податки, оплачував усі видатки.

Кагал Коломиї підпорядковувався Вааду Руси, яким керував кагал Львова. У свою чергу, Ваад Руси вибирав представників до Вааду Чотирьох Земель. Ця система Ваадів урегульовувала стосунки між єврейськими громадами, а також ними і державними владами та владцями.

Однак, не обходилося без конфліктів. Після 1848 р. роль Львівського кагалу сильно підупала. Тому 1664 р. голова Жовківського кагалу разом із впливовими людьми зі Свіржського (коло Бібрки), Бродівського, Бучачського та Коломийського кагалів виступили проти провідної ролі Львівського кагалу. У цьому бунті проти Львівського кагалу активно брав участь *раббі Авраам*, син *раббі Вольфа*, який представляв Коломийський кагал. Він зробив чимало для становлення єврейської громади Коломиї. Хоча достеменно невідомо, ні як довго він був рабином Коломиї, ні коли він помер. Відомо, що *раббі Авраам*, син *Йосефа Каца*, став головою ешиви, коли Авраам бен Вольф був ра-

бином. До Коломиї раббі Авраам син *Йосефа Каца* прибув зі Львова 1664 р. після погрому 8 дня місяця іяра (3 травня) того ж року.

Наступником раббі Авраама став раббі *Хаїм бен Єгошуа з Кракова*. Відомо, що він не лише провадив єшиву, але й брав участь у з'їзді Вааду Чотирьох Земель у Ярославі 1671 р. Тоді він репрезентував вже Львівську єшиву. Раббі Хаїм відомий як автор релігійних трактатів *Мегіней шломо* («Печаль Соломона») та *Пней єгошуа* («Лице Єгошуа»). Отож він підтримував єшиви у різних містах, але для нас важливо, що він розбудовував єшиву й у «важливому центрі єврейства – Коломиї». Помер раббі Хаїм 9 адара 5533 р., тобто 4 березня 1673 р. І залишив двох синів – *Ефраїма Фішля*, голову рабинічного суду в Коломиї, що своєю чергою упокоївся 1683 р., та *Цві Гірша*, рабина Бережан, Дрогобича, Тисмениці, Бродів та Лесько.

Приблизно тоді ж (1690) головою рабинічного суду Коломиї був і раббі *Довід Коган*. Після нього понад два роки на цій посаді був раббі *Мешулем бен Єшаягу*, зять Ефраїма Фішля. Потім він обіймав посаду керівника Львівської єшиви. Помер 1746 р. Після нього аж до 1783 р. рабином Коломиї був раббі *Ноах Ефраїм Фішль бен Моше*. І так син змінював батька чи тестя. Здавалось, що кінця цій вервиці не буде. Якби не рух Саббатая Цві. Більша частина громади його підтримала, чим могла.

2 січня 1765 р. з огляду на впорядкування процедури збору податків у Коломиї, як і в інших містах, було проведено перепис населення. І він показав, що у Коломиї мешкає 985 євреїв та 87 немовлят єврейського походження. А по селах, які належали до Коломийського кагалу (а це – П'ядики, Дятковичі, Княжи-

двір (Нижне), Спас, Криниця, Воскресенці, Марківці, Ценява, Гончарів, Ділятин, Залізці), ще 74 євреїв та 4 дитини до року. Разом 1 059 євреїв та 91 немовля, яких рахували окремо. А в усьому Коломийському старостві – 10 987 душ, з них 714 дітей до року. З них у Солотвині – 471 і 19 немовлят, Пістині – 233 і 17 немовлят, Яблуневі – 467 і 49 немовлят, Снятині – 1 123 і 102 немовлят, Кутах – 1 013 і 26 немовлят, Гвіздці – 659 і 27 немовлят, Заболотові – 946 і 63 немовлят, Великій Кам'янці – 56 і 5 немовлят, Отинії – 345 і 51 немовлят, Лисці – 171 і 16 немовлят, Надвірній – 1 196 і 75 немовлят, Обертині – 419 і 30 немовлят, Городенці – 906 і 67 немовлят, Кулачківцях – 150 і 13 немовлят.

Головне, чим займалися ті люди, була торгівля. Причому головню торгівля збіжжям, яким таке багате Покуття. Але з огляду на розруху, яка охопила Річ Посполиту у XVIII ст., торгівля збіжжям скоротилася ледь не удвічі. А тут ще й смута Саббатая Цві, яка охопила весь край. Довкола Коломиї цей рух ширили кабаліст *Хаїм Малах*, *реб Єгуда Хасид з Коломиї*, *Моше Меїр Камінскер з Жовкви*, *Еліягу Шор з Рогатина* та *Фішль з Золочева*. Міста Жовква, Бучач, Городенка, Збараж, Золочів, Підгайці стали bastіонами саббатіанської ересі. Так само, як і його продовження – франкізму. Однак, коли запеклі франкісти у 1779 р. перейшли з юдаїзму у християнство, жоден єврей з Коломиї не пішов за ними услід.

Може, саме тому Коломия стала одним з тих місць, де народжувався інший містичний єврейський рух – хасидизм. Першим проповідником – магідом – хасидизму у Коломиї став *раббі Давід бен Моше*. Для нього у домі засновника хасидизму, *Баал Шем Това*,

знайшовся і кусень хліба, і постіль. Перебуваючи коло Бешта раббі Давід став свідком багатьох чудес, які переповідають хасиди.

Та й сам Баал Шем Тов не оминув Коломиї. За хасидськими переказами, він був у Коломиї, подорожуючи з містечка Товсте до села Кошелівці коло Язлівця. Він зупинився у синагозі, після чого її почали називати *Косовер шулх*. Багато чудес, які він сотворив, пов'язано з коломийською родиною Кун.

Якщо раббі Давід бен Моше (упокоївся 1732 р. у містечку Скала) був першим хасидом Коломиї, то його справу продовжив раббі Лейб з *Пістині* (упокоївся в Коломиї 1745 р.). А потім раббі Яков *Копл бен Нехемія Фейвл*, знаний як *Копл Хасид*. Він був батьком раббі Менахема Мендла з *Косова*, автора трактату *Агават шалом* («Любов до миру»). Менахем Мендел став зачинателем Вижницької хасидської династії.

Знаною у ті часи мешканкою Коломиї була і *цадекус* (благочестива жінка) *Некха*, дружина *Елізера бен Йосефа Катвана*, що ще тоді поїхав до Ерец Ізраель, де й помер. На ті часи така подорож була непростотою.

Єврейське життя у Коломиї змінилося зі зміною влади, коли наступили австрійські часи. У відповідності з указом імператриці Марії-Терезії та її співправителя сина Йосифа II від 1776 р. – *Juden Ordenung* – життя євреїв Галичини почало регулюватися на новий ґрунт. Уся Галичина була поділена на шість територій, в яких була єврейська адміністрація – свого роду територіальні кагали з 12 виборних *кагальних парнасів* та вибраного голови кагалу. Своєю чергою, шість виборних *крайових парнасів* складали загальнокрайову раду, яка працювала під орудою виборного голови всієї єврейської громади краю – *парнаса усього краю*. Разом

з головним рабином краю вони його і контролювали. Але 1785 р. ця організація влади була ліквідована. Збереглися лише парнаси місцевих громад. За прикладом Львова і Бродів у Коломії було обрано 7 парнасів.

Зі зміною влади змінювалося і саме місто. З огляду на дешеву деревину воно було перед тим головно дерев'яним, що призводило до багатьох пожеж. Починаючи з кінця 1780-х рр., середмістя починає масово забудовуватися цегляними та кам'яними будинками. Місто починає набирати характеру великої цивілізованої метрополії. Хоча євреї у своїй більшості тулилися по 11–12 душ у малих тісних будиночках. Більшість з них і далі займалися традиційними промислами – торгівлею, купецтвом і корчмарством.

У 1782 р. місто Коломия та околиці увійшли до окремого повіту.

У перший період свого правління австрійці трактували євреїв як чужорідний елемент, щодо якого потрібно зберігати певну толерантність, а подекуди оберігати. Протекцію з боку влад євреї могли купити тільки ретельною сплатою податків і особливих зборів, що стосувалися саме євреїв. Разом з тим, австрійська адміністрація, накладаючи особливі побори на суто єврейські потреби, поволі пробувала асимільовувати євреїв. Так була зроблена спроба, зрештою невдала, заборонити євреям займатися корчмарством. Хоча, по-суті, вона мала благу мету заохочувати євреїв займатися якимось ремеслом і щось виробляти. Попри тиск австрійських урядників з 18 єврейських провідників тільки 8 підтримало цю ідею.

Накладалися побори на одруження синів. Так, за одруження першого сина євреїв мав заплатити 3 дукати, за другого 7 дукатів, а за третього 12 дукатів. І не менше 30 дукатів за кожного наступного.

Це призводило навіть до непокори. Зрештою імператор Йосиф II пішов на поступки – 1782 року він видав декрет, у відповідності з яким євреї, що займаються сільським господарством, сплачували удвічі менший податок за одруження. З іншого боку, це було й певне заохочення для євреїв займатися рільництвом.

Влада почала примусово створювати єврейські рільничі колонії. Якщо для цієї справи з усього єврейського населення Галичини мало бути рекрутовано 1 410 осіб, то Коломия повинна була дати 20 єврейських родин. Після багатьох непорозумінь на кінець 1794 р. Коломия дала 10 родин – 20 чоловіків, 36 жінок і 62 дітей до 18 років (35 хлопчиків і 27 дівчаток). Їм виділили 20 будинків, 20 хлівів та шоп, 248 моргів поля, 20 комплектів сільськогосподарського реманенту, 25 коней, 46 овець, 56 корів. Вартість усіх цих витрат мав покривати кагал, який споряджав колоністів. Назагал вартість спорядження однієї родини складала близько 250 флоринів. Така затія недешево обходилася кожній єврейській громаді, але все ж Коломия дала 91 родину колоністів. З чого до 1822 р. рільництвом займалося 82 родини. Усіх їх утримував кагал – жодна з них не утримувалася тільки власним коштом.

Така велика кількість обмежень та регуляцій врешті-решт призводила, радше, до хаосу, ніж до впорядкування, що поволи охолоджувало австрійських урядовців.

1788 р. у всій Галичині було проведено перепис населення. Зокрема і у Станиславівському циркулі, до якого належала Коломия (а також Статиславів, Тисмениця, Коломия, Яблунів, Косів, Кути, Обертин, Надвірна, Мар'ямпіль, Монастирська). Єврейські громади циркулу налічували 3 530 родин, або ж 17 342 особи (8 584 чоловіків та 8 758 жінок).

Якщо ж підійти з іншого боку – з боку платників податків, – то 1790 р. у Станиславівському дистрикті мешкала 3 351 єврейська родина, які сплачували 13 404 флоринів так званого спеціального податку для євреїв – податку за толерантність.

З часом Коломийські євреї диверсифікували свій бізнес. Щораз більше з них займалося продажем деревини, видобуванням соди та виробництвом поташу. Особливого поширення набуло вирощування і продаж тютюну. Компанія братів *Абрама та Шломо Крішпаберів*, а також їх компаньйона *Моше Лева* щороку виробляла і продавала 2 500 в'язок тютюну по 50 кг кожна. Не менш знаними продавцями тютюну були й *Моше Хонік, Фейвл Гершль та Йосиф Шренк*.

Чи не найвідомішим торгівцем тютюном у Коломії був Фейвл Гершль. Окрім того, він був помітним лідером громади. Щоправда, неоднозначним. Цю неоднозначність ми можемо побачити хоча б з того, що у серпні 1784 р. місцева австрійська влада повідомила його, що він може забрати свою винагороду за донесення про таємні весілля серед євреїв. Весілля тоді обкладалися податками, отож євреї пробували їх якось уникнути. Однак, не тільки він був «стукачем». Чимало інших діячів галицьких кагалів доносило та надавало таємну інформацію режиму. Щоб контролювати євреїв, адміністрація всіляко цьому сприяла. «Нечистоплотність» Гершля проявилася і тоді, коли купець *Мендл Маркус* звинуватив його та секретаря кагалу *Шмуеля Ноту* у розкраданні коштів громади. Гершль разом з таким собі *Ертлем* одразу поскаржився тодішньому начальству Станиславівського циркулу. В результаті цієї неприємної історії від виконання обов'язків відсторонили секретаря кагалу *Шмуеля Ноту*.

та писаря кагалу *Волтера*. Але не Гершля та Ертля. Скандал набирив сили. Врешті закінчилося тим, що 30 грудня 1784 р. уряд зажадав від Ертля точного звіту, щоб спрямувати його до Станиславівського циркулу. У ході розслідування було виявлено, що афера була набагато ширшою – в ній також брали участь представники австрійської влади *Ріман* (*Rimain*) і *Горс* (*Gors*) і кілька дрібніших місцевих урядників – вони брали подарунки і хабарі від єврейських посередників. І на-решті уряд у Відні втрутився у це питання, з огляду на повальне хабарництво ліквідував ряд інституцій, які мали займатися єврейськими справами, а також заборонив залучати до цих справ самих єврейських посередників. Вивчення справи Ертля тривало кілька місяців і закінчилося у червні 1786 р. відставкою Волтера і висуненням звинувачення Ертлю. Отож, як бачимо, австрійській владі дуже важко було пристосуватися до «стилю» спілкування єврейської громади з нею, який виробився упродовж всього існування єврейських громад у Речі Посполитій, де закон важив не так багато і ним можна було легко маніпулювати, маючи на те певні фінансові ресурси.

Важливим предметом торгівлі коломийських євреїв була торгівля воском, медом і жиром. Так, у 1786 р. коломийський негоціант *Лейзер Лейбл* отримав право на торгівлю воском, медом і жиром у небачених об'ємах – на суму 200 000 флоринів.

Торговельні зв'язки коломийських євреїв з Валахією і Молдовою особливо поживалися після анексії Австрією у Туреччини Буковини. Австрія була зацікавлена у розвитку торговельних відносин з цими провінціями, особливо це стосувалося худоби і різної сільськогосподарської продукції. Власне на цьому і

зосередилися євреї регіону. Вони стали посередниками у торгівлі худобою з Молдови і Валахії та солі з Галичини. Хоча у них були і конкуренти. Так, торгівля кіньми у Південній Галичині та Молдові фактично була зосереджена у руках вірменських торговців із Станиславова. Тим не менше, більшістю підприємців були єврейські купці з Коломиї.

Цікаво, що *Гека Балтазар* (*Heka Baltazar*), професор Львівського університету, який подорожував тоді Галичиною, писав, що в Коломиї, яка є одним з найбільш важливих міст Галичини, чи не всі істотні сектори економіки є в єврейських руках. Це створювало певне незадоволення серед інших громад краю та імперії. Тому Йосиф II й видав 20 березня 1786 року попередньо згаданий декрет *Juden Ordnung*, який наклав багато обмежень та повинностей на євреїв. Їхні діти зобов'язані були відвідувати світські школи, в результаті еміграція євреїв, що жили в Галичині, у повіті поблизу валахсько-молдовського кордону різко збільшилася. Вони почали просто втікати з Австрії. Погляди євреїв Коломиї також були спрямовані до цього кордону. Дійшло до того, що віденський уряд дав вказівку своїм консульствам в Ясах не надавати цим емігрантам ніякої консульської підтримки, щоб поставити утікачів поза законом і якось зменшити цей потік.

Як і в інших єврейських громадах Галичини, визнана місцевою австрійською владою коломийська єврейська школа була заснована у 1788 р. у рамках програми *Герца Гомберга*. Єдиним учителем у ній був *Лейзер Фрид*. Його річна платня становила 200 флоринів, що було немало. Австрійські влади хотіли усіма силами асимілювати і секуляризовувати євреїв.

17 лютого 1788 р. життя євреїв Галичини збурило жорсткий Указ про *Asentirung* (призов на військову службу), що зобов'язав їх до військової служби в імператорському війську. Цей указ ще більше активізував втечу молодих євреїв до підросійської Польщі та Молдови. Закон було скасовано лише через два роки, після того, як влада переконалася, що євреї будуть саботувати військову службу. Військовий обов'язок було замінено на відкуп у розмірі 30 золотих, який повинен був сплачувати кожен молодий чоловік призовного віку. Ця норма була чинною до 1804 р.

11 листопада 1797 р. на голови євреїв впало ще одне нещастя – податок на ритуальні свічки, які вони мали запалювати кожної суботи – так званий свічковий податок. А також податок на кошерне м'ясо. В результаті тільки зросли борги і так бідної єврейської бідоти. Це призводило до взаємних звинувачень. Австрійська влада звинувачувала кагал у саботуванні сплати податків, керівництво громади звинувачувало у привласненні цих податків на власну користь, а євреї звинувачували владу у накиданні все нових і нових податків. Єврейська бідота скаржилася владі, що більшу частину податків має платити вона, а не багатші члени громади. І що саме тому зростає заборгованість громади перед владою. Дійшло до того, що у 1815 р. адміністрація відсторонила керівництво кагалу (парнасів) від виконання їх функцій. Те ж сталося і в інших громадах, як-от у Бродах чи Стрию. Влада призначила інше керівництво кагалу.

Не дивлячись на всі ці складнощі і конфлікти, коломийська єврейська громада росла. У 1812 р. в Коломиї було 427 єврейських сімей – 2 003 душі (986 чоловіків і 1 047 жінок). А у всій околиці – 2 484 єврейських

сім'ї – 11 205 душ. З них – 5 514 чоловіків і 5 691 жінка. А у 1819 р. – 2 473 єврейських сім'ї, з них 91 родина була зайнята в сільському господарстві. Якою ж була професійна структура єврейства Коломийського повіту, скажімо, у 1820 р.? Отож, тоді в Коломийському повіті було 757 єврейських купців. Вони торгували головню пшеницею і різною сільськогосподарською продукцією, продуктами харчування, шкірою, сіллю, худобою, воском, солодом і хмелем. Разом з тим було 334 роздрібних торгівців, 488 власників невеликих майстерень та фабрик, з них – 201 гуральня (з 2 015 у всій Галичині), 20 пошивних фабрик (з 69 у всій Галичині), дев'ять свічкових заводів (з 38 у всій Галичині), 252 різних ремісників – кравців, шевців, купців. Отож матеріальний стан коломийського єврейства на початок ХІХ ст. виглядав не так і погано.

Однак, було чимало і внутрішніх конфліктів. Так, у 1818–1819 рр. розгорнулася боротьба окремих громад проти Ваад га-кегілі (Рада єврейських громад). На чолі противників Ради стояв *Моше Ляйбрайх*. Він закидав місцеву владу скаргами і листами, у яких скаржився на парнасів з кагалу і їхні дії щодо єврейського населення, зокрема у питанні податків. Адміністрація повіту вдалася до довгого, трирічного вивчення справи, викликали і вислуховували податкових орендарів і їхніх агентів, які і здійснюють збір податків. І врешті, у 1819 р. вони винесли знову той самий вердикт – старих парнасів відкликати і призначити нових. Але людську природу змінити не так уже й просто, якщо взагалі можливо.

У 1820 р., завдяки зусиллям тодішнього рабина Коломиї *раббі Гершона* у місті заснували *Гмілес кедошім* – товариство, що опікувалося похоронами та кладовищами.

В історії євреїв Галичини особливо знаменним був період революційних подій 1848 р. Для єврейської громади це був час серйозного конфлікту між традиційними євреями і благочестивими хасидами, з одного боку, та єврейськими просвітниками-маскілами – з іншого. Хасиди міцно закоренилися в Коломії і значною мірою задомінували коломийське єврейське життя. Разом з тим, у Коломії не було таких блискучих єврейських просвітників, як у Бродах, Тернополі, Львові, Тисмениці чи Болехові. Коломия не відігравала якоїсь особливої ролі у тій культуртрегерській роботі, яка розгорнулася по всій Галичині серед єврейського населення краю у ті роки. Ба більше: у тогочасній Коломії немає жодних слідів послідовників Просвітництва, які прагнули реформувати і змінити життя євреїв. Не було жодних спроб вирватися з існуючих синагог і молитовних будинків. Ніхто не поривався будувати прогресивні синагоги, як це було, скажімо, в Тернополі ще у 1820 р. Життя коломийських євреїв все більше набирало форм хасидської ортодоксії. Тому немає нічого дивного, що найбільшого впливу на євреїв Коломії мав *цадик з Садагури/Садгори Ізраель Фрідман*. І коли адміністрація Буковини видала наказ про його депортацію з Садгори – він планував оселитися в Коломії. Як не дивно, але хасидам Коломії таки вдалося якимось дивом отримати право на проживання садагурського раббі у Коломії. Радості серед хасидів міста не було меж. Вони направили делегацію до Садгори, і раббі пообіцяв їм, що він поселиться в Коломії. Але якось справи у самій Буковині поукладалися мирно і врешті-решт раббі Ізраель Фрідман залишився у Садгорі.

Події 1848 р. теж не зачепили якось особливо життя євреїв, окрім того, що лікар *д-р Розенгек*, став одним

з небагатьох активних учасників подій. Ми не маємо жодної інформації про участь єврейського населення в національній гвардії або щось подібне. Однак д-р Розенгек з Коломиї був обраний до Галицького Сейму, що був скликаний у Львові 20 квітня 1848 р.

У 1848–1849 рр. місто постраждало від холери, що призвело до численних жертв і довело до банкрутства чимало єврейської бідоти. У другій половині XIX ст., і особливо після 1848 р., Коломия стала важливим торговим центром для Галичини, Буковини і Валахії. Завдяки поліпшенню економічної ситуації єврейське населення в Коломиї зростало з року в рік, поки не склало половину від усього населення міста.

Незважаючи на зміни у Галичині після 1848 р., коломийські євреї залишилися вірні традиціям і не прагнули до будь-яких масштабних реформ у житті громади. Керівництво кагалом і надалі було в руках ортодоксальних євреїв. Натомість вони прагнули і далі покращувати свій матеріальний стан. Громади Коломиї і Станиславова звернулися до Міністерства внутрішніх справ Австрії з проханням дозволити єврейським купцям торгувати у неділю, а також у єврейські і християнські свята, а на додаток і у суботу, тому що вони мають значні збитки від того, що мусять два дні на тиждень утримуватися від торгівлі. Вони навіть подали точний розрахунок: кожен з них з огляду на всі єврейські та християнські свята не працює 149 днів на рік – а це ж приносить чималі збитки. У 1860 р., коли євреям було дозволено купувати нерухомість, 15 євреїв з Коломиї подали прохання на дозвіл купити будинок чи маєток. Прохачами були: *Йосл Хаас*, оптовий негоціант, парнес кагалу, *Шломо Вісельбер*, торговий агент, *А. Мельцер*, орендар, *Й. Розенгек*, *Хаас*,

власник гуральні, *Яків Зенензіб*, торгівець лісом і зерном, а також будівельник, такий собі *Гугіг*, будівельний підрядник, *Літман Бреттлер*, орендар. Це була перша єврейська коломийська буржуазія.

У 1860 р. єврейське населення Коломиї збільшилося до 8 000 душ, у 1869 р. – до 8 232 душ з загальної чисельності жителів, що складала 16 909 душ.

Особливо змінилося життя міста, в тому числі і єврейської громади, після 1869 р., коли було прокладено колію Львів – Чернівці. І однією з основних станцій на цій залізниці стала Коломия. Це значно поліпшило економічне становище міста, втім і євреїв Коломиї і її околиць. Незважаючи на зміни, що сталися в результаті змін законодавства, прийнятих у 1848 і 1851 рр., закон від 25 січня 1803 р., згідно з яким євреям заборонялося використовувати християн як обслуговуючий персонал і працівників, залишився в силі. Така норма гальмувала розвиток єврейського підприємництва. Тому 23 вересня 1853 р. губернатор визнав за необхідне донести до всіх державних службовців, що ця заборона залишається в силі, але можуть бути зроблені винятки у випадку сільськогосподарських робіт. Цікаво, що тільки керівництво Коломийського кагалу опротестувало цю норму у Міністерстві внутрішніх справ Австро-Угорщини. Міністр внутрішніх справ передав цей протест на розгляд міністра з релігійних питань. І вже останній видав вердикт, що розпорядження губернатора залишається чинним. Тому міністр внутрішніх справ відхилив протест громади Коломиї.

Того ж року губернатор Галичини розглянув і питання законності рабинічного суду і проблему єврейського одягу. У 1851 р. *рабин Шмуель Дайч* із Самбора направив до уряду меморандум про реформування

єврейського життя в Галичині. Він запропонував, щоб галицькі євреї відмовилися від свого традиційного одягу. Проти цього плану був *раббі Цві Гірш Хаєс з Жовкви*, який виступив проти примусових методів секуляризації чи модернізації традиційного єврейського життя. Він запропонував, щоб на загальні збори, де вирішуватиметься це питання, було запрошено більше рабинів, ніж представників мирян. Було запропоновано, щоб губернатор Галичини зібрав на ці збори 16 представників, з них тільки шість рабинів, що представляли окремі повіти, мали відповідну релігійно-філософську освіту. Шістка мала представляти такі повіти: Золочівський, Бродівський (*раббі Крістіамполер*), Жовківський (*раббі Хаєс*), Чернівецький (*Др. Інгл*), Самбірський (*раббі Дайч*) і Коломийський. Рабином Коломиї був *раббі Нахум Іцхак бен Тойбіш*. Важко повірити, що Тойбіш закінчив факультет філософії. Вердикт цього поважного зібрання був ніякий. Усе залишилося на своїх місцях. Зокрема в Коломиї.

У 1854 р. в Коломиї заклали єврейську лікарню. Але і далі не було таких єврейських шкіл, як у Львові, Бродях, Тернополі чи навіть Болехові. У Коломиї були тільки приватні *хедери* (релігійні початкові школи, як правило, тільки для хлопчиків). Хоча у ті ж роки, громада спромоглася все ж побудувати спеціальне приміщення для Талмуд-Тори (це школа для бідних хлопчиків), де навчалось аж 120 дітей. Цікаво зазначити, що у 1850 р. з метою поширення освіти серед єврейського населення була спроба відкрити гімназію в Коломиї. Звичайно, майбутня гімназія мала б враховувати специфічні єврейські підходи до освіти. Коломийська преса, обговорюючи це питання, підкреслювала крайню необхідність у поширенні освіти в Коломиї, бо «не-

уцтво» там було вражаюче. Та мрія ця була реалізована лише 10 років по тому. У 1861 р. в Коломиї нарешті була заснована гімназія, і єврейські учні разом з іншими дітьми отримали змогу у ній навчатись.

Того ж самого 1861 р. Коломия обрала і свого представника до вже не революційного, а легалізованого владою Галицького Сейму. Ним став доктор *Еліезер Дукс*. Він був депутатом Сейму аж до своєї смерті на початку 1865 р. Після його смерті міський голова Коломиї, який був поляком, скерував до крайової влади меморандум з проханням не проводити жодних наступних виборів, бо євреї знову виберуть депутатом єврея. Він просив, щоб, якщо вже наступні вибори і відбудуться, то такими, що відбулися, їх вважати тільки тоді, коли за цього єврейського кандидата проголосує щонайменше третина виборців-християн. Австрійська адміністрація відхилила це прохання, оскільки воно суперечило Конституції. Тому на наступних виборах до Галицького Сейму було обрано *Максиміліана Ландесбергера*. Єврейський кандидат отримав 353 проти 226 голосів, які отримав польський кандидат. Доктор Ландесбергер був відомим адвокатом у Львові, і у 1840-х рр. він брав активну участь у житті львівської єврейської громади. Він був одним із засновників поступової синагоги Темпель у Львові і в 1848 р. – активістом єврейського політичного життя, будучи прихильником центристського спрямування. Якийсь час він належав до крила ортодоксальних євреїв Львова, провідником яких був *Меїр Міңц*. Доктор Ландесбергер був депутатом Галицького Сейму до 1870 р. і взяв активну участь у перемовинах, які велися щодо секуляризації єврейського життя Галичини. Від 1867 р.

Ландесбергер представляв Галицький Сейм і у Віденському Райхсраті. Там він був єдиним депутатом-євреєм.

А життя Коломиї йшло своїм трибом. Так, 2 травня 1865 р. в Коломиї сталася страшна пожежа, згоріло 500 будинків, в основному постраждали євреї. І це було важливіше для громади, ніж вибори до Сейму.

У 1870-і рр. знову відбулися зміни складу Ваада га-кегілі. Усе частіше парнасами ставали і представники нечисленної тоді єврейської інтелігенції. Вони намагалися здійснити реформи у структурі громади. Хоча Статут єврейської громади уперше був розроблений у Львові у 1877 р., Коломия була однією з перших громад у Східній Галичині, яка прийняла цей статут для себе.

Щоправда, знову ж не обходилося і без скандалів, як-от конфлікт між вижницькими та садагурськими хасидами чи шум довкола виборів рабина Снятина.

Євреї Коломиї почали брати набагато активнішу участь у публічному житті міста, особливо у засіданнях міської ради. Так, у 1873 р. євреї запропонували власний список кандидатів на міських радних на чолі з *доктором Рашем* на посаду міського голови. Окрім того, відповідно до числа жителів, євреї повинні були отримати 36 місць у міській раді, але тільки 14 євреїв були обрані в якості членів. Але це була тільки перша спроба. У 1878 р. євреї знову сформували свій незалежний список кандидатів і виступили проти поляків. На цих виборах вони отримали вже більшість голосів. На сесії міської ради від 24 вересня 1878 р. єврейський адвокат *д-р Максиміліан Трахтенберг* був обраний міським головою Коломиї. Він не був уродженцем цього міста – народився в 1846 р. у Тернополі. Після

закінчення навчання Трахтенберг оселився в Коломиї і зайнявся адвокатською практикою. Він був міським головою до 1885 р. А у 1893 р. він був обраний головою єврейської громади Коломиї.

У 1873 р. відбулися перші вибори до Райхсрату Австрії. З огляду на той факт, що поляки в Галицькому Сеймі не враховували інтересів галицьких євреїв, а упродовж 1870–1873 рр. не було жодного єврейського представника у Віденському Райхсраті, організація *Шомер Исраель* у Львові вирішила взяти участь у виборах за незалежним єврейським списком кандидатів. 28 травня 1873 р. було сформовано Центральну єврейську виборчу комісію, яка складалася з представників міста під керівництвом *д-ра Юліуса Кулішера* і *д-ра Еміля Бика* в якості секретаря.

Євреї Коломиї також сформували свою повітову виборчу комісію і 20 серпня 1873 р. опублікували свою першу передвиборчу програму, в якій сформулювали вимоги єврейської громади у зв'язку з виборами до парламенту. Це була перша такого типу заява в Галичині.

Суть декларації зводилася до наступного: «Репрезентація галицьких євреїв у Галицькому Сеймі і Райхсраті не відповідає ні їх чисельності, ні їх статусу, ні величині сплачуваних ними податків. Тому від Коломийського повіту має бути обраним єврейський кандидат, який буде представляти інтереси євреїв...» І далі: «Євреї Коломиї засвідчують свою відданість Конституції держави і виступають проти незалежності олігархії і проти децентралізації Австрії, яка призведе лише до швидкої загибелі монархії і до змін, які не можуть бути сприятливими для євреїв Галичини...» Разом з тим, євреї Коломиї виступали «проти усунення німецької мови з світських державних і середніх

пшкіл. Беручи до уваги той факт, що слов'янські мови не мають такого поширення у науковому вжитку і спілкуванні... Правда, євреї Коломиї хочуть, щоб Конституція враховувати інтереси різних національних груп і релігій тією мірою, якою ці інтереси є у згоді з інтересами держави та її розвитку...» Ось так.

За угодою десяти єврейських виборчих комісій кандидатом від Коломийського повіту став *д-р Оскар Гьонігсман*. Поляки виставили проти нього *д-ра Флоріана Земяковський* (*Florian Ziemiakowski*). Але після переговорів з десятком польських виборчих комісій *д-р Земяковський* відмовився від своєї кандидатури. Таким чином, до Австрійського Райхсрату було обрано *д-ра Оскара Гьонігсмана* – першого єврейського депутата від Коломиї до австрійського парламенту у 1873–1879 рр. Оскар Гьонігсман народився 10 березня 1824 р. у місцевості *Райча* і помер у Відні 27 вересня 1880 р. Він вивчав юриспруденцію у Відні, оселився Львові, де працював як адвокат і брав активну участь у житті міста. Він був членом Вааду га-кегілі і міської ради Львова у 1861–1866 рр., а починаючи з 1867 р. – депутатом Галицького Сейму від Бродів. Він був прекрасним оратором, одним з основних виступаючих в Сеймі, як тільки йшлося про єврейські справи. Він був одним з тих, хто заснував «Єврейсько-Польське порозуміння», Шомер Ісраель, і завдяки цьому порозумінню, а також договору з українцями, він був обраний депутатом від Коломиї.

У 1880 р. у Коломиї було засновано перший осередок сіоністського руху, головою якого був *Ісраель Фаденхрехт*, який видавав часопис *Ісраель* єврейською мовою. Розпочалися три національні відродження – українське, польське та єврейське. Але відбувалися

вони в Галичині неначе у трьох різних світах. Українці та поляки готувалися до відродження до державного життя в самій Галичині. У єврейському середовищі були вагання. Сіоністи наполягали на відродженні єврейської держави у Палестині, тоді як не бракувало і прихильників культурної асиміляції. Якщо на початку ХІХ ст. йшлося про германізацію, то під кінець сторіччя – про колонізацію. Але є й унікальний випадок *Якова Оренштайна*, коломийського видавця, який багато причинився не лише до українського книговидання у Коломиї, але і у Галичині.

Якщо ж говорити про мистецьке життя, то до світового музичного мистецтва ХХ ст. значний внесок вніс уродженець Коломиї, віолончеліст єврейського походження *Емануель Файєрман (1902 – 1942)*.

Так поволі дійшло і до Першої світової війни, російської окупації, яку євреї Коломиї переживали дуже важко, постання ЗУНР, яке євреї Коломиї зустріли радше зі здивуванням, потім до приходу Польського війська, короткої міжвоєнної передишки.

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Коломийському повіті мешкала 11 191 особа юдейського віросповідання. А напередодні Другої світової війни – близько 15 000 євреїв.

Сьогодні в Коломиї можна оглянути три синагоги – на розі вул. Шухевича та вул. Валової, на вул. Філіпова та діючу синагогу на вул. Пекарській.

1. *Pinkes Kolomey, Memorial Book of Kolomey, Shlomo Bickel, Rausen Bros, 1957, New York.*

2. *Sefer zikaron le-kehilat Kolomey ve-ha-seviva, Kolomeyer memorial book, D. Noy, M. Schutzman, 1972, Tel Aviv.*

3. *Dr. N. M. Gelber History of the Jews of Kolomea.*

ЗАБОЛОТІВ

Zablutow (пол.),
זאבלאטאוו, זאבלאטוב (ידידיש),

Zablutow (הימ.),

Заболотов (רוס.),

Zablatov, Zablutow, Zabolotiv, Zabolotov, Zablutow, Zablutow,

זאבלאטוב (עברית)

זאבלאטוב

ЗАБОЛОТІВ

Заболотів – містечко, розміщене за 70 км від Івано-Франківська (Станіславова) і за 50 км від Чернівців. Перша згадка про нього сягає 1579 р. Як приватне містечко воно належало роду *Потоцьких*.

Перша документальна згадка про єврейську громаду Заболотова сягає XVII ст.

Більша частина заболотівських євреїв були хасидами, послідовниками Садгурської та Вижницької хасидських династій.

- Першим хасидським ребе Заболотова був *раббі Давид (Дудке), син раббі Менахема Мендела з Косова*, який заснував хасидську династію *Хатер* і написав трактат *Агават шалом* – «Любов до миру». А *раббі Давид* написав трактат *Цемах давид* – «Саджанці Давида».

- Другим став *раббі Янкеле (Яков), його старший син*.

- Третім – *раббі Менделе (Менахем) бен Янкеле*.

- Четвертим – *раббі Моше бен Менделе, його другий син*. Його діти поріднилися з рабинськими родинами з Братишева, Тисмениці, Товстого, Пробіжної, Станіславова і кількість послідовників династії збільшувалося. Вони мали своїх рабинів і у Демичах, Пістині, Сторожинці.

- П'ятим рабином цієї династії став другий син третього *раббі Заболотова раббі Менахема – раббі Моше*.

• Останнім, шостим, рабином Заболотова став *раббі Хайм бен Моше*, який після глибоких студій Тори повернувся до Заболотова з Відня. Разом із своїми послідовниками він загинув під час Другої світової війни.

У 1903 р. у Заболотові стався єврейський погром, що не було характерним для підавстрійської Галичини. Почалося з малого інциденту, однак потім доволі велика група українських селян під проводом двох поляків – урядника Скальського та купця Кащавського взялися до деважації єврейських крамниць. Жандарми ж не втручалися. Інформація про це вийшла у єврейській газеті *Гацфіра* (№№ 204 та 218, 1903 р.).

У 1910 р. у Заболотові було 4 800 мешканців, з них 2 188 євреїв.

Однак ніхто не написав про Заболотів краще, ніж уродженець містечка, австрійський письменник, психолог та соціолог єврейського походження *Манес Шпербер* (1905 – 1984) у своєму романі «Господні водони»: «Заболотів – так звалось це невеличке поселення, яке було схоже на сотні інших містечок, у котрих до 1942 р. у неймовірній тісноті, на вузькому просторі жило єврейське населення Галичини, Російської Польщі, Литви, Білорусії та України. Заболотів – уже сама назва не надто милозвучна: вона асоціюється із заболоченою місцевістю, небрукованими вулицями, на яких можна було потонути, як тільки безконечні осінні дощі розмивали їх. З трьох тисяч мешканців дев'яносто відсотків становили євреї: ремісники, котрих було набагато більше, ніж потрібно, гендлярі – їх також було більше, ніж покупців – гендлярі без капіталу, котрі пропонували товари, за які вони самі

ще не розрахувалися. Вони не могли позбутися їх, бо гроші ставали дедалі рідкіснішими, бо українські селяни, котрі щовівторка з'їжджалися на ярмарок, продавали там заведве якусь децицю і віддавали свої продукти за найнижчу ціну. Тому вони й не могли дозволити собі купити щось инше, окрім солених оселедців, гребінця для нареченої, раз на рік якусь скромну одежину або якнайдешевшу пару черевиків.

Заболотівці були, як і мешканці інших містечок, "етерними людьми" або "етерними створіннями", як вони самі себе часто називали — з тією самоіронією, від якої їм важче було відмовитись, ніж від жалюгідного харчу або поношеної одежі.

Я говорив про убогість містечка? Це слово вводить в оману, тому що воно зовсім недостатнє. Лише зрідка наїстися досхочу — такою була доля більшості мешканців, хоча харчі були там набагато дешевшими, ніж на Заході. Багато дітей мріяли про те, щоби хоч раз, один-єдиний раз дістати нову одежину чи пару черевиків, але це траплялося надзвичайно рідко. Перелицьовані, потім ушиті, відтак знову перелицьовані, залатані допасованими і недопасованими латками — скрізь і усюди суцільні блазні, паяци, з яких ніхто не сміявся. Кравці-полатайки й шевці-полатайки мали найбільше роботи, без них багато дітей ходили б узимку голими й босими.

Серед чоловіків були такі, що постилися не тільки в численні свята, але ще й кожного понеділка і четверга, щоб діти або онуки мали що їсти. Спеченого на суботу плетеного білого хліба споживали лише стільки, скільки було потрібно, щоб виправдати передбачені єврейськими законами молитви, решту залишали на інші дні тижня — на той випадок, коли хтось

занедужає. Аж до холодів пізньої осені діти ходили босими; узимку однієї або двох пар чобіт повинно було встачити на всю родину. Палили найдешевшим бурим вугіллям, але навіть на нього бракувало грошей. Проте в кожній родині мусило вистачити на одне: на плату учителеві. З трьох років діти – хлопчики, а не дівчатка – ходили до хедеру, школи, де вони вчилися читати, молитись єврейською і перекладати Біблію.

У нас були жебраки всіх видів: "сором'язливі", які тільки позичали, хоча боргу ніколи не могли повернути – ні тих, здебільшого нікчемних, сум, в яких їм не могли відмовити, ні борошина, ні картоплі. Відтак були професійні жебраки, місцеві і мандрівні, які ходили групами – передусім тоді, коли заможні родини справляли весілля своїм дітям або коли когось хоронили. Були й бідняки, які тихо голодували і замерзали; вони жили з "чудес", котрі завжди траплялися, хоча інколи й запізно: з невеличкого грошового переказу якогось родича, зі спадщини, котра приносила їм кілька крон або з найбільшого, найчастіше очікуваного чуда: коли їхні діти поїхали на чужину і час від часу надсилали бідним батькам пару гульденів.

Проте, як би не голодували – ніхто не вмирав з голоду. Розповідали таке: члени громади розбудили якось рано-вранці свого рабі. "Трапилось щось жахливе, – голосили вони. – Один з наших помер з голоду, його щойно знайшли мертвим у власній хаті". – А рабі каже: "Це неправда. Авжеж, це неможливо. Хіба ти – або ти – або ти – відмовив би йому у кусневі хліба, якби він попросив його в тебе?" – "Ні, – відповіли вони, – однак Еліезер був надто гордим, щоби просити що-небудь". – "Отож не говоріть, що один з наших помер з голоду, позаяк Еліезер помер від своїх гордоців".

І таких гордих було чимало; більшість голодувало, поки їхні діти, котрі емігрували до Америки, не спробували допомогати їм, або ж доки вони не вмирили від туберкульозу чи серцевого нападу.

Так, це була безмежна, аж до абсурдності, гротескна убогість, проте не злиденність, тому що заболотівці не тільки вірили, але й знали, що цей стан був лише тимчасовим і що незабаром усе зміниться, навіть якщо нужда тривала вже десятиліття, якщо не століття – насправді від перемоги козацького гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 р. Бог, їхній Бог, звичайно, завжди втручався. Пізно, надто пізно, але ніколи не запізно. Окрім того, кожної миті можна було розраховувати на прихід Месії, тобто на остаточне звільнення. У численних синагогах і читальнях, що були у кожному містечку, завжди знаходилося кілька чоловік, які під час безкінечних розмов між пообідньою та вечірньою молитвами доводили, що саме надмір нужди і страждань служать доказом того, що Месія невпинно наближається. Серед слухачів могли бути такі, що сумнівалися, або малодушні, котрі боялися, що вони помруть, не діждавшись звільнення, але серед них не було жодного, хто б не вірив у Месію та його близький прихід.

Вони стояли в освітленій свічками синагозі, тихий монотонний спів, яким молодь повсюди супроводжувала своє вивчення Талмуда, заважав невтомним полемістам не більше, ніж галас дітей, що гралися поряд, котрих зносили ще терплячіше, позаяк декотрі з них недавно втратили батька або матір. Діти-сироти повинні були тричі на день проказувати заупокійну молитву, голосно, чітко. І якщо це було їм самим не під силу, то вони повторювали її за кимось

– слово в слово. Монотонний спів і дитячий галас, а нерідко й гучна суперечка – усе це нікому не заважало, оскільки всі були зайняті обговоренням власних справ і проблем великого світу. Незалежно від того, про що точилася розмова – про самих себе чи про "великих", вони постійно перемежовували жалісливість із самоіронією, пафос із глузуванням. Ці чоловіки, більшість яких у неділю не знала, як їм наступного тижня прогледувати свою родину, і які у четвер ламали собі голову над тим, де їм добути хоча б трохи грошей, щоб належно відбутися шабат, – ці бідлашні чоловіки, нерідко надто рано одружені і невтомні у дітнородженні, не вважали себе злиденними, позаяк вони були причетними до Олам габа, "прийдеиного світу", до якого вони матимуть доступ після своєї смерті. А якщо Месія з'явиться завчасу, то він відкриється їм ще раніше.

Коли я думаю про цих євреїв, яких я до свого десятого року життя щоденно бачив на вулицях, на ярмарку, у синагогах і читальнях, то в моїй пам'яті спливають два види звуків: зітхання, багато зітхань і йойків, але й сміх, добродушний чи дошкулний, однак завжди гучний сміх, яким нерідко також сміялись зітхаючі та йойкаючі. Кожен дотепний жарт, "влучне словечко" відразу підхоплювалось, повторювалось і смакувалось, аж поки його, вреіт-реіт, не витісняло инше. Крім дотепних жартів нерідко також цитували мудрі, глибокі й особливо влучні вислови. Хасиди приносили їх з резиденції свого цадика, "чудесного рабі", до якого вони увесь час їздили. Або це могли бути цитати з книг і статей, переважно єврейських авторів, або ж апокрифічні вислови, які приписувались тій чи иншій «блискучій голові». Освічені, як правило, прикрашали

свої, надто довгі промови цитатами з творів письменників, які, щоправда, не завжди пасували; але на це не дуже зважали. Найбільше шанували Шілера – він був чистим поетом ідеалів; нерідко називали Гьоте, однак не без певного знічення через його сумнівне любовне життя; нарешті, часто згадували Гайне – з гордістю, але здебільшого з відчутною іронією. Він був вихрестом, цього йому не простили, про це ніколи не забували.

Що б не відбувалося там, у великому світі, – все це ретельно обговорювалось у кожній синагозі і на ярмарковому майдані. Людей містечка обходило все, хоча їхня роль у подіях, у багатстві й добробуті інших була найнепримітніша. Вони мешкали у найвіддаленішому куточку світу, вони знали про це, однак все це не заважало їм пристрасно ставитись до всього і принаймні під час безкінечних дебатів вважати, що їхня думка також чогось варта. Ці "етерні люди" жили у царстві якогось усе перевтілюючого "гейби".

Та обставина, що я розповів тут про потворність містечка, гнітила мене, як я вже згадував, навіть уві сні. Ну, а що ж думали про свій «штетл» самі його мешканці? Чи знали вони, якими гидкими були їхні будинки і якою незугарною була їхня одіж? Звичайно, вони не мали змоги порівнювати, тому що більшість із них умирала, перш ніж бодай раз, щонайбільше двічі вони від'їжджали від нього далі, ніж за 30 кілометрів. Близні села аж ніяк не подобались їм, укриті соломою халупи українців були в їхніх очах ще потворнішими, ніж їхні власні хатини; крім того, вони, по можливості, уникали сіл, позаяк не без підстав боялися натрпити там на вороже ставлення

до себе. Однак ці містечка не були гетто, а були, як за своєю суттю, так і за своїми функціями, чимось зовсім протилежним. Містечко – шtetл – не було додатком до християнської общини усередині міського ареалу, дискримінованим, чужим тілом всередині якоїсь вищої цивілізації, а, навпаки, чітко профільованою, визначеною в своїх основах автономною громадою із власною своєрідною культурою – у самому серці злиденності й потворності, оточеною ворогами єврейської віри. Шtetл був центром, з точки зору якого слов'янські села утворювали периферійні агломерації, мешканці котрих, здебільшого неписьменні, не мали майже жодного стосунку до духовної сфери. У всій своїй убогості єврейське містечко було маленькою *Civitas Dei*, духовно і релігійно відсталою в деяких сенсах на цілі століття, нерідко відразливою, але все-таки гідною подиву, оскільки життя цих людей щоденно, ба навіть щогодинно і до найменших дрібниць визначалося їхньою справді безприкладною вірністю безмежно вимогливому віровченню. Євреї з гетто Венеції, Риму чи Вормса залишались у своєму рідному місті дискримінованою, вигнаною меншиною, тоді як мешканці шtetла становили більшість, отож були у себе вдома; їхні неєврейські сусіди, наприклад, польські шляхтичі, могли бути могутніми і багатими і дивитися на них зверхньо: євреї все ж були переконані у своїй власній вищості. У шtetлі не було й сліду почуття якоїсь меншовартості через приналежність до єврейства, а тому й найменшої схильності приховувати свою сутність або ставати такими, як інші.»

(Манес Шпербер, *Господні водоноси*, Чернівці: Молодий буковинець, 2000, пер. Петро Рихло).

А тепер власне про *Манеса Шпербера*. Він народився у респектабельній, як на Заболотів, єврейській сім'ї. Коли розпочалася Перша світова війна, він, як і багато євреїв, поїхав до переповненого людьми, голодного Відня, де захопився письменництвом. Водночас учився психоаналізу у соратника *Зіґмунда Фройда* (*Sigmund Freud, Sigismund Schlomo Freud, 1856 – 1939*) засновника індивідуальної психології *Альфреда Адлера* (*Alfred Adler, 1870 – 1937*). Незабаром переїхав до Німеччини і захопився комунізмом – провінційні підлітки-євреї часто ставали комуністами ще до того, як прочитали ще одного єврейського політекономіста, а по суті – мрійника, *Карла Маркса* (*Karl Heinrich Marx, 1818 – 1883*), напише Шпербер потім. Після студій він став професором психології та соціології в Берліні (1928 – 1933), однак після приходу до влади нацистів його позбавили катедри і навіть ув'язнили, після чого він емігрував. Порвав Шпербер і з комуністами. Більшу частину життя прожив у Франції. Його перу належать романи «Глибше від безодні» (1951), «Як сльоза в океані» (1952). Автобіографічна трилогія «Все минуле...», яка складається з романів «Господні водоноси» (1974), «Даремне попередження» (1975), «Поки мені не покладуть черепки на очі» (1977). Як науковець він написав есе «Аналіз тиранії» (1938), «Сім запитань про насильство» (1972). У його творчості описана не лише природа штетла, але й драматична історія комуністичних ілюзій, нацистської реальності, психоаналізу, єврейського руху та високої літератури.

У 1939 р. у Заболотові мешкало 1 454 євреїв.

Сьогодні у Заболотові збереглися рештки старого кладовища з найстаршими похованнями XVIII ст.

Колись тут було до 500 мацев, сьогодні збереглося менше 20.

Ir u-metim; Zablotow ha-melea ve-ha-hareva, 1949, Tel Aviv.

TARAS VOZNYAK

СНЯТИН

Sniatyn (пол.),
סניעטיען, סניעטיין (ידידש),
Sniatyn (нім.),
Снятин (рос.),
Snyatyn, Shnyatin, Snetin, Sniatin, Snitin,
סניאטיין (יברית)

סניעטיען

СНЯТИН

Снятин – містечко на Покутті, що розкинулося на галицькому березі Прута за 107 км від Івано-Франківська і тільки за 32 км від Чернівців. Колись Снятин був прикордонним постом між Річчю Посполитою та Османською Портою, Польщею та Румунією.

На території міста знайдено свого часу скарб та велику кількість римських монет II – IV ст., що свідчить про дуже давнє поселення.

Перша історична згадка про Снятин є ще в *Inamiwському літописі* 1158 р. Назва міста походить від імені його власника *воеводи Костянтина (Коснятина, Кснятина) Сірославовича*, знатного боярина при дворі галицького князя *Ярослава Осмомисла (1130-ті – 1187)*.

У 1349 р. Галичина входить у Польське королівство під владу польського короля *Казимира III (Kazimierz III Wielki, 1310 – 1370)*. Тоді ж Снятин став центром *Снятинського староства*. Першим старостою був німець *Отто з Ходеча (Otto z Chodecza)*. Оскільки місто лежить на головному торговому шляху з Галичини до *Валахії*, а також з *Німецьких земель* та *Османської Порти*, воно перетворюється на важливий торговельний центр зі щорічними ярмарками; 1448 р. отримує *магдебурзьке право*, тобто перезасновується вже не на руському, а на німецькому праві.

Єврейська громада існувала у Снятині з XVI ст. Єврейське кладовище у Снятині – дуже важливе для громади місце – відкрили у XVII ст. Давні євреї, як і

всі народи Близького Сходу, особливу увагу приділяли похованню покійних. Тора неодноразово нагадує про кару залишитися непохованим. Про те ж нагадували грішникам і пророки, особливо Єремія (VI ст. до н.е.). Значне місце у біблійській оповіді про патріархів займає розповідь про те, як Авраам у одного хета придбав печеру Махпелу. Там поховані перший патріархи Авраам, Ісаак та Яків, а також їх дружини Сара, Рівка та Лія. Разом з тим частина історичних джерел стверджує, що в тій самій печері поховані і Адам та Єва. Нееврейське населення Галичини називало єврейські кладовища *кіркутами* (укр.), *kirkut*, *kierkow*, *kerchoi* (пол.). Так ця назва закріпилася в українській мовній практиці. Вона походить від німецької назви кладовища *Kirchhof* (і вказує на наявність кірхи). Самі ж євреї її ніколи не вживали. Натомість вони вживали такі окреслення: *בֵּית עוֹלָם* (бейт олам – дім світу, чи дім вічності), *בֵּית חַיִּים* (бейт-хаїм, евфемізм – дім життя), *בֵּית קְוָרוֹת* (бейт-кварот, *Bejt Kwarot* – дім гробівців), *בֵּית עֲלְמִין* (бейт-алмін – дім вічності, цей вираз походить з більш пізнього періоду, з арамейської мови, якою розмовляли у часи Христа). Назви *бейт-кварот* і *бейт-алмін* увійшли у сучасний іврит. Ще *Калішський статут* (*Statut Kaliski*), який регулював життя євреїв Польського королівства від 1264 р., виданий королем Болеславом Побожним (*Bolesław Pobożny*, 1224/1227 – 1279), як особливий привілей гарантував євреям непорушність їх поховань. Фундаментальною відмінністю між християнським цвинтарем та єврейським кладовищем є зовсім інакше трактування поховання. Християнство як релігія і ментальність християн дозволяє через певний час здійснювати поховання на тому ж місці. А діюче довший час кладовище може

бути ліквідованим. У відповідності ж із засадами юдаїзму кожне поховання і кладовище мають залишатися недоторканими, скільки б років він не простояв, поки бодай хтось знає, що на тому місці було кладовище. Він обов'язково мав бути за межами міста, жінок і чоловіків зазвичай ховали на різних ділянках. Ексгумація та перепоховання допускається тільки у виняткових випадках – коли прах переноситься до Ерец Ізраїль, родинного гробівця чи коли праху загрожує деградація. Нерозуміння цих релігійних приписів часто призводило і призводить до конфліктів між віруючими юдеями та різного рівня владами. Як правило, єврейськими кладовищами займалося спеціальне поховальне товариство – *Хевра кадіша* (חברה קדישה), яке об'єднувало людей для здійснення останніх ритуалів над покійним. Водночас у багатьох кагалах (קהילה – *кегіла*, *громада*) вони ж вели і громадські реєстраційні книги – *пінкаси*, які є чи не найціннішим матеріалом про історію окремих громад.

Іншою істотною єврейською самоврядною інституцією були *рабинічні суди*, чи *суди рабинів*, які регулювали правові аспекти життя єврейської громади. Вони називалися *бейт-дінами* (בית דין, *будинок права*) чи *батей дін*. Збірка усного закону *Мішна* (трактат *Сангедрін 1:1 – 4 і 1:6*) передбачає три типи рабинічних судів: *Сангедрін*, основний великий суд із 71 суддями, *Малий Сангедрін* з 23 суддями і правом смертного вироку, і *найменший суд*, який вирішував тільки майнові та звичаєві справи.

У Речі Посполитій найвищою юдейською судовою інстанцією був Ваад Чотирьох Земель, до складу якого входив і верховний *бейт-дін*, членами якого – *даянами* – були найповажніші вчені-талмудисти. На місцях

судові функції виконував бейт-дін з трьох даянів. Був і інститут судового арбітражу, коли даянів обирала кожна із сторін.

Суди займалися релігійними приписами, питаннями кошерности, чистоти, а відповідно – екзаменування *ритуальних єврейських різників-шохетів*, питаннями грошових справ, навернення та прозелітизму, громадського майна, громадського стану, народжень, одружень, смерті.

Відповідно, у різних судах були й різного рівня судді: найвищим був «*батько суду*» – *ав бейт-дін* (י"ד ל"ב זא, аббревіатурою – זא); далі йшов «*голова суду*» – *рош бейт-дін* (י"ד ל"ב שחז, аббревіатурою – זחז); наступним – просто суддя даян (י"ד); і нарешті «*товариш суду*» (י"ד ל"ב זחז) – він був помічником у суді.

У таких малих містечках, як Снятин, судові функції виконував інколи один рабин. У 1820 р. головою бейт-діна був *раббі Аарон Моше Тойбіш*. Під кінець XIX ст. головою суду був *раббі Давид Меєр бен Йосеф*, який створив у Снятині товариство з опіки хворими.

Як і кожне галицьке містечко у XVI – XVII ст., Снятин неодноразово потерпав від татарських набігів. Особливо спустошливими вони були у 1498, 1520 – 1524, 1589, 1594 та 1621 рр.

У часи *Хмельниччини* в околицях Снятина діяли повстанські загони *Леся Березовського*, *Микити Горбачека*, *Григорія Угорницького*. 1665 р. повстанці штурмом здобули місто і зруйнували новозбудований замок.

Снятин був розташований на кордоні Речі Посполитої з Молдовським князівством, тому саме тут діяла головна митниця Молдовського торговельному шляху, що давало змогу вести успішну торгівлю зі Сходом.

Наприкінці XVI ст. у Снятині проживали ремісники 15 професій. Розвиткові ремесел та торгівлі традиційно для цього регіону сприяли вірмени, які почали заселяти місто з 1628 р.

1772 р., після поділу Речі Посполитої, Снятин увійшов до Австрійської імперії. Австрійська влада розпочала процес секуляризації та асиміляції євреїв. Хоча були й певні плани германізації краю взагалі, головню через осадництво. Так до Снятина у 1777 – 1787 рр. прибули не лише державні службовці з власне *Австрії, Богемії, Моравії*, але й селяни-осадники. Причому не конче з самої імперії, а й з інших німецьких земель – *Баварії, Бадена, Вюртемберга, Нассау*.

Хасидизм був представлений у Снятині садгірським та вижницьким своїми відгалуженнями.

На межі XVIII та XIX ст. рабином Снятина був відомий єврейський учений-талмудист *раббі Аарон Моше бен Яков Таубес*. Попри те, що він народився у Львові (1787), значну частину життя він прожив у Румунії у *Ясах*, де й помер у 1852 р., тому й вважається румунським раббі. Він прибув до Снятина у 1820 р., а 1841 р. був уже рабином у Ясах. Автор трактатів *Тоафот реем* – це репліка на трактат *Шулхан Арух* – та тлумачення Талмуду *Карне реем*. Раббі Аарон Моше разом з такими відомими вченими, як *раббі Цві Гіри Хаєс з Жовкви, С.Й. Рапопорт*, генеральний рабин Праги, був учнем відомого угорського рабина *Цві Гіриша Гелера з Бонігада*. Він був автором двічі перевиданого трактату *Хіддуше тіб гіттин* (*Жовква, 1844; друге вид. Перемишль, 1876*) та трактату *Тапухе загав* (1865).

Між 1869 та 1875 рр. снятинським рабином був *раббі Йона бен раббі Шломо Ашкеназі з Пашборска*, що помер у 1885 р. У 1905 р. у Снятині поселився *раббі*

Нафталі Мешулам Файвіш Галеві Готесман і жив тут до своєї смерті 1913 р. Місце раббі Нафталі Мешулама зайняв його син раббі Шіміон, який загинув у Шоа разом з родиною. Першу декаду ХХ ст. рабином Снятина був раббі Менахем Мендел Бренер, разом з ним як рабин служив і раббі Авраам Менахем Галеві Штайнберг.

1894 р. у Снятині відкрили світську єврейську школу барона Моріца фон Гірша (*Maurice (Zvi) de Hirsch, чи Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth, 1831 – 1896*).

Регулярно проходили вибори до міської ради, Галицького Сейму та Райхсрату у Відні. Так, 1873 р. від виборчого округу Коломия – Снятин – Бучач до Райхсрату було обрано емансипованого єврея *Освальда Хьонігсмана*. Попередньо (1868 р.) він був обраний як представник міста Броди у *Галицькому Сеймі часів Францішека Смольки (Franciszek Jan Smolka, 1810 – 1899)*.

У 1890 – 1900 рр. з Снятина та регіону розпочалася масова єврейська, і не тільки, еміграція до Америки. Трагедію прощання з селом чудово описав уродженець сусіднього села Русів *Василь Стефаник (1871 – 1936)* у своїй новелі «*Камінний хрест*».

Але не завжди було розуміння поміж тих різних громад, які жили у місті та довкола нього. Органічне несприйняття *штетла* з боку села демонструє Василь Стефаник у іншій своїй новелі «Такий панок»: «... у такім маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина, вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіянська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бес-

тії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна во-скова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх досередини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймається з ним. А сміху на ринку стільки, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлузається і лишає пустий, гидкий ринок, аби мали де бавитися жиденята». (Василь Стефаник. Твори. – Дніпро: К., 1971).

Наскільки відрізняється такий погляд на штетл від майже побожного, який продемонстрував уродженець Бучача, ледь молодший від Стефаника ізраїльський письменник Шмуель Йосеф Агнон (שמעון יוסף אגנון, 1888 – 1970), у своїй новелі «Замітка», коли самі літери назви провінційного містечка видалися йому святими. «Благословенне серед міст місто Бучач... – він почав нанизувати одну за одною віршовані рядки для кожної з семи букв (בצחצח) імени мого міста – у блискучому вірші з досконалими римами. Душа ледь не покинула мене від тремі, і тому я забув наступні шість рядків із Піснеспіву місту. А хто сьогодні мені їх підкаже, тай до кого звернутись? До старого хазана, хай огорне його світлом Своім Всевишній в саду Едемському, до знавця піснеспівів учителів наших, святих поетів? За їхні сльози я готовий віддати життя».

Якщо один ідеалізує село, то інший – штетл. Два світи живуть разом і нарізно, написав уже наш сучасник, уродженець Бережан Шимон Редліх.

У Снятині традиційно стояв австрійський військовий гарнізон. У 1900 р. у Снятині проживало 11 500 осіб, з них було 1 977 римо-католиків, очевидно, головню поляків, 1 896 греко-католиків, українців, 1 203 євреїв та 424 інших. Цікаво, що своєю головною мовою німецьку назвало 4 547 осіб, українську (рутенську) – 1 883 особи, польську – 5 036 осіб, іншу – 7 осіб. Таким чином, бачимо явне неспівпадіння. Євреї явно ідентифікували себе з німецькою та польською мовами. Натомість українці практично монолітно трималися своєї мови.

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Снятинському повіті мешкав 4 341 євреїв. А у 1939 р. у самому Снятині було 3 248 євреїв.

Сьогодні у Снятині можна побачити найвищу в Україні (висота вежі – 50 м) ратушу у чудовому стані, римо-католицький костьол Матері Божої св. Скапулярія. Сильно зруйноване *єврейське кладовище* у Снятині розміщене у самому центрі на вул. Польовій, у 1950-х тут розмістили АТС.

ДЕЛЯТИН

Delatyn (пол.),
Deljatyn (нім.),
דעלאטין (ידיש),
Делятин (рос.)
דלאטין (יבּריט)

דעלאטין

ДЕЛЯТИН

Вперше місто Делятин згадано 1370 р. І вже 9 березня 1400 р. король Владислав III (*Władysław II Jagiełło* (1352–1434) дарує місто та околиці братам Неговичам (*Negowicz*) – Стецькові та Івашкові. З огляду на це нові власники міста змінюють прізвище з Неговичів на Далятинських (*Daliatynski*), а згодом і на Делятинських (*Deliatynski*).

Однак вже у 1578 р. Делятин є містом на магдебурзькому праві з 465 мешканцями і центром волості.

Воно переходить з рук в руки – то до Якуба Хотимирського (*Jakob Chocimirski*), то до Кишиштофа Блюдницького (*Krzysztof Bludnicki*), Івана та Павла Турецьких (*Turecki*). А Делятинські стають посполитими мешканцями міста.

Наприкінці XVI ст. містом вже володіє Анджей Белзицький (*Andrzej Belzycki*).

Основним багатством Делятина, як і всюди на Прикарпатті, була сіль. Не даремно на його гербі зображено соляні купки – так само, як і на гербі Калуша, Долини, Дрогобича, Старої Солі і т.д. Сіль була тогочасною валютою – золотим запасом краю. За неї навіть точилися локальні війни – як от 1642 р. між братами Бонавентурою та Теодором Белзицькими (*Bonawentura i Teodor Belzyckie*). Переможець – Теодор Белзицький – і став власником Делятинських солеварень.

Для оборони нажитого добра від ворогів та місцевих розбійників-опришків 1645 р. у місті зводять де-

рев'яний замок. Наприкінці XVII ст. коло Делятина розбійникував опришок *Нестор* з товаришами, серед яких був такий собі *Дудко з Делятина*. А на початку XVIII ст. його змінив опришок *Петро* з підозрілим прізвиськом *Сабат*. Сабата змінив опришок *Григорій Дранка*. А у 1738 р. коло Делятина почав орудувати сам *Олекса Довбуш*.

У 1765 р. в Делятині вже проживало 87 євреїв.

Але з часом дрібна шляхта зубожіє, і всі маєтності підгрибають під себе магнатські роди. І Делятин, як і багато містечок на Прикарпатті переходить до роду Потоцьких. Вони сприяють розвитку єврейських громад. І у 1781 р. в Делятині проживало вже аж 218 євреїв (16,1%).

Як і кожен штетл, Делятин був ярмарковим містом, куди з'їжджалися купці та покупці з усіх околиць краю. У понеділок та п'ятницю відбувалися щоденні торги. А великими ярмарковими днями були: 25 березня, 1 червня, 27 серпня, 30 листопада та 1 грудня.

Та після остаточного розподілу Речі Посполитої Делятин стає власністю *графів Цетнарів* (*hrabia Cetnar herbu Przerowa*) – саме австрійська адміністрація встановлює ранги та гідності для старої шляхти та магнатерії.

Австрійські часи принесли еру індустріалізації. Важливість і розвиток делятинського солеваріння призвели до того, що 1851 р. Делятин ушанував своїм візитом *цар Франц Йосиф I* (*Franz Josef I, 1830 – 1916*). Він не лише заклав новий костьол для працівників солеварного підприємства, але й обсилав кожен кут новобудови золотими ринськими та посадив саджанці спеціально привезених з Відня чотирьох деревець. Одна стара сосна збереглася до нашого часу.

У XIX ст. Делятин стає типовим єврейським галицьким штетлом. Кілька характерних ілюстрацій. У 1862 р. лікарем у Делятині працюють *Соломон Кнопф*, акушерками – *Рифка Груббер* та *Рифка Мерл*, у 1869 – 1871 рр. тартак і млин на р. Перемиска в Делятині орендує підприємець *М. Зухер*, а у 1872 – 1874 рр. *Т. Фішель*, в 1912 р. в Делятині функціонує єврейський млин *Х. Блоха*. На початку XX ст. др. *Яніна Блох* і *Коппель Зайнфельд* – орендарі, вони збирають і продають збіжжя, власниками пекарні в Делятині є *Муньо Клау* і *Самуель Цаудерер*, а вже у 30-х рр. XX ст. власником делятинської електростанції є *Соломон Бернштайн*.

Як і всі галицькі штетли, Делятин не оминула ні ересь *саббатіанства*, ні ересь *франкізму*. У XIX ст. рабинами Делятина були *Нафталі Герц Теумім*, *Нафталі Ерліх*, *Аріель Ландау*, а на початку XX ст. – в 1910-х рр. *Якуб Гурвіц*.

У 1895–1910 рр. в Делятині діяла єврейська школа, учителями в якій були *Мацей Шлезінгер* та *Ісаак Розенберг*, а директором був *Хайм Бардах*. У 1914 р. в єврейській школі вже викладало аж 5 вчителів: *А. Фрідабер*, *Е. Шехтель*, *М. Берлас*, *Х. Шехтер*, *М. Шульбаум* – на ті часи це було немало.

Розвивалось у Делятині і опікуване державою цивільне шкільництво. У 1880 р. в Делятині діяла однокласна державна школа. А у 1894 р. її перетворили на двокласну, а потім у 1899 р. на чотирикласну.

Засновувалися всі належні містечку інституції. 1895 р. у Делятині почав функціонувати повітовий суд, нотаріальна контора. Ну і звісно – інституції римо-католицької та греко-католицької парафій. І єврейської громади, звісно. У 1890 р. в Делятині було вже 5 195 мешканців, з них 2 096 євреїв (40,3%) – це епоха

найбільшого розквіту єврейського життя у місті. Чисельно найбільше євреїв мешкало у місті в 1910 р. – 2997 осіб. Потім почалася еміграція в Америку, Перша світова війна, еміграція у Палестину – ото ж єврейська громада зменшувалася.

У 1907 р. мешканці Делятина вибрали своїм послом до віденського Райхсрату члена Радикальної партії – тієї, ідеологом і членом якої був Іван Франко – *Миколу Лагодинського (1866 – 1919)*, що працював адвокатом у Делятині.

Адвокатську кар'єру починав робити у Делятині і славний галицький письменник *Марко Черемшина* – справжнє ім'я *Іван Семанюк (1874 – 1927)*. Починаючи з 1908 і аж до 1912 р. він працює помічником адвоката у Делятині. Згодом, з 1912 р. – вже як адвокат проживає та працює у Снятині.

Прочвітання Делятина тривало до початку Першої світової війни. 19 жовтня 1914 р. його окупували російські війська. Місто неодноразово переходило з рук в руки. А після Брусилівського прориву 1916 р. воно надовго стало рубежем фронту, що призвело до його повальної руйнації.

У 1918 – 1919 рр. – Делятин входив до *Західноукраїнської Народної Республіки*. А у 1919 – 1939 рр. – до складу *Другої Польської Речі Посполитої*.

По війні попит на сіль падає. І Делятин знаходить своє нове амплуа. Людство видумало туризм, який супроводжувався лікувальними процедурами. Оздоровчо-відпочинкові заклади Делятина – пансіонати – з допомогою «соляних бань» почали лікували ревматизм та дихальні органи – з допомогою соляних інгаляцій.

Однак єврейське життя продовжується. У 1920 – 1930 рр. в Делятині функціонують культурно-просвітницька єврейська організація «Тарбут», Поалей Ціон та молодіжна *Га-шомер га-цаїр*. У 1920 р. в Делятині відкрилася школа з викладанням на івриті – віяння часу.

Один з головних промислів – торгівля лісом. У 1929 р. в Делятині функціонувало 4 тартаки, власниками яких були єврейські родини : *Блохів, Фогелів, Ягрів, Фрідфертіїв та Кляйнів*. Ну і як без «хліба насущного» та млинів: власниками млину на початку ХХ ст. були євреї *Зеліг та Мендл Коморнік*. А ще Делятинський єврейський світ складали адвокати *Якуб Андерман, Вольф Блох, Адольф Фрідгабер, Ісаак Майєр*, нотаріус *Бернард Гросман*, урядовці *Шміель Бадер та Ізидор Бернштайн*, вчителі *Давид Дрімер та Фріде Гольц*, неогоціант *Соломон Бітман*, банкір *Абба Блох*, ресторатори *Самуель Бітман та Єгуда Гласер*, власник кав'ярні *Х. Бітнер*, власники крамниці залізо-скоб'яних виробів *Арон Абош та Самуель Вайнреб*.

У 1921р. в Делятині було всього 5 973 мешканця, з них вже тільки 1 576 євреїв (26,4%).

А у 1939 р., на час розгрому Польщі та першої советської окупації, у Делятині проживало 9 550 людей, з них 5 600 – українців (58,6%), 2 500 – євреїв (26,2%), 1 300 – поляків (13,6%) та 30 – німців чи австрійців (0,31%).

Але і це тривало недовго. Наприкінці червня 1941 р. Делятин окупували угорські війська, які спустилися з гір, а пізніше – німецькі війська.

Вже у липні 1941 р. нацисти організовують в Делятині *юдєнрат* (*Judenrat* – «єврейська рада») – єврейський адміністративний орган «самоврядування»,

який за ініціативою німецької окупаційної влади в 1939 р. створено в *Генерал-губернаторстві Польщі* (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*) у кожному єврейському гетто на окупованих нацистами територіях. На території Європи діяв 101 юденрат. Юденрат мав розвинену структуру управління й складався з десятків відділів, секцій та підвідділів, зокрема: фінансів, оподаткування, соціальний, постачання, праці, господарчий, охорони здоров'я, санітарний, юридичний, житловий, похоронний тощо. Юденрату підпорядковувалась *єврейська поліція* (*Judischer Ordnungsdienst*). Єврейські поліцейські сили були підпорядковані *Гестапо* і юденрату – роль цих організацій сьогодні оцінюється єврейською спільнотою по-різному.

З цього моменту починається методичне знищення єврейського населення міста і околиць. Воно відбувалося хвилями. 16 жовтня 1941 р. під час першої каральної акції нацистів в Делятині було розстріляно 1 950 євреїв. Під час другої акції делятинських євреїв відвезли на знищення до Станиславова. Під час третьої акції на кладовищі Делятина убито 200 євреїв з Татарова. У березені 1942 р. четверта акція: було розстріляно 456 євреїв. У листопаді – грудні 1943 р. під час п'ятої акції відбувається остаточне знищення єврейської спільноти – нацисти знищують у Делятині 712 євреїв та 95 українців і поляків, і місто оголошується *юденфрай* – вільним від євреїв. За приблизними підрахунками, у 1941 – 1943 рр. нацисти знищили у Делятині понад 3 000 євреїв з міста та округи.

26 липня 1944 р. місто перейшло під контроль Советської армії. Внаслідок відступу угорських військ, було підірвано залізничний міст-віадук через р. Любіжну з вісьмома великими арками.

Що залишилося від єврейського життя в місті? Дуже мало. Синагоги були знищені під час нацистської окупації. На Делятинському єврейському кладовищі ще є близько сотні мацев. Сьогодні воно обгороджено, а деякі мацев повернуто на місце.

КОСІВ

Kossow (угор.),
Kosow (пол.),
קאסעוו (їдиш),
Косов (рос.),
Kosov, Kosev, Kosow Huculski,
Kosow Stary, Kossow Stary, Kossuv,
Kosuv Hutsulski,
קוסוב (іврит)

קאסעוו

КОСІВ

Містечко Косів розміщене за 94 км від Івано-Франківська, 40 км від Коломиї та за 100 км від Чернівців. Косів виріс біля самого підніжжя Карпат, у долині р. Рибниці, притоки Пруту.

Спочатку це було просто село, яке у 1424 р. *великий литовський князь Свидригайло (Свидригайло Ольгердович, Švitrigaila, Świdrygiełło, бл. 1355 – 1452)* подарував «вірному слугі» *Максиму Владу Драгосиновичу*, про що свідчить *Жалована грамота чернігівського князя Свидригайла Максиму Владу Драгосиновичу на села Косово, Березово и Жабье в Галичині, дана 31 серпня 1424 р.*

Як місто Косів постав у другій половині XVI ст. завдяки цінним покладам солі. Ще задовго до того тут, за чверть милі від села Косів (тепер Старий Косів), існувала соляна баня, у якій із добутої сировиці виварювали сіль. І село, і баня належали до королівської, тобто державної власности. Вони адміністративно входили до Снятинського староства та підпорядковувалися старості – представникові короля. Зрозуміло, що снятинські старости, користуючись своїм правом, орендували косівську баню, беручи з неї дохід, а у 1560-х рр. тодішній староста *Генчинський (Geczynski)* навіть заснував при ній містечко, назвавши його Риків. Але незабаром він помер, піддані та слуги *Юрія Язловецького (Jerzy Jazłowiecki, 1510-1575)*, якому дісталось в посесію (земельне орендне володіння) село Косів,

учинили збройний наїзд на Риків і зруйнували його, а соляну баню взяв у свою посесію Язловецький.

Невдовзі це містечко постало вже під назвою Косів. У податковому реєстрі 1579 р. поряд із назвою *Koszow, villa* – Косів, село – уперше зустрічаємо *Koszow, oppidum* – Косів, містечко. У документі Косів виступає як приватне містечко, власник якого (син Юрія Язловецького) *Михайло (Michał Jazłowiecki, ? – 1584)*. Аж до розпаду Речі Посполитої Косів залишався приватним містом. Десь у XVI ст. у Косові з'явилися євреї. Однак навряд чи це була самостійна громада з усіма своїми інституціями, бо перше єврейське кладовище з'явився у Косові лише у XVIII ст.

Двічі місто було спалене й знищене: восени 1621 р. – турками, татарами, волохами, а в лютому 1624 р. – буджацькими татарами.

Дбаючи про збільшення прибутків, власники заохочували євреїв поселятися у Косові, надаючи їм різні привілеї. Що вони охоче робили, займаючись традиційно торгівлею, орендою маєтків, солярень, млинів, корчм, а так само прибутковим, однак не популярним у місцевого населення збиранням податків. У середмісті Косова віддавна жили переважало євреї, а на околицях, що були спершу окремими селами – українці. Як засвідчують матеріали перепису кінця XVIII ст., у Косові налічувалося майже 250 греко-католицьких, тобто українських родин, понад 110 єврейських і 7 римо-католицьких, переважно польських.

Багато євреїв були доволі заможними. Не слід забувати, що однією з місцевих традицій було гірське розбійництво – *опришківство*. На Самбірщині гірські розбійники називалися *бескидниками*, а на Болехівщині – *угорськими розбійниками* – можливо, вони приходили

з Закарпаття. І багаті євреї часто були їхніми жертвами. Напади опришків під орудою *Василя Лунги* були у 1698 р., *Пинті* та *Пискливого* – у 1704 р., *Баярака* – у 1750 р. А у 1740 р. до шляхетського двору в Косові підступив сам *Олекса Довбуш* (1700 – 1745), але не нападав. 1759 р. косівський дідич *Тадеуш Дідушицький* (*Tadeusz Gerwazy Dzieduszycki*, 1724 – 1777) навіть організував спеціальну залогу, яка мала боронити місто.

Гори довкола Косова та Кутів славні тим, що саме тут, у печері біля озера, яке було в одній з ущелин, сім років прожив у молитвах та самотності засновник хасидизму *раббі Баал Шем Тов* (*раббі Ісроел бен Елієзер, Бешт*, *רבי ישראל בן אליעזר*, 1698 – 1760). Він народився у містечку *Окуп* на кордоні Поділля і Валахії. Рано залишився сиротою, вчився у хедері, звідки часто утікав до лісу, де займався медитацією. У 12 років став помічником шкільного вчителя – *меламеда*, потім *шамашем* – служкою при синагозі. Багато мандрував краєм, учителював. Одружився з дочкою бродівського негоціанта *Ефраїма Кутовера*. Однак вирішив вдосконалити свої знання насамоті і переїхав з родиною до Карпат. Дружина мешкала у гуцульському селі і тільки зрідка приїжджала до нього у гори. І тоді він копав глину, складав її на воза, і дружина везла її до містечка, де продавала. З того й жили. Саме тут, у цих карпатських горах, він осягнув основні ідеї хасидизму.

Легенди розповідають, що він зустрічався з *Олексою Довбушем*. Знаючи гори не гірше від нього, якось Бешт показав Олексі ущелину, яка врятувала ватажка опришків у скрутну хвилину. За це Довбуш нібито подарував Баал Шем Тову свою люльку, з якою він не розлучався ціле життя.

Родич дружини раббі Ізраеля, рабин Бродів раббі Гершом Кутовер не міг змиритися з таким аскетичним життям своєї рідні і купив їм неподалік від Кутів корчму. Дружина займалася нею, а Баал Шем Тов жив неподалік у хижі. Корчмарі з них були кепські, і невдовзі вони мусили переселитися у містечко Тлусте, де голова родини був і учителем-меламедом, і різником-шохетом, і кантором у синагозі. Бувало, пальці ніг стирчали з його чоботів. Уже тоді багато хто вважав його святим, хоча він довго не відкривався світові, як говорив йому голос зверху. Можливо він крився з своїми знаннями ще й тому, що до 40 років, згідно з єврейською традицією, не можна вивчати Кабалу – тобто не можна займатися містикою.

З Баал Шем Товом пов'язано багато хасидських легенд. Частина з них є філософськими притчами. Після катастрофи єврейського світу, пов'язаної з ересями *сабатіанства* та *франкізму*, Баал Шем Тов показав шлях у єврейській містиці, який не поривав з юдаїзмом, не наполягав на месіанізмі лідерів, не відкидав *галуту* – кари розсіяння єврейського народу – і вважав, що спасіння можливе і у галуті, тобто не обов'язково повертатися до *Ерец Ізраель*. Бо Бог є всюди. *Хасидизм* (חסידות) апеллював до медитативних практик. І найголовніше – він приніс у безпросвітне життя єврейської бідноти *радість* і *захоплення*. З ними вже можна було жити далі у такому несправедливому до людей світі.

Усі хасидські династії починаються з Баал Шем Тоба (дослівно єврейською: Володар Доброго Імені, скорочено *Бешит* – בעשית), усі вони його учні і послідовники. Хасидськими громадами керують *адмори* (אדמורי), або ж по-іншому – *цадики* (צדיק) – святі, які реалізують зв'язок з Богом, можуть сягнути сокровенно-

го. Цадик – наставник і духовний пастир. Душею він весь час перебуває на небі і спускається додолу тільки для того, щоб піднімати людей догори та рятувати їхні душі.

Помер Баал Шем Тов у *Меджибожі* на Поділлі, куди переїхав 1740 р. Його першим учнем був *раббі Дов Бер з Межиріччя*, відомий як *Маїд з Межиріччя* (1704 – 1772). Слово *маїд* (מַיִד) означає «той, що оповідає», тобто переповідає, передає традицію, проповідник.

Після смерті *Маїда* Річ Посполита була поділена між трьох імперій. Косів, як і вся Галичина, опинилися в імперії *Габсбургів*.

Австрійська влада патентами 1773, 1778 та 1786 рр. націоналізувала соляні копальні. Косів з довколишніми селами перейшли з приватної власності у державну. Адміністративно місто кілька років належало до *Червононоруського циркулу*, згодом – до *Станіславівського* і, нарешті, *Коломийського*. Після ліберальних реформ 1867 р. Косову надали статус повітового міста, унаслідок чого вся адміністративно-політична влада була передана повітовому управлінню – староству, очолюваному старостою та підпорядкованому безпосередньо галицькому намісництву у Львові.

В Косові, як і у кожному *штетлі*, було кілька єврейських середовищ. Були нечисленні на початках єврейські просвітителі-*маскіли*, однак місто було дуже провінційним, а тому успіхи у них були скромними. Середньої лінії трималися консервативні *мітнатеде*. І була своя маленька *Косівська хасидська династія*. Від неї навіть відбрунькувалася *Вижницька хасидська династія*. Хоча теперішній косівський раббі є нащадком Вижницької династії. Ось як вона виглядає:

- великий раббі Моше Гатер з Косова (1860 – 1925), автор книги *Лекет оні*;
- великий раббі Борух Гатер з Вижниць (1845 – 1892);
- великий раббі Шпрага Фейвіш Гатер з Заліщиків (1870 – 1937), син раббі Боруха з Вижниць, зять раббі Моше з Косова;
- ** великий раббі Авраам Єгошуа Гешель Гатер з Косова, син раббі Шпраги Фейвіша з Заліщиків;
- *** великий раббі Гатер з Косова, син раббі Авраама Єгошуа Гешеля з Косова;
- **** великий раббі Шпрага Фейвель Гатер, теперішній косівський раббі у Боро-Парк (Нью-Йорк, США).

Династія так і називається за назвою містечка: *Косів*. Вона активна у Брукліні, де має свою синагогу (52nd St. and 11th Ave. Brooklyn, New York). Династія має косівську синагогу на півночі Ізраїлю, високо у горах у м. *Цфат*. Це єдине місце у Ізраїлі, яке подібне до Карпат. Це найбільший історичний центр єврейської містики та кабали, адже саме там працював попередник хасидів, великий єврейський мислитель раббі Іцхак Лурія Ашкеназі (1534, Єрусалим – 1572, Цфат).

Таємничу та чаруючу атмосферу суботнього надвечір'я *Косівської синагоги у Цфаті* автору та Міхаєлю Голдовському пощастило відчути повною мірою під час їхньої подорожі до міста Іцхака Лурії. Синагоги, над якою і за найбільшою спеки височать сніги гори Хеврон, а глибоко внизу лежить Кінерет – Галілейське море, на якому проповідував Ісус з Назарету.

Крім солеваріння, у Косові активно розвивалися мистецькі промисли – різьба, вишивка, килимарство, кераміка. Косів стає центром ткацтва. Наприкінці XIX ст. починає розвиватися дуже перспективна курортна

галузь. Відкриваються заїзди для відпочиваючих. У 1919 р. найбільш славними були заїзди *Фернбаха* та *Штайнера*.

На початок XX ст. у Косові на 3 100 міщан припадало 374 греко-католики, тобто українці, близько 160 римо-католиків, в основному поляків, та 2 560 євреїв. Як бачимо, містечко перетворилося на класичний штетл.

Після розпаду Австро-Угорщини Косів з 1 листопада 1918 р. до 26 травня 1919 р. був у складі ЗУНР. Потім наступила румунська окупація, яка протримала до серпня 1919 р. Після чого у Косів вступило польське військо.

Як і всюди, після Першої світової війни у Косові діяли вже сіоністські організації, скажімо, єврейське спортивне товариство «*Маккабі*» та культурне «*Мерказ рухані*».

Згідно з офіційною польською статистикою, у 1931 р. у Косівському повіті було 6 730 євреїв.

В Косові та довкола варто побувати, бажано насамоті, у горах, де Баал Шем Тов пізнав чи не головні істини останньої хвилі єврейської містики.

Sefer Kosow-Galicia ha-mizrahit, Memorial book of Kosow-Kosow Huculski, G. Kressel, L. Oliczky, 1964, Tel Aviv.

КУТИ

Kuty (пол.),
קישעוו, קישוב (ידידיש),
Kuty (нім.),
Куты (рос.),
Kutow, Kitev, Kitov, Kutev,
קושי (עברית)

קישעוו

КУТИ

Кути – гірське гуцульське містечко на березі р. Черемош, розташоване неподалік Косова, за 52 км від Коломиї, 112 км від Івано-Франківська і за 56 км від Чернівців.

Найдавніші документальні свідчення про місто, яке стоїть на галицько-буковинському кордоні з галицького боку, і малу єврейську громаду у Кутах маємо з 1448 р. Тодішнім власником Кутів був *Михайло з Войнилова*. Деякі дослідники називають і інші дати: 1427 та 1442 рр. Тоді це було старе поселення без статусу міста. Неподалік Кутів збереглися залишки городища X – XIII ст. Багато дослідників пов'язують виникнення поселення із солеварінням, адже сіль була чи не головним товаром Галицько-Волинської Русі.

Через Черемош лежить буковинське містечко Вижниця, що як і Кути та Косів, славиться великими єврейськими, зокрема хасидськими традиціями. Вижниця була резиденцією цадиків *Вижницької хасидської династії*, які були відомі як чудотворці. Кути та Вижницю єднає довгий міст – 400 м.

Разом з Галичиною у XIV ст. Кути увійшли до Речі Посполитої. У 1503 р. молдовські війська зруйнували це укріплення на Черемоші. Відомо, що у 1565 р. Кути входили до складу *Снятинського староства*, тобто були королівською власністю. Уже у середині XVI ст. у Кутах були млин та солеварня. Кути були прикордонним містом, а тому зазнавали частих набігів турець-

ко-татарських, а також волоських нападників, які почастишали у XVI – XVII ст. Особливо великої шкоди зазнало населення під час набігів у 1621 – 1624 роках.

У 1648 р. місцеві жителі розгромили маєток шляхтича *Шанявського (Szaniawski)*. Наступного 1649 р. вони підступили до двору дідичів у Кутах.

Знанали Кути турецького нападу і в 1673 р. під час війни Османської Порти та Речі Посполитої. В організації відсічі ворогам значну роль відігравав ватажок ополченців *Білоголовий*, який при цьому і загинув.

У кінці XVII та на початку XVIII ст. населення Кутів значно зросло. Містечко займало вигідне географічне положення – тут проходив кордон між Річчю Посполитою і Молдовою, яка була васалом Туреччини. Перетин торговельних шляхів і гарний клімат сприяли тому, що населення Кутів досить швидко поповнювалося за рахунок польських колоністів, шляхтичів та урядовців.

У цей період у Кутах поселилися вірмени, які прибули сюди з Молдови, рятуючись від турецького гніту. Особливо активно вони почали переселятися до Кутів після падіння їхньої головної факторії у Кам'янці-Подільському. Вірмени торгували сіллю, худобою, м'ясними виробами, виготовляли одяг і взуття із шкіри, яку перед цим відповідно обробляли у чинбарнях (гарбарнях). Щось подібне було і у Тисмениці, куди вірмени принесли культуру обробки шкіри та хутра. Ще однією спеціалізацією вірменської громади була торгівля тканинами.

У XVIII ст. вірменів витіснили євреї, громада яких у Кутах досить швидко зростала. Крім торгівлі, вони також займалися лихварством.

1715 р. родина *Потоцьких* коло села *Кути* (тепер *Старі Кути*) перезасновує місто і стає його власником. У 1715 р. Кути, старанням дідичів *Потоцьких*, одержали *магдебурзьке право* – Кути стали містом зі своїм самоврядуванням, гербом та іншими привілеями. Тричі на рік тут відбувалися ярмарки, а у вівторок і п'ятницю – місцеві торги, які давали Кутам та їх мешканцям значні кошти. Прикордонне розташування Кутів теж було чималою перевагою для торгівлі. У цьому сенсі Кути нагадували дещо пізніші Броди – сухопутний порт *Австрійської імперії*. Тому дуже швидко у Кутах постала заможна та самостійна єврейська громада. Одразу розпочалося будівництво синагоги, відкрилося єврейське кладовище.

Найвідомішим з кутських євреїв був раббі *Авраам Гершом Кутонер*), зять раббі *Баал Шем Това* (1698 – 1760), засновника містичного єврейського пієтизму, званого *хасидизмом*. Відомо, що *Баал Шем Тов* провів цілих сім років у горах між Кутами та Косовом, де й викристалізував своє вчення.

Першим з відомих рабинів Кутів був раббі *Моше бен Менахем Мендел Кутонер*. Він спочатку не сприйняв вчення *Баал Шем Това*, але з часом примирився з ним. Помер 1738 р. і похований на *єврейському кладовищі* у Кутах. Саме він прихилив до хасидизму багатьох його послідовників у Кутах, Косові, Вижниці.

Кути та навколишні села були пов'язані з *опришківським рухом*, який посилювався у 30 – 60-х рр. XVIII ст. Перші згадки про опришків датуються початком XVIII ст., коли кутську шляхту громили опришки ватажка *Верби*. А у 1739 р. козацький загін, який проходив через Покуття, розгромив у Кутах маєтки багатих, з поміж них і маєток кутського вйта. З 1738 р.

по 1745р. місцевих опришків очолив *Олекса Довбуш* (1700 – 1745), а з 1722 р. по 1754 р. – опришок *Василь Баярак*. Між хасидів ходять легенди про зустріч Баал Шем Това та Олекси Довбуша.

За переписом 1765 р. у Кутах було 360 хат, де проживало 165 українських та польських, 70 вірменських та 124 єврейські родини.

Кути постраждали і від військ *Барської конфедерації* (1768 – 1772), яка воювала і проти проросійського короля *Станіслава Августа Понятовського* (*Stanisław August Poniatowski, 1732 – 1798*), і проти гайдамаків та опришків. Не забували конфедерати і учиняти єврейські погроми. Обстоюючи свої шляхетські права, конфедерати довели справу до повного свавілля і, врешті, розвалу Речі Посполитої. Одним із чільних керівників конфедератів був *Казимир Пуласький* (*Kazimierz Michał Wacław Wiktor Pułaski, 1745 – 1779*), який на чолі збройних загонів виступив із Закарпаття і опинився у Кутах та Косові (1769). У боях з російськими та польськими королівськими військами конфедерати зазнали поразки. Із подій того часу слід відмітити розгром загону польських військ (200 осіб) під командуванням власника с. П'ядики *Твардовського* (*Twardowski*) в околицях Кутів у 1771 році. Вчинила цей розгром сотня козаків під командуванням сотника *Павлюка*, яка прибула з Буковини.

Після приєднання Галичини до *Австрійської імперії* (1772 р.) почався приплив у Кути німецьких поселенців. Цьому сприяли патенти *цисаревої Марії Терезії* (*Maria Theresia von Habsburg von Österreich, 1717 – 1780*) 1774 р. та її сина *Йосифа II* (*Joseph II Benedikt August Johann Anton Michael Adam von Habsburg, 1741 – 1790*) 1781 р., на підставі яких німецьким колоністам

надавалися привілеї: вони наділялися землею, звільнялися від військової служби та від сплати податків на шість років.

Водночас нова влада спробувала асимілювати євреїв. Виборне керівництво *кагалу* було уневаженене. Натомість австрійська влада почала призначати адміністраторів для євреїв. Різко змінилася податкова система, яка тяжіла над євреями аж до впровадження ліберальних реформ 1868 р. Не вдалася і спроба запровадити 1785 р. світське навчання для єврейських дітей. У 1806 р. експеримент був припинений по всій Галичині. Єврейські ортодокси тимчасово виграли.

Усе XVIII та XIX ст. у єврейському середовищі Кутів часом відбувалося протистояння трьох головних єврейських інтелектуальних нуртів. Історично першим з них були традиційні талмудисти – *мітнагеди* (מִתְנַגְּפִים), які не хотіли змін і дотримувалися старих форм юдейської духовності. Наступним був єврейський містицизм *хасидів* (חסידים), зрозумілий для найширших єврейських мас. І, нарешті, третій виник під впливом європейських просвітителів – це був рух єврейських просвітителів *маскілів* (מַשְׁכִּילִים), званий *Гаскалою* (השכלה). Талмудисти опиралися містикам-хасидам. А секуляризовані просвітителі врешті дійшли, з одного боку, до потреби *асиміляції* євреїв, а з іншого – породили єврейський націоналізм – *сіонізм*. Та більшість євреїв Кут були хасидами. Свою династію вони виводили від тернопільського раббі.

Секулярною освітою у громаді займалися спочатку маскіли, а потім сіоністи. Натомість релігійною – хасиди та мітнагеди. Таким чином, тільки на початку XX ст. крім традиційних релігійних шкіл – *хедерів* (חדרים), у Кутах відкрили і світську єврейську школу «Сафа

хая» (*Жива мова*), де вивчався іврит. 1900 р. у ній училися 48 дівчат та 11 хлопців.

Упродовж 1840-х рр. рабином Кутів був *раббі Яков Епштейн*. Його змінив *раббі Цві бен Авраам Ландсман*. Потім упродовж кількох десятиліть рабином був *раббі Йосеф Шмуель Гелернтер*. Він став автором ряду релігійних трактатів, як-от *Гарей ба-шамаїм* та *Рошей ба-шамаїм*.

У 1893 р. його змінив син *раббі Хаїм Гелернтер*, автор трактатів *Хаїм ла-шаббат*, *Сімхат га-хаг*, та *Пре ец хаїм*. Тоді рабинічним суддею кутського кагалу – даяном (דַּיָּאן) та наставником у школі – *талмід хахамом* (תלמיד חכם) був *раббі Яков Шор*.

Синагога (הבית הכנסת, *бейт кнесет*, буквально – *дім для зібрань*) була збудована у Кутах ще у XVIII ст. і була однією з найвеличніших будівель у місті. Окрім неї, у місті були ще дві малі *молитовні* – одна для різників, інша для кравців. А також три *бейт-мідраші* (בית מדרש) – *доми для навчання*, де були бібліотеки і де вивчалася Тора. Натомість кутські хасиди мали для молитви три *клойзи* (קלויז) у відповідності з тим різновидом хасидизму, який вони сповідували і до якої хасидської династії належали. Отож, були *клойзи Вишницької, Косівської та Чортківської династій*.

У 1870-х рр. у Кутах постало Єврейське кредитне товариство. Аж до 1930 р. у Кутах не було залізничного сполучення, тому багато міщан працювали візниками, перевозили товари з Буковини. Інші – звично торгували, ремісничували.

1805 р. з'явилася перша *Сіоністська жіноча спілка*, а 1908 р. – відділення робітничої сіоністської партії *Поалей Ціон*, куди вступали головню чинбарі.

Значних руйнувань Кути зазнали у роки Першої світової війни. Через Кути проходила лінія фронту, велись запеклі бої. Місто двічі переходило із рук у руки. У 1914 та 1916 рр. військові дії в Кутах та на їх околицях привели до того, що частина населення була евакуйована військом, а частина – добровільно покинула місто. Населення зменшилось до 3 000 осіб, чоловіків майже не залишилося. Якщо до війни 1910 р. у Кутах було 3 200 євреїв, то 1921 р. тільки 2 600.

Після розвалу Австро-Угорщини і утворення ЗУНР у Кутах розміщувалася вишкільна сотня УСС, для якої місцеві ремісники шили одяг та виготовляли взуття. Під час ЗУНР партія *Поалей Ціон* організувала у Кутах *Єврейський національний комітет*, який адміністрував єврейською громадою у відповідності з законом ЗУНР про національну автономію національних меншин.

У березні 1919 р. в Кути на короткий час увійшли румунські війська, а згодом, у червні того ж року Кути зайняли поляки. Боротьба не припинялася. В околицях Кутів діяв загін УГА чисельністю до 1 000 вояків, який влітку 1920 р. напав на Кути і роззброїв польських жандармів. Згодом загін перейшов на Закарпаття, на територію Чехо-Словаччини.

У 1919 р. в Кутах було 7 000 мешканців, з них 1 900 греко-католиків, українців, 1 300 римо-католиків, головно поляків, та 3 300 юдеїв. Є й значне поселення вірменських католиків – 500 осіб. Причому на той час вони ще послуговувалися своєю вірменською мовою. 13 червня кожного року вірмени Галичини, Буковини, Бесарабії і навіть Вірменії організовували у Кутах свій щорічний з'їзд.

14 березня 1923 р. *Рада послів країн Антанти* ухвалила приєднати Галичину до Польщі з умовою надан-

ня їй автономії. Однак ці рекомендації не були реалізовані польською владою.

За польської влади розпочалася маргіналізація єврейського населення, витіснення його репрезентантів з місцевих органів влади. Сам *маршалек Юзеф Пілсудський (Józef Klemens Piłsudski, 1867 – 1935)* протиставився антисемітизму і 1927 р. центральні, головні військові влади Польщі визнали правовий статус єврейських громад та їх організацій. Однак після смерті маршалка 1935 р. у Польщі прийшли до влади *польські націонал-демократи*, які продовжили витіснення євреїв з різних царин суспільного життя. У 1936 р. тогочасний *примас Польщі Август Глонд (August Hlond, 1881 – 1948)* написав пастирського листа, спрямованого проти євреїв, звинувачуючи їх у вільнодумстві, атеїзмі, большевизмі. Він закликав опиратися впливу єврейської моралі, що закінчувалося бойкотом єврейських крамниць.

Кутські євреї грали все меншу роль у міській владі. Так, після виборів 1934 р. до міської ради пройшло тільки 5 євреїв з 16 членів ради, хоча у місті вони склали половину населення.

Натомість кагал займався громадською власністю, кошерним харчуванням, доброчинністю та дотриманням релігійних приписів. Правління кутської єврейської громади (*кагал, קהל – громада*) складалося головним чином з людей ортодоксальних. Головами правління був *Сабрін Горштейн*. Після того, як відійшов раббі Хаїм Гелернтер, рабином Кутів став *раббі Лейб Етешет*.

У міжвоєнний час Кути користалися з близькості румунського та советського кордонів для розвитку економіки містечка.

1920 р. була знову відкрита світська єврейська школа. Хлопці вчилися у релігійній школі *Талмуд-Тора*. Для дівчат релігійну школу *Бейт Яков* відкрили тільки 1930 р.

З'явилися відділення інших сіоністських партій – власне *Сіоністської партії*, яка була найчисленнішою, *Гітахдут* – робітничої сіоністської партії, *Мізрахі* – релігійної сіоністської партії, а після 1930 р. *Сіоністської ревізійністської партії*. З 1921 р. у Кутах існувало відділення *Га-шомер га-цаїр*, а з 1926 р. – *Гордонії*, відділення *Бетар* діяло з 1930 р.

Сіоністська партія (Га-гістадрут га-ціоніт) є основним об'єднанням сіоністів світу, заснована за пропозицією творця сіонізму *Теодора Герцля* у серпні 1897 р. на *I Сіоністському конгресі*. Сьогодні вона називається *Світова сіоністська організація*.

Гітахдут – сіоністська робітничка партія, яка обстоювала інтереси євреїв-робітників.

Мізрахі (מִזְרָחִי) – анаграма терміна מִזְרָח הַקֹּדֶם, *мерказ рухані* – духовний центр. Цей сіоністський релігійний рух заснований 4 – 5 березня 1902 р. у Вільні, він проголосив себе релігійною фракцією у Світовій сіоністській організації. Гаслом *Мізрахі* стало «*Земля Ізраїлю – для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю*».

Сіоністська ревізійністська партія народилась на початках 1920-х рр. Її засновником та ідеологом був *Володимир Зеєв Жаботинський* – уродженець України. Основою партії став *Єврейський легіон*. Інша назва партії – *Ревізійністська національна партія*.

Га-шомер га-цаїр (השומר הצעיר, *молодіжна варта*) – перша єврейська молодіжна організація Галичини соціалістичного спрямування, яку заснували у 1916 р.

Гордонія – молодіжна організація, яка виховувала молодь в любові до Ерец Ізраель, єврейства, івриту, на особистому прикладі *Арона Давида Гордона*. Організація пропагувала ідеї життя у *кібуцах* (קִיבוּצִים, сільськогосподарських комунах у Ерец Ізраель) та *алії* (אֲלִיָּה – буквально вознесіння) – еміграції до Ерец Ізраель. Це була соціалістична молодіжна організація, заснована в Галичині 1925 р.

Бетар (בֵּיתָר) – молодіжна сіоністська ревізійністська організація. Назва «Бетар» – є акронімом з єврейського виразу *Бріт Йосеф Трумпельдор*, що означає «Альянс Йосефа Трумпельдора». Організація створена 1923 р. у Ризі Володимиром Зеєвом Жаботинським.

Частина єврейської молоді симпатизувала *комуністам*. Їх лідером у Кутах була *Нехама Мельцер*, яка мала псевдо *Вера*. 1936 р. її навіть запроторили до в'язниці, де уже у 1938 р. сиділо 13 кутських комуністичних активістів.

Спортивне життя громади організовувало спортивне єврейське товариство «*Маккабі*».

Через Кути у 1939 р. пролягав основний маршрут відступу решток польської армії та польського уряду до Румунії після нападу на неї Третього Райху та ССРСР. Через Кути евакуювались і президент, і прем'єр-міністр, і міністр закордонних справ, інші члени кабінету міністрів, командуючий Польським військом. Ніхто з них до Польщі не повернувся. Маса автомобілів, лімузинів навіть літаків перетинала кордон. У ті дні «золотого вересня 1939 року» не один з польських патріотів закінчував своє життя самогубством на румунському кордоні з розпачу від чергової втрати польської незалежності і Польщі як такої. У ніч з 17 вересня у Кути ввійшли совети.

У 1939 р. єврейська громада Кутів налічувала 2 605 осіб.

*Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II,
published by Yad Vashem, Jerusalem.
der Bukowina, Tel Aviv, 1962.*

ВИЖНИЦЯ

Wiznitz (нім.),
וויזניץ (ідмш),
Wyżnica (пол.),
Vijnita (рум.),
Вижница (рос.),
וויז'ניץ (іврнт)

וויזשניץ

ВИЖНИЦЯ

Вижниця – містечко вже з Буковинської сторони Черемошу, навпроти галицьких Кутів. Воно розміщене за 56 км від Чернівців і за 116 км від Івано-Франківська.

Коли виникла Вижниця, докладно невідомо. За однією з версій місто, як поселення на Черемоші, уперше згадується у літописах ще у 1158 р. За іншими даними, перша згадка про місто міститься у молдовському літописі за 1501 р.

Після опанування *Османською Портою Молдовського князівства* Вижниця з 1514 по 1574 рр. була під владою турків. Потім – у Молдовському князівстві як васал Туреччини.

Єврейська громада Вижниці відома з XVII ст.

У 1767 р. Вижниця отримала привілей на проведення ярмарків, а також *магдебурзьке право*.

Вже у XVIII ст. у Вижниці була чимала єврейська громада.

У 1774 р., разом з усією Буковиною, місто увійшло до Австрійської імперії. Тоді у Вижниці мешкало 56 єврейських родин, тобто 191 особа, у 1776 р. – уже 108 родин – 208 осіб.

За австрійської влади було уневажнено правління кагалу і призначено адміністраторів, які мали займатися єврейськими справами у місті. У склад першого такого правління входили *Істмар Гасклович, Йосеф Льобл, Якуб Ізраель, Льобл Меєр, Ізраель Яков та Єгошуа Маєр*. 1778 р. рабином Вижниці став *раббі Авраам Давид*. У 1779 р. його змінив *раббі Вольф*.

Наприкінці XVIII ст. євреї Вижниці зазнали чималих утисків від генерала *Карла барона фон Енценберга* (*General Karl Baron von Enzenberg*), який командував військовою залогою у Буковині і був явним антисемітом. У 1779 р. він підпорядкував вижницький кагал головному кагалу у Чернівцях. Бажаючи зменшити кількість євреїв у Вижниці, 1782 р. він виключив з вижницького кагалу 19 єврейських родин, які налічували 61 особу. 1783 р. генерал запровадив спеціальну комісію, яка мала визначити, хто буде селянином, хто ремісником, а хто купцем. Ті, хто не попадав у ці три категорії, виключалися з кагалу. Це призвело до того, що 13 єврейських громад Буковини склали петицію до військової адміністрації краю з тим, щоб відмінити ці рестрикції. Від Вижницького кагалу її підписали *Давид Іцг* та *Йосель Лейбель* і передали генералу Енценбергу 4 квітня 1784 р. Тим не менше, у відповідності з указом *царя Йосифа II* від 7 травня 1789 р. вижницька єврейська громада була визнана прикагалком чернівецького кагалу. З цього моменту всі євреї, які мешкали на території Буковини у селах, мали до листопада 1789 р. перебраться до трьох визначених міст – Чернівців, Серету і Сучави. Це зустріло опір міських влад цих міст. Тому австрійський капітан *Бек* (*Beck*) запропонував австрійському двору переселяти євреїв і до Вижниці. Пропозицію відхилили. Але після нового подання від 1790 до 1792 рр. до Вижниці переселили з сіл 40 єврейських родин, для яких постало питання – з чого жити? Потрібно було отримати дозвіл на проведення у Вижниці ярмарків та торгових. Під час візиту 1818 р. до Кутів *царя Франца I* (*Kaiser Franz II Joseph Karl Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, Franz I Kaiser von Österreich, 1768 – 1835.*) його супро-

воджували представники вижницького кагалу *Мойсей Мік* та *Натан Райхман*. Вони склали нову петицію від вижницьких євреїв, яку підписали *Мойсей Мік*, *Сімхе Пахтер*, *Схіель Енгель*.

Вижниця є унікальним буковинським *штетлом*, який зберіг свої громадські реєстраційні книги – *пінкаси* (פנקס) – від грецького «*пінакс*» – дошка, актова книга, де велася реєстрація народжень, одружень, смерті, протоколи засідань кагалу, місцеві постанови та стягнення), які вело похоронне товариство *Хевра кадіша* починаючи з 1768 р., ще до австрійської влади. Тоді *Хевра кадіша* було підпорядковане ще *хахам-баші Іцхаку бен Бецалелю* (1743 – 1777) з Ясів, онуку *раббі Нафталі Когена з Острова* (нар. 1649 р.). *Хевра кадіша* – похоронне братство, що об'єднувало людей, які здійснюють останні ритуали над покійним, готують його до поховання та хоронять. Водночас у багатьох кагалах вони ж вели і громадські реєстраційні книги-пінкаси, які є чи не найціннішим матеріалом про історію окремих громад.

Наприкінці XVIII ст., з початком розвитку лісової промисловости, Вижниця стає важливим пунктом торгівлі лісом. Черемошем та Прутом його сплавливали і до Чернівців, і до Бесарабії та Поділля.

Описуючи містечко 1826 р., австрійські урядники описали у Вижниці синагогу, яка, за свідченням керівників вижницького кагалу *Моше Іцїга* та *Ейсиа Альтера*, була споруджена у 1777 р. Головою вижницького прикагалку від 1807 до 1833 р. був *даян (суддя) Іцїг Ландман*.

У 1854 р. вижницький кагал очолив хасидський цадик і чудотворець *Беиш Менахем Мендел бен Хаїм Гатер*. Він і став засновником *Вижницької хасидської династії*.

Лінеатура *Вижницької хасидської династії* виглядає так:

- *раббі Баал Шем Тов* (רבי ישראל בן אליעזר, 1698 – 1760), засновник хасидизму, який 7 років провів у горах між Кутами та Косовом;

- *великий раббі Яков Копель Хасид*, учень Баал Шем Това;

- *великий раббі Менахем Мендел Гатер з Косова* – автор трактату *Агават шалом*, син раббі Якова Копеля Хасида;

- *великий раббі Хаїм Гатер з Косова* – автор *Торат хаїм*, син Агава Шалома;

- * *великий раббі Яков Шімішон Гатер з Косова*, син Хаїма Гатера;

- * *великий раббі Йосеф Альтер Гатер з*, син Хаїма Гатера;

- * 1. *великий раббі Менахем Мендел Гатер з Вижниці*, перший раббі Вижниці, автор трактату *Цемах цадик*, син Хаїма Гатера, зять раббі Ізраеля з Ружина;

- ** 2. *великий раббі Барух Гатер з Вижниці*, автор трактату *Імрей барух*, син Цемах Цадика;

- *** 3. *великий раббі Ізраель Гатер з Вижниці*, автор трактату *Агават Ізраель*, син Баруха Гатера;

- **** 4а. *великий раббі Барух Гатер з Серету-Вижниці*, автор трактату *Мекор барух*, син Ізраеля Гатера;

- **** 4б. *великий раббі Хаїм Меєр Гатер з Вижниці*, автор трактату *Імрей хаїм*, син Ізраеля Гатера;

- ***** 5а. *великий раббі Елізер Гатер з Серету-Вижниці*, теперішній раббі Серету-Вижниці у Хайфі, Ізраель, син Баруха Гатера (автора *Мекор барух*);

- ***** 5б. *великий раббі Моше Єгошуа Гатер з Вижниці*, теперішній вижницький раббі у Бней Браку, син Хаїма Меєра Гатера (автора *Імрей хаїм*);

• ***** 5с. великий раббі Мордехай Гагер з Вижниць-
ці-Монсі, теперішній вижницький раббі у Монсі, син
Хаїма Меєра Гагера (автора *Імрей хаїм*).

Окрім того, ця династія дала вижницьких раббі для
Отинії, Станіслава, Сторожинця, Хайфи, Серету.

1863 р. у Вижниці відкрито єврейське кладовище.
На ньому і поховано засновника Вижницької хасид-
ської династії Бешта Менахема Мендела бен Хаїма
Гагера у 1884 р. У 1789 р. у місті була побудована так
звана *Велика синагога* – головна синагога Вижницької
хасидської династії, де молилися переважно поважні
купці. Потім інші, які називалися *Раббі Лейбеле* для
садгорських хасидів та *Іцїт Франкль* для торгівців лі-
сом. Візники та простіший люд ходив до молитовні
Фордере бейт мідраш. А були ще *Горішній бейт мід-
раш*, молитовні «*Хевра тегілім*», *Нова Вижниця*.

У Вижниці, як і у *Садгорі*, були дві знамениті спо-
ріднені хасидські династії. Щоправда, *Вижницька ха-
сидська династія* не така відома.

У 1855 р. Вижниця стала повітовим центром і ти-
повим *штетлом*.

У 1880 р. у Вижниці мешкає 3 795 євреїв з 4 165
мешканців (91,9%). Вижниця і близьке до Чернівців
містечко Садгора були практично повністю заселені єв-
реями.

На початку XX ст. у Вижниці подули сіоністські
політичні вітри. Першими сіоністськими активістами
стали брати *Меєр Йосеф* та *Якоб Розенберг*. Поступово
більшість громади перейшла на сіоністські рейки.

Місто дуже постраждало в часи *Першої світової
війни*.

1918 р. Вижницю окупували румунські війська.

У 1940 р. перед советською окупацією у Вижниці
було 5 000 євреїв.

У Вижниці можна оглянути церкву св. Дмитра (XIX ст.), церкву св. Миколая (кінець XIX ст.), костюл Петра і Павла (XIX ст.). У Вижниці збереглося кілька *синагог*, *двір вижницьких цадиків*. В центральній частині міста на ринковій площі є монументальна *синагога 1930-х рр.* Зберіглося і *єврейське кладовище*, яке розміщене у напрямку села Чорногузи. Перші поховання датовані 1863 р.

Selig Ascher Hofer, Dr. Hugo Gold, Geschichte der Juden in der Bukowina, Tel Aviv, Olamenu Publishers, Tel-Aviv, 1962.

TARAS VOZNYAK

САДГОРА

Sadhora (нім.),
Sadagura (рум.),
סאדיגורא (їдиш),
Sadagóra (пол.),
Садагура (укр.),
Sadiger, Sadagera, Sadigera, Sadighera, Sadhora,
סדגורה (іврит)

סאדיגורא

САДГОРА

Садгора колись була окремим містечком за 6 км на північ від Чернівців. Воно має коротку, але знамениту для єврейського світу Центральної Європи історію. Практично це було майже всуціль єврейське місто. І стосувалося це як етнічного складу його населення, так і стилю життя у ньому.

Садгора заснована 1770 р. Тоді ж з'явилися у ньому і перші євреї. Динаміка поселення євреїв у місті виглядає так:

1774 – 103 євреї

1776 – 186 євреїв

1873 – 3 591 єврей

1880 – 3 888 євреїв, чи 80,4% від усього населення міста

1910 – 3 410 євреїв, чи 74% від усього населення міста

1914 – 5 060 євреїв

1919 – 900 євреїв

1930 – 1 459 євреїв

1941 – 654 євреї

1945 – 5 єврейських родин

Саме місто заснували у ході чергової *Російсько-турецької війни (1768 – 1774)*. Росія потребувала чималих коштів для ведення війни, і постало питання про карбування монет. Було вирішено відкрити десь у тодішньому Молдовському князівстві монетний двір. Цариця *Екатеріна II (Екатерина II Великая, Sophie*

Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg, 1729 – 1796) відіслала з цим дорученням *Петера Фрайгерна фон Гартенберга (Peter Freiherrn von Gartenberg, російською – Садгорського)*. Він прибув до Молдови 1770 р., вибрав на березі Прута за Чернівцями місцину для монетного двору. Поселенню дали назву *Садгора*.

Коли Буковина увійшла до складу Австрійської імперії, 1774 р. учасник військової кампанії *генерал майор Габріель барон фон Сплени (major general Gabriel Baron von Spleny)* запросив до Садгори єврейських купців. Вони одразу ж почали розбудову молодого міста, збудували ратушу, синагогу. У 1775 р. Садгора була звільнена від податків на сім років, що ще більше приваблювало євреїв. Однак такий сприятливий для євреїв час тривав недовго. У відповідності з цивілізаційними прожектами *царя Йосифа II (Joseph II Benedikt August Johann Anton Michael Adam von Habsburg, 1741 – 1790)* мав відбутися процес цивілізування та секуляризації єврейських громад щойно приєднаних до імперії Галичини та Буковини. Відбулася люстрація усіх членів старих єврейських кагалів на предмет їх соціальної приналежності. Виконавцем цієї акції на Буковині став військовий комендант Буковини у 1778 – 1786 рр. *генерал Карл барон фон Енценберг (General Karl Baron von Enzenberg)*. 1783 р. він запровадив спеціальну комісію, яка мала визначити, хто буде селянином, хто ремісником, а хто купцем. Ті, хто не потрапляв у ці три категорії, виключалися з кагалу і відселялися з міста. У Садгорі під цю рестрикцію потрапили 42 родини, загалом 151 особа. У 1789 р. австрійські влади оголосили, що до 1791 р. усі вони повинні покинути місто, однак реально виїхало тільки 34 родини.

У той час на Буковині, як і у Галичині, розпочалися експерименти з переселенням євреїв до села, що, з малим успіхом, тривало до 1808 р. До міста ж надалі прибували нові єврейські родини. Проти вигнання євреїв з міста 1809 р. виступив *барон фон Мустаца (Baron von Mustatza)*. Через сто років, уже у 1910 р. знову вийшов декрет, у відповідності з яким всі євреї, які щойно прибули до міста, чи ті, що не займаються сільським господарством, повинні бути вигнані з міста.

У відповідності з системою, запровадженою для євреїв Йосифом II, садгірський кагал став *прикагалком* чернівецького кагалу. І тільки у середині XIX ст. він став незалежним *кагалом*. А 1859 р. від нього від'єднався *прикагалок* міста Бояни.

Будучи дуже близько до російського кордону, Садгора упродовж майже всього австрійського періоду користалася з цієї переваги. У відповідному договорі від 1891 р. садгірський кагал був включений австрійською владою у перелік найбільших 15 громад Буковини. Кожна з цих громад мала право на всі необхідні атрибути та інституції – *синагогу, мікеву, школу Талмуд Тора, єшиву, кладовище. Велика синагога та кладовище* були засновані у Садгорі ще у XVIII ст., а на Синагогальній вулиці у Садгорі було аж 11 синагог. Деякі з них для певних ремісничих корпорацій, як-от кравців чи фірманів, які мали по дві – три синагоги. Свою окрему молитовню мала харитативна організація «*Гмілат хесед*». *Ружинські та косівські хасиди* мали свої синагоги. До *молитовні «Sacrament Schul»* заходили «вранішні пташки», які мусили молитися удосвіта.

У перші роки існування міста у Садгорі не було рабина. Євреї Садгори користувалися з послуг рабина міста Боян. Першим рабином став *раббі Єшайя Лік-*

ворнік, який служив громаді з 1807 до 1833 р. А у 1888 р. на допомогу рабинові у Садгорі було запроваджено і посаду рабинічного судді – *даяна*.

Центром релігійного життя Садгори був двір *адмора* – великого рабина Ружинської хасидської династії. Засновником цієї династії був *раббі Ізраель Фрідман з Ружина (1796 – 1850)*, старший син *раббі Дов Бера, Магіда (проповідника) з Межиріча*. Він народився в містечку Ружин коло Житомира, тоді Київської губернії. Раббі Ізраеля переслідувала російська влада, його запроторили до в'язниці у Києві. Потім він переїхав до Кишинєва, а звідти до Чернівців. Тут він зустрівся з опором з боку єврейських просвітителів – *маскілів*. Натомість землевласник барон фон Мустаца запропонував йому поселитися на своїх землях у Садгорі. Тодішній губернатор Буковини *Ісаческул (Isacescul)* підтримав цю ідею. Російські влади вимагали екстрадиції раббі Ізраеля до Росії, однак австрійський уряд з подання тодішнього міністра закордонних справ князя *Меттерніха (Klemens Wenzel Nepomuk Lothar Fürst von Metternich-Winneburg zu Beilstein, 1773 – 1859)* відмовив з огляду на те, що він не зробив нічого, гідного осуду. Це рішення було прийняте під значним тиском багатьох рабинів з *Галичини та Італії*. Щоправда, австрійська влада хотіла переселити його до Галичини, подаль від Росії. Однак навіть після чотирирічних переговорів це не вдалося. 1842 р. Ізраель Фрідман отримав право оселитися у Садгорі. Тут він збудував фешенебельний двір як для себе, так і для своїх синів. Життя *адмора* проходило у розкоші та «гламурі». Страви подавалися лише на сріблі, подорожі здійснювалися у розкішному екіпажі, запряженому четвіркою коней. Одягався адмор завжди барвисто і святково. Па-

лацовий оркестр, який утримував раббі Ізраель, грав для хасидів на свята *Пурім* та *Сімхат Тора*. Синагога вміщувала до 1 000 вірних. Її стеля була прикрашена дорогоцінним каменем, посередині висіла коштовна кришталева люстра. Адмор мав при ній окрему кімнату, де міг молитися тільки він сам. Довкола палацу було побудовано багато заїздів та готелів для паломників. Під час суботи та свят вони могли сісти з цадиком за один стіл. Благо, що для цього була зала, яка вміщала до 1 000 осіб. Тисячі хасидів стікалися до Садгори з Поділля, Галичини, Молдови. За порадою чи благословенням приїздили до раббі Ізраеля і християни. Особливо польська та російська аристократія. Визнавали верховенство садгірського цадика й інші адмори, які були головами інших хасидських династій. Для них Садгора стала чимось на кшталт «святого міста». Дехто почав говорити і про «єврейський Ватикан».

У 1814 р. раббі Ізраель намагався вплинути на російську владу з огляду на плачевну ситуацію євреїв у Російській імперії. Він збирав величезні суми грошей, які підтримували єврейських поселенців у Палестині.

Дискусії та коментарі адмора до Тори зібрані у багаторазово перевиданих книгах: *Бейт ізраель* (Яси, 1907; Петраков, 1913; Люблін, 1930; Нью-Йорк, 1959), *Єшуот ізраель* (Падгорця, 1904; Єрусалим, 1955), *Кенесет ізраель* (Варшава, 1906, 1909; Бней Брак, 1959), *Нахлат ізраель* (Нью-Йорк, 1951), *Ірін кедішін* (Варшава, 1875; Бартфельд, 1907; Міялец, 1914), *Пеер леешарім* (Єрусалим, 1921) та *Тіферет ізраель* (Єрусалим, 1945).

У віці 33 років раббі Ізраеля змінив його син раббі Авраам Яков. Той побудував для себе другий палац, що був найрозкішнішим будинком у Буковині. При

кожній трапезі його обслуговувала прислуга у ліввєрях, яка подавала страви на золотому чи срібному посуді. Вплив цади́ка був величезним. Коли колишній патрон його батька барон фон Мустаца захотів побудувати церкву неподалік його палацу, молодий цади́к влаштував йому бойкот і змусив барона відмовитися від цього плану.

Маскі́ли з Чернівців у місцевих газетах не припиняли своїх атак на садгі́рського цади́ка за стиль його життя. Дійшло до того, що 1856 р. адмор з Садгори та 12 його найближчих хасидів були арештовані з подання російських фіскальних служб, які оскаржили їх у фальшуванні російських грошей. І дійсно – у палаці було знайдено друкарський верстат. Нерухомість адмора була конфіскована разом із значною сумою грошей, призначених для поселенців у Палестині. У 1869 р. проти раббі Авраама Якова виступив його молодший брат *раббі Бер*, відомий як *Бері́ню*. Він осудив стиль життя свого брата, але його силою повернули до палацу, взяли під замок і визнали не сповна розуму. Маскі́ли використали цей факт. І єврейський автор *Моше* звернувся до судових органів з тим, щоб вони допомогли звільнити раббі Бера. І коли Бері́ню повернувся до Чернівців, то він мусів поселитися у свого визволителя адвоката *д-ра Єзуди Лейба Райтмана*, бо численні у Чернівцях хасиди, прихильники цади́ка, вчинили йому бойкот. Хоча брати за якийсь час помирилися, адмор *Нового Сончу* раббі *Хаїм Гальберштам* суворо засудив стиль життя садгі́рського хасидського двору. Розпочалася семилітня дискусія між двома хасидськими гілками – *садгі́рською* та *сончською*. Вона охопила всю Галичину, аж поки не втрутилася австрійська влада з самого Відня, яка визнала садгі́рський ха-

сидизм більш «прогресивним». І глибоко віруючі юдеї у Ерец Ізраель навіть влаштували раббі Хайму з Сонча бойкот. Усій цій дискусії була присвячена анонімна німецька п'єса «*Рабін з Садгори*» та безліч колочих сатиричних пісеньок мандрівного бадхена Велвля Збаржера (1826 – 1883). Тим часом раббі Беріню у 1869 р. повернувся після довгої відсутності до Садгори і був тепло прийнятий місцевими хасидами.

Коли раббі Авраам Яков помер у 1883 р., його змінив його другий син, раббі Іцхак, який у 1886 р. переїхав до Боян. Місце адмора обійняв його брат раббі Ізраель. Він помер перед Першою світовою війною. Між його синів почалося змагання, хто ж буде адмором Садгори. Одні пішли за раббі Аароном, інші – за раббі Яковом. Під час війни двір переїхав до Відня.

Лінеатура садгірської хасидської династії виглядає так:

- раббі Ізраель Баал Шем Тов (רבי ישראל בן אליעזר, 1698 – 1760) – засновник хасидизму;
- раббі Дов Бер з Рівного та Межиріча (1704 – 1772);
- * раббі Авром, знаний як Малах (1740 – 1777), син раббі Дов Бера;
- ** раббі Шолом Шахна з Прахович (1769 – 1802), син раббі Аврома;
- *** раббі Авром з Прахович (1787 – 1813), син раббі Шолома Шахни;
- *** великий раббі Ізраель Фрідман з Ружина (1796 – 1850), син раббі Шолома Шахни;
- **** великий раббі Шолом Йосеф Фрідман з Садгори (1812 – 1851), син раббі Ізраеля;
- **** великий раббі Авром Яков Фрідман з Садгори (1819 – 1883), син раббі Ізраеля.

Від 1863 р., року перших вільних виборів у Австро-Угорській імперії, аж до Першої світової війни міськими головами Садгори були виключно євреї.

Поволі розвивалося шкільництво. Навчанням дітей займалися як хасиди при палаці адмора, так і мітнагеди, консервативні талмудисти, яким служив міський рабин *Йоханан Ландау*. А на межі століть маскіли відкрили і свою світську школу за системою шкіл єврейського мецената з Німеччини *барона Моріца фон Гірша (Maurice (Zvi) de Hirsch, чи Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth, 1831 – 1896)*.

На початку XX ст. у Садгорі з'явилися перші сіоністи. Вони одразу включилися у політичну боротьбу. Завдяки їм до *Австрійського Райхсрату* було обрано двох єврейських кандидатів – *Леона Кельнера та Мера Ебнера*.

Коли під час Першої світової війни до Садгори увійшли російські війська, одразу розпочалися погроми. Було зруйновано палац цадиків, багато людей убито або вислано до Сибіру. Кількість євреїв у місті різко впала.

За румунської влади міським головою був призначений поляк, прихильний до євреїв Садгори. У міжвоєнний період кількість євреїв дещо зросла, однак Садгора вже не досягнула того блиску, який вона мала у XIX ст.

У 1939 р. у Садгорі мешкало 1 488 євреїв з 2 415 всіх мешканців міста.

Сьогодні у Садгорі можна побачити єврейське кладовище, яке розміщене за 6 км на північ від центру міста на вул. Налепки, і істотно перебудовану синагогу. У Садгорі поховані раббі Ісраель Фрідман з Ружина,

син раббі Шалом Шахне з Прахович та раббі Авраам Яков Фрідман з Садгори, син раббі Ізраеля Фрідмана з Ружина.

1. *Dr. Leo Bruckenthal, Geschichte der Juden in der Bukowina, Volume II*, вид. Hugo Gold, Olamenu Publishers, Tel Aviv, 1962;

2. *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Romania, Volume II*, Yad Vashem, Jerusalem, 1980;

3. *Der Jüdische Vatikan in Sadagora, 1850-1950, Volume I, II* Olamenu Publishers, Tel Aviv 1958.

IARAS VOZNYAK

ЧЕРНІВЦІ

Czernowitz, Tschernowitz (нім.),
Cernăuți (рум.),
טשערנאוויץ (ידיש),
Chernivtsi (англ.),
Черновцы (рос.),
Csernovic (угор.),
Černovice, Černovce (чеськ.),
Černovce (слов.),
Czerniowce (пол.),
צ'ערנאָוויץ (יבֿור'צ)

טשערנאוויץ

ЧЕРНІВЦІ

Писати про таке місто, як Чернівці, і легко, і важко. Легко, бо є маса матеріалу, і важко, бо є маса матеріалу і вже дуже багато написано. Тому я можу поставити собі тільки скромне завдання накреслити галицьке бачення єврейського аспекту історії цього легендарного міста. З огляду на конструкцію путівника галицькими і сусідніми штетлами, Чернівцям я спробую приділити особливу увагу, як великій літературній метрополії, яку значною мірою розбудовували письменники саме єврейського походження.

Приблизно 992 р. теперішні Буковинські землі увійшли до складу Київської Руси. З XI ст. край перебуває у складі *Теребовельського удільного князівства*, у середині XII ст. увійшов до *Галицького князівства*, так що галицька складова в історії краю має прадавнію історію. Десять у XII ст. на лівому березі р. Прут, торговому шляху з Галича до Чорного моря, було засноване поселення – попередник Чернівців. Імовірно, що 1259 р. на вимогу татарського полководця *Бурундая* воно було спалене як військовий опорний пункт, і жителі перейшли на другий берег Прута. У 1349 р. край увійшов до складу *Угорського королівства*. А 1359 р. до складу *Молдовського князівства*.

1392 р. назва «Буковина» вперше згадується як окремих край у грамоті молдовського *господаря Романа I*. Тоді ж XIV ст. згадується місто *Черн*. А 1404 р. воно ж згадується як якась фортеця на *горі Цецина*.

Перша документальна згадка про Чернівці з'являється у грамоті молдовського воєводи Олександра I Доброго (*Alexandru cel Bun*, Александру чел Бун) про торгові привілеї для львівських купців 1408 р. Завдяки політичному зближенню Молдовського князівства з німецькими містами в Семигороді та Польщі, після тривалих перемовин із львівськими купцями 8 жовтня 1408 р., він надав їм грамоту про порядок ведення торгівлі, написану церковнослов'янською мовою, якою на той час у Молдові велося діловодство. Відповідно до неї Чернівці визначалися як митна станція. Але, незважаючи на це, Чернівцям так і не вдалося розвинутися до значного торговельного пункту, хоча місто приваблювало чимало купців – грецьких, вірменських та єврейських.

У 1480-х рр. Чернівці стали центром *Чернівецького повіту* і отримали статус міста. У 1509 р. на Молдовське князівство напали війська краківського воєводи Миколая Каменецького (*Mikołaj Kamiński*, 1460 – 1515), які спалили прикордонні військові фортеці і серед них Чернівці. Це ж повторилося 1538 р.

У 1558 р. Молдовське князівство стало васалом *Османської Порту*. Толерантне ставлення османів до євреїв загальновідоме. Вони навіть звільнили євреїв від примусового набору хлопчиків до яничарського війська. Так що для євреїв підпорядкування Молдовського князівства туркам принесло навіть певне полегшення.

Натомість молдовські господарі відносилися до євреїв доволі жорстко, хоча певних рестрикцій, наприклад, таких, як організація окремих єврейських гетто, вони не застосовували. Особливою жорсткістю відзначився у другій половині XVI ст. *господар Олександр*

Лопушняну (*Alexandru Lăpușneanu*). Він перестав чинити тиск на євреїв тільки після прямого указу султана.

До Буковини і Чернівців євреї приходять головню з Галичини, а тому це *ашкенази*, які приносять сюди і свою мову – *їдиш*, що базувалася на середньовічних середньо-верхньонімецьких діалектах із значними вкрапленнями власне єврейської мови *іврит* та великому компоненті із слов'янських мов. *Лестар Дьюлафі*, двірський секретар трансильванського князя, проїжджав через Чернівці 1577 р. і в подорожніх нотатках зауважив, що у місті живуть русини-українці. І нічого про євреїв. Хоча вже тоді вони провадили торгівлю між Річчю Посполитою та Османською Портою, *Нюрнбергом* та *Андріанополем*.

У 1621, 1646 рр. Чернівці обступують татари. Під час протистояння Речі Посполитої та Османської Порти 1685 – 1699 рр. у Чернівцях стоїть польський гарнізон, залишений королем *Яном III Собеським* (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696). Нову хвилю єврейського осадництва у Чернівцях породили козацько-шляхетські війни *Богдана Хмельницького* (1595/1596 – 1657). Євреї просто втікали від погромів на безпечну територію. Та у 1709 – 1714 рр. місто зруйнували загони шведів та конфедератів.

У 1727 р. маємо першу документальну згадку про єврейську громаду у Чернівцях, яка у типових для Речі Посполитої організаційних формах проіснувала аж до австрійських адміністративних реформ 1789 р.

Єврейський квартал у місті містився по теперішній вул. А. Барбюса (тоді вулиця Синагоги), яка доходила до потоку Руда, паралельно вул. Петра Сагайдачного, і включав, окрім житлового кварталу, *синагогу* та *шпиталь*. З 1700-х рр. у Чернівцях функціонує і *єврей-*

ське кладовище, так зване Турецьке. Перша дерев'яна будівля синагоги виникла на цьому місці ще близько 1710 р. Головою кагалу, *старостою* у першій чверті XVIII ст. був такий собі *Гірш*. Один з його наступників *Лазар Ізраель* керував громадою 35 років аж до австрійської окупації. Він був доволі черстою до єврейської солідарності людиною. Так, 1777 р. він доповідає у Львів, тоді столицю краю, що у місті появилися «євреї-чужинці».

Рабинами у Чернівцях у цей період були: *раббі Меєр бен Єхієль* (пом. 1740 р.), з 1750 р. – *раббі Ізраель Йосеф Ерендорф*, *раббі Сімхе Зеев з Кутів* (пом. 1780 р.). Наступним рабином міста став *раббі Хаїм бен Шломо Тирер*, якого звали *Хаїм Черновіцер* (1760 – 1813) – у 1789 р. він став першим рабином Буковини та справжнім головою громади; *раббі Барух бен Шломо* (пом. 1794 р.).

1739 р. під час Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. пройшло військо *фельдмаршала Бургарда Христопора Муніха* (*Burhard Hristofor Munnich*, 1683 – 1767). Війна дістала євреїв і у далекій турецькій провінції.

У липні 1762 р. через місто проїжджав англійський посланець *Портер*, у супроводі якого перебував єзуїт *Й. Боскович*. За його свідченням, більшість мешканців були «схизматичними греками», тобто православними (очевидно, русини-українці й молдавани). Поряд із ними, зауважив чернець, «*живе там і багато євреїв, які торгують на кордоні*».

У 1770 р., під час чергової Російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. у Молдовському князівстві і на Буковині встановлено російське управління. У ході війни російські війська 1770 р. спалили стару дерев'яну си-

нагогу. 1774 р. євреї Чернівців звертаються до турецького *дивана* у Ясах за дозволом відбудувати синагогу.

На північ від Чернівців за наказом *графа Воронцова Петер фон Гартенберг* (*Peter Freiherrn von Gartenberg*, російською – *Садгорский*) заснував монетний двір та місто Садгора, яке тепер є частиною Чернівців.

31 серпня 1774 р. австрійські війська під командуванням *генерала Габріеля фон Сплєні* (*general Gabriel Freiherr von Spleny*) вступили у Буковину. Чернівці стали військовим опорним пунктом імперії на сході. У своєму рапорті до Відня від 10 грудня 1774 р. він доповідає про ситуацію в краї, і, зокрема, про чисельність євреїв у Чернівцях. 1774 – 1775 рр. у Чернівцях починається спорудження австрійських казарм. А 7 травня 1775 р. підписується австро-турецька конвенція про приєднання Буковини до Австрійської імперії. 12 жовтня 1777 р. місцеві жителі присягають на вірність *дому Габсбургів*. Від квітня 1778 р. до 1786 р. крайову адміністрацію Буковини очолив *генерал Карл барон фон Енценберг* (*General Karl Baron von Enzenberg*). У 1779 р. Чернівці визначені як адміністративний центр нового краю імперії – Буковини. Генерал був особою деспотичною, він відносився до євреїв негативно. Спочатку він навіть будував плани викинути євреїв з Буковини. Почалося з різного роду адміністративних заходів – переписів населення, визначення станової приналежності євреїв. Щоб розпочати переслідування, він мав отримати дозвіл командування зі Львова та Відня. А тому шукав у єврейському середовищі шпигунів, які давали б йому інформацію про стан справ у кагалі. У Чернівцях він знайшов одного такого – хвалькуватого *Йосефа Шмуеля Пултовера* якого він зробив старостою кагалу, хоча громада обрала *Мендела*

Ісаака. Генерал змушував євреїв Чернівців «добровільно» викласти чималу на той час суму – 100 дукатів – на годинник для міста. А коли ті поскаржилися до Відня, вдавав з себе невинного простака. Тому присланий з Відня *капітан аудитор фон Аллей (Hauptmann von Algey)* просить задовольнити вимоги євреїв і дотримуватися їхніх прав.

Австрійці розпочинають адміністрування з перепису населення та майна міста у 1779 р. До цього часу місто було практично дерев'яним та глинобитним. Австрійська влада всіляко стимулювала розвиток міста та перетворення його з турецького захолустя на європейську метрополію. З метою заохочення будівництва кам'яних будівель у 1788 р. власників кам'яних будинків було звільнено від сплати державного податку на 30 років та від міського поземельного податку на 10 років. У 1780 р. споруджено перший кам'яний будинок у Чернівцях – «генеральський дім» (на розі сучасних вулиць Шолом-Алейхема та Шкільної), у 1782 р. споруджено другий – «будинок полковника» (сучасний ляльковий театр). У 1782 р. до Чернівців перенесено єпископську резиденцію. У 1787 р. збудовано перший готель «Русія» (на сучасній Центральній площі, знесено у 1900 р.) А 1788 р. в будинку «Три корони» (на розі площі Ринок та вул. Панської) відкрито першу каварню. З метою розвитку міста 1786 р. було отримано дозвіл на проведення в Чернівцях щорічних двотижневих Петрівських ярмарків.

17 червня 1783 р. до Чернівців приїжджає сам *Йосиф II (Joseph II Benedikt August Johann Anton Michael Adam von Habsburg, 1741 – 1790)*. Однак євреї вважають його «Патент про толеранцію», що стосувався релігійної терпимости в імперії, таким, що не відпо-

відав інтересам єврейства, а тому зустрічають його прохолодно. Тим більше, що він розпочинає втілювати свої просвітницькі проєкти у єврейській освіті, запроваджує німецькомовні світські школи для євреїв, германізує прізвища (цісарський патент від 1787 р.), розпускає кагали (1789 р. він запроваджує *йосифізм* – єврейську систему врядування на зрієць *Kultusgemeinde* – культурного самоврядування). Євреї емігрують, саботують нові починання і знову посиляють дітей до *хедеру*. Рабин міста раббі Хаїм бен Шломо Тирер, Хаїм Черновіцер виступає як проти цих починань австрійської влади, так і проти *маскілів*, які їх підтримують.

1799 р. австрійська військова адміністрація визнала право власності єврейської громади на земельну ділянку під будівництво синагоги на місці колись спаленої росіянами, яке велося з 1820 по 1853 рр. Її назвали *Великою синагогою*. Пізніше на вулиці Синагоги виросло ще кілька культових закладів. 1865 р. весь єврейський квартал, який звався *Юденштадт* (*Judenstadt*), охопила величезна пожежа. Більшість будівель були дерев'яними, отож беззахисними перед вогнем. Від усього єврейського кварталу вціліла лише *Велика синагога*, і це породило легенди про її чудодійну силу. Після руйнівної пожежі Юденштадт ще довго стояв у згарищах, хоча життя потроху входило у звичне русло.

У другій половині XIX ст. заможніші євреї переселилися до престижнішого Верхнього міста, за згаданим кварталом збереглася історична назва Єврейське місто – *Юденштадт*. Він охоплював район вулиць *Бангофштрассе* (Вокзальної, *Bahnhofstrasse*), *Спрінгбрюнненгассе* (Фонтанної, *Springbrunnengasse*), *Сина-*

гогентассе (Синагоги, Sinagogengasse), Нідереюдентассе (Нижньої Єврейської, Niderjudengasse) та ще деякі прилеглі.

Тільки 1786 р. військову адміністрацію замінено цивільною. 7 травня 1786 р. було проведено перші вибори до Чернівецького магістрату. 6 серпня 1786 р. декретом цісаря Йосифа II Буковина увійшла до *Королівства Галичини та Лодомерії (Königreich Galizien und Lodomerien)* – адміністративну одиницю Австрійської імперії. 1 лютого 1787 р. Буковина офіційно стала дев'ятнадцятим *циркулом* Галичини. Це призводить до того, що багато євреїв з Галичини переселяються до сусідніх Чернівців. Бо ж тепер між ними вже немає польсько-турецького кордону. Тим більше, що буковинських євреїв не брали до австрійського війська, а галицьких брали. Того ж року розпочалася війна з Наполеоном. Через Чернівці пройшли російські війська і знову сплюндрували Єврейський квартал.

1806 р. до Чернівців передислоковано 41-й піхотний полк австрійської армії. 1808 р. у Чернівцях засновано гімназію з терміном навчання сім років. Крім торгівлі та корчмарства, євреї Чернівців виробляли поташ, курили горілку, варили пиво. Перший бровар відкрив *Йодль Шміденауер*.

На виборах правління громади 1804 р. було обрано *Соломона Байера, Бера Розенталя та Соломона Зана*. Результати оскаржує невгамовний *Йосеф Шмуель Пултовер*. Призначаються нові вибори і обирають *Аарона Амстера, Йодля Шміденауера* та все того ж *Соломона Байера* (очевидно, за добру німецьку, якою тільки він володів досконало).

У 1807 р. раббі *Хаїм бен Шломо Тирер*, якого звали *Хаїм Черновіцер*, покидає місто. Тоді ж у Чернівцях

починає діяти рабинічний суд, його членами стають *Моше Леві, Меєр Райнер та Ефраїм Зельнікер*. І тільки 1833 р. рабином Чернівців обирають *раббі Ісаака Шіміона Горовіца-Майсельса*. Він служить громаді аж до 1870 р.

За кілька десятиріч місто настільки змінилося, що 6 жовтня 1823 р. австрійський *цар Франц II* не посоромився приймати у ньому російського *царя Александра I (Александр I Благословенный, 1777 – 1825)*.

До міста приїжджають інші знаменитості. 24 – 25 травня 1847 р. на запрошення *барона Гормузакі* у Чернівцях, дорогою до Яс гастролює *Ференц Ліст (Liszt Ferenc, 1811 – 1886)*. Концерт відбувся у невеликому залі готелю «Молдова». Кажуть, що Гормузакі вирішив зробити угорському композитору і музиканту сюрприз і запросив із Сучави відомого скрипаля *Моші Ніколає*. Румунський скрипаль своєю грою так захопив Ференца Ліста, що той стиснув його в обіймах, а потім подав музикантові келих шампанського, всипавши в нього жменю золотих дукатів.

Не обійшла місто і *Весна народів 1848 р.* 22 березня тут відбулася велика народна демонстрація. Міщани склали пам'ятну записку *цїсарю* з вимогами *національної поваги (рівності), самостійного ландтагу (сейму), автономного управління, врегулювання селянського питання, релігійної рівності, зниження ціни на сіль і т.п.* Першим депутатом до *Австрійського Райхсрату* від Чернівців обрано *Антон Крала (Anton Kral)*.

Завдяки старанням правління громади, до якого входили *А.Н. Розенцвайх, В. Юстер, В. Шіфер*, у 1853 р. нарешті завершують будівництво Великої синагоги та двох малих молитовень – *Шула раббі Хаїма Черновіцера* на Бангофштрассе, 2 та *Лутінгерше*.

29 вересня 1850 р. у Відні затверджено тимчасовий закон про відділення Буковини від Галичини і створення *коронного краю Буковини*, і уже 8 жовтня прийнято закон про організацію постійного управління Буковини. А 4 листопада 1850 р. в Буковині встановлено військове управління з центром у Чернівцях. 26 лютого 1861 р. було видано патент *цісаря Франца Йосифа I (Franz Joseph I, 1830 – 1916)* про проведення виборів *Крайового сейму*. І нарешті 26 березня 1861 р. відбулося проголошення *Герцогства Буковини (Herzogtum Bukowina)* з центром у Чернівцях.

Щодо релігійних уподобань, то громада була далеко не одностайною. Величезний вплив, особливо серед бідноти, мали хасидські двори. Найбільше у Чернівцях було послідовників *садгірського, вижницького та боянського хасидських дворів*. Їм протистояли освічені, впливові, проте нечисленні *маскіли*, і це протистояння інколи набирало драматичних форм.

Одним з перших маскілів у Чернівцях був піонер єврейського театру *Авром Гольдфаден*, до якого долучилися *Велвл Збаражер-Еренкранц, Мордехай Шраєр, Хайм Готесман і Мойсей Орнитайн* – учитель австрійського письменника *Карла Еміля Францо́за (Karl Emil Franzos)*. Близькими до них були поет *Матая Сімхе Рабинер*, віденський кореспондент *Моріц Амстер (1831 – 1904)*, адвокат *Гайнріх Атлас* та гарячий прихильник німецької освіти *др. Райтман*.

Окремо стояв духовний лідер прогресивного юдаїзму *рабин др. Лазар Ігель (1825 – 1892)*. Він вступає у конфлікт з ортодоксальним рабином міста *раббі Горовіцом-Майсельсом*, покидає громаду і 1872 р. переїжджає до Львова, де викладає в Університеті східні мови.

Мітнагеди неначе були посередині між хасидами та маскілами. З-посеред них – *Гериль Велвл Юстер*, *Йосеф Шмельцер*, *Самуель Шварц* та *Арон Гольдфрухт*. А також такі вільнодумці, як *Ісаак Рубінштейн*, чи освічений ліберал, філантроп та промієнтний лідер *Маркус Цукер*.

З 1864 р. Чернівці мають автономне самоуправління у формі виборної міської ради на чолі з *бургомістром*.

У 1866 р. Чернівці сполучає зі Львовом залізниця. 1867 р. засновано *гiмнастичне товариство* у Чернівцях (*Allgemeiner Turnverein in Czernowitz*). З 1868 р. почала видаватися газета *Czernowitzer Zeitung*. 4 жовтня 1875 р. відбулося урочисте відкриття *університету імені Франца Йосифа I* (*Die K.K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz*). У 1877 р. відкрито міський театр та музичне товариство. 17 липня 1897 р. у Чернівцях відкрито рух трамваїв.

Це була вершина кар'єри для такого молодого міста, як Чернівці. Воно стало справжньою культурною європейською метрополією. Для остаточного утвердження розуміння джерел такого розквіту у 1875 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника на честь 100-річчя приєднання Буковини до Австрійської імперії.

1873 р. розпочато і у 1877 р. закінчено спорудження *Темпля* – прогресистської синагоги. Кутовий камінь під неї закладали раббі Ігель та православний архієпископ др. Гакман. 1908 р. споруджено *Єврейський дім* (архітектор *Левандовський*). У 1880 р. у Чернівцях мешкає 14 449 євреїв, у 1890 р. їх уже 17 359, а у 1900 р. – 21 586, 1910 р. – 28 613.

15 вересня 1880 р. до Чернівців прибуває з візитом *цiсар Австро-Угорщини Франц Йосиф I*.

Першим євреєм – депутатом Австрійського Райхсрату у 1873 р. стає *Ісаак Рубіштейн*, який, будучи високо освіченою людиною, відкриває у Чернівцях перший літературний салон у своєму помешканні на вул. Шлянгенгассе, 4 (*Schlangengasse*). Другим депутатом до Райхсрату стає *Давид Ротенберг*. Потім депутатом Райхсрату від Чернівців з 1897 до 1914 рр. неодмінно обирають *д-ра Бено Штраухера*.

У міській раді євреї мали, як правило, 20 з 50 депутатських місць, і двічі депутати обирали бургомістра-єврея. Першим був *д-р Едуард Райс* (у 1905 – 1908 рр.), другим – *д-р Сало Вайсельберг* (у 1913 – 1914 рр.), відзначений домом Габсбургів шляхетською гідністю за урядування у час російської окупації.

Тоді ж у місті появляються перші сіоністи, які швидко розбудовують свої структури і практично опановують містом.

3 жовтня 1905 р. відбулося урочисте відкриття міського театру, перед яким у 1907 р. встановили скульптуру *Фрідріха Шілера* (*Friedrich von Schiller, 1759 – 1805*). 1909 р. завершено будівництво головного залізничного вокзалу. 1909 р. завершено спорудження Палати ремесел і торгівлі – сучасний корпус медінституту.

Бує інтелектуальне життя міста. Варто згадати хоча б *Карла Еміля Францоza* (*Karl Emil Franzos, 1848 – 1904*), чия книга *Halbasien* зробила його популярним у єврейському світі. Або *д-ра Лео Ебермана* (1863 – 1914), чия п'єса *Die Athenerin* йшла у Віденському Бургтеатрі (*Vienna Burgtheater*). Чи світової слави публіциста *Рудольфа Комера* (1887 – 1943), який ніколи не забував підписувати свої матеріали «написано в Чернівцях». Або ж поета і драматурга *Міхаеля Вурмбранда* (1879 – 1952), чії твори йшли на сценах Нью-Йорка.

Були ще новеліст *др. Марко Брокінер*, історики *др. Солонмон Каснер* та *др. Манфред Райфер*, поет *Альфред Маргул-Шнербер*, актриса *Гофберг*, актриса Віденського Німецького Фолькстеатру (*Volkstheater*) *Ліа Розен* та ин.

Задля цікавості варто перелічити готелі Чернівців, щоб зрозуміти дух того часу: *Moldovia* на *Hauptstrasse*, *Zum Schwarzen Adler*, *Hotel Central* та *Palace Hotel* на *Rathausstrasse*, *Bristol* на *Rudolfsplatz*, *Hotel Gotlieb* на *Postgasse*, *Hotel Paris* та *Hotel Lemberg* на *Hauptstrasse*.

Не менше формували атмосферу міста й нічний клуб *Vienna* на *Hauptstrasse*, відкритий у 1900 р., чи каварня в *Casino de Paris* на *Tempelgasse*. А ще було *Café de l'Europe* та *Café Habsburg* на *Herrengasse*, *Café Astoria* (*Kaiser Cafe*) на *Elisabethplatz*, де збирався бомонд. У *Café Bellevue* на *Ringplatz* було кабаре. Багато підприємців перетворювали каварні у свого роду біржі, де вирішувалися справи.

Та це процвітання закінчилося у вересні 1914 р., коли до Чернівців вступили російські війська. Щоправда, їх перший наступ був відбитий, але уже у листопаді 1914 р. почалася друга окупація міста російськими військами. І тільки у червні 1915 р. Чернівці було звільнено. У червні 1916 р., внаслідок Брусиловського прориву росіяни втретє окупують місто. Покидають його у липні 1917 р. У травні 1918 р. до міста повернулась Крайова управа на чолі з головою *д-ром Йозефом графом Ендорфом* (*Dr. Josef Graf Endorf*). Упродовж воєнних років головою єврейської громади міста був *др. Нойман Вендер*. У 1918 р. його змінив *др. Йосеф Орендштайн*.

6 листопада 1918 р. український представник *Омелян Попович* (1856 – 1930) і румунський представник *Аурел Ончул* перебирають владу у Чернівцях від австрій-

ського голови Крайового уряду Й. Ендорфа, і 11 листопада 1918 р. до міста вступає румунське військо. Розпочався румунський період історії Чернівців. Університет румунізований. Вулиці були перейменовані на румунський лад. Наприклад, вул. *Кампельмахергас-се* (*Kampelmachergasse*) була перейменована на вул. імператора Марка Аврелія (*Marc Aurel*)... Знаний у Чернівцях др. Ебнер жартував: «Марк Аврелій є спадкоємцем Маркуса Кампельмахера». Чернівчанка, великий німецькомовний поет, Роза Ауслендер пише: «До 1924 р. — хоча Буковина вже в 1918 р., після Першої світової війни, дісталась Румунії — загальноживаними мовами були румунська і німецька, опісля, до кінця Другої світової війни офіційною мовою стала румунська, хоча насправді і далі говорили по-німецьки. Німецька мова була не тільки мовою побуту і культури, вона була і залишилась рідною мовою більшої частини населення. Власне Чернівці залишались австрійським містом до 1944 р. (...) Різноманітні мовні впливи забарвили, звичайно, і буковинську німецьку говірку, частково досить негативно. Але водночас вона збагатилась новими словами і зворотами. Вона мала своє особливе обличчя, власний колорит. Під поверхнею мовленого лежало глибоке, широко розгалужене коріння різноманітних культур, які багатократно взаємопроникали одна в одну і давали словесному листю, відчуття звуку і образу, соку та сили. Більше третини населення становили євреї, і це надавало містові особливого забарвлення. Давньоєврейська фольклорна спадщина, легенди хасидів "витали в повітрі", ними просто дихали. З цього барокового мовного середовища, з цієї мітично-містичної сфери вийшли німецькі та єврейські літератори, наприклад, Пауль Целян (...), найвидатніший лірик мови їдиш Іцик Мангер» (пер. авт.).

У цій мовній розкоші дійсно не могло не народитися велике літературне середовище. Воно мало свої корені ще у XIX ст. І тут дуже доречно згадати і класика української літератури, блискучого австрійського офіцера, а на старості літ і містика *Осипа Юрія Гординського де Федьковича* (1834 – 1888), який, як і багато чернівчан, писав, окрім української мови ще й німецькою. Чи *Ольгу Кобилянську* (1863 – 1942), яка теж починала з німецької, щоб згодом прийти до свого українства. Їх змінили *Карл Еміль Француз*, *Манес Шпербер* (*Manes Sperber*, 1905 – 1984).

У 1920 р. у Чернівцях, у німецькомовній єврейській родині народився один з найгеніальніших і найтрагічніших поетів XX століття Пауль Целян (*Paul Celan*, 1920 – 1970). Його справжнє ім'я було Пауль Анчел (*Paul Antschel*). Це поет, який зробив можливою німецькомовну лірику після інтелектуальної та людської катастрофи Другої світової війни, по суті, врятував її. Порятунком прийшов не зі спаленого Дрездена чи Гамбурга, не з Дюссельдорфа чи Ляйпціга, а з маленьких, загублених Чернівців. Целян прожив тут половину свого життя. Він довгий час був загадкою для своїх читачів. Загадкою було саме його походження – у його жилах текла єврейська, німецька, австрійська, румунська, французька та слов'янська кров. Загадкою є його фантастична німецька мова. Майже неможливо перекласти навіть назви його поетичних книг – будь-який переклад дуже мало наближається до суті ним написаного. Коли він сам пробує пояснити німецькій публіці, звідки він, Целян пише: «*Ландшафт, з якого я прийшов до вас, більшості з вас, мабуть, незнайомий. Це ландшафт, в якому народилася чимала частка хасидських історій, які Мартін Бубер переказав для*

всіх вас німецькою. Це була місцевість, в якій жили люди і книги». Після закінчення гімназії він студіює романістику у Франції, у місті Тур, потім у Чернівецькому університеті. Далі – чернівецьке гетто (1941 р.), румунський трудовий табір (1942–1944 рр.). Бухарест (1945–1947 рр.), Будапешт (1948 р.). І нарешті – Париж (1948 р.), єдине місто, де він ще міг жити після жахів, через які пройшов. Жив, згадуючи вже не існуючі Чернівці. У листі до німецькомовного поета Альфреда Маргул-Шпербера (*Alfred Margul-Sperber, 1898–1967*) запитує: «Хіба не краще було б, якби я залишився біля буків моєї вітчизни?» 1970 р. він покінчує з життям, кинувшись у Сену з мосту Мірабо у Парижі.

Донесли до нас його голос два наші сучасники-чернівчани – титан праці, який відкрив українській публіці німецькомовну чернівецьку метрополію, перекладач *Петро Рихло* та великий поет української мови *Мойсей Фішбейн*:

Вгорі, безциумно,
мандрівні: шуліка й зоря.
Внизу, після всіх, ми,
числом десять, плем'я піску! Час,
аякже, він має
годину й для нас, тут,
у місті піску.
(Розкажи про колодязі, розкажи
про колодязне коло, колодязне колесо, про
колодязне житло – розкажи.
Лічи й розказуй, час,
навіть цей, минає.
Вода: що то за
слово. Ми розумієм тебе, життя.)
Чужинець, некликаний, звідки
гість.

Його зволожений одяг,
його зволожене око.
(Розкажи нам про колодязь, про —
лічи й розкажуй.

Вода: що то за
слово.)

Його одяг-і-око, він стоїть,
як ми, глупа ніч, він виявляє
розсудливість, він тепер лічить,
як ми, до десяти
й не більше.

Вгорі
мандрівні
зостаються
нечутними.

(Пауль Целян, переклад Мойсея Фішбейна)

Цю високу ноту підтримала ще одна велика німецькомовна поетеса, чернівчанка Роза Ауслендер (*Rose Ausländer*). Її справжнє ім'я Розалія Беатріс Шерцер (*Rosalie Beatrice Scherzer*, 1901–1988). Вона теж народилася і навчалася у Чернівцях, потім у Відні. 1921 р. разом з чоловіком переїхала до США, де й опублікувала свої перші вірші, щоб 1931 р. повернутися до Чернівців. У 1939 р. за підтримки Альфреда Маргул-Шпербера вийшла її перша поетична книга «Веселка» (*Der Regenbogen*). Як і Целян, до 1944 р. перебувала у чернівецькому гетто. Тут вони і познайомилися. Потім вона ховалася, щоб не бути вивезеною до концтабору. Після війни знову їде до США. До 1956 р. не писала віршів німецькою, перейшла на англійську. 1957 р. востаннє зустрілась з Целяном у Парижі. Повернулася до німецької мови. 1965 р. вийшла її друга

книга «*Slinder limo*» (*Blinder Sommer*). У 1967 р. поетеса повернулася до ФРН. За вклад у німецьку літературу нагороджена Великим німецьким хрестом «За заслуги» (1987 р.). Померла у єврейському будинку для старих у Дюссельдорфі.

І остання цитата Рози Ауслендер про Чернівці: «Тут були: шопенгаверіанці, ніцшеанці, марксисти, фрейдисти. Тут марили Гьольдерліном, Рільке, Стефаном Георге, Георгом Траклем, Ельзою Ласкер-Шюлер, Томасом Маном, Германом Гессе, Годфрідом Бенном, Бертольдом Брехтом. Тут ковали класичні та сучасні твори зарубіжної, особливо французької, російської, англійської та американської літератур. Кожен апостол був осяяний місією свого майстра. Тут славили до самозречення і з палким захопленням. Захоплення – слово, яке сучасна критика відхиляє як «патос» або сентиментальність. У такій атмосфері людина з духовними інтересами була «приречена» полемізувати з філософськими, політичними, літературними або мистецькими проблемами, або ж сама займатися однією з цих сфер – Затонуле місто. Затонувлий світ» (Переклад Петра Рихла).

У 1940 р. у Чернівцях та околиці мешкає приблизно 50 000 євреїв, майже половина мешканців міста.

Herman Sternberg, Geschichte der Juden in der Bukowina, Tel Aviv, 1962.

TARAS VOZNYAK

ШЛЯХ ДО БРУНО ШУЛЬЦА

САМБІР, סאַמבאָר
СТАРИЙ САМБІР, סטאַרי-סאַמבאָר
ДРОГОБИЧ, דראָהאָביטש
БОРИСЛАВ, בוריסלאָב
ТРУСКАВЕЦЬ, טריסקאָוויץ

ТАРАС ВОЗНЯК

САМБІР

Погонич(укр.),
Pogonicz, Nowe-Miasto, Sambor (пол.),
סאַמבור (їдиш),
Sambor (нім.),
Samber,
Самбор (рос.),
סמבור (іврит)

סאַמבור

САМБІР

Самбір розташований за 73 км від Львова.

Історія Самбора тісно пов'язана з історією набагато давнішого поселення Старий Самбір, що лежить на березі Дністра. Старий Самбір, що входив до *Галицько-Волинського князівства*, відомий з XII ст. У 1241 р. місто було зруйноване татарами і частина населення Старого Самбора перебралася до села *Погонич*, що за 20 км від міста.

1340 р. село Погонич разом з усією Галичиною увійшов до *Польського королівства*. Основи міста були закладені краківським воєводою *Спитком II з Мельштина* (Spytko II z Melsztyna, званий *Slavem Sprawiedliwym*, 1364 – 1399). 1390 р. він супроводжував польського короля *Владислава Ягайла* (Władysław II Jagiełło, 1362 – 1434) у його військовій кампанії. За службу король дарував йому землі від Добромиля до Стрия. Спитко високо оцінив привабливість села, що лежало між Дністром і його притоками – річками Стрваж та Млинівкою.

Грамотою, датованою 13 грудня 1390 р. і адресованою вйтові *Генрику з Ланьцута* (Henryk z Lancuta), на засадах *магдебурзького права* у селі Погонич було закладено місто з назвою *Новий Самбір*. Широкі права міста притягували до нього русинів, поляків, німців та євреїв. 1394 р. король *Владислав Ягайло* ненадовго звільнив міщан від багатьох податків, і це дуже допомогло розбудові міста.

У 1399 р. власник міста Спитко II взяв участь у поході проти татар і 12 серпня того ж року загинув на р. Ворскла. Власницею міста залишилася його удова *Ельжбета Мельштинська (Elżbieta Melsztyńska)*.

У ті часи Самбір, завдяки своєму розташуванню, відігравав значну роль у торгівлі між басейном Балтійського моря через р. Сян та басейном Чорного моря через р. Дністер. Особливе значення тоді мало місто Аккерман (тепер Білгород-Дністровський), що розвивалося завдяки грецьким купцям. З іншого боку, через Самбір проходив важливий торговий шлях до Угорщини, куди вивозили дерево, сіль, худобу, лисячі та ведмежі шкіри, мед. Натомість з Угорщини привозили вино, коней, вичинену шкіру, тканини, фрукти. До того ж, Самбір був недалеко від такого важливого торгового центру, як Львів.

Самбір часто руйнували і відбудовували. А у 1498 р. та 1515 р. його руйнували турки та татари. 1530 р. староста *Криштоф Одровонж Шидловський (Krzysztof Odrowąż Szydłowski)* оточив місто глибокими ровами й мурованими стінами. На 240 років місто замкнулося у мурах. Мурами, брамами і вежами займалися батьки міста на кошти міщан. Усі 11 ремісничих цехів міста мали своїм обов'язком охороняти та боронити міські вали, а також купувати зброю власним коштом. Просторовий розвиток міста тоді припинився аж до рішення австрійських влад зруйнувати оборонні споруди.

Центром міста була площа Ринок з ратушею та годинником. Стара ратуша згоріла 1637 р. разом із всім містом. Нову ратушу збудували тільки у 1668 р.

Другою важливою будівлею у Самборі був королівський палац, збудований за міськими мурами у передмісті *Бліх*. Перший, дерев'яний, палац був зруйнова-

ний 1498 р. Староста Шидловський відбудував його неподалік Дністра 1530 р., однак вже як укріплення, з земляними валами та ровами. У 1569 р. в палаці перебував сам староста і 75 осіб залоги – піхота і кавалерія. Усе це військо охороняло не лише палац, але й Самбір і околиці від ватаг розбійників-бескидників, які приходили з тогочасної Угорщини, теперішнього Закарпаття. Часто палац мав честь приймати і самого короля Речі Посполитої.

Як свідчать документи, перші євреї з'явилися у Самборі на початку XV ст. Уже у 1447 р. тут мешкало 12 єврейських сімей. А 1507 р. євреї Самбора вже піднесли 15 злитків золота королю з нагоди його коронації. 1519 р. *Зигмунд I Старий* (*Zygmunt I Stary, Zygmantas Senasis, Жыгімонт Стары, 1467 – 1548*) повідомляє самбірського старосту, що той повинен дарувати євреям право мешкати там, де вони захочуть і займатися тим, чим вони захочуть. Своїм декретом від 10 квітня 1540 р. король звільняє єврейських купців від мита, яке платили інші. Ці свободи дозволили євреям селитися у місті та вільно займатися своїми справами, що часто викликало невдоволення у купців-християн, які оскаржували євреїв у нечесній конкуренції. У 1542 р. християни досягли свого, і Зигмунд I таки заборонив євреям мешкати «у мурах», а торгувати дозволив тільки у визначені торгові дні.

Євреї покинути місто і оселитися за його мурами, утворивши свою окрему дільницю, яка називалася *Бліх*. Назва дільниці походить від закладів, де відбілювали тканини, неподалік від королівського замку. Відбілювання польською – *blichowanie*.

У XVI ст. Самбір, як і більшість міст і більших містечок, укладав свої стосунки з євреями у відповідності з королівським декретом, який мав назву «*Privilegium*

de non tolerandis Judaeis», (*przywilej o nietolerowaniu Żydów, Привілей про нетолеранцію євреїв, 1569*). Однак цей жорсткий декрет не міг зупинити невпинного процесу легального і нелегального збільшення ролі єврейської громади у місті. Скажімо, єврейські купці отримували особливі перепустки до міста, бо ж міщани розуміли, що ярмарки без їхньої участі будуть бліді і нецікаві. Євреї користали також з допомоги християн-торгових партнерів. У менших містечках євреї оселялися на передмісті, яке підлягало юрисдикції староства, шляхти, ієрархів церкви чи монастирів, і, таким чином, ставали недосяжними для міських влад.

У XVI та XVII ст. завдяки протекції магнатерії євреям нарешті дозволили знову мешкати у місті. На початок XVII ст. єврейська громада Самбора була другою за чисельністю у *Перемиському старостві*. У 1569 р. з усіх 536 будинків Самбора 170 належали євреям, тобто 31,7%. Польський дослідник *Александр Яблоновський (Aleksander Jabłonowski)* вважає, що у кожному з них мешкало в середньому 12 душ. Таким чином, на той час у Самборі могло мешкати 2 040 євреїв. Це практично половина із загальної чисельности, яка становила 4 000 душ. Натомість інший дослідник, *Александр Кучера (Aleksander Kuczera, 1889 – 1939)*, наполягає, що в середньому у будинку могло мешкати лише 9 душ. І тоді кількість євреїв Самбора зменшиться до 1530 душ. Від 1551 до 1648 р. кількість мешканців міста практично не змінювалася. А з огляду, що пропорція між міщанами-християнами та євреями не змінювалася, то і кількість євреїв була стабільною.

З 1588 р. євреї, які входили у Самбір, мали платити вхідне мито. Багато місцевих євреїв, які брали в оренду водяні млини, броварні і мусили якось дістатися до

цього аргументу, однак дозволив євреям Бліха входити до Самбора у всі дні року і вільно у ньому торгувати. Тим самим декретом він дозволив євреям Бліха мати синагогу, єврейський кладовище та масарню для своїх потреб. Будівництво прекрасної синагоги завершилося тільки у XVIII ст. Вона простояла аж до моменту ліквідації єврейської громади міста.

Розвивалося і культурне життя громади. Під час правління короля *Авґуста III (August III Sas, Friedrich August II, 1735 – 1763)* у відповідності з королівським привілеєм у Самборі працювали дві єврейські друкарні. Одна з них спеціалізувалася на випуску єврейських календарів.

Самбір відіграв дуже важливу роль в історії Росії. У королівському палаці у Самборі плелася чи не головна інтрига XVII ст. Самбірський староста *Єжи Мнішек (Jerzy Mniszek, бл. 1548 – 1613)* снував плани опанувати тронем Московського царства, віддавши свою дочку *Марину (Maryna Mniszek, бл. 1588 – 1614)* за *Дмитрія I, чи Лжедмитрія (Император Дмитрий, пом. 1606)*. Ця історія могла змінити всю історію Росії і Польщі. Самбір та його староста були на устах усієї дипломатії початку XVII ст. Для римо-католицької церкви той шлюб означав би великий успіх на сході.

Ця історія інспірувала безліч письменників, поетів, скульпторів та живописців творити образи Марини Мнішек як московської цариці та самозванця Дмитрія I на романтичному березі Дністра.

Та вернімося до самих подій. 1603 р. самозванець Дмитрій I з'явився у Польщі і проголосив, що він є сином Івана Грозного і утікає від царя Бориса Годунова (*Борис Годунов, 1552 – 1605*). У Польщі Дмитрій I організував з допомогою єзуїтів опозицію правлінню

Годунова. З Московії він втік до Самбора, де провів у самбірського старости та сandomирського воєводи Єжи Мнішека три місяці – з грудня 1603 по лютий 1604 рр. Дмитрія прийняв навіть король Речі Посполитої *Зигмунд III (Zygmunt III Waza, 1566 – 1632)*. На початку 1604 р. Дмитрій повернувся до Самбора. Там він підписав документ, де зобов'язувався, здобувши московський трон, одружитися з Мариною Мнішек і об'єднати російську православну церкву з римо-католицькою церквою. Дмитрій також обіцяв повернути Мнішеку кошти виправи до Москви.

Чотири місяці – з травня по серпень 1604 р. – Самбір був центром для всіх європейських політиків. З Самбора Європою полетіли прокламації – до козаків, до Риму, до Папи Римського. Утікачі з Москви, козацькі ватажки, різного роду шпигуни, польські військові частини зібралися у Самборі та під Самбором.

28 квітня 1604 р. Дмитрій I і Мнішек на чолі війська і добровольців рушили на Москву. Їм вдалося здобути місто, убити сина Годунова *Фьодора II (Фёдор II Борисович Годунов, 1589 – 1605)*, який був коронований на царя і правив після батька. 18 травня 1606 р. була коронована цариця Марина Мнішек. 19 травня вона справила весілля. Однак невдовзі опозиція в особі *Василія Шуйського (Василий Шуйский, на престолі Василий IV Иоаннович, 1552 – 1612)* убила Дмитрія. Згідно з «канонічною» історіографічною традицією, Марина Мнішек ніколи не поверталася до Самбору. Після чергової невдалої авантюри, на цей раз з «Лжедмитрієм Другим», Марина втекла з 4-річним сином та нечисленними прибічниками на Урал, була схоплена у 1614 р. Її доставили до Москви, сина вбили. Марина або теж

була вбита, або заподіяла собі смерть, або померла за ґратами у одній з башт Кремля – обставини смерті не з'ясовані.

Всю цю історію описали *Александр Пушкин* («*Борис Годунов*»), *Фрідріх Шіллер* («*Demetrius*»), *Фрідріх Геббель* (*Demetrius. Unvollendetes Drama.*), *Проспер Меріме* (*Le faux Demetrius*).

З огляду на те, що місто було замкнуте у мурах на малій площі, воно часто горіло. 1585 р. пожежа знищила половину міста. Пожежа 1637 р. була ще страшнішою – вціліла тільки одна вулиця. 19 жовтня 1779 р. вогонь знищив 144 будинки.

Не меншою небезпекою були і повені, спричинені карпатськими ріками. Повністю місто затоплювало у 1688 та 1700 рр.

Улітку тиснява призводила і до епідемії, які забирали багато життів. 1705 р. дві третини мешканців Самбора померли від холери. Кладовище було переповнене, і померлих ховали в лісі. Тільки 1 300 жителів вціліло. 1771 р. епідемія забрала у єврейському кварталі Самбора – Бліху – 400 душ. Усього ж тоді померло 3 000 душ.

Неврожай призводив до голоду. Найбільший голод був 1846 та 1847 рр., уже в австрійські часи.

Наприкінці XVIII ст. євреї Самбора-Бліха добилися визнання як окрема громада, повноправний єврейський кагал з усіма належними інституціями та правами.

Громадою керував кагал (кагалом називали як керівництво громади, так і саму громаду) – рада з 12 голів, які щороку обиралися членами громади. До ради входили старійшини-рошім та 4 – 5 почесних членів-товім. Рошім та товім іменувалися *шівя товей*

ga-ip – «кращі люди міста». Окрім рош'їм та тов'їм, до ради обиралися дійсні члени-алуф'їм, які приймали участь у засіданнях, але не мали виконавчої влади. Аж до кінця XVI ст. склад ради затверджувався старостою – тому рада була неначе під його контролем. Члени ради заприсягали на вірність королю Речі Посполитої та лояльність місцевій владі. Кожного місяця один з рош'їм обирався головою громади на один місяць парнасом, в руках якого була зосереджена уся повнота влади. Наступного місяця його змінював інший. Іноді усіх рош'їм у побуті називали парнасами. Окрім членів кагалу, громада обирала також суддів-даянів, судових виконавців-шаммаш'їв та інших виконавчих осіб у структурі самоуправління громади.

Першою персоною у громаді, звичайно ж, був *рабин*. Він підписував усі рішення, брав участь у всіх виборах, учив дітей тощо. Рабина офіційно наймали на цю посаду. До 1551 р. він мав отримати ще й згоду короля. Опісля його обирала громада, яка заручалася схваленням воеводи. Будинок рабина, як і інші громадські установи – синагога, притулок чи шпиталь – не обкладалися податком.

Єврейське кладовище у Самборі існувало з XV ст. до Другої світової війни. Сьогодні він не функціонує, хоча частково зберігся. Одним з найцікавіших на ньому було поховання *раббі Іцхака Шаріфа (Айзенберга)*, який помер 1813 р. Поруч з ним гробівець з 1794 р. із польським орлом, як твердить єврейський напис на ньому – це могила *Моше Шмулевича*, офіцера Польського війська, *Єврейського Легіону імені Берека Йоселевича (Berek Joselewicz, 1764 – 1809)*, який брав участь у польських повстаннях під проводом *Тадеуша Косцюшка (Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko,*

1746 – 1817). В іншому місці кладовища можна було знайти могилу єврейського офіцера польського війська, який служив у гвардії *короля Августа III*. Кладовище частково збереглося, хоча щодо нього точиться суперечка між єврейською громадою та місцевою владою з огляду на те, що під час Другої світової війни нацисти розстрілювали на ньому українців, а тому місцеві активісти поставили на кладовищі хрести.

5 серпня 1772 р. для всієї Галичини світ змінився. Настали австрійські часи. І Самбір став імпозантним центром для чиновництва, як правило, власне, австрійців і чехів. У Самборі розмістився піхотний регімент. Усе більше позицій почала завойовувати німецька мова.

У відповідності з декретом цісаря *Йосифа II (Joseph II, 1741 – 1790)*, 1784 р. у Самборі, як і у багатьох інших містах Галичини, було знесено міські мури. З середньовіччям було покінчено. Не проявила нова влада зацікавлення і королівським палацом, який на той час розсипався. 1792 р. його передали міській владі. Вона ж зробила там броварню, яка працювала до кінця XIX ст. Після закриття броварні на цьому місці побудували лікарню. 1788 р. Йосиф II надав Самбору статус королівського вільного міста, змінив його межі та реорганізував управління.

Однак для євреїв ситуація спершу погіршилася. Австрійським декретом 1781 р. статус євреїв визначили як толерований (*geduldet*), у відповідності з яким вони мали платити податок за протекцію (*Schutzgeld*) у розмірі 4 золоті ринські з родини. Цей податок 1787 р. був замінений на *кошерний* і ще більш обтяжливий *свічковий*.

Цісарський декрет 1786 р. дозволив євреям Самбора збудувати ще одну синагогу. Натомість вони мали одноразово сплатити у казну 2 000 гульденів, а потім сплачувати ще по 100 гульденів щорічно.

У 1780 р. була спалена чи не вся діляниця Бліх. Натомість з інших околиць міста звинуватив у цьому євреїв. І Бліх надовго, аж до 1848 р., став чимось подібним до *гетто*.

З 1772 р. євреї почали приймати німецькі прізвища. Для того, щоб отримати більш милозвучне, вони мушили платити австрійським урядовцям, які займалися демографічним обліком та впорядкуванням перепису населення. Поступово вони позбувалися слов'янських прізвищ і ставали *Блюмендуфтами* та *Блюменкранцями*.

Рабинами Самбора було кілька визначних людей. Як-от *раббі Йосеф Шаріф*, який наприкінці своїх днів емігрував у *Ерец Ізраель* та помер у *Цфаті* 1781 р. Його син *раббі Іцхак Шаріф-Айзенберг* став його наступником і був рабином до своєї смерті 1615 р. Після того рабином Самбора став його син *раббі Яков Нафталі Айзенберг*, який помер 1825 р. Його ж змінив др. *раббі Йосеф Арі Гакоген Рапапорт*. На початку 1840-х його змінив *раббі Меір Цві Вітмайр* – до 1875 р. А потім *раббі Давид Гакоген Рапапорт* – син – та *раббі Йосеф Гакоген Рапапорт* – онук – *раббі Йосефа Арі*.

У XIX ст. почали з'являтися нові для єврейства ідеї. Так, 1851 р. *раббі Шмуель Дайч* з Самбора, який був офіційним рабином *крайсу* (австрійської адміністративної одиниці) – *Kreisrabbiner*, а також першим відомим у Самборі єврейським *просвітителем-маскілом*, запропонував австрійському уряду план реформування галицького єврейства через залучення частини громади до сільського господарства. Поміж іншого у його

плані були й рекомендації відмовитися від польської єврейської манери одягатися і перейти на європейську, змінити форми релігійного та світського навчання молоді. Однак уряд, зокрема Міністерство у справах релігій, після вивчення справи не прийняв цих нововведень. Наприкінці 60-х рр. *Раббі Шмуель Дайч* став членом єврейської просвітительської асоціації *Шомер Ісраель*, яку заснували у Львові. Організація займалася навчанням дітей і випускала у Самборі дві газети – *«Габокер Ор»* та *«Дер Ізраеліт»*.

У 1904 р. рабином Самбора став *раббі Аарон Левін*.

Були у Самборі й *адмори* – хасидські падики. У 1831 – 1848 рр. – *адмор Моше Ейхенштейн* – автор книги *«Тєфіла ле-Моше»* і брат *раббі Цві-Гірша з Жидачева*. Про нього можна прочитати у розділі про Жидачів. Син *адмора Моше Ейхенштейна*, *раббі Єгуда Цві*, переселився до *Розели* і заснував там свою хасидську династію. А його другий син, *раббі Єхієль Міхал*, автор книги *«Атерет зкаїнім»* залишився *адмором* Самбора. Під кінець XIX ст. *раббі Урі бен раббі Ефраїм Цві Йолес*, автор книги *«Імрот Торот»*, поновив *адморіт* у Самборі. Він не був нащадком рабина. У молодості він навчався у *раббі Шаломе Рокеаха*, *адмора* з *Белза*, і став хасидським *адмором*. *Раббі Урі* помер 1910 р. Його місце до 1919 р. зайняв його син *раббі Єгуда Цві*. А потім династія була продовжена онуком *раббі Еліезером бен раббі Єгуда Цві*, який спочатку був рабином *Бухареста*. Потім він переїхав до *Монреалю* у Канаді, де відновив свій *Самбірський* династичний хасидський *двір*.

Революція 1848 р. принесла зміни і до Самбора – було ліквідоване гетто. Євреї нарешті отримали змогу селитися по усьому місту. І на кінець XIX ст. вони замешкали майже у всіх будинках на ринковій площі.

Політичні зміни призвели до змін економічних. Місто росло. До XIX ст. офіційного перепису кількості мешканців міста не було. Облік вівся тільки за кількістю будинків. Якщо у 1760 р. у Самборі, через холеру, залишилося тільки 3 486 душ, то у 1828 р., коли австрійці запровадили офіційну статистику, у Самборі було вже 1 281 будинків та 8 616 мешканців, а 1869 р. – 1 900 будинків та 11 749 мешканців.

Що стосується національної приналежності, то тоді така статистика не велася. Важливішою була релігійна ідентифікація. Так, 1880 р. у Самборі було 7 049 римо-католиків, 2 073 греко-католиків, 4 427 юдеїв.

З 1890 р. до 1935 р. місто зросло з 14 524 до 25 000 мешканців. Причому у 1931 р. у місті мешкало 54% римо-католиків, 28,7% юдеїв та 16,5% греко-католиків.

Самбір став містом, звідки поставляли збіжжя, деревину, худобу на всю імперію, а також значним промисловим центром. Тут працювали фабрики з виробництва сірників, олії, мила, горілки, вина, лікерів, працювала броварня, два водяні млини і навіть сталеплавильна піч. У Самборі було 39 галантерейних магазинів та магазинів, які торгували шкірою, 107 інших магазинів, 85 шинків, 7 їдалень, 2 магазини з делікатесами та одна каварня. Було 65 шевців, 38 кравців, 22 боднарі, 8 ювелірів, 7 ковалів, 6 будівельних підрядчиків, 6 чинбарів, 6 годинників, 4 слюсарі, 2 сідлярі і 2 фотографи. У місті було 26 масарень. Тоді ж у місті були 2 лікарні. Одна була загальною, на 50 ліжок, її збудували 1825 р. Інша була єврейською, мала 12 ліжок, її збудував *Єгошуа Готгельф*. Лікували міщан 6 лікарів широкого профілю, 2 хірурги і 7 акушерок, 2 фармацевти. До речі, фармації тут відкрилися дуже рано – перша у 1588 р., а друга у 1660 р.

У другій половині XIX ст. Самбір став містом багатих єврейських негоціантів. У 1850-ті рр., коли у Галичині було засновано три *Єврейські торгові палати*, Самбір у Львівській палаті представляв негоціант *Гербишайб*. Палата мала сім членів, три з них були зі Львова. Тож Самбір був представлений доволі гідно.

У 1867 р. у Самборі була заснована *Адвокатська палата*. 27 років її незмінним президентом був єврей доктор *Йосеф Штоєрман*, поєднуючи цю посаду з кріслом міського голови.

Залізничне сполучення, яке Самбір отримав у 1870-х, ще більше стимулювало розвиток міста. Він став значним економічним центром Галичини.

Між громадами міста існувала жвава, інколи смішна, але завжди корисна конкуренція. Наприклад, коли євреї 1905 р. відкрили у місті перший кінотеатр, то християни невдовзі відкрили два.

Чим займалися євреї Самбора? Показовою може бути статистика позичкової каси *«Купат мілве»*. З 1910 р. її членами були 576 купців, 255 ремісників, 41 представник інших вільних професій та 145 інших – разом 1 017 членів. Єврівський кагал Самбора тоді налічував 5 500 душ.

Частина єврейської громади поступово асимільюувалася. Особливо інтелігенція. Її рупором стали прихильники асиміляції, які хотіли стати поляками, залишаючись водночас юдеями. У Самборі їх очолювали той самий доктор *Йосеф Штоєрман* та др. *Александровіч*. Однак євреї-асимілятори зустріли рішучий опір з боку *сіоністів*. У місті розпочалося бурхливий розквіт єврейського життя.

Поступово розбудовувалося шкільництво. Наприкінці XIX ст. у Самборі постала єврейська школа.

Першим учителем став *Давид Міллер*. У 1905 р. *раббі Аарон Левін* заснував у Самборі єврейську гімназію, де вчилася 150 дітей. У 1891 р. філантроп *Єгошуа Готгельф* заснував комерційну школу для єврейських дітей. 1907 р. організація *Сафа Брура* заклала загальноосвітню єврейську школу.

Політичне життя єврейської громади Самбора, як і всюди в Галичині, мало кілька нуртів. 1894 р. було організовано першу сіоністську організацію *Бней Ціон*, яка налічувала 120 членів. Ініціатором її створення був студент з Самбора *Розенцвайг*. Її першим президентом став *Аарон Ладен*, віце-президентом *Шауль Вайнберг*. У першому номері офіційного сіоністського тижневика «*Ді Велт*» від 4 червня 1897, що його у Відні видавав засновник сіонізму *Теодор Герцль* (*Theodor Herzl*, 1860 – 1904), окрім повідомлень з Відня, Кракова, Парижа та Лондона, є повідомлення з Самбора, у якому йдеться про рішення єврейських правників взяти участь у виборах з огляду на потребу забезпечення прав єврейської громади Самбора. Після Третього Сіоністського конгресу у Самборі вже були дві сіоністські організації – *Агават Ціон* та *Klub powszechny*. Коли у серпні 1905 р. *Теодор Герцль* подорожував до Росії, він проїздив через Самбір і взяв участь у сіоністському мітингу.

У 1905 р. в Самборі було засновано жіночу єврейську організацію *Єгудит*, молодіжні організації *Морія* та *Юдея*.

З 1903 р. у Самборі діяло відділення лівої партії *Поалей Ціон* – першим головою став *Шауль Райхман*. У 1911 р. вона вперше відзначила у Самборі свято 1 травня.

Того ж 1911 р. у Самборі було створенні відділення партії *Цейрей Ціон*).

Тихе і працююче життя Самбора порушила *Перша світова війна*. Російська армія увійшла до міста у середині серпня 1914 р. Частина мешканців втекла разом з австрійським військом, а частина залишилася, передчуваючи не надто приємне знайомство з російськимиказаками. Невдовзі розпочалися грабунки єврейських крамниць, гвалтування жінок.

1915 р. австрійські війська знову опанували містом. З 7 000 євреїв Самбора 3 000 потребували допомоги. Тому голова громади *Елімелех Гольдберг* раббі *Аарон Левін* та сіоністський лідер др. *Фішель Ротенштрайх* почали організовувати допомогу, відкрили безкоштовну їдальню. Однак затишшя тривало недовго. Восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася.

У жовтні 1918 р. Самбір опанували війська ЗУНР, які утримували місто сім місяців. 16 травня 1919 р. вони покинули місто, і до нього увійшло польське військо. У травні 1919 р. у Самборі для вирішення єврейських питань утворився *Єврейський національний комітет* – у ньому були головно сіоністи.

Під час перших років польської влади міським головою Самбора був антисеміт *доктор Хоціцький (Dr. Chocicki)*. Асимільовані євреї пробували з ним співпрацювати, однак це не вдалося. І тільки після виборів 1922 р., коли з 26 членів міської ради 7 були євреями, ситуація покращилася.

Знову почала розвиватися торгівля. Купці Самбора 1925 р. заснували свій банк *«Купецька кредитна спілка»* (310 членів). У 1939 р. у банка було 1 500 вкладників, а його капітал складав 500 000 злотих.

Розвивалася соціальна сфера єврейської громади. У її розвитку допомагало і те, що близько 1 500 самбірських євреїв емігрували до США. Вони не тільки допомагали матеріально, але й налагоджували роботу соціальних структур, добродійних фондів. Допомагали і старим та німецьким, і молодіжкам, і дітям. За підтримки американських спонсорів діяв єврейський шпиталь.

З 1936 р. у місті почала діяти *Міжнародна жіноча сіоністська організація (WIZO)*, якою керувала *Лота Менкес*.

Студентам допомагала *Самопоміч* – вона надавала їм маленькі позики. В умовах досить сильних антисемітських настроїв у вищій школі, для єврейських студентів це було неабиякою допомогою.

Німецьким допомагала організація *Бікур холим* – вона оплачувала лікування, медикаменти і налічувала у 1937 р. 300 членів.

1921 р. доктором *Фішелем Ротенштрайхом* була заснована сіоністська школа «*Тарбут*», де вчилися 144 дітей і де навчання відбувалося на *івриті*. Продовжували працювати старі єврейські школи *Талмуд-Тора*, комерційна школа, ремісничка школа для дівчат, сільськогосподарські курси (де навіть учили англійської мови – бо готували до еміграції до *Ерец Ізраель*, що знаходилася під британським мандатом).

Мистецьке життя гуртувалося довкола драматично-музикальних клубів «*Кінор*» (*Скрипка*). Між війнами клуб перейменували на польський манер і називали його «*Лютня*». Однак це не змінило духу цього єврейського клубу – вистави і далі йшли на *івриті* та *їдиші*. При клубі працював хор, виступали різні артистичні групи, як-от «*Брати Вайсмани*», *Іда Берельфайн*, *Дунк Беглейтер*, *Оскар Цімблер* та ін. Виставам у клубі акомпанував оркестр «*Братів Фідлерів*».

Функціонував у Самборі і «Єврейський громадський клуб», яким керував *др. Кройценауер*. Членами клубу були респектабельні городяни, він мав чудовий зал, ресторан.

Наприкінці 20-х рр. доктор *Авраам Бергер* заснував «Єврейський спортивний клуб». Футбольні матчі перетворювалися у демонстрації місцевого патріотизму. Зіркою на самбірському футбольному небосхилі був воротар *Фредек Гарфункель*. З огляду на його талант він ще до війни став професійним футболістом у львівській єврейській команді «*Хаашмонай*», яка грала у Польській футбольній лізі А, і був визнаний кращим єврейським футболістом Польщі. По війні, змінивши прізвище на *Гарвіч*, він змінив і фах і працював гінекологом у *Хайфі*. У самбірській польській команді «*Корона*» теж грали євреї *Душек Штоєрман*, *Фредек Гарфункель*, *Бруно Вертер*, *Ореништайн* та *Бергер*.

Періодично у єврейській громаді проходили вибори. До Першої світової війни і згодом незмінним головою громади був *Елімелех Гольдберг*. Натомість у раду громади на виборах 1923 р. ввійшли: 5 сіоністів, 5 представників партії *Мізрахі*, 1 представник партії *Агудат Ізраель*, 2 представники ремісничої спілки, 11 позапартійних, а головою громади було обрано сіоніста *доктора Фішеля Ротеништрайха*. На виборах 1934 р. його змінив сіоніст *Ісаак Кнепл*.

1931 р. рабином Самбора став *раббі Еліезер Мізес*. Його брат, *раббі Йосеф Мізес*, полковник, був офіційним рабином Польського війська.

За польською статистикою, у 1931 р. в Самбірському повіті мешкало 7 794 євреїв. Більшість у самому Самборі.

У Самборі збереглася *синагога На Бліху*. Першу синагогу побудували у 1732 р. Однак 1763 р. король *Август III* надав привілей її перебудувати. Збереглася й менша, дуже скромна синагога на вул. Різницькій.

Sefer Sambor-Stary Sambor; pirkei edut ve-zikaron le-kehilot Sambor-Stary Sambor mi-reshitan ve-ad hurbanan, Alexander Manor, Sambor/Stary Sambor Society, 1980, Tel Aviv.

Aleksander Jabłonowski. Polska wieku XVI, t. VII, Ruś Czerwona, Warszawa 1901 i 1903.

Aleksander Kuczera. Samborszczyzna: ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii samborskiej, 2 m. Sambor: Księgarnia Nauczycielska 1935-37.

ТАРАС ВОЗНЯК

СТАРИЙ САМБИР

Stare-Miasto, Stary-Sambor, Sambor (пол.),

סטאדט – סאמבור (ידיש),

Altstadt (нім.),

Старый Самбор (рос.)

סטדיי – סמבור (יבּרית)

סטאדט סאמבור

СТАРИЙ САМБІР

Старий Самбір розміщений за 20 км від Самбора. Історія *Старого Самбора* тісно пов'язана з історією Самбора. Старий Самбір було засновано у 1199 році. Однак у 1241 р. він був зруйнований монголо-татарами. І тоді частина мешканців переселилася до села *Погонич* й заснувала поселення Новий Самбір. З того часу Старий Самбір, власне, і почав називатися «Старим», Старим Містом, на відміну від Нового Самбора. Щоправда, невдовзі Новий Самбір став просто Самбором.

Спочатку обидва міста були у складі *Галицько-Волинської Русі*, а після 1430 р. опинилися у *Польському королівстві*. Старий Самбір, на відміну від Самбора, не був великим містом. Як твердить польський історик *Александр Яблоновський*, у 1568 р. у ньому було тільки 105 мешканців.

Нікому не відомий час, коли у Старому Самборі поселилися євреї. Перша інформація про них походить з 1519 року, коли король *Зигмунд I* (*Zygmunt I Stary, Zygmantas Senasis, 1467 – 1548*) повідомляє *самбірського старосту*, разом з іншими старостами, що євреям дозволяється мешкати всюди, де вони забажають. Отож вони мали змогу поселитися і у Старому Самборі. Дві єврейські громади – Самбора і Старого Самбора – будучи віддаленими одна від одної на 20 кілометрів, не переривали зв'язку між собою. У Старому Самборі не було ні єврейської лічниці, ані єврейської середньої школи, тому євреї лікувалися та вчилися у Самборі.

Сама назва Самбір може бути пов'язана із словом «бір», щоправда євреї, послугуючись їдишем, як правило, називали його *Алтимот* (старе місто, пол. *Stare Miasto*).

Якщо подивитися на план міста, то воно виглядає як одна довга вулиця. Зрештою, воно і виникло як місто при дорозі з Русі до Угорщини. З іншого боку місто розтягнулося уздовж Дністра. Зі старої архітектури у Старому Самборі збереглася тільки греко-католицька церква та костіол св. Миколая. Ратуша, на жаль, не збереглася.

У 1553 р. місто отримує *магдебурзьке право* і стає єврейським центром для оточуючих його штетлів та сіл – Хирова з його трьома сотнями єврейських родин, Старої Солі, Фельштина, села Стрілки. Кожна єврейська родина тримала зв'язок з єврейською громадою Старого Самбора.

Перед Першою світовою війною головою єврейської громади був *Іцхак Горовіц*. У 1920-х рр. у Старому Самборі мешкало близько 500 єврейських родин, і ще 500 емігрувало до США. Тоді у містечку близько 80% мешканців були євреями, 18% українців і 2% поляків.

Попри загальну злиденність, було у Старому Самборі кілька успішних єврейських родин, скажімо, родини *Лам* і *Авердам*, які розбагатіли в австрійські часи, бо мали певні концесії від австрійського уряду за проїзд через місто. Не забуваймо, що через Старий Самбір вів шлях до Ужогоцького перевалу і далі на Закарпаття та в Угорщину. Цим шляхом везли в обидва боки чимало різного роду товарів. З Угорщини – вина, з Галичини – сіль і деревину. Переїжджаючи через місто, кожен подорожній чи купець платив певне мито.

Багата родина Ламів мала навіть приватну синагогу, яка була розміщена у їхньому будинку у центрі міста. Її називали «Ламівкою». Доктор *Йосеф Лам*, член *Першого Кнесету* в Ізраїлі, походив з цієї знаної у Старому Самборі родини.

З огляду на значну чисельну перевагу єврейського населення міськими головами цього штетла були євреї. На межі століть, аж до Першої світової війни, міським головою був *Аарон Авердам*. Під час війни він виїхав до Відня, а коли повернувся до Галичини, то з огляду на фінансове банкрутство Старого Самбора, поселився у Самборі.

У міжвоєнний час польські влади призначили міського голову-поляка. Почалася своєрідна війна між поляками та євреями – власниками крамничок. Боротьба йшла за найбільш прибуткові місця. У суперечку втрутився обраний ще за *Австро-Угорщини* Аарон Авердам – він нагадав новому міському голові, що насправді він є міським головою, оскільки був обраний легально, всією громадою, і ніхто у нього цієї посади не забирав. Натомість польський міський голова наполягав, що відбулася зміна влади і австрійське право вже не чинне.

Місто часто горіло. Останні великі пожежі сталися 1912 р. та 1925 р., коли згоріла половина міста. Пожежа вибухнула напередодні *Судного Дня* (*Йом Кітур*). Тоді у полум'ї згоріли дві синагоги. З Самбора одразу прибула допомога з харчами та всім необхідним. Єврейська громада Самбора допомогла євреям Старого Самбора відбудувати дах над головою.

У 1910 р. у Старому Самборі було засновано товариство «*Сафа Брура*», яке організувало першу сіоністську організацію, єврейську бібліотеку і єврейську

школу. Засновниками товариства були: *Злата і Єгошуа Фіншель Горовіц, Еліезер, Шимон та Яков Ноймани*. Саме вони розпочали сіоністський рух у Старому Самборі. Їхні зусилля продовжили *Авраам Брат, Хана Геніш, Аарон і Цві Ріхтери*. Вони співпрацювали з відомим єврейським фондом «*Керен Каємет ле-Ізраель*» і їм вдалося організувати аматорський єврейський театр, читання лекцій, вечірні гуртки та футбольну команду.

У 1918 р. було організоване старосамбірське відділення партії *Поалей Ціон*. Його члени готували себе до репатріації (*алії*) у *Ерец Ізраель*.

Першим репатріантом (*оле*) зі Старого Самбора до Палестини був *Менахем Гройліх*, що емігрував до *Ерец Ізраель* з *Другою Алією* 1911 року. Він був одним з тих, кого схопили турецькі власті у жовтні 1917 року у *Петтах-Тікві* – містечку тогочасної Палестини, яка була тоді ще турецькою, однак нові поселенці вже домагалися незалежності. Схопивши його та двох його товаришів *Шмуеля Штрайфельда* та *Ісаака Мерінга* як бунтівників, турецька поліція спочатку їх катувала, а потім кинула до в'язниці у *Дамаску*. За героїзм їм дали назву «*вартових*» (*шомрім*) з *Петтах-Тікві*. А нове поселення *Гіват-Гашилоша*, тобто «*пагорб трьох*», було назване на їх честь.

Наступним репатріантом став *Барух Шехтер*, що емігрував у 1920 р. і працював у порту міста *Яффо*. Він був одним із засновників єврейської профспілки у цьому портовому місті.

У місті *Афула* у Палестині першим поселився колишній мешканець Старого Самбора *Авраам Бек*, а його син *Уріель* уже брав участь у війні за незалежність Ізраїлю 1948 р.

У 1925 р. до Ерец Ізраель емігрував *Йосеф Гальпрін*, а 1926 р. – *Давид Вальцер*.

У міжвоєнний час у Старому Самборі активно розвивався і молодіжний єврейський рух. У 1928 тут було засновано відділення *га-Шомер га-Цаїр*. Його активістами – *мадріхім* були: *Фурман*, *Бума Гертнер* та *Мордехай Ріхтер*, а з ними ще двадцять хлопців та дівчат. Інша молодіжна організація *га-Ноар га-Ціоні*, заснована у 1930 році, одразу налічувала близько 50 молодих людей. Того самого року *Міхаелем Фромом* у Старому Самборі була заснована і *Сіоністська трудова партія Гітахдут*. А у 1933 р. було засновано і відділення організації *Гордонія*. Засновниками *Гордонії* у Старому Самборі стали *Аріє Бен-Йосеф (Шумінер)* та *Мордехай Шахар*.

У 1935 р. засновується відділення *Ревізійоністської партії* та її молодіжного відділення *Бетар*. Її засновують *Іцик Фурман*, *доктор Грайфінгер*, *Кребс* та *Рапапорт*.

У міжвоєнні часи незмінним рабином Старого Самбора був *раббі Хаїм Іцхак Єрухам*. Він зробив Старий Самбір добре знаним у єврейському світі. Хасидським *адмором* перед Другою світовою війною був *раббі Алтер Сафрін*, який активно поширював хасидизм в околиці, особливо по селах. На свято *Сімхат Тора* на товп міг спостерігати, з яким ентузіазмом він танцював з сувоєм *Тори* у руках.

Кожного року до курортної місцевості Спас коло Старого Самбора на відпочинок приїжджав хасидський *адмор* з *Садгори* коло *Чернівців* *Аарон Фрідман*. У суботу він збирав у Старому Самборі багато хасидів з цілого краю і навіть з-за кордону. Коли субота закінчувалася, починав грати місцевий оркестр *Беньяміна*

«Клезмера Гліка», пісні і танці продовжувалися аж до ранку. Єврейський Старий Самбір тішився і був щасливим.

У 1930-х роках у Старому Самборі працювали й такі успішні люди, як правники *др. Арнольд* та *др. Йосеф Блайберт*, *др. Ісаак Грайфінгер*, *др. Шмуель Ландау*, *др. Павел Лерман*, *др. Моше Лерер* і *др. Моше Робінсон*. Були тут і єврейські лікарі, як-от *др. Фукс* та *др. Зальцман*, та дантист *др. Рамер*.

Від єврейського життя Старого Самбора залишився тільки старий гірський єврейське кладовище. Воно розташоване праворуч від траси до м. Турка. Напис над кладовищем повідомляє, що *окопсьько* походить з XVI ст. На початку 2000-х років кладовище реставрували – в пам'ять єврейської громади міста, що існувала тут понад 400 років і була знищена в часи Другої світової війни. Гроші на реставрацію та встановлення пам'ятника дав уродженець Старого Самбора *Джсек Гертнер*.

Sefer Sambor-Stary Sambor; pirkei edut ve-zikaron le-kehilot Sambor-Stary Sambor mi-reshitan ve-ad hurbanan, Alexander Manor, Sambor/Stary Sambor Society, 1980, Tel Aviv.

ДРОГОБИЧ

Drogobycz (пол.),
דראהביטש (ידיש),
Drohobytsch (нім.),
Дрогобыч (рос.),
Drubitch, דרוהביץ (יבֿריט)

דראהביטש

ДРОГОБИЧ

Дрогобич завжди був великою культурною метрополією, містом поліетнічним, а дрогобицькі євреї – це велика легенда. Розміщений він за 102 км від Львова. Заснували Дрогобич, за одними даними, у першій чверті XIV ст., за іншими – раніше 1099 р.

На Русі євреї були віддавна. Очевидно, що більшість з них прийшли на Русь через *Хозарський каганат*. Однак їх чисельність була невеликою. Більша частина євреїв *Галицької Русі* прибула з Заходу. 1249 р. польський король вперше запросив євреїв до *Польського королівства* з огляду на їх підприємництво. У 1264 р. король *Болеслав V (Bolesław V Wstydlawy, 1226 – 1279)* видав *Калішський статут (Statut kaliski)*, який став правовою підставою єврейського життя у Польщі, куди входила й Червона Русь, аж до 1795 р. Міжетнічні конфлікти у німецьких землях призвели до того, що 1287 р. ще більша група *ашкеназів* прибула до Польського королівства, вони поширювали свою діяльність і на прилеглі регіони *Галицько-Волинського князівства*. 1340 р. Дрогобич разом з усією *Червоною Руссю* входить до Польського королівства. Король *Казимир III (Kazimierz III Wielki, 1310 – 1370)* не лише підтверджує Калішський статут, але й надає євреям широкі комерційні привілеї.

Перші свідчення про євреїв, які мешкали у Дрогобичі, відносяться до 1404 р. Тоді у самому місті могли мешкати тільки ті євреї, які були орендарями соляних

копалень. Інші євреї могли мешкати у передмістях. Влада спочатку крізь пальці дивилася на те, де мешкають євреї. За дотриманням цих норм радше пильнували мешканці міста, для яких євреї були конкурентами. Євреям дозволили селитися коло копалень, однак відмовили у праві на свій окремий єврейське кладовище, що значно їх знеохотило і позбавило можливості заснувати свою окрему громаду у Дрогобичі.

Король *Владислав II Ягайло (Władysław II Jagiełło, Jogaila, 1351 – 1434)* довірив єврею *Волчкові* соляні копальні у Дрогобичі. Цей же єврей став і королівським оцінювачем, коли описувались володіння у цілому регіоні довкола Дрогобича. Натомість інший єврей, званий місцевими мешканцями *Детьком* чи *Дзятьком*, який теж орендував соляну копальню у Дрогобичі, 1425 р. отримав від короля дозвіл на постачання солі до королівського двору та на торгівлю з Туреччиною і Києвом.

1500 р. дрогобицька міська рада добилася права на оподаткування добування солі та виготовлення різних напоїв – від горілки до пива. Була створена система оподаткування та дозволів, які почали регулювати єврейське підприємництво. Очевидно, що на той час у Дрогобичі вже була єврейська громада, *кагал*, що була репрезентована на волосній єврейській раді у Ряшеві.

1554 р. орендар соляних копалень *Яков Юдич* отримує право стягати податки за куріння горілки у Дрогобичі. Це було доволі прибуткове заняття. Тому 1569 р. два дрогобицькі євреї *Шмуель Маркович* та *Іцхак Якузов* розпочинають цілу судову війну, апелюють аж до короля *Зігмунда Августа*, хто з них буде стягати податок на куріння горілки. Врешті-решт виграло місто.

1578 р. у Дрогобичі мешкає вже 3 600 євреїв. Цього ж року король Речі Посполитої *Стефан Баторій* (*Báthory István, Ștefan Báthory, Stefan Batory, 1533 – 1586*) видав декрет «*Privilegium de non tolerandis Judaeis*», який заборонив їм мешкати у Дрогобичі і навіть поблизу міста, а також вести торгівлю під час ярмарків.

1580 р. *Червона Русь* отримує окреме представництво у *Вааді чотирьох земель* (існував з 1580 р. до 1764 р.) – тогочасному єврейському самоуправлінні, яке діяло на території всієї Речі Посполитої і двічі на рік збиралося під час ярмарків у *Любліні* чи *Ярославі*.

1618 р. Дрогобич руйнують татари. Місто занепадає. І тоді два львівські євреї *Іцхак Нахманович* та *Іцхак бен Мордехай (Маркович)*, які були орендарями поблизьких до Дрогобича королівських маєтків, застосовують увесь свій вплив, щоб повернути єврейську громаду до Дрогобича. 1635 р. руський воєвода *Іван Данилович* виділив 30 моргів королівських земель (лану) для того, щоб на ньому розбудувати поселення для єврейської громади. Цей єврейський квартал Дрогобича отримав назву *На Лані*. Неподалік солеварень *Іван Данилович* дозволив закласти і єврейське кладовище. Місто відбудовується повільно. І 1645 р. король навіть звільняє його від податків, але розпочинаються козацькі війни *Богдана Хмельницького* (1595 – 1657), які негативно впливають на єврейське життя Дрогобича. 1659 р. король *Владислав IV Ваза* (*Władysław IV Waza, 1595 – 1648*) підтверджує право євреїв мешкати *На Лані*. Однак перепис 1663 р. фіксує тільки 15 євреїв-домовласників *На Лані* (на *Єврівській вулиці, Ulica Żydowska*). Головно це торговці лікером, пивом та горілкою. *На Лані* була збудована перша дерев'яна сина-

гога, яка згоріла аж 1713 р. Натомість нову синагогу на цій місці збудували тільки за Австрії. Після останньої пожежі вона стоїть пустою дотепер.

Найдавніші документи дрогобицького єврейського кагалу датовано 1664 р. Документ стосується відносин дрогобицьких ремісничих цехів з євреями, коли останні уклали з ними на сім років контракт про право на корчмарство та утримання крамниць у межах міста, за що вони мали наперед сплатити 200 злотих. Згодом цей, дуже істотний для євреїв, контракт поновлювали у 1672 та 1678 рр. 1683 р. поновлення контракту вже коштувало 300 злотих. Особливо єврейське підприємництво розквітло за Яна III Собеського (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696) – головно в царині куріння горілки, пивоваріння та орендарстві. Щоправда, міська рада періодично скаржилася на єврейських орендарів королю, і тоді той призначав слідство. Так, 1690 р. король виніс рішення, яке забороняло єврейському орендарю *Ліберману* продавати горілку поблизу церкви.

З 1670 р. ми маємо інформацію про першого дрогобицького рабина. Ним став *раббі Єкутіель Залмон Зігель*, який був сином перемиського рабина. 1680 р. до Дрогобича з *Коломиї* прибув його наступник *раббі Цві-Гірш*. 1696 р. рабином Дрогобича став *раббі Єгуда бен Яков*.

Дрогобич розвивався головно як торговий центр для цілого регіону. На початку 1700-х практично всією торговою сферою, включно з експортом, у місті володіли євреї. Вони ж займалися і видобуванням та варінням солі. Причому і як орендарі, і як прості солевари. Дрогобицькі і львівські торговці домінували на ринку солі у цьому регіоні. Врешті ці промисли і створили єврейський середній клас у Дрогобичі, який успішно

розвивався там упродовж наступних двох сторіч. Іншою успішною справою був експорт худоби до *Силезії*, торгівля одягом та банківська справа. З огляду на те, що Дрогобич був недалеко від старого угорського кордону, заможні єврейські купці обслуговували подорожніх, які мандрували на південь – займалися обміном валют з польських злотих на угорську та австрійську валюту.

Єврейські ремісники успішно конкурували з ремісниками-християнами. Це дало змогу 1711 р. поновити синагогу та кладовище. Поступово євреї почали селитися і у селах довкола міста, хоча далі належали до дрогобицького кагалу. Перепис 1716 р. показав, що у Дрогобичі є 3 євреї-кравці, 3 банкіри, 2 ювеліри, 1 зброяр, 1 лікар, 1 кушнір, 1 палітурник, 1 гарбар.

Не завжди у стосунках євреїв та християн у Дрогобичі було спокійно. 1718 р. у місті було знайдене тіло вбитої дитини. Одразу ж у вбивстві з ритуальною метою було звинувачено євреїв. Підозра впала на євреюку *Аделю*. Представники костьолу наполягали на вині цієї служниці. Їй висунули офіційне звинувачення, кинули до в'язниці. Пробували повернути її до християнства, однак вона відмовилася і її покарали.

1720 р., після багатьох клопотань, дрогобицьким євреям вдалося добитися дозволу на відбудову згорілої синагоги. Однак було висунуто вимогу, щоб вона була не більшою і не красивішою, ніж попередня. З цим єврейська громада ще мала чималі проблеми з отцями міста. Євреї навіть апелювали до державної влади, однак намарно.

Инколи вдавалося умовити отців міста в інший спосіб. Так, для того, щоб отримати дозвіл на побудову огорожі довкола кладовища, євреї зобов'язалися допомогти відремонтувати костьол.

У цей період у Дрогобичі мешкає відомий учений і кабаліст *раббі Іцхак Гіор*, який навіть опонував великому єврейському еретичу *Сабатаю Цві* (28 תשרי, 1626 – 1676). У Дрогобичі раббі Іцхак Гіор і похований.

У XVIII ст. дрогобицький кагал знову розквітає. Він вже добре організований. Має 7 адміністративних рад і 2 суди. Він є важливою частиною єврейства *Руського воєводства*.

У 1750-х роках вибухає черговий скандал. *Залман бен Зеєв (Вольфманович)*, непопулярний, нечесний єврей став одним з голів дрогобицької єврейської громади. Він в'ївся у шкіру як євреям, так і шляхетним мужам міста, бо безжально переслідував людей, сіяв страх і смуту. Король *Август III Сас (August III Sas, 1696 – 1763)* втрутився і розпочав слідство. Єврейська громада подала скаргу на Залмана до єврейської ради *Руського воєводства*, до *Львова*, однак з огляду на його зв'язки ця скарга була залишена поза увагою. Євреї Дрогобича та довколишніх громад зустрілися у *Стрию* і вирішили об'єднати свої зусилля з шляхтою і разом виступити проти Залмана. Нарешті втрутилися королівські комісари, які арештували Залмана та його родину і визнали його винним. Майно Залмана було конфісковане, а він сам був визнаний злочинцем. В останню хвилину він запропонував велетенський викуп, і кару через повішення йому замінили на довічне ув'язнення. У в'язниці Залман прийняв християнство і перейшов до монастиря, де через два роки і помер. Ця історія стала сюжетом для багатьох легенд та рутенських пісень, де він фігурує як *Зельман*. Для єврейської громади правління Залмана мало негативні наслідки – за його урядування борг громади перед державною та міською скарбницею страшенно зріс.

Таких скандалів було чимало. Так, 1770 р. з *кагалу* був виключений *Авігдор Гершкович* за те, що підбурював євреїв проти керівництва *кагалу*. Йому було виголошено так званий *херем* – *екскомунію* (відлучення, вигнання з громади).

Громада поступово росла. У 1765 р. до *дрогобицького кагалу* входили ще й євреї з оточуючих сіл. Перепис показав, що тоді до *дрогобицької єврейської громади* належали 1 923 особи. З них 16 кравців, 4 кушнірі, 3 чинбарі, 1 зброяр, 1 палітурник, 2 ювеліри і багато музикантів. У самому *Дрогобичі* євреїв було 979. У їхній власності було 200 будинків.

Наступив черговий час смуту і занепаду Речі Посполитої. 1769 р. у *Дрогобичі* стало на постій польське військо. Головно у єврейських домах, що стало для євреїв непосильним тягарем.

Тоді ж у *Дрогобичі* з'явилися перші *хасиди*. *Хасидизм* як течія в юдаїзмі апелював до емоцій, експресії, він з ентузіазмом був сприйнятий простим людом. Першими *хасидами* у *Дрогобичі* були *раббі Іцхак Друбичер*, якого підтримував сам *раббі Баал Шем Тов* (רבי ישראל בעל שם טוב, 1698 – 1760), а також *раббі Йосеф Друбичер Ашкеназі* і його син *раббі Ісроел Нахман Друбичер*, який потім відвідав *Італію* і ймовірно поселився у *Палестині*.

1772 р. *Дрогобич* опинився у *Австрійській імперії*. Вона відкинула старі форми суспільної самоорганізації єврейства – *Ваад чотирьох земель* ще до того припинив своє існування, але функціонували єврейські *кагали* як форма автономного єврейського самоврядування. Натомість австрійці принесли свої форми єврейського самоврядування, запровадили свої податки, однак не забули і борги *дрогобицького кагалу* ще

перед Річчю Посполитою. Борг дрогобицького кагалу перед державою склав 26 968 золотих.

1776 р. цісарева Марія Терезія (*Maria Theresia*, 1717 – 1780) узаконила статус галицьких євреїв як окремої спільноти. Тоді галицьке єврейство налічувало 144 000 осіб. Дрогобицькому і Самбірському циркулам (адміністративні одиниці в Австрійській імперії) було наказано обрати *раду парнасів* у складі семи її членів для управління громадою. У 1780-х до євреїв Дрогобича знову застосували «*Privilegium de non tolerandis Judaeis*», єврейські будинки були конфісковані, відновлені і продані християнам. Австрійська адміністрація перебрала і соляні копальні, які приносили головні прибутки єврейській громаді. І нарешті вона наклала величезні податки на євреїв – виробників та продавців пива. Вилучені кошти йшли на погашення заборгованості, яка була ще за польських часів, та вкладалися у розвиток тієї ж єврейської громади.

Цісар Йосиф II продовжив ці «просвітницькі» реформи, пробував асимілювати євреїв, обтяжити ними ж податками, що й інших підданих, рекрутувати їх до війська, учити німецької мови і витіснити мову їдиш. Він знову централізував управління дрогобицькою громадою. Рада парнасів була розпущена, і громадою заопікувалися три місцеві *парнаси*, які напряду відповідали перед владою циркула. Вони мали представляти громаду, опікувалися бідними, реєстрували смерть, шлюб і народження, збирали податки. Натомість громадський суд *рабинів*, чи *рабинічний суд*, і політичні та юридичні права кагалу були відмінені. Євреї відтепер не трактувалися австрійською владою як окрема «національна» спільнота, яка об'єднана у кагал, а були

просто представниками «релігійної» течії. Податки знову стягувалися в індивідуальному порядку, а не через громаду.

У 1788 р. перепис показав, що у Дрогобичі, Самборі, Турці та Комарному мешкає 1 812 єврейських родин, усього 8 690 осіб. Тоді ж у Дрогобичі *Герц Гомберг* (1749 – 1841), інспектор єврейських шкіл у Галичині, засновує по всіх штетлах *єврейські нормальні школи* (*Jüdische Normalschule*). Однак без успіху, бо галицькі євреї пишуть петицію до цісаря з проханням відмінити світську освіту для євреїв.

1789 р. відбувся перепис населення, і всі євреї отримали германізовані прізвища, які мали передаватися у спадок. Усі фінансові записи вони мали провадити тільки державною німецькою мовою. Книги, видані на *їдиші*, не толерувалися. Маючи широкі погляди, цісар Йосиф II не знайшов альтернативи для тексту Талмуду, однак трактував його як просту белетристику. Його реформи обумовили життя галицьких євреїв аж на 125 років. І мали як позитивні, так і негативні наслідки. Скажімо, податкове навантаження та втручання держави у громадські єврейські справи в часи австрійського правління були найбільшими. Тому у кагалі Дрогобича раз од разу вибухало невдоволення керівництвом громади, як у 1792 р. Однак намарно.

Більшість євреїв, які мешкали *На Лані*, і далі ледве зводили кінці з кінцями, живучи із продажу пива, горілки та мандрівної роздрібною торгівлі. Цих мандруючих дрібних крамарів так і називали – *ганделеси*. З'являлися і нові ідеї. Так, єврей *Лейб Йозефсберг* отримав дозвіл відкрити у Дрогобичі взуттєву фабрику, що належала його родині до 1939 р.

Невдалою була ідея навчити євреїв займатися землеробством. З Дрогобича до сіл було переселено 25 родин. Експеримент не вдався з огляду на бідність євреїв і їх неспроможність заплатити «податок за толеранцію». 1800 р. місцеві влади навіть відтермінували його сплату.

У 1810 – 1817 рр. євреї з Праги, геолог Йозеф Гекер (1780 – сер. XIX ст.) першим розпочав видобуток дрогобицької нафти, а також її дистиляцію. Виділений гас починають використовувати для освітлення. Гекер укладає контракт з містом Прага про поставки. Однак проект не розвинувся, бо з'явилися проблеми з транспортуванням гасу. Невдовзі Гекер та Йоган Мітіс (Johann Mitis) знаходять нафту коло Трускавця. У 1835 р. вони відкрили у Бориславі понад 20 копалень нафти. Паралельно експериментами з дистиляцією нафти займається і бориславський євреї Авраам Шрайнер.

Не заспокоювалася ситуація і з єврейським шкільництвом. 1793 р. вчитель Дрогобицької єврейської нормальної школи, гарячий прихильник Гаскали – єврейського просвітництва, Моше Цекендорф, за підтримки багатьох інших євреїв Дрогобича, склав петицію до Відня з проханням покращити духовну та інтелектуальну ситуацію галицьких євреїв. Він просив австрійський уряд сприяти тому, щоб євреї нарешті перейшли з традиційного єврейського одягу на німецький, заборонити заручини малолітніх дітей, заборонити євреям торгувати горілкою, підтримувати євреїв на селі, стимулювати їх відмовлятися від своїх традиційних звичаїв та асимілюватися.

Поступово вирішується і питання щодо попередньо конфіскованих єврейських будинків у Дрогобичі. Нові власники йдуть на компроміс, і у 1820-х рр. вони за

незначну плату повертаються їх старим єврейським власникам. Натомість дискусії щодо конфіскованих корчм набагато гостріші і тривають ще тридцять років. У 1830-х громада черговий раз збурена непомірними податками *цисаря Франца II* на кошерне м'ясо та свічки, які запаловалися кожної *суботи*. Ще більше потрібно було платити за свічки, які запаловали на *Судний день*, за похорон, за одруження.

У релігійному житті Дрогобича у 1822 – 1848 рр. під проводом *раббі Еліагу Горшовського*, на щастя, настає епоха миру та злагоди. Громада його любить, майже обожнює за його виваженість, постійну працю задля добра дрогобицької громади, згладжування конфліктів між єврейськими релігійними течіями *мітнагідів*, які наголошували на інтелектуальних аспектах релігії, і *хасидів*, які радше були єврейськими містичками, і *маскілами*, просвітителами, об'єднаними у рух *Гаскали*.

1840 р. *маскіли* заклали у Дрогобичі кутовий камінь під *Велику синагогу*, відому як *Гройсе шіл*.

1848 р. по всій Європі пронеслась революційна хвиля. «Весна народів» докотилася і до Австрії та Галичини. Цісар Фердинанд I (*Ferdinand I, 1793 – 1875*) ліквідує *гетто*, податки на свічки, кошерне м'ясо, знімає обмеження на єврейську торгівлю, ремесло та вільні професії. Євреям повертають права на їхню власність. Теоретично вони мають право брати участь у виборах і бути обраними. Відбуваються і зміни у побуті. Так, 1849 р. єврейське похоронне товариство *Хевра кадіша* закупає нетрадиційний для євреїв *катафалк*, що викликає неоднозначну реакцію серед традиціоналістів – у *Бродах* навіть проходять масові протести з цього приводу. Дрогобицькі євреї видаються прогресивні-

шими від інших. Цього ж 1849 р. до Дрогобича переїжджає *раббі Елізер Ніссен Тейтльбойм*, який походить із знаної і високо освіченої хасидської родини з *Угорщини*. Він активно розвиває хасидську гілку юдаїзму у Дрогобичі.

У 1850-х, з приходом до влади молодого *цисаря Франца Йосифа I (Franz Joseph I, 1830 – 1916)* настає період реакції. Відмова від Австрійської конституції 1849 р. на два роки робить єврейські майнові права проблематичними. Хоча врешті вони визнаються. Помирає *раббі Тейтльбойм*. Йому не вдалося передати традицію своєму сину, але її перейняв улюблений син *раббі Еліягу Горшовського*. Як і його батько, це щира людина з широкими поглядами. Він був головним рабином Дрогобича упродовж двадцяти семи років. Завдяки своїй виваженості він зробив для справжнього поступу єврейського життя Дрогобича більше, ніж будь-хто інший. У коло дрогобицьких *просвітителів-маскілів* у його часи увійшло чимало респектабельних негоціантів та фабрикантів – власників нафтових копалень.

На той час у Галичині вже мешкає 450 000 євреїв.

1853 р. *Авраам Шрайнер* зацікавив гасом фармацевта вірменського походження *Ігнаці Лукасевича (Jan Józef Ignacy Łukasiewicz, Իգնացի Լուկաշեւիչ, 1822 – 1882)* з *фармацевтичної фірми Миколая* у Львові. Той разом з *Йоганом Зегом (Johann Zeh)* допоміг йому досягти ще кращого очищення нафти. Це дало змогу винайти газову лампу.

1854 р. поблизу Борислава були відкриті великі поклади земляного воску, чи озокериту. 1856 р. нафтовий бізнес нарешті почав приносити істотні прибутки. Звідусіль з'їжджалися підприємці. За копійки вони

купували у місцевих селян ділянки землі і розпочинали видобуток нафти, озокериту та їх переробку. 1859 р. відкрилися копальні у поближніх *Тустановичах*. 1860 р. різко зросло єврейське населення *Борислава*, яке входило до дрогобицького кагалу. Воно склало 1 000 осіб. Як правило, це були бідні люди, які шукали такої-сякої роботи. Там вони заснували і першу «Лікарняну касу». Цю сторону життя Борислава чудово описав *Іван Франко (1856 – 1916)* у повісті «*Борислав сміється*».

У 1860-х *маскіли* відкрили першу у Дрогобичі *Приватну єврейську гімназію* з 12 учнями, які вивчали іврит, німецьку та польську мови, математику і Талмуд. Натомість *хасиди* відкрили свою школу. Зрештою, після певних вагань вони визнали гімназію і послали туди своїх учителів релігії.

Контакти з євреями з інших міст та з неєвреями модернізували єврейський світ Дрогобича. Особливо це стосувалося заможних родин дрогобицьких неогоціантів та фабрикантів. Поступово вони почали входити у вищий світ краю та імперії.

Були в Дрогобичі і проблеми, передусім соціальні та побутові. Різкий ріст населення, антисанітарія, слабе медичне забезпечення призводили до періодичних епідемій, як, скажімо, епідемія холери 1861 р.

У 1861 р. прийшла і нова політична реформа *Франца Йосифа I*. У *Австрійській імперії* відродився конституціоналізм. Галицьке єврейство починало дихати обома легенями – і у царині політики, і у царині економіки, долаючи ще певний опір з боку аристократії. У 1864 р. повноправними громадянами міста Дрогобича були лише чотири євреї. І тоді з огляду на скаргу крупного гуртового неогоціанта *Якова Зегеля* втрутилося

Міністерство внутрішніх справ у Відні. Воно звернуло на це увагу отців міста, які засідали у міській раді. Дебати у цій та подібних справах відбулися у *Галицькому Сеймі*. І у 1867 – 1868 рр. політичні обмеження для євреїв були остаточно відмінені.

1862 р. просто вибухнув озокеритовий бізнес. У *Бориславі* та *Волянці* працювало понад 1 500 озокеритових копалень, де працювали тисячі робітників, яких називали *лебаками*. Вони займали цілі дільниці прилеглих до *Дрогобича* міст.

У 1863 р. закінчилося будівництво *Гройсе шіл*, чи *Великої синагоги*. Тепер *Дрогобич* мав 2 синагоги, а також 24 приватні *бейт-мідраші* (доми для вивчення Тори). Тоді ж було засновано «*Осей Хесед*» (біжур холім), лікарню. Заможний підприємець *Ашер Зеліг Лаутербах*, видатний учений і типовий *маскіл*, стає одною з найбільш промінентних осіб *Дрогобича*, які впливають на все життя міста. Чудово обізнаний як у єврейській традиції, так і у новітній науці, він пише на *івриті* як про справи бізнесові, так і релігійні коментарі та белетристику. Засновує єврейську лікарню, бібліотеку, читальню, відділення *Світового єврейського альянсу* (*Alliance Israélite Universelle*) у *Дрогобичі*, допомагає постраждалим від єврейських погромів у Росії.

Іншим впливовим *маскілом* був *Шмуель Авраам Анфель*, голова наглядової ради великої фабрики *Гартенбергів-Лаутербахів-Гольдгаммерів*.

Не можна обійти і *Александера Шора*, негоціанта та представника громади, який, як і *Лаутербах*, був блискучим письменником, який послугувався *івритом*.

Згадаймо і *Леона Штернбаха*, який народився 1864 р. у знаній єврейській родині, закінчив студії з класичної

лінгвістики у Відні, а потім у *Ляйтцигу* і у 1889 р., у віці двадцяти п'яти років, був запрошений до *Львівського університету*. У 1892 р. став професором *Краківського університету*.

У громадському житті євреїв остаточно і до кінця століття запанували *маскіли*. Розпочався і процес асиміляції євреїв, на той час уже не онімечування, а положізація.

1869 р. у Дрогобичі мешкало 4 000 поляків, 5 000 українців, 8 000 євреїв. Це було третє, після Львова та Кракова, за величиною місто Галичини. Зростав польський патріотизм. Доходило до побиття вікон у єврейських будинках, особливо під час виборів. Хоча часто вигравали саме єврейські кандидати, бо євреїв було просто більше. Так, у 1874 р. до Дрогобицької міської ради було обрано 8 поляків, 12 українців та 17 євреїв. З цього моменту і аж до Другої світової війни заступником міського голови Дрогобича обов'язково був єврей. Правда, на виборах до Галицького сейму поляки підтримали єврейського кандидата взамін за підтримку польського кандидата на селі.

Особливо промінентною особою був заступник дрогобицького міського голови *Якоб Фойерштайн*. На його честь була названа вулиця у Дрогобичі. Він умів відстояти польські надії на автономію Галичини і забезпечити баланс інтересів як різних етнічних груп поляків, українців та євреїв, так і польської шляхти та єврейської буржуазії, таких, як родина нафтових магнатів Гартенбергів, з якими він був близький. Його підтримували як *сіоністи*, так і *соціалісти*. Цей крихкий, вибудований ним баланс зруйнувала Перша світова війна. 1914 р. Фойерштайн виїхав до *Відня*, помер у *Карлсбаді (Карлових Варах)* у 1927 р.

З середовища маскілів вийшли і перші сіоністи, які бачили майбутнє євреїв не у Галичині, а у *Ерец Ізраель*. Дрогобицькі представники підтримали у цьому львів'ян, яким протиставилися ультраортодокси, що намагалися розколоти галицьке єврейство, як це вони робили в Угорщині.

З Дрогобича походить і відомий художник *Ефраїм Моше Лілієн* (1874 – 1925), який був близький до сіоністських кіл Галичини. Його роботи є навіть у колекції *Університету Джорджа Вашингтона* у *Вашингтоні*.

У 1880-х сіоністи відкрили у Дрогобичі *Volkshalle* (громадську читальню), яка працювала як єврейський клуб. Вони організовували лекції та дебати з єврейського питання. У Дрогобичі постала сіоністська група *Ейнікейт*, яка чинила опір асиміляції, працювала з молоддю та інтелігенцією. Другою сіоністською групою стала група *га-Іврі*, яка налічувала 17 членів. Очевидно, що вони співпрацювали між собою. Натомість прихильники асиміляції спочатку засідали у *Польському католицькому клубі*. Там вони не чулися на своєму місці і відкрили свій окремий *Єврейський клуб*. 1883 р. переконаний сіоніст *Аарон Гіріш Жупнік* почав видавати газету *«Дрогобичер цайтунг»*, послуговуючись як німецькою, так і гебрайською графікою. Це видання добре прислужилося розвитку єврейства у Дрогобичі. Сіоністи все більше переорієнтовуються на підготовку євреїв до еміграції в *Ерец Ізраель*.

Особливо великий внесок у єврейське шкільництво у Дрогобичі в 1900-х вніс львів'янин др. *Леон Райх*. Свої студії він скінчив у *Парижі*. Був знаним письменником та лектором. А водночас лідером сіоністського руху в Галичині. Він заснував і першу єврейську сту-

дентську спілку, кандидував на виборах до австрійського парламенту 1911 р.

1880 р. фабриканти *Гольдгаммер*, *Маурер* та *Шраєр* заклали дрогобицький *Бровар*. До Дрогобича приходять крупні світові банки. Вони модернізують видобуток нафти та її очищення. А водночас витісняють дрібних єврейських підприємців. Тим не менше, більшість копалень та родовищ належить крупному єврейському капіталу.

Натомість зубожіле єврейство починає емігрувати, головню до США. До Першої світової війни з Галичини виїхало 170 000 євреїв. У 1892 р. у Дрогобичі мешкає 92 500 осіб. Половина з них євреї. А у Бориславі євреї складають більшість. Та стан найбідніших верств населення все ж погіршується, хоча Борислав і називають галицькими *Клондайком* чи *Каліфорнією*.

1914 р. розпочалася Перша світова війна. Багато євреїв стали біженцями. У липні 1915 р. у Дрогобич увійшли російські війська. Доходило до багатьох ексцесів, особливо з донськими «казаками». У березні 1916 р. як австрійці, так і росіяни зруйнували у Дрогобичі чимало будинків. Однак у липні 1916 р. росіяни були витіснені з міста. Життя поволі налагоджувалося.

З розпадом Австро-Угорщини Дрогобич певний час перебував під юрисдикцією ЗУНР. Євреї отримали національно-культурну автономію у складі Української держави.

А невдовзі місто було окуповане польськими військами. Для 11 833 євреїв Дрогобича, які складали 44% його населення, та інших жителів міста розпочався дев'ятнадцятирічний міжвоєнний польський період його історії. На жаль, польська виборча система дискримінувала національні меншини і їх право вибо-

ру професії. Польський уряд був незадоволений з того, що 2/3 правників та 1/2 лікарів були євреями. Тому в університетах були запроваджені квоти для євреїв та інших національних меншин, наприклад, для українців. Якщо у 1928 р. у польських університетах євреями були 28% студентів, то у 1938 р. вже тільки 8%.

Попри все, культурне життя євреїв Дрогобича розвивалось. Найбільш знаною сьогодні, однак не знаною за життя фігурою 1930-х був безсумнівно геніальний польський письменник та графік єврейського походження *Бруно Шульц* (1892 – 1942). Дві його книги «*Цинамонові крамниці*» (*Sklepy cynamonowe*, 1934) та «*Санаторій під клепсидрою*» (*Sanatorium Pod Klepsydra*, 1937) увійшли до золотой скарбниці не лише польської, але й світової літератури. Вони перекладені на безліч мов. Причому, існує кілька перекладів всього корпусу його текстів і на українську мову. Перекладачами були *Іван Гнатюк*, *Микола Яковина*, *Тарас Возняк*, *Світлана Бреславська*, *Андрій Шкраб'юк*, *Андрій Павлишин*, *Юрій Андрухович*. Бруно Шульц сам був чудовим перекладачем. Він перший переклав польською тексти іншого геніального автора єврейського походження *Франца Кафки*.

Відчути дух дрогобицької липневої ночі неможливо без прози Шульца:

«Літні ночі я уперше пізнав під час канікул в рік моєї матури. У нашому будинку, котрим через відчинені вікна цілісінькими днями віяли подихи повітря, линули шуми та мерехтіння гарячих літніх днів, поселився новий мешканець, вередливе й скімливе створіннячко – синочок моєї сестри. Він звів життя нашого дому до якихось примітивних стосунків, повернув соціальний розвиток до кочової й гаремної атмосфери матріар-

хату з її таборищем постелі, пелюшок, вічно праної й просушуваної білизни, з неохайністю жіночого туалету, котрий тяжів до надміру вегетативно-невинних оголень, з кваснуватим запахом немовляти і набухлих від молока грудей.

Сестра після важких пологів виїхала на купальні, швагро з'являвся тільки тоді, коли сідали до столу, батьки ж до пізньої ночі були в крамниці. Над домом запанувала мамка маляти, експансивна жіночість котрої наростала й наростала, бо покоїлась на її ролі матері-годувальниці. В ореолі цього маєстату вона накладала своїм розлеглим й тяжким існуванням на все життя нашого дому печать гінекратії, яка разом з тим була тріумфом ситої й розбуялої тілесності, мудро поділеної між нею самою і двома дівчатами-служницями, котрим кожен рух давав змогу, як павиний хвіст, розпустити весь спектр їх самодостатньої жіночості. На тихе цвітіння й дозрівання саду, повного шелестів листя, срібних полисків і міністич задум, наш будинок відповідав ароматом жіночості й материнства, що підіймався над сліпуче-білою білизою й квітучою плоттю. І коли тієї спопеляюче-яскравої пополудневої пори наполохано ставали диба фіранки відчинених навстіж вікон й блискучою шпалерою підіймалися напнуті на шнурках пелюшки, то крізь той білий сполох фулярів та полотнищ летіло пір'ясте насіння, тилок та загублені пелюстки — кімнатою пропливав сад з грою світла та тіней, з мандрівками шумів й замислень, так, ніби в цю пору Пана всі перепони й стіни піднялися і всім світом, у відпливі думки й почуття, пробігав дріжж всеохоплюючої єдності.

Вечори того літа я збавляв у кінотеатрі містечка і покидав його після останнього сеансу.

*Виринаючи з чорноти стін кінотеатру, роздертих спокохами мерехтливих відблисків й тіней, я приби-
вався до тихого, світлого вестибюля, як до тихої го-
споди з безмежжя розбурханої ночі.*

*Закінчивши фантастичну гонитву вертепами
фільму, загнане серце заспокоювалось після ексцесів
екрану в ясній, захищеній від натиску великої пате-
тичної ночі стінами почекальні, у тому безпечному
притулку, де час давно застиг і, надаремно, хвиля по
хвилі, в такт з раз і назавжди заданим ритмом глу-
хого туркоту двигуна, від якого ледь дрижала будка
касирки, спливали яловим світлом лампи.*

*Занурений в нудьгу пізніх годин, вестибюль, як очі-
кувальні зали вокзалів, від яких вже давно відійшли
всі потяги, часами здавався остаточним тлом бут-
тя, тим, що залишилось, коли вже по всьому, коли
висяк розмай різноманіття. На великій кольоровій
афіші вже навік заточується з чорним стигматом
смерті на чолі Аста Нільсен, раз і назавжди відкриті
смертним криком її вуста і, теж назавжди, розчахну-
то-прекрасні очі.*

*Касирка вже давно пішла додому. Певно товчеться
тепер десь у своїй кімнатчині коло розстеленого ліж-
ка, яке чекало на неї як човен, щоб понести між чор-
них лагун сну, у перипетії його пригод і авантур. Та,
що сидить в будці, є тільки її оболонкою, оманливим
фантомом, котрий дивиться знудженими, крикливо
підмальованими очима в порожнечу світла, бездумно
скліпує повіками, щоб струсити золотий тлоок сну,
що без кінця сиплеться з електричних ламп. Часом
вона мляво усміхається до сержанта-пожежника,*

котрий, сам давно покинутий своєю реальністю, підтирає стіну, назавжди знерухомивши у своїм блискучім шоломі, у безглуздій тишиноті еполетів, срібних ینурів і медалей. Віддалік бряжчать, у такт з двигуном, یشьби скляних дверей, що провадять у пізню липневу ніч, але рефлекс електричної люстри засліплює скло, як може латає ілюзії безпечної, недоступної для стихії величезної ночі пристані. Та врешті-решт чар почекальні тріскає, скляні двері відчиняються, червону завісу надимає подих ночі, котра раптом стає усім.

Чи відчуваєте ви таємний, глибокий сенс тієї пригоди, коли миришавий, блідий випускник сам один покидає безпечний притулок й ступає у безмежжя липневої ночі? Чи перебрєде він коли-небудь ті чорні мочарі, драговини й прірви безкінечної ночі, чи висадиться якогось удосвіта у безпечному порту? Скільки десятиліть буде тягнутись та чорна одісея?

Ніхто ще не написав топографії липневої ночі. У географії внутрішнього космосу ці карти не числяться.

Липнева ніч! З чим би її порівняти, як описати? Може зрівняти її з нетрями величезної чорної троянди, що накриває нас сном тисячі оксамитних пелюсток? Нічний вітер до глибин роздмухує її ефемерність і на її пахучім дні нас досягають погляди зірок.

Чи може порівняти її з чорним небокраєм наших прикритих повік, повним легкого пилу, білого маку зірок, ракет і метеорів?

А може порівняти її з довгим, як світ, нічним поїздом, що тягне безкінечним чорним тунелем? Йти липневою ніччю – це з трудом продиратись з вагона в вагон, між сонних пасажирів, тісними проходами задушливих купе і поперечними протягами.

Липнева ніч. Таємний флюїд мороку, жива, чуйна і рухлива матерія теміні, котра завжди щось безупинно творить з хаосу, щоб потім одразу ж закинути геть! Чорний, багатоярусний будівельний ліс навколо сонного подорожнього, печери склепіння, ніші й яскині! Як нав'язливий базіка, супроводжує вона самотнього мандрівця, замикає його у крузі своїх видінь, невичерпна на вигадки, маячню й фантазування, галюцинує перед ним зоряні далі, білі молочні шляхи, лабіринти безкінечних колізеїв і форумів. Повітря ночі, той чорний Протей, що породжує задля забави оксамитні згустки та пасма запахів жасмину, каскади озону, раптові безповітряні ями, котрі, як чорні бані, наростають в безкінечність — потворні, налиті темним соком винограду темряви. І протихаюся між тих тісних фрамуг, схилию голову під тими низько завислими арками й склепіннями, аж раптом стеля зривається, з зоряним віддихом на хвилю відкривається бездонний купол, щоб зразу ж знову засадити мене між тісних стін, переходів і фрамуг. У тих безшелесних заводях, у тих затоках темряви ще зависли уривки розмов, залишених нічними мандрівцями, фрагменти написів на плакатах, загублені такти сміху, пасма шептів, яких не розвіяли подихи ночі. Часом ніч закриває мене у чомусь, що нагадує кімнату без дверей. Мене долає сонливість, не усвідомлюю, чи ноги ще йдуть, чи я вже давно відпочиваю у готельному номері ночі. Аж ось чую гарячий оксамитний поцілунок, загублений у просторі пахучими устами, відкривається якесь жалюзі, високо піднімаючи ноги, переступаю через парпет вікна й мандрую далі під параболлами спадаючих зірок. З лабіринту ночі виринає двійко подорожніх. Плетуться разом, витягають з темряви якийсь дов-

гий, безнадійний хвіст розмови. Монотонно стукає по бруківці парасоля одного з них, такі парасолі носять на дощ зірок і метеорів, наче п'яні похитуються великі голови у пузатих капелюхах. Іншого разу мене на хвилю затримує конспіративний погляд чорного зизуватого ока – велика кістлява долоня з набухлими жилами стукоче через ніч на милиці ціпка, схотившись за ручку з оленячого рогу, у таких пальцях бувають сховані довгі тонкі шпаги.

Нарешті, на околиці міста ніч полишає свої заставки, скидає заслону, відкриває своє справжнє і вічне обличчя. Вона вже не замурує нас в ілюзорному лабіринті привидів та галюцинацій, а відкриває перед нами свою зоряну вічність. Небокрай росте у безкінечність, сузір'я палають у всій своїй красі, у позиціях одвічних, вони вимальовують на небі магичні фігури, так, ніби хочуть щось оповісти, обвести своїм пронизливим мовчанням щось остаточне. З мерехтіння тих далеких світів спливає кумкання жаб, срібний зоряний гомін. Липневі небеса сіють нечутним маком метеорів, який тихо всякає у всесвіт.

У якійсь годині ночі – сузір'я снили на небі свій одвічний сон – я знову опинився на моїй вулиці. Якесь зірка зорила коло її витоку – пахла незнаним запахом. Коли я відкривав браму будинку, протяг потяг нею, як темним коридором. В їдальні ще світилось, ниділи чотири свічки у бронзовому канделябрі. Швагра не було, Відколи сестра поїхала, він запізнювався на вечерю, приходив пізньої ночі. Прокинувшись від сну, я деколи бачив, як він роздягався з поглядом тупим і задуманим. Потім гасив свічки, розбирався догола і довго лежав без сну на холодному ліжку. Не зразу до нього приходив неспокійний півсон, який поступово сковував

його велике тіло. Він ще щось воркотів, сопів, тяжко зітхав, боровся з якимось тягарем, який привалив йому груди. Інколи він зненацька вибухав тихим, сухим схлипом. Злякавшись, я питає у темряві: — Що з тобою, Каролі? — Але він вже мандрував далі своїм важким шляхом сну, уперто видирався на якусь стрімку гору хропіння.

У відкрите вікно легко дихала ніч. У її великій, безформній масі переливався холодний, пахучий флюїд, в її темних брилах слабли зв'язки, текли тонкі цівки запахів. Мертвотна матерія темряви шукала виходу у натхненних злетах пахоців жасмину, але неозорі маси у глибинах ночі лежали все ще скуто й мертво.

Щілина у дверях до сусідньої кімнати світилась золотою, дзвінкою й чутливою, як сон немовляти, яке вовтузилось там, у колисці, стрункою. Звідти долинало лепетання пестоців, ідилія між мамкою й дитиною, ідилія першої приязні, страждань і незлагод любовних, підгорнута демонами ночі, котрі згуцували темряву за вікном, приваблені теплою деліткою життя, яке там тліло.

З иншого боку до нашого покою прилягала порожня й темна кімната, за нею була спальня батьків. Напружуючи слух, я чув як мого батька, котрий повис на грудях сну, як в екстазі носило його небесними шляхами, як він всією істотою віддавався тому далекому парінню. Його співуче й далеке хропіння відображало всі перипетії тієї подорожі незвіданими вертепами сну.

Так душі поволи входили в темний апогей, у ту позбавлену сонця сторону життя, форм якого ніхто живий не бачив. Вони лежали як мертві, страшно харчали й плакали, тоді як чорне потьмарення глухим

свинцем лежало на їхніх душах. І коли нареши́ті вони минали чорний Надир, найглибший Оркус душі, коли в смертному поті долали його дивовижні миси, то міхи легень починали нову мелодію, наростали натхненним хропінням у бік світання.

Глуха, густа темрява толочила землю, її тілеса лежали забиті, як чорні безвладні бички з виваленими язиками, з безси́лих морд яких спливала слина. Але якийсь ини́ший запах, якийсь ини́ший колір темряви віщував далеке світання. Від затруєних ферментів нового дня темрява пухла, як на дріжджах росло її фантастичне тіло, розквітало у формі облуд, перетікало над усіма ночами і діями, поспіши́но, у пані́ці на́кисало, щоб до́світок не заскочив її на розпусні́й плодови́тості і не прищв'я́хував на віки вічні тих хворобливих ви́цвітів, тих потворних дітей самородства, що виросли з хлібних цебрів ночі, як демони, що купаються парами в дитячих купелях. Це той час, коли і на найтверези́шу, на найбезсоннішу голову на мить спадає заморока сну. Хворі, убиті тугою й сум'яттям мають тоді хвилю розради. Хто знає, як довго триває той момент, коли ніч опускає завісу на те, що діється в її глибинах, але цей короткий антракт цілком достатній для зміни декорації, для усунення величезної маси обладнання, для ліквідації великої вистави ночі зі всією її темною, фантастичною помпою. Ти прокидаєшся перестрашеним, з почуттям, що кудись спізнився, і дійсно бачиши на обрії світлу смугу світання і чорну, єднаючу свою твердь землю». (Бруно Шульц, Липнева ніч, переклад Тараса Возняка, 1985)

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Дрогобицькому повіті мешкало 20 484 євреї.

У Дрогобичі збереглося доволі багато синагог. Найімпозантнішою була *Хоральна синагога* (1842 – 1865), на теперішній вулиці Пилипа Орлика (колись це місце на північний схід від Ринкової площі називалося На Лані). Вона побудована за взірцем синагоги у Касселі (Німеччина). *Поступова синагога* (1909) стоїть на розі вул. Шолом-Алейхема та Івана Мазепи. Вона збудована прихильниками поступового (реформістського) юдаїзму у стилі віденської сецесії. За адресою пл. Ринок, 32 можна побачити синагогу XIX ст. Уже зовсім скромні синагоги XIX ст. на вул. Підвалля, 3 та Стрийській, 118.

Ну і, звичайно, зберігся будинок, де мешкала родина Бруно Шульца, відзначене місце, де його на вулиці застрелив есесівець, зберігся будинок, де нещодавно було знайдено, а потім викрадено фрески Бруно Шульца. Частина з них сьогодні зберігається у Дрогобицькій картинній галереї, а частина в тимасовому депозиті *Музею Яд Вашем* (יד ושם, Меморіальний комплекс історії Голокосту) в Єрусалимі. В Дрогобицькому університеті є меморіальний музей Бруно Шульца. Щороку у Дрогобичі відбувається мистецький фестиваль імені Бруно Шульца, якого самовіддано організовує Кавалер відзнаки Журналу «Ї» Віра Меньок. Для міста це безсумнівна подія року. Промоцію старого єврейського Дрогобича ще й досі активно проводив один з останніх дрогобицьких євреїв Альфред Шпраєр – він чи не єдиний, що насправді пам'ятає старий Дрогобич. Однак цей світ, світ Бруно Шульца, все таки даленіє.

Gelber, Dr. N. M. Memorial to the Jews of Drohobycz, Boryslaw, and surroundings.

ТАРАС ВОЗНЯК

БОРИСЛАВ

Borystaw (пол.),
בוריסלאב (їдиш),
Borislau, Boryslaw (нім.),
Борислав (рос.),
בוריסלב (іврит)

בוריסלאב

БОРИСЛАВ

Борислав відомий ще з 1387 р., коли він згадується у листі польської королеви *Ядвіги*. У XV – XVII ст. Борислав був центром солеваріння, і перші євреї, які у ньому поселилися, були орендарями солеварень, солеварами і належали до дрогобицької єврейської громади. До цих копалень у XV ст. мали стосунок як королівський оцінювач та орендар єврей *Волчко*, так і єврей-орендар *Детько*. Однак у XVIII ст. соляні промисли підупадають, і Борислав перетворюється у село, що неначе перебуває у тіні Дрогобича.

Золоті часи для Борислава наступають тоді, коли тут знаходять нафту та земляний віск – озокерит. Район Дрогобича, Борислава, Тустановичів, Східниці стають центральноєвропейською «Каліфорнією». Селяни знали про нафту ще з XV ст., називали її ропою, збирали у земляних ямах і продавали на базарі у Дрогобичі. Тоді нафтою тільки змашували вози і панські екіпажі.

У 1810 – 1817 рр. євреї з *Праги*, геолог *Йозеф Гекер* перший розпочав промисловий видобуток нафти і її тоді ще недосконалу дистиляцію у Дрогобичі. Це дало йому змогу укласти контракт з містом Прага про поставки гасу, який використовувався для освітлення вулиць. До реалізації проекту не дійшло. Невдовзі Гекер і *Йоган Миміс (Johann Mitis)* відкривають промислові поклади нафти коло Трускавця і Борислава, і у 1835 р. вони вже мають у місті понад 20 копалень нафти.

Якщо нафта є у багатьох місцях на Землі, то озокерит є дуже рідкісним мінералом. У Бориславі 1854 р. його знайшов *Авраам Шрайнер*. Він першим почав використовувати його для виготовлення свічок, відкривши у Бориславі та Дрогобичі невеликі фабрики. Земляний віск був набагато дешевшим, ніж бджолиний, і свічки мали чималий попит не лише у Львові та Бродах, але й у Відні та Празі. У Бориславі вибухнув озокеритовий бум.

Ось як його описав Франко, де *Гекер* у нього виступає як *Ван-Гехт*, а *Шрайнера* Франко подає в образах *Германа Гольдкремера* та *Леона Гамершляга*: «*Проживаючий у Відні бельгійський хімік Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізом земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий неприємний запах нафтовий. Невеличка примітка воску пчолячого надавала йому запах, а знов инша хімічна примітка — барву звичайного, чистого пчолячого воску. Сей новий фабрикат він назвав церезином і вистарався о патент на виключне користання з своєї винахідки. Проби свого воску Ван-Гехт післав між иншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск найти вступ до православних церковів, і з заявленням, що в таким разі він міг би доставляти його в великій масі і по ціні далеко нижчій, ніж ціна пчолячого воску. Синод відписав йому по якимось часі, що предложеній віск випробувано, що він сказався нічим не гіршим від пчолячого і що в кожній православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг доставити багато такого воску і по дешевій ціні, синод заповнює йому великий відбут у*

Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність своєї винахідки, Ван-Гехт задумав добитися ними мільйонного маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідною тягнувся на улагодження в Відні власної невеличкої лабораторії хімічної, в котрій працював сам при допомозі тільки одного асистента-помічника, німчика Шефеля. Тож і не дивно, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив у торгових та біржових часотисах віденських свою винахідку і створені для неї обширні відбуткові ринки запрошуючи «р. т. панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співуділі хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння, чи то особисто, чи то посредством агентів, з винахідчиком Ван-Гехтом». Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед капіталістів віденських, а особливо серед галицьких євреїв, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславським воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лабораторії, поміщеної в наймленій вогкій квартирі в сутерені, почали тишком та крадькома забігати різні агенти: один другого уникав, а нікотрий не приступав прямо до діла, тільки вітнув з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоть потрохи нетерпівся в оєвранці бажаного мільйона, то, з другого боку, й радувався, знаючи, що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важніше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, кождий кождого боїться, і хоть кождий рад би випередити своїх собратів у погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то, з другого боку, кождий старається ні в чім не подати виду другим, хоть,

може, внутрі і згоряє всепожираючою гарячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він по-давньому працював з своїм помічником у лабораторії, заходив часом на біржу, але все держався збоку, смирененько, мов і зовсім не той. Але проте він добре замічав, що його низенька, підсадкувата і трохи обрешкла фігурка починає звертати на себе увагу в тім світі моцарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялось при кінці 60-х років, в добі великого розгону промислового в Австрії, в добі великої спекуляційної гарячки, великого «Aufschwintl»-у! Адже в той сам час, коли в газетах появилось Ван-Гехтове оголошення, клались основні камені під славнозвісну «ротунду» – головний будинок віденської всесвітньої вистави 1873 р.! А що рівночасно з тим біржовим та спекуляційним «Aufschwintl»-ом і невідлучно від нього сіялись сімена віденського «краху» 1873-го року, сього в добі гарячки ніхто не прочував, а Ван-Гехта се й зовсім не обходило.

Але вже, певно, нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знайомих, бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляга. Вони віддавна вже метались на всі боки, щоб здобути для бориславського воску який ліпший і певніший відбут, ніж досі. Та й сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головно видобування воску, що віск мав тепер статися підвалиною бориславського багатства, а нафта – тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навідворіть: нафта становила головне джерело доходів, а віск, коли де здибались у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався,

лишався в землі, або хоть і вибирався, але мало. Брали його захожжі ріпники, брали заїжджжі люди, що приїздили до Борислава дещо продавати, – і навозили його до домів не раз цілими великими грудками. Євреї мало стояли о віск, особливо дрібні властивці, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта в великій часті ям вичерпалась, джерела, про котрі євреї думали, що будуть плисти віковично, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Європи, а доказали ще й того, що їх нафта показаласть і ліпше чищеною, і дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусила з нафти переважитись на віск. Євреї кинулись розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишались давніше; від головних прямових шахтів почали брати склесні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі вглиб; що вперед найглибші ями були 30 – 50 сажнів, тепер пішли до 80 – 100 сажнів; чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубіші, жили ставали багатіші та видатніші. Одне тільки закарало бориславських тузів – се дорогітня очистки того воску; його дестилляція при дійстві квасу сіркового і другі процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого парафінового воску, коштували багато; ціна парафіну, хоть значно висока, не могла-таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось у тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своєю винахідкою вироблювання церезину...» (Іван Франко, «Борислав сміється»).

Авраам Шрайнер починає експерименти з очищення сирої ропи. У 1853 р. він зацікавив дистиллятом нафти – гасом – львівського фармацевта Ігнаци Лукасе-

віча (*Ignacy Lukaszewicz*) з фармацевтичної фірми *Ми-коляша* у Львові. Той, разом з Йоганом Зегом (*Johann Zeh*) дистилують гас і вигадують газову лампу, яку демонструють у львівській лікарні. Це настільки вражає владців, що вони замовляють цілу партію ламп і 500 кг гасу. Винахідники їдуть до Відня і 1853 р. реєструють свої права на дистиляцію гасу. 1855 р. лікарні Львова повністю забезпечені газовими лампами. 1858 р. цими лампами обладнується північний залізничний вокзал Відня.

Розпочинається нафтова лихоманка. Гори каміння та землі, які накидують копачі озокериту, *лебаки*, формують своєрідний ландшафт міста. До цього додаються ще й *кошари* – бараки для лебаків, і вежі, які витягують великі цебри з ропою на поверхню. І людський мурашник... Власниками примітивних копалень на початку видобутку були доволі убогі люди, в основному євреї. Вони не лише добувають озокерит чи ропу, але й виробляють з них свічки і варять мило. У повітрі постійно висить сопух ропи, озокериту, парафіну. Більшість населення Борислава, зокрема і його найчисленніша частина – євреї, живуть тільки з цих промислів. Заробітку вистачає тільки, щоб прогодуватися. Робота тяжка, механізми примітивні, багато людей калічається і гинуть у штольнях. Ропа часто горить, що теж призводить до жертв та каліцтв.

Іван Франко, напевно, найкраще описав атмосферу цієї нафтової «Каліфорнії»: «...Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адить, що народу йде, але тото, що ту видите, то де, хіба яка сота часть! Передовинок тяжкий, а ще й тепер, адить, кара божа! Май, а пече так, як в жнива, дожджу нема, – гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж на-

рід дінеся? Хто ще троха чує в собі сили, то пхався сюда, щоби щось заробити. Ну, а для єврів се празник. Робітника прибуло – зараз плати уривають. Дістодіто: роби за тільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на улицу, як поглянете – що травизілля, тільки народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак переваляєся день межи єврами: води винесе, дров врубас, або що, аби кусник хліба або лжску страви дістати. Та й така біда в нашім Бориславі!

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх за боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був чути, що в Бориславі робота небезпечна, але зато платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що щонеділі сотками сиділи коло святої Трійці, казав йому догадуватись, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно о тім вивідатись. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що инше не міг і подумати. «Чи ж се правда? Чи ж се може бути?» – затитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все-таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодної смерті, самовбійства, рабунків. З їх оповідань Бенедьо поба-

чив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника другі зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали на волю божу. Ріпники і про те розказували, як хорі їх товариші умирили, опущені і розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдемо умершого без людської помочі ріпника в яким-небудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя...» (Іван Франко, «Борислав сміється»).

До Борислава тягнуться злидота з усіх усюд. Українські та польські селяни з сусідніх сіл, убогі євреї з зубожілих *штетлів*. Населення росте, як на дріжджах. Єврейське населення починає явно домінувати. Якщо 1860 р. у Бориславі була тільки 1 000 євреїв, то у 1880 р. вже 7 336, тобто 79% всього населення.

У 1873 р. у цілому нафтоносному районі у 75 великих та 779 малих підприємствах працює близько 900 підприємців та 12 000 робітників.

Борислав породив перших єврейських нафтових магнатів. Найуспішнішою магнатською династією стала династія братів Лазаря (1833 – 1898) та Моше (1841 – 1917) Гартенбергів. Може, не лише на Шрайнера, але й на них натякає Франко, вивівши образи Германа Гольдкремера та Леона Гамериляга? Брати стали власниками не лише фабрик у Бориславі, але й у інших місцевостях довкола Дрогобича та Стрия.

Брати були синами скромного єврейського подружжя Ісаака (1801 – 1866) та Уделі (1803 – 1869) Гартенбергів. Цікава родинна історія Гартенбергів. Це неначе зріз невідомої епохи. Моше одружився з Хаєю Тіле Райнтевірц. Народжена 1843 р. у Дрогобичі, вона активно займається харитативною роботою. Разом з чоловіком вони упродовж років були головними спонсорами єврейської лікарні, єврейського дому для стар-

ців, сиротинця у Дрогобичі. Свою заміську віллу родина *Гартенбергів* збудувала у *Дубині* (*Dubina*). В ній уже заможна родина, яка мешкала на той час поперемінно то у Дрогобичі, то у Відні, проводила літній час. Неподалік *Стиняви* були і їхні мисливські угіддя. Так тривало аж до 1930-х років. Здавалось, ніщо не віщувало біди. Останніми у династії були *Фріц* (*Фредерік*, 1890 – 1945), якого вбили у Будапешті советські солдати, віденський художник *Алекс* (*Авраам*, нар. 1869) та віденський правник *Артур Гартенберг*. Доля *Артура* невідома. А були ще *Лазар* (1877 – 1898), *Кароліна* (нар. 1862), *Ігнаци* (*Ісаак*, 1867 – 1944), *Цецілія* (*Сара*, нар. 1865), *Еді* (*Давид*, нар. 1874), *Адель*, *Волько* (*Вільгельм*, 1884 – 1950) *Гартенберги*.

Лазар Гартенберг одружився з *Крейндель Вебер* (1835 – 1901). У них було дев'ятеро дітей: *Хана* (нар. 1855), *Фелікс* (*Фішель*, *Калман*, нар. 1858), *Сендер* (нар. 1862), *Йосеф* (1864 – 1932), *Фейге* (1867 – 1913), *Ігнаци* (*Ісаак*, 1868 – 1935), *Давид* (1869 – 1924), *Адель* (1873 – 1956) та *Кароля*.

Родина поріднилася з легендарним дрогобицьким політиком *Якобом Фойєрштайном* (*Jacob Feuerstein*, 1866 – 1927), який упродовж років був заступником голови дрогобицького магістрату, представником єврейської, тоді ще єдиної дрогобицько-бориславської громади.

Тоді родини були великими. Звучання цих імен неначе взяті з «*Цинамонових крамниць*» *Бруно Шульца*. Дрогобичани. А водночас віденці... Це ті нечисленні, яким нафтова лихоманка принесла успіх. Натомість іншим тільки мозольну працю.

Поступово техніка видобування нафти удосконалюється, і з'являються бурові вишки з глибиною

буріння 200 м. Застосовується метод випарювання. Досвід переноситься і з інших нафтоносних районів. Так, значних успіхів у добування нафти 1860-70-х рр. у Канаді досягнув фабрикант *В.Г. Мак-Гарвей (W.H. MacGarvey)*. 1883 р. він приїжджає до Галичини і вчить місцевих інженерів бурити свердловини від 100 до 700 м. Тут він засновує свою компанію *MacGarvey and Bergheim*, залучаючи до Борислава британський, бельгійський та німецький капітали. 1909 р. в цілому нафтовому регіоні довкола Борислава видобувається 90% нафти Австрійської імперії і 4% світового видобутку нафти.

Укрупнення видобутку призводить до масової пауперизації населення, зокрема єврейського. Після *Сіоністського конгресу* у Базелі 1897 р. євреї починають замислюватися про репатріацію до Палестини. Саме там вперше 4 000 осіб (765 сімей) зголосилося до першої репатріації в *Ерец Ізраель*. Борислав відвідує знаний віденський сіоніст *Саул Рафаель Ландау*, який брав участь у Конгресі. Він вивчає стан єврейства Борислава. Світове єврейство допомагає першим піонерам виїхати в Палестину. Однак більшість єврейської бідноти масово емігрує до США.

У 1887 р. у Бориславі відкривається філія єврейської патріотичної організації *Ховевей Ціон* (букв. *Любителі Сіону, палестинофіли*).

Після 1910 р. видобуток нафти спадає. Підприємства закриваються. Ще більших збитків завдає Перша світова війна. Найреспектабельніші євреї втікають до Відня. Видобуток нафти відновлюється тільки після війни, однак у 1918 р. він складає тільки 40% від видобутку 1909 р.

1928 р. бориславська єврейська громада, яка до того часу була частиною дрогобицького кагалу, нарешті стає самостійною.

1938 р. у Бориславі, за єврейськими джерелами, живе 15 000 євреїв.

Gelber, Dr. N. M. Memorial to the Jews of Drohobycz, Boryslaw, and surroundings.

ТАРАС ВОЗНЯК

ТРУСКАВЕЦЬ

Truskawiec (пол.),
טריסקוויץ (ידיש),
Truskawez (нім.),
Трускавец (рос.),
טרוסקביץ (יבֿריט)

טריסקוויץ

ТРУСКАВЕЦЬ

Трускавець розміщений в 10 км від Дрогобича.

Попри те, що експлуатацію підземних мінеральних вод Трускавця розпочали тільки у XIX сторіччі, їх лікувальні властивості *Войцех Очко* (*Wojciech Oczko, Ocellus, 1537 – 1599*), придворний лікар королів Речі Посполитої *Стефана Баторія* (*Báthory István, Stefan Batory, 1533 – 1586*) і *Зигмунда III Вазу* (*Sigismund III Vasa, Zygmunt III Waza, 1566 – 1632*), описав ще 1578 року.

Більш ґрунтовне дослідження трускавецьких мінеральних вод здійснив у 1835 – 1849 рр. львівський аптекар вірменського походження *Теодор Торосевич* (1789–1876), який опублікував близько сотні статей на бальнеологічну тему. З того часу й розпочалася кар'єра вод, що витікали з джерел «*Нафтуся*», «*Софія*», «*Едвард*», «*Броніслава*», «*Марія*» і «*Фердинанд*», які експлуатуються і до сьогодні.

Походження назви міста невідоме. Чи то від річки *Трускавки*, чи від імені *Трушко*.

Попри активну розбудову центр міста ще зберіг дух старого бальнеологічного курорту. Збереглися старі вілли, які навіть давали право говорити про особливий «*трускавецький стиль*», як-от вілла *Раймунда Яроша*, місцевого шляхтича, на вул. Степана Бандери, сьогодні там музей *Миколи Біласа*, чи «*Вікторія*» (вул. Т. Шевченка), «*Світезянка*» (вул. С. Бандери), «*Кришталевий Палац*» (бульвар Т. Торосевича).

Очевидно, атмосфера найближчого до Дрогобича курорту та його санаторіїв інспірувала геніального польсько-єврейського прозаїка *Бруно Шульца* (1892 – 1942) до написання його чудової програмної повісти «Санаторій “Під клепсидрою”», фрагмент з якої у перекладі *Миколи Яковини* пропонуємо інтелектуальному подорожньому. Повість починається з подорожі. Можливо, з Дрогобича до Трускавця 1920-х:

«Подорожували довго. Бічною, забутою віткою, де потяг курсує лише раз на тиждень, їхало всього кілька пасажирів. Ніде більше не доводилося мені бачити таких архаїчних, вилучених з інших ліній вагонів, просторих, як кімнати, темних та з багатьма закапелками. Заламані під різними кутами коридори, лабіринтові, порожні й зимні купе чайли в собі якесь дивовижне занехаяння, щось зовсім моторошне. У пошуках затишного кутка я переходив з одного вагона до іншого. Скрізь дуло, холодні протяги просвердлювали наскрізь увесь поїзд. Подекуди на підлозі сиділи люди з клунками, не наслідуючись зайняти дуже високі порожні лавиці. Зреештою, випуклі цератові сидіння були холодні, як лід, і липкі від старості. Ніхто не сідав на безлюдних станціях. Без гудка, без тихкання, поволі й ніби в задумі потяг рушав далі.

Трохи підтримував мені компанію мовчазний, замислений чоловік у подертому залізничному мундирі. Притискав хустку до підпуклого, зболілого обличчя. Потім і він щезнув десь, непомітно зійшов на котрійсь зупинці. Тільки й залишилося по ньому – втиснене в соломі місце і забута знівечена чорна валізка.

Хитаючись, я брів у соломі та покидьках крізь усі вагони. Гойдалися на протягах навістіж розчахнуті двері купе. Ніде жодного пасажира. Нарешті надбивав

кондуктора у чорній уніформі цієї залізничної лінії. Він завивав грубою хусткою шию, пакував свої манатки, ліхтарі, службову книжку.

— Доїжджаємо, пане, — мовив, глянувши на мене зовсім безбарвними очима. Потяг поволі, без сапання і стукоту, спинявся, немов з останнім подихом пари з нього виходило життя. Стали. Тиша і пустка, жодних станційних будівель. Кондуктор, сходячи, показав, у якому напрямі санаторії. З валізою у руці я пішов вузьким білим гостинцем, що ховався у темній гущавині парку. Краєвид зацікавив мене. Дорога, якою я ступав, здіймалася на узгір'я, звідки проглядався увесь виднокіл. День був зовсім сірий, без акцентів. І, може, під впливом важкої й безбарвної атмосфери так виразно темнів великий амфітеатр горизонту з розлогим лісовим пейзажем, кулісами з чимдалі сіріших пасом та верств лісу, які спливали обабіч пологими схилами. Темний величний пейзаж, здавалося, ледь помітно плив сам у собі, пересувався, як сповнене прихованого руху хмарне і розбурхане небо. М'які паси й лямівки лісів шуміли, і шум наростав, як морський приплив, що непомітно наближається до суходолу. Біла, серед темної динаміки лісу, дорога, здіймаючись угору, виляся, немов мелодія, низкою широких акордів, стискувана потужними музичними масами, які її врешті поглинали. Я відламав з придорожнього дерева гілку. Зелень листків була дуже темна, аж чорна. Якась дивно насичена чорнота, глибока і благодійна, як сон, повний сили й насаги. І усі сірі відтінки краєвиду були похідними цієї єдиної барви. Такого кольору набуває інколи наш краєвид у просякле дощами, похмуре літнє смеркання. Така ж глибока і спокійна відчуженість, така ж збайдужіла й остаточна заціпенілість, що вже не потребує потіхи барв.

У лісі було темно, як поночі. Я ступав навмання тихою глищею. Коли дерева порідшали, під ногами у мене задурили колоди мосту. На його другому кінці серед чорноти дерев мріли сірі багатовіконні стіни готелю, рекламованого як санаторій. Подвійні скляні двері входу були відчинені. Входилося у них просто з містка, охопленого обабіч хиткими балюстрадами з березових жердок. У коридорі панували півсутінь і урочиста тиша. Я почав посуватися навипиньки від дверей до дверей, читаючи у темряві витисані над ними номери. На повороті нарешилі спіткав покоївку. Вибігла з покою, мов вирвалася з чийхось нахабних рук, задихана і збуджена. Ледве розуміла, що я до неї промовляв. Мусив повторити. Безпорадно крутилася.

— Чи ви мою депешу отримали?

Розвела руками, її погляд помандрував убік. Чекала тільки нагоди кинутись до напіввідчинених дверей, на які косувала очима.

— Я прийхав здалеку, я замовив покій телеграфом, — сказав я децю роздратовано. — До кого мені звернутися?

Не знала.

— Можє, зайдіть, пане, до ресторану, — плуталась. — Зараз усі сплять. Коли лікар прокинеться, покличу вас.

— Сплять? Але ж день, до ночі ще далеко...

— У нас завжди сплять. Хіба не знаєте? — Звела на мене зацікавлений погляд. — Зрештою, тут і не буває ночі, — додала кокетливо. Вже не збиралася утікати, вертілася, торсаючи пальцями мереживо фартушка.

Лишив її. Увійшов до напівтемного ресторану. Столики, великий буфет на цілу стіну. По тривалій перерві я знову відчув апетит, утішившись самим

видом тістечок і тортів, якими щедро були заставлені буфетні полиці. Поклав валізку на один столик, решта стояли порожні. Лягнув долонями. Ніхто не озвався. Я заглянув до сусідньої зали, більшої та світлішої. Широким вікном чи лоджією вона відкривалась на знайомий уже пейзаж, що в обрамленні ніші поставав із глибоким смутком і самозреченням, як жалобне *temento*. На обрусах столів виднілися рештки нещодавнього частування, відкорковані пляшки, недотиті чарки. Де-не-де лежали ще чайові, не підібрані челяддю. Я повернувся до буфета, придивляючись до здоби і паштетів. Виглядали дуже смаковито. Я замислився, чи випадає самому почастуватись. Відчував приплив незвичної зажерливості. Особливо один гатунок пісочного печива з яблучним мармеладом нагонив мені оскому. Я вже збирався підхопити одне тістечко срібною лопаткою, коли відчув когось позад себе. Покоївка тихо увійшла у м'яких пантофлях і торкнулася пальцями мого плеча.

— Пан лікар запрошує вас, — мовила, оглядаючи свої нігті. Ступала переді мною і, певна магнетизму, спричиненого грою її стегон, зовсім не оглядалася. Бавилася підсиленням цього магнетичного впливу, регулюючи віддаль між нашими тілами, поки ми минали десятки нумерованих дверей. У цілковитій тиші прихилилася на якусь мить до мене.

— Це лікареві двері, — шепнула, — заходьте.

Лікар Готард прийняв мене, стоячи посеред покою. Був малого зросту, широкоплечий, чорноволосий.

— Ми отримали вашу депешу ще учора, — сказав. — Вислали на станцію санаторського візка, а ви приїхали иншим потягом. Ба! Залізничне сполучення не найліпше. Як почуваетесь?

— Батько ще живий? — запитав я, зводячи неспокійний погляд на його усміхнене обличчя.

— Живий, звичайно, — спокійно витримав він мій тривожний погляд. — Зрозуміло, в зумовлених обставинах межсах, — додав, мружачи очі. — Ви ж бо знаєте, як і я, що з погляду вашого дому, з погляду вашої вітчизни — батько помер. Цього не можна повністю відшкодувати. Та його смерть децю затьмарює й тутешнє буття.

— А сам батько не знає, не здогадується? — спитав я пошепки. Лікар Ґотард заперечливо похитав головою.

— Не хвилюйтеся, — мовив притишеним голосом. — Наші пацієнти не здогадуються, вони не можуть здогадатися... Адже весь фокус полягає у тому, — додав, готовий на пальцях, уже піднятих, демонструвати його механізм, — що ми поточили час у зворотному напрямку. Маємо тут відставання у часі на певний інтервал, величину якого неможливо визначити. Вся справа у звичайному релятивізмі. Тут просто батькова смерть іще не настала — та смерть, яка спіткала його у вашій вітчизні.

— У такому разі, — сказав я, — батько зараз або вмирає, або й цілком при смерті...

— Ви не розумієте, — поблажливо й водночас нетерпляче Ґотард відрік. — Ми відновлюємо тут минулий час з усіма його можливостями, тобто і з можливістю одужання. — Він дивився на мене з усміхом, тримаючись за бороду. — А зараз, напевне, захочете побачитися з батьком. Згідно з вашим розпорядженням, ми зарезервували друге ліжко у батьковій кімнаті. Я проведу вас.

Як тільки ми вийшли до темного коридору, лікар Готард почав говорити пошепки. Я ще зауважив, що він, як і покоївка, має на ногах повстяні пантофлі.

— Це ми дбаємо, щоб наші пацієнти добре висиплялися, економимо їхню життєву енергію. Зрештою, вони й так не мають тут жодного ліпшого заняття. — Він стинився під котримись дверима, приклав пальця до вуст.

— Заходьте тихо, — батько спить. Ви теж лягайте. Це найкраще, що можете зараз зробити. До побачення.

— До побачення, — шепнув я, відчуючи шалене серцебиття. Натиснув клямку, двері подалися, відхилилися, як беззахисно розкриті уві сні вуста. Я ввійшов до середини. Кімната була майже порожня, сіра і гола. Під маленьким віконцем у тишій постелі на простому дерев'яному ліжку спав мій батько. Його глибокий віддих видобував із глибини сну цілі поклади хропіння. Вся кімната, здавалося, була викладена тим хропінням від підлоги до стелі, а тим часом прибували нові й нові партії. Я, зворушений, дивився на схудле й змізерніле батькове обличчя, поглинуте працею хропіння, обличчя, котре, покинувши у глибокому трансі свою земну оболонку, десь на далекому березі сповідалося урочистим відлічуванням миттєвостей свого буття.

Другого ліжка не було. Від вікна віяло пронизливим холодом. І грубка теж не була напалена.

«Не надто тут піклуються пацієнтами, — подумав я. — Таку хвору людину покинуто на поталу протягам! І ніхто, певно, тут не прибирає. Грубий шар пилу встеляв підлогу, вкривав тумбочку з ліками та склянкою охололої кави. У буфеті лежать стоси тістечок, а пацієнтам замість чогось поживнішого дають саму чорну каву! Утім, проти їхнього головного благадіяння — обернення часу — це нікчемна дрібничка...»

Я поволі роздягнувся і всунувся до батькового ліжка. Він не збудився. Тільки його хропіння, мабуть, високо вже згромаджене, зійшло на октаву нижче, зрікшись своєї декламаційної високольтности. Хропіння стало мовби приватним, як для власного вжитку. Я підгорнув докола батька перину, якомога оберігаючи його від протягу з вікна. Невдовзі заснув біля нього й сам... »

ТАРАС ВОЗНЯК

ШЛЯХ ДО ЦАДИКІВ БЕЛЗА

ЖОВКВА, זשולקווה
РАВА-РУСЬКА, ראווע רוסקא
СОКАЛЬ, סוקאל
БЕЛЗ, בעלז

TARAS VOZNYAK

ЖОВКВА

Żółkiew (пол.),

זשולקווה (ידיש),

Scholkeu (нім.),

Жовква, Жолква, Нестеров (рос.),

Julke,

ז'ולקייב (יבֿריט)

זשולקווה

ЖОВКВА

Місто розташоване за 29 км від Львова.

Як місто Жовква була закладена на території поселення *Винники* (згадуються з 1242 р.) у 1597 р. *Станіславом Жолкевським* (*Stanisław Żółkiewski, 1547–1620*).

Місто одразу будувалося за певним планом. У тогочасній Європі було модно будувати так звані ідеальні міста, міста, настільки добре сплановані, що й життя там мало б бути ледь не ідеальним. Перші такі міста збудували у Північній Італії. А на наших теренах це *Жовква і Замостя*, що його збудував 1580 року *Ян Замойський* (*Jan Zamoyski, 1542–1605*).

Жовква одразу, у 1603 р. отримала і міські права. Разом з містом будується і оборонний замок, який зберігся і до тепер.

Жовква відома ще й тим, що тут у першій половині XVII ст. працював єдиний в Україні монетний двір, де зі срібла вдови *Жолкевського* чеканили монети.

Перша згадка про євреїв ще у Винниках датована 1593 р. А 1600 р. великий канцлер коронний *Станіслав Жолкевський* дозволим євреям збудувати свій перший молитовний дім. Очевидно, що євреїв у Жовкві тоді було мало і місцева громада мала статус *львівського прикагалку*. І тільки 1620 р. вона стала самостійним *жовківським кагалом*.

У Жовкві євреям була виділена окрема вулиця, що називалася *Жидівською* і вела з міста попри *Жидівську браму*, одну з чотирьох брам міста. Найбільше ж єврейських будинків було довкола синагоги.

Як приватне місто, Жовква змінювала своїх власників. Ним володів і давній руський рід *Даниловичів*. А через Даниловичів Жовкву успадкував і король *Ян III Собеський* (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696).

Окрім традиційних, одним з головних промислів жовківського єврейства було друкарство. Зрештою, не тільки євреїв, але й українців та поляків. Згадаймо хоча б славу українську друкарню при монастирі оо. василіан. Жовківські єврейські друкарні славились на всю Європу і працювали дуже довго. Тут друкували не лише традиційну релігійну літературу, але й теологічні диспути авторів, що надсилали свої тексти з далеких країн. Скажімо, автор римованого трактату з Амстердаму, що розглядає питання єврейської етики, перекладач *Азарії*, справжнє ім'я якого – *Менахем Гакоген*. Трактат називався «*Палець Азарії*» (1727), і його друкують саме у Жовкві 1795 р. До нині зберігся будинок, де була ця славетна друкарня *Урі Фабуса Леви з Амстердаму* – пл. Ринок, 10. А поруч стоїть будинок, у якому було *посольство Венеційської республіки* при дворі короля Яна. Досі з його фасаду до нас усміхається смішний венеційський левик.

1640 р. власник міста дозволяє жовківським євреям відкрити *єшиву* – єврейський релігійний навчальний заклад.

Кінцем XVII ст. датується відомий і кілька разів підтверджуваний привілей власників міста, спочатку руського воєводи Івана Даниловича від 1635 р., а потім і його онука Яна III Собеського від 1664, 1678 та 1687 рр. про право жовківських євреїв збудувати у місті муровану оборонну синагогу. Євреям навіть було дозволено брати камінь на будівництво синагоги з каменоломень власників міста. Цей привілей підтвер-

див і львівський римо-католицький архієпископ *Ян Липський*, однак тільки 1692 р. *Синагогу* будували від 1692 до 1700 рр. Вдячні євреї розмістили на її фронтоні герб свого патрона-короля. Це одна з найбільш цінних ренесансних споруд Галичини. Її будівничим міг бути особистий «муляр» короля Речі Посполитої *Пйотр Бебер* (*Piotr Beber*). На території Польщі жовківській синагозі не було рівних, настільки вишуканою та маєстатичною вона була. Від заздрості католицьке духовництво Жовкви навіть забороняло євреям білити її ззовні, щоб не затьмарювала своєю красою сусідні костьоли. У відповідності з тодішніми вимогами жовківська синагога насправді є чималенькою фортецею з усіма відповідними атрибутами – баштами та бійницями. Синагога збереглася до сьогодні. Її періодично намагаються реставрувати, уже покрили мідною бляхою. Але процес затягується, хоча це чи не головна єврейська пам'ятка Галичини і цілої України.

Патрон євреїв король Ян III Собеський залишив по собі у Жовкві добрий слід. Жовква часів цього короля досягла свого найвищого розквіту. Король любив це місто. Надав притулок домініканкам, які прибули з *Кам'яниця-Подільського*, і побудував для них на галицькому передмісті монастир. Був фундатором греко-католицької церкви Василянського монастиря, куди доправив *мошці Івана Сучавського* (*Sfantul Ioan cel Nou de la Suceava, ? – 1340*). Австрійський імператор Йосиф II повернув *мошці* до Сучави у 1783 році. Така толерантність Собеського, можливо, пояснюється і тим, що його хрестили у греко-католицькому обряді. На будівництві міської ратуші теж працював його архітектор *Пйотр Бебер*. Він перетворив оборонний замок часів Жолкевського на королівську резиденцію.

Жовква часів короля Яна III Собеського була центром суспільного життя Польщі. У жовківській колегіаті він приймав послів від французького короля *Луї XIV (Louis XIV, 1638 – 1715)* і іспанського короля та імператора Священної Римської імперії *Карла II (Karl II Habsburg, 1661 – 1700)* з привітанням з нагоди вступу на трон. А пізніше, коли повернувся з перемогою у битві з турками під *Віднем*, папський нунцій у Жовкві вручив йому меч, освячений *Папою Інокентієм XI (Innocentius XI, Benedetto Odeskalchi, 1611 – 1689)*.

У 1693 році останній раз, уже хворим, король був у Жовкві 10 місяців. У замку в той час відбулися заручини його дочки *Терези Кунегунди (Teresa Kunegunda Sobieska, 1676 – 1730)* з баварським електором *Максиміліаном (Maksymilian II Emanuel Wittelsbach, 1662 – 1726)*.

Ніхто із його синів не сів на трон. Королева *Марія-Казимира (Maria Kazimiera de La Grange d'Arquien, Marysienka, 1641 – 1716)* доживала віку у замку *Блуа* під *Парижем*. А королевичі останні роки життя провели у Жовкві. Спочатку в замку поселився *Костянтин (Konstanty Władysław Sobieski, 1680 – 1726)* з дружиною *Марією-Йосифою де Вессель (Maria Józefa de Wessel)*. Вони дбайливо опікувалися замком і намагалися зберегти усе так, як було за життя славетних предків. Після смерті чоловіка вдова ще два роки жила в замку, а згодом виїхала з Жовкви, і маєтки перейшли у власність старшого сина короля – *Якуба (Ludwik Henryk Jakub Sobieski, званий Fanfanik – Фанфаном, 1667 – 1737)*. Останньою власницею замку і міста із Собеських була дочка Якуба – *Марія-Кароліна (Maria Karolina Sobieska, звана Charlott – Шарлоттою, 1697 – 1740)* у 1738 – 1740 рр.

У XVIII столітті, коли замок належав литовським магнатам *Радзивілам* (*Radvilos, Radziwiłłowie*), до палацу була добудована двоярусна галерея. З XIX ст. замок, як і все місто, почав занепадати.

Золота епоха королівського двору та придворних «королівських» євреїв відійшла. Королівська резиденція почала перетворюватися у звичайний *єврейський штетл*.

Однак і тоді у Жовкві мешкали такі знані особистості, як *Якуб Бецалель*, *Зандер Шор*, видатний *маскіл* та філософ *Нахман Крохмаль*, (1785 – 1840), який працював у місті і як інтелектуал, і як бухгалтер (інтелектуалам завжди було важко заробити на життя інтелектуальною працею).

У Жовкві, на вул. Шевченка, 9, зберігся єврейське кладовище, де ще можна побачити *мацеви*, датовані 1610 роком. Ну і найголовніше – Жовківська синагога – перлина ренесансної архітектури краю. Її пробують утримати в належному стані, хоча, ясна річ всередині нічого немає, але хоча б прибрано. Нещодавно було змінено дах на мідний. Збереженню синагоги сприяє і те, що місто є архітектурним заповідником.

1931 р. у Жовкві мешкало близько 3 000 євреїв, а у Жовківському повіті – 3 344 єврея.

Pinkas Hakehillot Polin: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, published by Yad Vashem, Jerusalem.

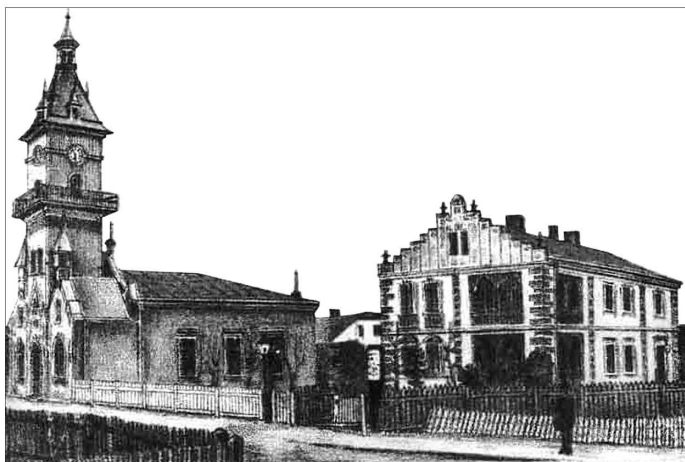

ТАРАС ВОЗНЯК

РАВА-РУСЬКА

Rawa-Ruska (пол.),
ראווה רוסקא (їдиш),
Rawa (нім.),
Рава-Русская (рос.),
Rava Ruska, Ravi, Rave, Rawa Ruska,
ראווה רוסקה (іврит)

ראווה רוסקא

РАВА-РУСЬКА

Місто на сьогоднішньому українсько-польському кордоні, за 50 км від Львова та 36 км від Жовкви. Було засноване як приватне місто 1664 р.

Чи не одразу після заснування у містечко для його розвитку були запрошені євреї. Принаймні, у 1629 – 1643 рр. євреї володіють у місті 25 будинками. І як завжди, головні заняття євреїв – торгівля, корчмарство, ремесло (кушнірство, капелюшництво, теслярство).

Чи не найбільшою історичною подією для міста було те, що 1698 р. король Речі Посполитої *Август II* (*August II Mocny, August II der Starke, 1670 – 1733*) та російський цар *Петро I* (*Пётр I Великий, Пётр Алексеевич, 1672 – 1725*) мали тут зустріч і прийняли рішення разом виступити проти шведського короля *Карла XII* (*Karl XII, 1682–1718*).

У XVIII ст. у місті розгорівся конфлікт між євреями і християнами. Єврейські корчмарі не хотіли наймати на роботу у корчми неєврейську прислугу, і тоді міщани почали не допускати до єврейських корчм відвідувачів і подорожніх.

З приходом 1772 р. австрійських часів на і без того бідне місто було накладено нові податки за купівлю кошерного м'яса та свічок, які запалювалися у суботу і на свята.

Найбільшого розвитку містечко зазнало у XIX ст., особливо у його другій половині, коли через Раву-Руську пройшла залізнична колія зі Львова до Варшави.

Равською спеціалізацією стає експорт яєць і клею на їх основі. Багато з найбільш багатих євреїв займаються мандрівною торгівлею. Чи не всі будівельники у Раві є євреями. Багатші відкривають невеликі фабрики. Так, у XIX ст. у Раві було відкрито фабрику з виробництва глиняного посуду. Єврей *Гершель Монк* відкрив фабрику, де рафінували олію для всієї Галичини. Технологія на фабриці була високого рівня, і олія була суворо кошерною. На фабриці працювало 40 єврейських робітників. Ще однією спеціалізацією Рави було виготовлення солом'яних капелюхів і капелюшків, якими торгували на 12 ятках.

У другій половині XIX ст. равські євреї володіли більшою частиною будинків у місті. На початку XX ст. у Раві були єврей-адвокат і єврей-лікар. У 1910 р. відкрилося відділення *Єврейського банку*, яке вже у 1913 р. обслуговувало 269 купців, 127 ремісників, 6 євреїв-селян, 8 представників вільних професій та 36 інших.

Але злидні змушували багатьох емігрувати. У 1910 р. євреї-емігранти з Рави-Руської створили у Нью-Йорку свою організацію *Меркаот хеврат бней леві іцхак – анишей рава руска*.

У XVIII ст. єврейська громада Рави-Руської була *прикагалком* жовківського кагалу. Звідти прибув і перший відомий рабин Рави-Руської. Ним був *раббі Нафталі Герц*, син *Моше* з Бродів. Він жив у Раві з 1735 по 1742 р., а потім поїхав до *Жовкви (Julke)*. Його змінив *раббі Єхіель Мордехай Альтишулер*. Разом зі своїм батьком, *Давидом*, який мешкав у *Празі*, він написав популярні коментарі до Тори та Книги Пророків: *Мецудат Давид* і *Мецудат Ціон*). Наступним рабином Рави у 1785 – 1790 рр. був *раббі Іцхак Шимон*.

бен Моше. Першим рабином незалежної равської громади у 1790 – 1810 рр. став *раббі Менахем Мендель*. Його змінив *раббі Натан Дов Галеві Штерн*. У другій половині XIX ст. у Раві жили два відомі єврейські учені: *раббі Шломо Клугер*, знаний як *маїд з Бродів*, та *раббі Захарія*, послідовник *Провидця з Любліна*. Наприкінці століття рабином Рави-Руської був автор теологічного трактату *Атерет тіферет* (1912) *раббі Леві Іцхак Шор*. На його честь і була названа організація емігрантів з Рави у Нью-Йорку. З 1877 р. його справу продовжив *раббі Дов Беріш Гакоген Рапопорт*, друг *белзького адмора*. Він написав книгу *Мерхаот дерех га-мелех* про єврейського мислителя *Рамбама*. 1907 р. його змінив внук *раббі Йосеф Хаїм*. Він був рабином аж до Першої світової війни.

Більшість равського кагалу, починаючи з початку XIX ст., були хасидами. Коли поруч, у Белзі, постав *хасидський двір* та *хасидська династія Рокеахів*, більшість равських євреїв стали їхніми послідовниками.

Були у Раві і послідовники єврейського Просвітництва. Одним зі знаних місцевих *маскілів* був *Іцхак Гертер*, знаний у часи *Гаскали* письменник. У Раві-Руській він працював як лікар під час холери 1831 р., врятувавши не одне життя. У місті мешкав і *раббі Авраам Гольдберг*, сподвижник відомого маскіла *раббі Нахмана Крахмаля*. Їхнє ставлення до хасидизму було вкрай негативним. 1848 р. *Авраам Гольдберг* опублікував у Львові брошуру *Масар цафон ім маасе рокеах*, яка була свого роду сатирою на Белзьку хасидську династію. Але ніхто не продовжив його старань і белзький хасидизм опанував Равою.

У Раві-Руській було багато синагог чи клойзів. Вони отримували назви відповідно до місця розташування. Однією з найбільш знаних була *Синагога на Пісках*.

1880 р. у Раві-Руській з 6 468 мешканців з 878 було євреями. Попри те, що єврейська людність була більшістю у місті, вона ніколи так і не змогла обрати міського голову єврея. Це відрізняло Раву-Руську від інших штетлів Галичини.

1892 р. за допомоги відомого єврейського фабриканта та філантропа європейської слави *барона Моріца фон Гірша (Maurice (Zvi) de Hirsch, Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth, 1831 – 1896)* у місті було відкрита єврейська школа. Барон підтримував єврейські школи по всій імперії. Тільки з нагоди 50-ї річниці правління цісаря *Франца Йосифа I (Franz Joseph I, 1830 – 1916)* він дав 500 000 ринських на єврейські школи у Галичині та Буковині. У рава-руській школі 1898 р. вже вчилася 200 учнів. 1900 р. школа отримала державну акредитацію, а 1902 р. – новий великий будинок, який простояв до Першої світової війни.

1908 р. у місті з'явилося відділення *Єврейської соціалістичної партії*. Згодом, у 1910 р. – перша сіоністська організація «*Гатіква*». Однак ортодоксальне керівництво кагалу їх переслідувало і навіть доносило на них місцевій владі.

Як і всі містечка Галичини, Рава-Руська часто горіла. Велика пожежа 1884 р. спалила 234 єврейські будинки з 243. Найбільших руйнувань містечко зазнало під час російської окупації 1914 – 1915 р., коли бої між австрійською, німецькою та російською арміями йшли у самому місті. Під Равою-Руською поліг цілий полк тірольських стрільців, і неподалік, у селі *Гійче*, у 1990-х було відкрито величезний меморіал обом арміям. Меморіал споруджено у 30-х роках і з великою помпою та участю ще живих тоді кількох тірольських стрільців відновлено у 90-х. Цей пам'ятник дійсно вар-

то побачити хоча б для того, щоб зрозуміти, як можна ставитися до всіх полеглих, в тому – і до колишніх супротивників.

Наприкінці 1918 р. Рава-Руська ненадовго опинилася у складі ЗУНР. Невдовзі почався наступ польського війська, що відряджалося з Франції для спротиву більшовикам, під командуванням генерала *Юзефа Галлера* (*Józef Haller von Hallenburg, 1873 – 1960*), і у місті знову поточилися бої. До речі, офіцерів для польської армії у Варшаві на той час готував і молодий французький капітан *Шарль де Голль* (*Charles de Gaulle, 1890 – 1970*). На польсько-українському боці він взяв участь у польсько-советській війні 1920 року – тоді війська УНР були союзниками Польського війська.

Усупереч усьому, у 1921 р. у Раві було 80 корчмарів, 400 малих підприємців, 300 продавців збіжжя, 300 оптових торговців, 100 дрібних торговців, 400 ремісників, 55 носіїв та візників.

У 1923 р. місто знову горіло, і 278 євреїв втратили дах над головою. Те саме повторилося 1932 р., тоді постраждали 62 єврейські родини.

Після війни дещо змінилися політичні симпатії єврейських мешканців Рави-Руської. Якщо до війни домінував *белзький хасидизм*, то по війні все більше ставало соціалістів, сіоністів та прихильників партії *Агудат Исраель*. Найпотужнішу підтримку отримали сіоністи. У Раві їхнім лідером був уродженець Львова др. *Йосеф Мендель*. Він був одним з ініціаторів створення у Раві-Руській *Єврейського кооперативного банку*, який мав оборотний капітал 2,5 млн злотих та обслуговував місцевих євреїв. У 1924 р. з'являються відділення *Гітахдуту* та *Мізрахі*. Сіоністи створили відділення своєї партії *га-Шомер* наприкінці війни.

Молодіжна сіоністська організація *Га-ноар ціоні ахва* з'явилася у 1925 р., потім *Бетар* та *Аківа* у 1930. *Гордонія*, що зародилася у 1925 р. і була найпотужнішою молодіжною організацією. *Га-шомер га-цаїр* запрацювала у 1937. А на початку 1930-х для навчання фермерів постала *Га-ноар га-ціоні*. Усі вони протистояли белзьким хасидам. З 12 членів ради кагалу після 1928 р. вже 7 було сіоністами. А головою аж до Другої світової війни був лідер сіоністів *Йосеф Мендель*.

Щоправда, у релігійній сфері все ж домінували хасиди. 1927 р. рабином Рави-Руської став зять белзького адмора *раббі Іцхак Нахум Тверський*. У цей період белзькі адмори тримали свій двір у Раві-Руській: їх представляли *раббі Єрахміель Моше Рапопорт*, *раббі Ар'є Лейбіш*, син *раббі Йошуа Рокеаха* з Белза, та *раббі Шалом Роках*, колишній рабин Немирова.

На перших виборах до міської ради після війни голоси розподілилися так, що міськими радцями стали 22 євреї, 20 поляків та 6 українців. А на виборах 1933 р. євреї отримали аж 24 місця.

У 1931 р. з 11 146 мешканців Рави-Руської 5 688 були євреями. А у цілому Рава-Руському повіті мешкало 10 325 євреїв.

З єврейських пам'яток у місті збереглися рештки кладовища, однак дуже зруйновані. На місці залишилося до 100 *мацев*. Найстаріша датована 1879 роком. Кладовище розміщене на передмісті, на виїзді з Рави-Руської до Немирова.

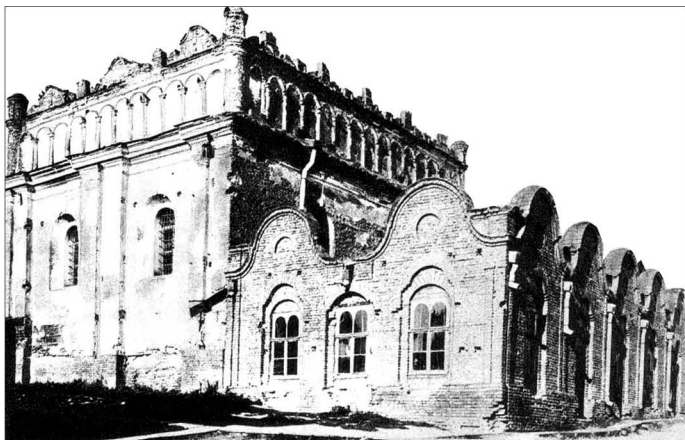
Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva, Rawa Ruska memorial book, A. M. Ringel, I. Z. Rubin, Rawa Rusk Society, 1973, Tel Aviv.

СОКАЛЬ

Sokal (пол.),
סוקאל (їдиш),
Skol (нім.),
Сокаль (рос.),
סוקאל (іврит)

סוקאל

СОКАЛЬ

Місто розташоване за 75 км від Львова. Перші документальні свідчення про Сокаль відносяться до XI ст. як про важливе місто *Володимирського князівства*, що входило, очевидно, до *Белзького удільного князівства*. 1366 р. місто потрапило під панування польської династії *П'ястів*. Є згадки про Сокаль як місто, що від 1377 р. належало опольському князю Владиславу.

Сокаль отримав *матдебурзьке право* від швагра польсько-литовського короля *Владислава II Ягайла* (*Jogaila Algirdaitis, Władysław II Jagiełło*, бл. 1351 – 1434), *мазовецького князя Земовіта* (*Siemowit IV (Ziemowit)* бл. 1352 – 1426) у 1424 р. Є свідчення, що князь мешкав у Сокалі ще 1411 р., бо саме там видав привілеї для міста Буська. Земовіт вважав себе *мазовецьким князем і руським принцом*. Після його смерті у 1462 р. незалежне до того часу *Белзьке князівство* у складі створеного *Сокальського староства* опинилося під владою Польщі.

Сокаль постійно облягали татари. Найбільша поразка була 1519 р., коли польсько-українське військо під проводом гетьмана *Міколая Фірлея* (*Mikołaj Firlej*, ? – 1526) та князя *Костянтина Острозького* (1460 – 1530) було вщент розбите під Сокалем.

Перші документальні свідчення про євреїв у Сокалі маємо у люстрації 1564 – 1565 рр., з якої дізнаємося, що у місті було 16 шевців, 37 постійних пекарів та ще 16 таких, які займаються ремеслом час від часу, 21 ри-

балка з сітями і 3 з вудками, 9 гончарів. Завершується опис міщанських ремісників чомусь згадкою про два єврейські будинки.

З документа від 1578 р. відомо, що тоді там мешкало 12 євреїв.

1609 р. євреї Сокаля вже укладають угоду з магістратом про право побудувати в місті ще 18 будинків. Проте магістрат виставляє умову – будинки не повинні бути на ринковій площі, і на схід від ринкової площі виникає цілий єврейський квартал.

З 1754 р. у місті починає діяти *єврейська друкарня*. Її перевезли з Тартакова. Можливо, її поява пов'язана і з тим, що неподалік, у Буську, відкривають папірню, яка обслуговує чи не всі друкарні Руського воєводства.

Безсумнівно, що ще у XVII ст. у Сокалі була, радше за все, дерев'яна молитовня. Наприкінці XVIII ст. євреї Сокаля будують потужну муровану *синагогу*, що збереглася дотепер. Ця завершена у 1762 р. будівля розміщена у міському парку. Її називають *Старою синагогою*. На жаль, сьогодні вона в руїні, не має даху, її оздоба майже не збереглася. Поруч, у тому ж парку (вул. Андрея Шептицького) збереглася *Нова синагога*, збудована вже у XIX ст. у стилі еkleктичного історизму. Тепер вона істотно перебудована.

Євреї Сокаля жили головно з торгівлі, тому для них особливо важливими були ярмаркові дні. Король *Стефан Баторій (Báthory István, Stefan Batory, 1533 – 1586)* 1578 р. надає Сокалю право проводити ярмарок на день св. Войцеха. А король *Владислав IV (Władysław IV Waza, 1595 – 1648)* дозволив проводити двотижневі торги ще й до дня св. Миколая.

Нова епоха у розвитку міста та єврейського підприємництва у Сокалі розпочалася у 1885 р., коли до

Сокаля проклали залізницю. Значною торговою перевагою міста було й те, що тут, як і у Бродах, був прикордонний перехід між Австро-Угорщиною і Росією.

У 1910 р. у Сокалі було 11 600 жителів, з них 3 248 українців греко-католиків, 3 828 поляків римо-католиків та 4 524 євреїв. Тобто це типовий галицький *штетл*. У 1931 р. у цілому Сокальському повіті мешкало тільки 2 826 євреїв.

Особливих руйнувань містечко зазнало під час Першої світової війни. Росіяни захопили його вже на самому початку війни. Одразу ж почалися погроми. Австрійці відбили місто тільки у червні 1915 р.

Між війнами Сокаль – це тихе провінційне містечко, де стара єврейська традиція – *белзький хасидизм* – боролася з новими віяннями – *сіонізмом, соціалізмом і навіть комунізмом*.

У 1931 р. в Сокальському повіті, згідно з офіційною польською статистикою, мешкало 2 826 євреїв.

З цікавих пам'яток збереглися комплекс монастиря оо. бернардинів з костьолом (XVI ст.), монастир сс. бригідок (XVII ст.), церква св. Миколая (XVI ст.), церква св. Михайла (1778 – 1835). Розміщене на південь від міста кладовище практично не зберіглося.

Sefer Sokal, Tartakow...ve-ha-seviva, A. Chomel, 1968, Tel Aviv.

БЕЛЗ

Belz (пол.),
בעלז (їдиш),
Belz (нім.),
Белз (рос.),
Beltz,
בלז (иврит)

בעלז

БЕЛЗ

Белз розташований за 62 км від Львова. Це – одне із найстарших і найменших міст Галичини. Найдавніша згадка про місто походить з 1030 р., коли *Ярослав Мудрий* (бл. 978 – 1054) взяв Белз як одне з червенських міст, міст *Червоної Руси*. У XII – XV ст. воно було столицею *Белзького удільного князівства*, яке зберегло свою незалежність найдовше з усіх українських держав того часу. Періодично воно залежало то від *Галицького князівства*, то від *Польського королівства*. Спочатку на белзькому престолі сиділи волинські *Мстиславовичі*, потім *Романовичі* – *Лев Данилович* (1245 – 1269), *Юрій Львович* (1269 – 1301). Після смерті останнього князя *Юрія II Болеслава* (*Boleslaw Jerzy II Mazowiecki*, *Болеслав-Юрій П'яст*, *Болеслав II Мазовецький*, *Болеслав Тройденевич*, 1308 – 1340) 1340 р. на Белз пішов польський король *Казимир III* (*Kazimierz III Wielki*, 1310 – 1370). А у 1377 р. Белз обліг вже угорський король *Людвіг I Великий* з дому *д'Анжу* (*Лайош*) (*I. Nagy Lajos*, 1326 – 1382). Врешті 1462 р. Белзьке князівство перестало існувати і стало центром Белзького воєводства.

Перші євреї могли з'явитися у такому давньому і важливому місті, як Белз, ще наприкінці X ст., після розпаду *Хозарського каганату*. Звичайно, документального підтвердження даному припущенню немає.

У 1375 р. місто Белз неначе перезасновується, відходить від руського права і засновується на магдебурзькому праві.

Десь у ті часи у Белзі була чудотворна ікона *Божої Матері Белзької*, яка, за переказами, належить пензлю євангеліста Луки. Згодом образ опиниться у Польщі і стане *Матір'ю Божою Ченстоховською* – головною святинею сусідньої держави. За деякими даними, її з Константинополя до Белза привіз *Лев І Данилович* (1228 – бл. 1301).

Євреїв запрошують до міста десь у XIV ст., аби посприяти розвитку торгівлі. Як правило це *євреї-ашкенази*, які через Польщу прийшли з Німеччини, і які відтоді і визначають лице белзького та галицького єврейства. Вони розмовляли мовою *їдиш*, яка мала своєю основою середньовісньонімецькі діалекти з багатьма слов'янськими та івритськими вклученнями. Крім ашкеназів, у Європі є ще євреї, що прийшли з Іспанії та Португалії – їх називають *сефардами*. Вони розмовляли не на їдиші, а мовою *ладіно*, яка мала за основу старий іспанський діалект.

Одним з перших відомих рабинів Белза був *раббі Йоель Сіркис* (1561 – 1640). Раббі народився у *Любліні*, де вчився у єврейській школі – *єшиві* – у раббі *Соломона бен Юди*, а потім у *єшиві* у *Бресті* у раббі *Фобуса*. Він був чудовим знавцем *Галахи*, яка унормовувала релігійні, сімейні і цивільні стосунки євреїв. Його знали як *Бах* (п"з) – за аббревіатурою його найбільш відомі книги *Байт хадаш*. Після Белза він був рабином *Шидлівки*, *Бреста* та *Кракова*. Раббі Йоель Сіркис був адептом *кабали*. Він критикував тих, хто у *галахічних* дискусіях покладається більше на вторинну працю *Шулхан арух*, ніж на *Талмуд*. Йому одразу ж заперечив його зять раббі *Давид Галеві Сегал* у своїй книзі *Турей загав*, яка була коментарем до *Шулхан арух*. На цих прикладах бачимо, наскільки глибокі теологічні диспути турбували тогочасне белзьке єврейство.

Було і посполите життя кагалу, що пожвавилася після 1665 р., коли єврейська громада міста була урівняна в своїх правах та обов'язках з іншими мешканцями міста.

З появою у XVIII ст. в єврейських релігійних колах містичної юдейської течії хасидизму у Белзі постає своя, цілком самостійна його гілка – так званий *белзький хасидизм*. Як самостійна течія, вона постає доволі пізно. Свою духовну генезу він безсумнівно виводить від засновника хасидизму *раббі Баал Шем Това* (רבי ישראל בעל שם טוב, 1698 – 1760), учнем якого був *раббі Дов Бер*, відомий як *Marid* (Проповідник) з Межиріччя. А той був вчителем *раббі Елімелеха Ліпмана* з Ліжеська, у якого вчився учитель *раббі Шалом Рокеах*, Провидець з Любліна.

Засновником белзької хасидської династії, першим *цадиком*, хасидським духовним провідником, став *раббі Шалом Рокеах* з Белза (1779 – 1855), якого знають як *Сар Шалом*. Рабином Белза він став у 1817 р., будучи не тільки великим знавцем Тори, але водночас і великим будівничим. Він збудував у Белзі чудову синагогу в мавританському стилі, що простояла до 1942 р., коли її спочатку підпалили, а потім пробували підірвати нацисти. Врешті вони змусили місцевих хасидів розібрати синагогу по цеглині. *Раббі Шалом* помер 1855 р.

Його наступником, другим *цадиком*, став його молодший син *раббі Єгошуа Рокеах* 1855 – 1894). Своєю чергою, він передав традицію третьому *цадику*, своєму сину *раббі Іссахару Дов Рокеаху* (1894 – 1926). Белз стає хасидським духовним та науковим центром. Особливо знаменитою була белзька *ешива*. Цілими днями, з раннього ранку до пізньої ночі у ній вивчається Тора та Талмуд. Деякі *йошвім* – ті, що навчаються у ешиві

– буквально засинають на книжках. І тільки поночі на вимогу раббі повертаються додому, до дружин та родини. Раббі Іссахар Дов твердо протистоїть сіонізму. Щоб побачити і почути *цадика-чудотворця*, до Белза з'їжджаються сотні вірних.

У 1926 р. *четвертим цадиком* у белзькій хасидській династії стає 49-річний старший син раббі Іссахара Дова, глибоко духовна людина *раббі Арон Рокеах* (1877 – 1957).

Белзький хасидизм дав світові багатьох містиків і теологів. Одним з найпроміненітніших з них є *Магаршам*, раббі *Шалом Мордехай Швадрон*, автор чудесних книг *Шаалот у-тешувот Магаршам* та *Техелет Мордехай*.

З початком Другої світової війни євреї Белза були приречені. Раббі Арон Рокеах опиняється у *Сокалі*, потім у *Перемишлянах*, звідти потрапляє до гетто у *Кракові*, потім до гетто у *Бохні*. Звідти йому вдається втекти до *Угорщини*, якою правив адмірал *Горті*, який ще тоді не видавав євреїв нацистам. А звідти чудом виїхати через *Стамбул* до *Палестини*. В Ізраїлі почалася відбудова белзької династії.

З Белза походить відомий єврейський співак і композитор *Нісан Співак*, більше знаний як *Нісі Бельцер*. Він був кантором у синагогах *Кишинева* та *Бердичева*.

Наприкінці XIX століття з 6 000 жителів міста 3 600 осіб були євреями. Місто стає класичним *штетлом*, оспіваним у геніальному шлягері «*Мое містечко Белз*» (*Майн штеттеле Белз*) *Бенціона Вітлера*. Ось кілька рядків цієї зворушливої, відомої у цілому світі і на різних мовах пісні:

*Белз, майн штеттеле Белз,
Майн геймеле ву х'гоб тегат
Ді шейне халоймес а сах...*

Можливо, найкращим виконавцем цієї пісні сьогодні є *Альфред Шраєр* з Дрогобича. Нещодавно львівська єврейська організація «*Хесед Ар'є*» випустила чудовий CD з його виконанням різних шлягерів 1930-х рр.

Дотепер у Белзі збереглося єврейське кладовище. Нещодавно його відновили і там можна побачити *мацеви* трьох перших цадиків. Поруч збудували не надто симпатичну нову синагогу, радше хасидський *клойз*.

Тепер Белз визнано історико-культурним заповідником, де проведено цілу низку реставраційних робіт, зокрема капітальну реставрацію *ратуши*. У містечку збереглася *церква св. Миколая*, *дерев'яна церква Святого Духа*, *руїни монастиря і костьолу оо. домініканців* (XVII, XVIII ст.), а також *цегляна оборонна вежа 1606 р., костьол св. Валентина та руїни белзького замку*.

Belz; sefer zikaron, Yosef Rubin, Belz Societies in Israel and America, 1974, Tel Aviv.

TARAS VOZNYAK

ШЛЯХ ДО ЙОЗЕФА РОТА

БУСЬК, בוסק
БРОДИ, בראד
ПІДКАМІНЬ, פידקאמין, פֿיטקאמין
ЗАЛОЖЦІ, זאלאשעץ

БУСЬК

Божецьк,
Busk (пол.),
בוסק (їдиш),
Буск (рос),
בוסק (іврит)

בוסק

БУСЬК

Перша згадка про *Божеськ* у літописі «*Повість временних літ*» датується 1097 р. Місто лежить на р. Західний Буг, за 53 км від Львова та за 5 км від залізничної станції Красне. Колись тут було давньослов'янське місто, зараз залишилося городище. Пізніше Буськ був містом-фортецею, з доволі могутніми укріпленнями та оборонним замком.

З 1100 до 1112 р. місто належало князю *Давиду Ігоревичу* (1058 – 1112), і він створює *Буське князівство*. Князь пробував стягувати до свого міста людей, і, можливо, саме на той час припадає поява *перших єврейських купців* у Буську. Згодом місто перейшло у власність белзьких князів. У 1277 р. Буськ як посаг дружини відійшов князю мазовецькому *Земовиту*.

1411 р. *Владислав II Ягайло* (Władysław II Jagiełło, Jogaila, 1351 – 1434) надає Буську *магдебурзьке право*.

1340 р. Буськ разом з всією *Червоною Руссю* входить у *Польське королівство*. Король *Казимир III* (Kazimierz III Wielki, 1310 – 1370) підтверджує *Калішський статут*, який регулює життя єврейської громади у Буську. У 1484 р. король підтверджує *магдебурзьке право* Буська і дарує йому право на вилов риби.

Перша документальна згадка про євреїв у Буську датується 1454 роком. Однак це не була чисельна група. Доказом того є те, що до XVI ст. вона не була самостійною громадою, а частиною з широкими правами львівської громади.

У 1499 р. король Ян Ольбрахт (*Jan I Olbracht, 1459 – 1501*) звільняє місцевих купців від водного, мостового та інших мит, бо хоче розвинути місто.

Буськ був одним з найбільших міст тодішнього Руського воєводства. Велика кількість річок, ровів, перекопів, болотистих низин ускладнювали сполучення між окремими частинами міста і водночас створювали його неповторний вид. Через водяні перепони було перекинуто багато мостів, за кількістю яких – понад 50 – Буськ не мав рівних собі в цілій Галичині, тому його ще з давніх часів називали *Галицькою Венецією*. Місто було затиснуте поміж трьох річок. Зі сходу – *Бугом*, з заходу – *Полтвою*, з північного сходу – *Слотвиною*.

На березі *Слотвини* ще досі є рештки старого єврейського кладовища.

З огляду на наплив людности у Буську, окрім Старого ринку, закладено ще два нові – так званий Середній та Новий. А відповідно, з'явилися і три квартали – *Старе, Нове та Середнє місто*. Синагога стоїть у Старому місті, обабіч Старого ринку, костьолу св. Станіслава, церкви св. Миколая і 37 будинків міщан. У Середньому місті розташувалися будинок старости та його канцелярія, костьол св. Духа, королівські та домініканські млини і кілька будинків міщан. Натомість у Новому місті розмістився Костьол Матері Божої, кільканадцять будинків шляхти і декілька єврейських будинків. Саме тут був торговий центр міста. Окремо стоїть Домініканський собор.

У 1510 р. король *Зигмунд I (Zygmunt I Stary, Žygimantas Senasis, 1467 – 1548)* зобов'язує обирати міськими райцями тільки римо-католиків. Вводяться обмеження для євреїв у цілій Речі Посполитій. Хоча цього ж року він дарує буському кагалу дозвіл на утри-

мання синагоги. Очевидно, що це була мала і, напевно, дерев'яна синагога.

У 1540 р. буським старостою став *Анджеї, граф з Гурки (Jadrzej hrabia z Górk)*. Він одразу почав утискати права міщан, зокрема і євреїв. У 1543 р. міщани Буська розпочали проти нього процес і виграли його.

Упродовж XV – XVII ст. місто ставало здобиччю татарських грабіжницьких походів, але завжди після руйнації воно швидко відроджувалося. Цьому чимало сприяло вигідне географічне розташування. Через Буг, а далі Віслу, Буськ мав вихід аж на Балтійське узбережжя. Провадилася жвава торгівля, розвивалося виробництво. У XVI ст. у місті були чотири водяних млини, при одному з яких працювала сукновальня.

З буським млинарством пов'язана поява у 1539–1541 рр. першої в сучасних межах України папірні. Дія ця папірня до 1788 року. Вона обслуговувала потреби чималої кількості друкарень. А їх 1772 р. на *Червоній Русі* було аж 80. З них: 32 римо-католицьких, 5 греко-католицьких, 23 православні, 20 єврейських.

1582 р. Король *Стефан Баторій (Báthory István, Stefan Batory, 1533 – 1586)* визнає Буськ вільним королівським містом. Однак 1578 р. він же видав «*Privilegium de non tolerandis Judaeis*» (привілей про неприйняття євреїв), який дозволяв євреям селитися тільки у передмісті і заборонив їм торгувати на ярмарках.

У 1592 р. у Буську будують нову ратушу.

1654 р. козаки *Богдана Хмельницького (1595/1596 – 1657)* майже вщент руйнують місто, разом з єврейським передмістям.

Тоді буським рабином був *раббі Єзуда Львов бен Йошуа (Гошке)*. Він був автором релігійного трактату *Лев*

Ар'є, що містив релігійні проповіді. Книгу опублікували у *Вільмерсдорфі* (*Wilmersdorf*) у 1673 р.

Не оминув Буська і єврейський еретик *Яков Франк* (*Jakob Frank*, קאכא פראנק 1726 – 1791), який вважав себе хахамом (חכם – мудрецем) і месією (משיח – машіах, букв. помазаник). Прибічники вважали Франка послідовником *Барухія Руссо* і *Шабтая Цві* (שבתי צבי 1626 – 1676), який був центральною постаттю найбільшого в новій єврейській історії псевдомесіанського руху.

Яков Франк розраховував на своїх прихильників у Речі Посполитій і покинув *Смирну* у *Туреччині*, щоб через *Могилів*, *Чернівці* добратися аж до Галичини, чим спричинив велику смуту серед галицького єврейства. 5 грудня 1755 р. він перетинає Дністер і поселяється у своїй рідній *Коралівці*, потім їде до *Озерян*, *Котичинців* та Буська. Згодом до *Давидова* та *Львова*, де провів кілька днів. Потім їде до *Рогатина*, *Котичинців*, *Ланцкоронного*, де має клопоти з прихильниками *Талмуду*, адже він заперечує значення *Талмуду*. Знову вертає до *Копичинців*. Усюди щось організовує, розбурхує і примножує своїх прихильників – *франкістів*. І врешті, у квітні 1756 р. його арештовують. А 1759 р. він хреститься у *Львові*, прийнявши ім'я *Юзеф* (*Józef*).

Хоча фанатичні прихильники Франка не заспокоюються, однак талмудисти мають у своїх руках єврейське самоврядування, суди рабинів. Доходить і до судів, і до арештів, заворушень, грабунків. Зокрема, і у буській громаді. У Буську його прихильником став буський рабин *Нахман Самуель Галеві*. Коли львівський архієпископ *Мікульський* (*Mikulski*) запросив представників юдаїзму на релігійний диспут до *Львова* 16 липня 1759 р., *Нахман* репрезентував делегацію *франкістів*. Врешті він прийняв християнство і прибрав ім'я *Пйотр Якобський* (*Piotr Jakobski*).

З часів Речі Посполитої довгий час буськими старостами були *Яблоньські*, які доволі жорстко утискали всіх міщан. 1763 р. *Антоні Яблоньський* (*Antoni Jabłoński*) продав староство *Юзефові Мієрові* (*Józef Mier*), що був за походженням шотландцем. Мієр надзвичайно розвинув місто. Будував тартаки, випалював деревне вугілля, дьоготь і смолу, гасив вапно і поташ. Навіть виплавляв залізо та варив скло. Скляні вироби стають цінним товаром, який вивозять з Буська єврейські купці.

1772 року Буськ опинився під владою *Австрії*, під якою перебував аж до 1918 року. З кінця XVIII ст. місто переходить у розряд другорядних провінційних містечок. Через ряд історичних і економічних процесів Буськ опинився на узбіччі індустріального розвитку, тому не піднявся до рівня не тільки великих, а й середніх міст. У 1849 р. велика пожежа спалила місто, і воно ще більше підупало.

В австрійському майновому реєстрі *Золочівського* циркулу, до якого належав Буськ, від 1926 р. у місті зафіксовано дві дерев'яні синагоги – більша, побудована 1802 р., та менша, побудована 1796 р. Велику цегляну синагогу у бароковому стилі побудували аж 1842 – 1843 рр. у межиріччі *Полтви* та *Бугу*. Хоч і перебудована, вона зберіглася до сьогодні. У її побудові та фінансуванні будівництва взяв участь *львівський єврей-негоціант Якуб Гланзер*.

Помітними особами у буській єврейській громаді були лікар *У. Шайнберг*, дантист *А. Адлерштайн*, адвокати *С. Грудер*, *С. Кутен*, *Л. Оперер*, нотаріус *М. Соболю*.

Практично уся торгівля, пекарство, корчмарство, торгівля збіжжям належала євреям. Виняток становила лише торгівля свининою.

У 1884 р. у Буську було 5 297 мешканців. З них 2 001 поляків-римо-католиків (37,8%), 1 640 українців-греко-католиків (31,0%), 1 566 юдеїв (29,6%), 69 протестантів (1,3%), 17 кальвіністів (0,3%).

У липні 1939 р. місто налічувало близько 8 000 мешканців – 4 000 поляків, 2 500 євреїв і 1 500 українців.

Сьогодні в Буську зберігся ряд історичних пам'яток. Серед них пам'ятки дерев'яного зодчества XVIII ст.: дерев'яна церква св. Онуфрія, 1680 р. та церква св. Параскеви, зведена 1708 р., прикрашена живописом Леонтовича (1889) та Сірського (1890). Є палац, збудований у XIX ст. *Войцехом Мієром*, що потім був власністю намісника Галичини і прем'єра австрійського уряду графа *Казимира Бадені* (*Kazimierz Feliks hrabia Badeni*, 1846 – 1909), парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва XIX ст., історична забудова пл. Ринок. Натомість синагога XIX ст. понищена, бо використовувалась як склад будівельних матеріалів і житловий будинок.

У Буську зберіглося старе єврейське кладовище на вул. Шевченка, 10 – 18. Очевидно, що воно було засноване ще у XVI ст., принаймні найстаріші вцілілі надгробки датуються першою половиною цього століття.

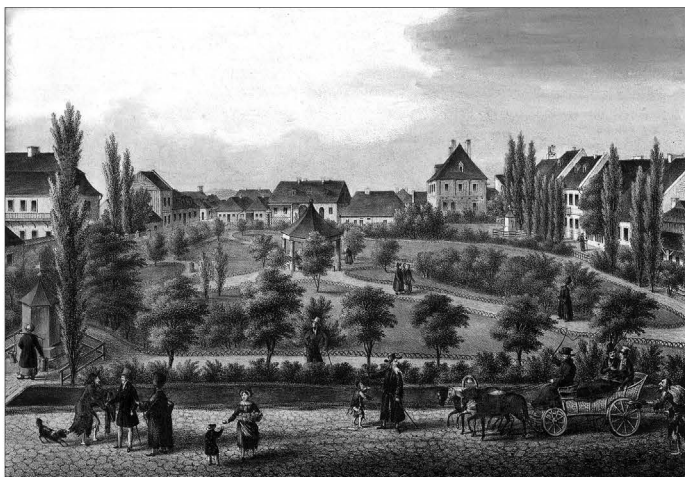
Sefer Busk; le-zekher ha-kehila she-harva, Abraham Shayari, Busker Organization in Israel, 1965, Haifa.

БРОДИ

Любич,
Lubicz, Brody (пол.),
בראד (їдиш),
Броды (рос.),
Prody, Brodie,
ברודי (иврит)

בראד

БРОДИ

Місто на кордоні двох імперій – Російської та Австрійської, двох історичних областей України – Волині та Галичини, що віддалене від Львова на 93 км. Місто, яке завдяки контрабанді стало не лише багатим, але розквітло як культурний центр галицького єврейського світу. Місто, яке оспівав – інакше не скажеш – у своїх творах великий австрійський письменник єврейського походження, уродженець Бродів *Йозеф Рот* (*Jozef Roth*, 1894 – 1939).

До об'єднання *Галицького і Володимирського князівств* князем *Романом Мстиславичем* (*Романъ Мстиславичъ, Роман I Великий*, бл. 1152 – 1205) у 1199 році, поселення на місці, де постали Броди, виконувало роль прикордонної фортеці *Перемишльської* волости *Волинської* землі.

У 1241 році літописні Броди, як і багато інших руських городів, були знищені ордами хана Батия, і з того часу упродовж двох подальших століть про місто не зустрічається жодної письмової згадки.

Назва міста збереглася за поселенням післямонгольського періоду і зустрічається в грамоті польського і угорського короля *Владислава III Варенчик* (*Wladyslaw III Warnenczyk*, 1425 – 1444), привілеї, наданому у Буді, столиці Угорщини, у 1441 році, коли король віддає *Янові Сенінському* за заслуги в обороні руських земель від татар на вічні часи замок *Олесько* з містом і навколишніми поселеннями. У документі Бро-

ди фігурують як мала осада, що належала до олеських маєтностей роду *Сенінських*.

1580 р. місто купив руський воєвода, батько славного гетьмана, *Станіслав Жолкевський* (*Stanisław Żółkiewski, 1547–1620*) і 1584 р. над річкою Суховолькою заснував Броди як місто. Він розумів особливе значення розташування Бродів на торговому шляху з Галичини та Поділля на Волинь та з Європи до Московії. Володар клопочеться перед королем *Стефаном Баторієм* про визнання за Бродами статусу *міста-магдебургії*. У 1584 р. Броди отримують *магдебурзьке право*, нову назву – Любич – від гербу Жолкевських «Любич» (*Lubicz*). І тільки наприкінці XVI ст. місто знову називають Бродами.

1596 р. у Бродах будують перший костьол, згодом з'являється і греко-католицька церква.

За свідченнями, у Бродах вже наприкінці XVI ст. існувала синагога, яка згоріла 1691 р. під час пожежі цілого єврейського кварталу.

1629 р. місто переймає новий власник, гетьман *Станіслав Конєцпольський* (*Stanisław Koniecpolski, 1590/1594–1646*), який запрошує до Бродів євреїв і вірмен, хоча євреї прибули до Бродів ще десь на початку XVI ст. У 1648 р. вже 400 єврейських сімей мешкає у цьому місті, і 1699 р. вони отримують від *Якуба Собеського* (*Ludwik Henryk Jakub Sobieski, 1667–1737*) привілей на побудову нової синагоги, яку звели на початку XVIII ст. 1742 р. і ця молитовня була знищена пожежею.

Станіслав Конєцпольський будує у місті фортифікований замок у новоголандському стилі. 1648 р. замок облягають козаки й татари на чолі з *Богданом Хмельницьким* (1595/1596–1657), однак фортеця витримує облогу.

Цитадель здобувають тільки московити у Третій Північній війні на початку XVIII ст. Тоді вона вже належала роду *Потоцьких*, які отримали її з рук королеви Якуба Собеського. Місто належало тоді до *Руського воєводства Львівської землі*.

1710 р. Броди отримують статус вільного міста. Місто розростається, однак періодично горить – у 1801, 1850 рр.

У 1800 р. у Бродах мешкали 3 500 поляків римо-католиків, 1 717 українців греко-католиків, 14 718 юдеїв та 42 особи з невідомими релігійними переконаннями, разом 19 977 осіб. У місті працювала повітова адміністрація та рада, міська рада, податкова адміністрація, земельна та скарбова адміністрація. 1831 р. у місті будують лікарню, яка у 1861 р. стає однією з основних у Галичині і має 67 ліжок.

Згідно з переписом Золочівського повіту, до якого тоді належали Броди, у місті було вісім синагог – дві муровані і шість дерев'яних. Дві найбільші були побудовані у 1742 та 1766 рр. Тоді ж 1742 р. на місці, де згоріла стара дерев'яна синагога, закладають кутовий камінь під побудову великої кам'яної синагоги. Синагогу будують як фортифікований об'єкт з товстими стінами та вузькими вікнами. Кутовий камінь закладає *Іцхак Горовіц*, син *Якова Горовіца з Болехова*. Її будують коштом негоціанта *Якова Іцковича, сина Іцхака Круківєра*. При цій Великій синагозі була бібліотека, лікарня, *міква* – ритуальна лазня. Ця маєстатична будівля, що постраждала від пожежі 1859 р., Другої світової війни, сучасної безгосподарності, і досі прикрашає центр Бродів.

До Бродів має відношення і творець хасидизму *раббі Баал Шем Тов (1698 – 1760)*. Він рано осиротів, але

був дитиною, яка любила мріяти. Це був геніальний самоук. Він якийсь час мешкав у Бродях, одружився з дочкою бродівського негоціанта *Ефраїма Кутовера*. Однак вирішив вдосконалити свої знання на самоті і переїхав з дружиною до Карпат, де родина просто бідувала. Свояк Баал Шем Това, рабин Бродів *раббі Гершон Кутовер* не міг змиритися з таким аскетичним життям своєї рідні і купив їм неподалік від Кутів корчму. Однак і це не допомогло. Раббі Ізраель думав про інше. В Карпатах він заснував чи не найпотужнішу новітню містичну течію у юдаїзмі, яка поширилася спочатку на всю Східну Європу, а потім і на увесь світ.

Та попри те, що у Бродях проповідував Баал Шем Тов, Броди у XVIII ст. стають все ж форпостом *ортодоксального юдаїзму*, а не оплотом містичного *хасидизму*. Ця консервативна течія опонує *кабалістам*, які опираються на книгу *Зогар*, і *франкістам*, які проголошують *Якова Франка* (1726 – 1791) месією. Однією з ідей *франкістів* було переконання, що спасіння можна досягти через екстаз, перверзію – *месія* повинен взяти на себе всю вину. Вони вважали, що Тора є законом для світу після гріхопадіння, для цього світу. Натомість після приходу месії Богом буде дарована інший Закон, який не матиме звичних обмежень, даних на горі Синай. На практиці це призводило до ламання всіх бар'єрів, сексуальних оргій, які практикували крайні франкісти, групових переходів у християнство. Це, звичайно ж, викликало спротив ортодоксів.

Після 1772 р. Броди розквітають як прикордонне австрійське місто. Через Броди йде торгівля збіжжям, особливо для потреб австрійського війська. Воно починає відігравати ту саму роль, що Одеса на Чорному морі чи Ляйпціг на Заході. Броди стають вільним

торговим містом, сухопутним портом Австрійської імперії. У 1850 р. у Бродах відкрилося російське консульство.

Це не означає, що у Бродах процвітають і всі євреї. Більшість з них злидарює. Австрійська влада пробує асимільовувати євреїв, що не надто вдається на початку XIX ст. за правління Йосифа II (*Joseph II*, 1741 – 1790) чи Франца I (*Franz I*, 1768 – 1835). Однак, під кінець століття, за Франца Йосифа I (*Franz Joseph I*, 1830 – 1916), коли у Бродах відкриваються німецькомовна гімназія і єврейська школа, де вивчають не лише Тору та Талмуд, а латину, німецьку та французьку мови, ситуація змінюється.

Не оминув Бродів і рух єврейських просвітителів, прибічників *Гаскали*. Цей рух постав у Берліні, і його зачинателем був Мойсей Мендельсон (*Moses Mendelsohn*, 1729 – 1786). Його прихильники – Весселі, Сатановер та ін. вважали, що євреї повинні інтегруватися в європейську сучасну культуру, але обов'язково залишитись євреями (єврей – дома, німець – на вулиці). Хоча об'єктивно така позиція вела до асиміляції. У австрійські часи – онімечитися, згодом – полонізуватися. Це теж не могло не викликати спротиву бродівських ортодоксів. Тим не менше, Броди стали важливим центром *Гаскали* у Східній Європі, а Гаскала, своєю чергою, пробудила єврейський націоналізм у формі сіонізму і асимілятивні рухи.

Броди дали єврейському світу відомого маскіла-просвітителя Нахмана Когена Крохмаля (1785 – 1840). Він був відомим австрійським філософом, теологом та істориком. Крохмаль вивчав Маймоніда (Рамбам, מ"מ, аббревіатура від Раббі Моше бен Маймон, 1135 – 1204) – єврейського філософа та тео-

лога, Іммануїла Канта (*Immanuel Kant*, 1724 – 1804), Йогана Готліба Фіхте (*Johann Gottlieb Fichte*, 1762 – 1814), Вільгельма Йозефа фон Шеллінга (*Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling*, 1775 – 1854), Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770 – 1831). Він написав тільки одну єврейську книгу «Путівник спантеличених нашого часу» (*Море невухе га-зман*, Лемберг, 1851). Це містична філософська подорож єврейською історією від Першого Храму, через війни *Бар-Кохби* (אבן עזר בן קהנא, II ст.) до історії євреїв Іспанії. У книзі помітний значний вплив Гегеля. Автор трактує розгортання єврейської історії як розгортання Божественної волі. Крохмаль часто дописує до єврейських періодичних видань, подорожує, відвідує Берлін. Однак повертається і помирає у Тернополі.

У Бродях народився відомий галицький талмудист і вчений *Цві Гірш Хаєс* (1805 – 1855). Йому вдавалося поєднувати і реформаторство, і традицію, і *Гаскалу*. Його найбільш відомою книгою є «Вступ до Талмуду» (*Мево га-талмуд*). Його учителем був раббі *Ефраїм Залман Маргуліс*, тому він отримав гарну освіту. Але водночас чудово знав і філософію, і літературу, і історію. 1846 р. він став доктором філософії. Якийсь час він був рабином Золочева, а потім Каліша у Польщі. Хаєс був прогресивним мислителем і протистояв крайнім ортодоксам. Він співпрацював з львівськими просвітителями *Нахманом Крохмалем* (1785 – 1840) і *Соломоном Юдою Лейбом Рапопортом* (1790 – 1867). Його перу належать і такі книги: *Торат невіім*, *Дархей нораа* (про природу законів, обумовлених Талмудом), *Імре біна* (про відношення між вавилонським та єрусалимським Талмудами), *Мінха кенаот* (проти реформи юдаїзму), а також фундаментальний «Глосарій Талмуду». Помер Хаєс у Львові.

Традицію продовжив його син *Ісаак (1843–1901)* – він став головним рабином Бродів. Таким чином, Броди були одним з основних центрів єврейського просвітництва – *Гаскалі*.

1831 р. до міста прийшла холера, яка забирала на день по 150 душ. Тоді покійних прикопували у групових могилах в очікуванні нових партій мерців. Ці могили збереглися до нашого часу. Великі мацеви часто розмальовані або навіть позолочені. Бродівське єврейське кладовище – найбільше із збережених у Галичині і справляє надзвичайне враження.

Окремої уваги потребують «*бродерзінгери*». Це особлива група мандрівних співаків з Бродів, які мовою їдиш співали єврейських народних пісень. Трупи бродерзінгерів розбрелися по всій Галичині, мали успіх у Румунії і Угорщині. Першим бродерзінгером вважають *Берла Бродера*. Він зібрав свою трупу у 1860-х. З часом бродерзінгери доповнювали свої виступи пантомімами, жартами, танцями. Вистави ставали двоактними і народжувався їдишський театр. Батьком театру мовою їдиш вважається *Авраам Гольдфаден (1840–1908)*, який 1876 р. написав двоактну п'єсу.

З вибухом *Кримської війни (1853–1856)* для Бродів наступив ще один етап розвитку, адже потреби війни оживили торгівлю і багато євреїв з 18 000, що жили тоді у Бродах, знайшли роботу у ці бурхливі часи.

У середині XIX ст. у Бродах постає багато підприємств: фабрика свічок, спиртовий завод, млини, вапнярки, цегельні. Але від 80-х років XIX століття занепадає торгівля, мало розвивається промисловість. Причиною стало те, що залізниця, яка 1848 р. будувалася до Одеси, пройшла південніше від Бродів, і це підірвало значення міста як міжнародного торгового центру. Справу доконала пожежа 1880 р.

Деяке піднесення промисловости почалося лише на початку ХХ століття. У 1910 році у Бродях працювало шість парових млинів, які виробляли борошно і різну крупу, в основному із збіжжя, привезеного з Росії. Велике місце у промисловості Бродів посідало виготовлення півфабрикатів з кінського волосся і щетини. З Росії у великій кількості привозили сировину, яку у Бродях сортували, чистили, прали і пряли, а потім вивозили до Англії, Швейцарії, Італії, Франції та Америки. У місті працювало також кілька фабрик зубочисток, що успішно конкурували з фабриками Німеччини і Америки.

1881 р., після вбивства російського царя *Александра III (Александр Александрович, 1845 – 1894)* і єврейських погромів у Росії, Броди стали одним з найпотужніших центрів єврейської еміграції. Хоча з шести змовників тільки *Геса Гельфман* була єврейкою, помста за вбивство царя поширилася на всіх євреїв. В Одесі також почалися погроми. Євреї з Російської імперії почали втікати до Бродів, благо, що кордон майже не контролювався. Якщо у Бродях 1881 р. було 15 000 євреїв, то невдовзі їх стало 25 000! Звичайно ж, маленькі Броди не були готові прийняти таку величезну кількість утікачів. Допомогли міжнародні єврейські організації. Французький *Світовий єврейський альянс (Alliance Israelite Universelle)* вислав до Бродів своїх представників, щоб вони вивчили ситуацію і надали допомогу утікачам, яких ставало усе більше. У травні 1882 переселенців було вже 12 000, що породжувало хаос, паніку, могло призвести до спалаху епідемій. Більшість утікачів хотіли дістатися Америки. Молоді та здорові залізницею добиралися до німецьких та голландських портів, а звідти до США. Почала нуртувати й ідея про

репатріацію до Палестини, і більшість з російських євреїв поїхала туди через Одесу, а не через Броди. У Бродах же, у колишній текстильній фабриці було облаштовано табір для євреїв-утікачів, де вони отримували таку-сяку допомогу, хоча умови проживання були жахливими. Броди стали порятунком для цих нещасних. У Росії їм не було на кого розраховувати.

Віденська баронеса *Адель Мізес (Adele Mises)*, народжена у Бродах 1858 р. у родині *Мойсея Каліра*, вже 1924 р. згадує про відкритість жителів міста, коли двері та ворота ні для кого не зачинялися. Це відрізняло «бродерів», євреїв Бродів, від аристократичних, закритих «лембертерів», євреїв столиці краю Львова. «Ти безсердечна львів'янка, ти закрила двері і тебе нічого не обходить!» – ганила її тітка з дому *Гальберштамів*. У цьому, звичайно, був прихований і одвічний антагонізм провінції та столиці, Бродів і Львова, але було і чимало правди. Але все ж, хоча парадні двері львівських помешкань були зачинені і мали дзвіночки, задні двері, двері кухонь все-таки були відкриті. Про це також згадує стара баронеса.

Багатші міщани часто займалися харитативною діяльністю. Дядько баронеси *Маєр Калір* 50 років був головою наглядової ради єврейської лікарні.

З Бродами пов'язане ім'я польсько-єврейського сатирика *Іхсака Ертера (1792 – 1851)*, який 1792 р. народився у Янічку, а помер у 1851 р. у Бродах. Першу частину свого життя він провів у злиднях. Натомість потім зблизився з львівськими маскілами, серед яких знайшов добрих друзів, таких, як Рапопорт та Крохмаль. 1825 р. він вступає до Будапештського університету, що тоді було рідкістю. Студіює медицину і по закінченні навчання переїжджає до Бродів. Ертер –

автор численних єврейських сатиричних творів і віршів, які публікує у галицькому періодичному виданні *Ге-Халуц*. У Відні виходить його книга *Га-цофе ле-беїт ісраель* (Відень, 1858; *ib.* 1864), де є біографія, вступ, написаний *Максом Летерісом* (*Max Letteris*). До книги увійшло сім його сатиричних творів.

Зіркою світової величини, яку подарували світові Броди, став *Йозеф Рот* (*Moses Joseph Roth*, 1894 – 1939), автор славетного роману «*Марш Радецького*» (*Radetzky marsch*), перекладеного на більшість мов світу, в тім і на українську. Це свого роду гімн колишній Австро-Угорській імперії. Австрійський режисер *Егон Гумер* (*Egon Humer*, 1954) створив фільм про Йозефа Рота та Східну Європу, яку він дуже любив. Більшість творів письменника екранізована. Коли Рота ховали у Парижі, останній цісар *Карл I* (*Karl I Franz Josef von Habsburg*, 1887 – 1922) прислав вінок з написом «*Останньому підданому імперії*». Іншим шедевром Рота став його роман «*Готель Савой*» (*Hotel Savoy*), де описано місто, дуже подібне до його Бродів, місто – свого роду Ноїв ковчег, як і готель:

«... ринкова площа. Вочевидь, був базарний день, бруківка була притрушена сіном і січкою, якраз зачиналися крамниці, брязкали ключі, торохтіли ланці, крамарі поверталися додому, штовхаючи маленькі тачечки, жінки в строкатих хустках поспішали з повними глечиками, обережно тримаючи їх поперед себе, з уцерт'ю напханими базарними торбами через руку, з яких визирали дерев'яні варехи. Рідкісні ліхтарі цідили в сутінки срібне світло, на тротуарі витворювалося корсо, чоловіки в уніформах і цивільно походжали з тоненькими цівками, а хмари російських парфумів то накочувалися, то знову розсіювалися. Брички над'їзди-

ли з вокзалу, підстрибуючи, наладовані пакунками, із закутаними подорожніми. Брук був до нічого, ряснів заглибинами і раптовими нерівностями, пошкоджені місця були прикриті підогнаними дощинками, що зненацька і лунко кректали.

Втім, увечері місто виглядало привітніше, ніж удень. Перед полуднем воно було сірим, вугільна імла поближких фабрик клубочилася з велетенських коминів, брудні жєбраки корчилися на рогах вулиць, багно і згустки сусли громадилися у вузьких завулочках. Однак темрява приховала все: бруд, вади, заразу й бідацтво, — доброзичливо, по-материнськи, поблажливо, згладливо.

Будинки, уламні і ушкоджені, в темряві виглядають таємничими і примарними, якоїсь чудернацько свавільної архітектури. Перекошені фронтони ніжно переростають у тіні, жалюгідне світло потай блимає крізь напівсліпі шибки, а вже двома кроками далі струмують потоки світла з вікон цукерні, вікна заввишки з людину, дзеркала відбивають кришталь і люстри, ангелики витають, мило вигнені, під склепіннями стелі. Це цукерня багатого світу, який в цьому фабричному місті робить і витрачає гроші.

Саме сюди і йшла моя дама. Я не заходжу слідом, бо метикую, що моїх грошей має вистачити ще на доволі довго, перш ніж я знову зможу вирушити в дорогу.

Я поплентався далі, бачив чорні групи метких євреїв-кафтанників, чув їхнє голосне белькотіння, вітання і відповіді, міцне слівце і цілу промову — пір'я, відсотки, хміль, сталь, вугілля, цитрини, — все вилітало з уст, неначе з праці, націлене у вуха. Чоловіки з підозріливими поглядами й каучуковими комірцями виглядали на поліцію. Я схотівся за нагрудну кишеню, де лежав

паспорт, мимоволі, так само, як солдатом прикладав руку до кашкета, коли поблизу раптом з'являвся хтось із вищих за рангом. Я повертався додому, з моїми паперами все було гаразд, я не мав чого боятися.

Я підійшов до шуцмана, запитав, куди йти на Гібку, де мешкали мої родичі, багатий вуйко Фебус Бельауг. Шуцман умів по-німецькому, тут багато хто говорив німецькою, німецькі фабриканти, інженери й купці запанували в товариствах, підприємстві, промисловості цього міста.

Мені довелося йти хвилин зо десять, і я думав про Фебуса Бельауга, що про нього мій батько в Леопольдштадті говорив із заздрістю й люттяю, коли змучений і знівечений повертався додому після марних зборів чиниш...» (Переклад Юрка Прохаська. Йозеф Рот. Готель «Савой». — Львів: ВНТЛ-Класика, 2006.)

У Бродах у 1918 – 1921 рр. провів своє дитинство і єврейський історик міста Натан Міхаель Гелбер (1891 – 1966). Він описав історію єврейської громади Бродів від самих початків до Шоа. У 1955 р. вийшла його книга *«Історія євреїв Бродів, 1584 – 1943»*. Перу історика належить близько тисячі статей різними мовами про галицьке єврейство.

Іншим цікавим єврейським автором, якого дали Броди, був Дов Садан (1902 – 1989), професор Єрусалимського Єврейського університету та депутат Кнесету. Його твори стосуються головно юдаїки, проблем літератури мовою їдиш.

Певним чином з Бровами пов'язаний і відомий єврейський автор і дослідник культури галицького єврейства, уродженець штетла Чашники коло Вітебська Шлойме Занєл Рапопорт (1863 – 1920). Під літературним псевдонімом *С. Ан-ський* вийшла його п'єса *«Ди-*

бук», що стала найбільш відомою єврейською п'єсою ХХ ст. Відома і його праця «Знищення Галичини», де розповідається, як вели себе у Галичині російські окупаційні війська під час Першої світової війни, з особливою «увагою» до єврейського населення галицьких містечок.

У Бродах народився *Ізраель Антон Цолер* (1881 – 1956), що за Австро-Угорщини став рабином Трієста, змінив прізвище на італійський кшталт *Цоллі* (Zolli) і у 1940 р. став головним рабином Риму. 1944 р. він мав видіння, йому явився Ісус Христос, і він перейшов у католицизм. *Папа Пій XII* дав йому ім'я *Еуженіо*, і з цим ім'ям він і помер у Римі.

Ще у ХІХ столітті у Бродах було засновано *Бродівську гуманітарну гімназію* з навчанням німецькою мовою, де викладав відомий український учений, академік *Василь Щурат* (1871 – 1948). У ній учився і майбутній командир Української Галицької армії генерал *Мирон Тарнавський* (1869 – 1938).

Значної шкоди Броди зазнали і під час Громадянської війни. Особливо від Першої кінної армії *Будьонного* (*Семён Михайлович Будённый*, 1883 – 1973), що *Ісаак Бабель* (1894 – 1940) описав у своєму циклі оповідань «*Конармия*».

Врешті після 1920 р. Броди стали заштатним містечком міжвоєнної Польщі. Кордон пересунувся на р. Збруч. І це вже був не той кордон. Ні легальна, ні нелегальна торгівля вже не були можливими. З огляду на зменшення економічного значення міста та на еміграцію, євреїв у Бродах залишилось щораз менше.

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Бродівському повіті мешкало 7 640 євреїв.

Сьогодні у Бродах можна оглянути Велику синагогу та велике і добре збережене єврейське кладовище.

1. Nathan-Michael Gelber, *Toldot Yehudei Brody, The History of the Jews of Brody 1584-1943*, vol. 6 of *Arim ve-Imahot be-Yisrael, Towns and Mother Cities in Israel*, Tel Aviv, 1955.

2. Ronald Sanders, *A Hundred Years of Jewish Emigration*, Schocken Books, New York, 1989.

ТАРАС ВОЗНЯК

ПІДКАМІНЬ

Podkamen (пол.),
פֿיטקאַמין, פֿודקאַמין (יִדיש),

Подкамень (рос.),

Podkamien, Podkamin, Podkaminya, Pidkamin, Pidkamien,
פֿודקאַמין (יִבְרִית)

פֿיטקאַמין

ПІДКАМІНЬ

За 13 км від Бродів розкинулось маленьке містечко Підкамінь.

Воно відоме природними каменями чудернацької форми, які колись були, можливо, поганськими капищами, які і називаються *Чортовими*. А також величним монастирем, перша згадка про який датована 1464 р. Очевидно, тоді він був православним.

Король Речі Посполитої *Ян III Собеський* (*Jan III Sobieski, 1629 – 1696*) хотів перетворити Підкамінь у «подільську Ченстохову».

Домініканський бароковий костьол Вознесіння був збудований у XVII ст. архітектором *Павлом Гіжиським* (*Paweł Giżycki, 1692 – 1762*), розписи виконав *Шимон Чеховіч* (*Szymon Czechowicz, 1689 – 1775*). У дворі монастиря височить струнка корінфська колона 1717 р. з позолоченою фігурою Матері Божої, яка дивом вціліла під час советського лихоліття.

Закінчували роботу над монастирем львів'яни *Францішек Оледзкі* (*Franciszek Oledzki, ? – 1792*) та *Станіслав Мікошевський* (*Stanisław Mikoszewski*). Врешті монастир обносять гігантськими фортифікаціями за проектом *Христіана Дальке* (*Christian Dahlke*).

У Підкамені пройшла і найбільш масова коронація ікони у Речі Посполитій XVIII ст. Цей образ прибув з *Болоньї* і був копією римського оригіналу з базиліки *Santa Maria Maggiore*. Коронація відбулася 15 серпня 1727 р., дуже урочисто, з військовими знаменами та 56

гарматами. Було проголошено 20 промов, 4 169 мес, дано 107 880 причасть, запалено 28 000 лампад і свічок. Підкамінь став місцем масового релігійного паломництва.

Перші документи засвідчують, що євреї мешкали у Підкамені вже у XVII ст. I, поза всяким сумнівом, кристали з такого великого напливу людей.

Підкамінь був під великим впливом *хасидів*. У ньому були два хасидські *клойзи*. Один звався *Белзер*, його ще називали *Шатенер*. Натомість інший називався *Лінас Гацедек*.

1795 р., пізніше, ніж інші міста Галичини, Підкамінь відійшов до *Австрії*.

Перепис 1795 р. показав, що у місті на початку австрійського правління мешкало 922 євреї. А наприкінці, у 1910 р. їх було вже 2 000. Напевне, завдяки торгівлі з *Росією* і активній контрабанді, адже Підкамінь, як і Броди, жив з того, що був близьким до російського кордону.

На початку 1800-х рр. рабином Підкаменя був *раббі Цві Яков Гальберштам*, син *раббі Нафталі Гірца* з *Дубно*.

Перед Першою світовою війною рабином Підкаменя був *раббі Натансон*.

Під час Першої світової та Советсько-польської війни Підкамінь часто руйнували (у 1916 та 1920 рр.). Багато мешканців, особливо євреїв, утекли до Австрії та Угорщини. А 1920 р. багато з них емігрувало до *Пітсбурга* (*Пенсільванія, США*).

Воєнне лихоліття не минуло безслідно, і по війні, у 1921 р., вже у міжвоєнній Польщі у Підкамені було тільки 822 євреї. І лише у 1939 р. їх знову стало близько 1 000.

Сьогодні у Підкамені можна оглянути комплекс монастиря, яким тепер опікуються оо. студити. Слідів єврейської присутності у Підкамені практично не залишилось.

IARAS VOZNYAK

ЗАЛОЖЦІ

Zalozce, (пол.),

זאַלזשע (ידיש),

Zalosce (нім.),

Заложцы (рос.),

Zalose, Zalose Stare, Zalose Nowe,

זאַלזשע (עברית)

זאלזשע

ЗАЛОЖЦІ

Містечко на річці Серет за 40 км на південний схід від Бродів, тепер у Тернопільській області. Містечко ділиться на *Старі Заложці* на південному березі Серету і *Нові Заложці* на південний схід від них.

Містечко було засноване як приватне місто 1524 р. Належало до Волинського воєводства, Кременецького повіту. У середині XVI ст. тут було збудовано фортецю, що стимулювало місцевих купців до розвитку свого підприємництва. Заклав твердиню шляхтич *Мартин Кам'янецький*. Ранніми власниками міста-твердині були князі *Вишневецькі*. Більше століття замок боровив навколишній край від турків та татар, але найбільше був руйнований козаками. Саме звідси у 1603 році *Дмитрій Самозванець* лаштувався у похід на Москву, користуючись підтримкою господаря замку князя *Костянтина Вишневецького* (1564 – 1641). У XVII – XVIII фортецю так ніхто не здобув, тому місто процвітало.

Костьол будується ще в XV столітті. У його криптах знайшли свій спочинок його власники князі *Костянтин* і *Януш Вишневецькі* (1593 – 1636). У 1730 р. костьол перебудовує *Юзеф Потоцький* (*Józef Potocki*, 1673 – 1751), який перейняв Заложці у свою власність. Після воєнних негараздів початку XX століття храм знову впорядковують і він зберігся до тепер.

За хазяйнування у Заложцях *Вишневецьких* і *Потоцьких* фортеця перетворюється на вишукану великопанську резиденцію. Будується палац, який, на відміну від фортеці, не зберігся.

Перші документальні свідчення про євреїв у Заложцях датуються 1606 роком. Цього року євреї з Тернополя чи Тереховлі орендував у Заложцях водяний млин. Натомість єврейська громада мала б тут з'явитися десь у 1648 – 1649 рр. Особливо вона розвинулася у XVIII ст. Уже у 1717 р. заложецький кагал, який налічував 300 осіб, сплачував подушний податок у розмірі 430 злотих. У XVIII у Заложцях навіть відбулося засідання *Vaada* чотирьох земель.

У XVII ст. у Заложцях жили відомі єврейські духовні провідники. Першим відомим рабином, який мешкав у цьому *итетлі* наприкінці XVII ст., був *раббі Ізраель бен раббі Яков Зак*, який написав книгу *Гілхот адам мі ізраель*. У середині XVII ст. рабином у Заложцях був *раббі Мордехай бен раббі Іцхак Галеві*, який приїхав сюди з Тикотина. Він змінив *раббі Еліезера бен Іцхака Галеві Горовіца*. *Раббі Іцхак* був рабином Альтони, Гамбурга та Вінсбаха, а син *раббі Еліезера* – *раббі Ар'є Лейбуш* – заснував династію *Горовіців*, яка служила у Станіславові 170 років. На початку XIX ст. у Заложцях рабином був *раббі Менахем Мендел бен раббі Шалом Кагане*. Він змінив другого рабина з династії *Горовіців* *раббі Іссахара бен раббі Ар'є Лейбуша*, який спочатку був рабином Тисмениці, а потім перейняв місце батька у Станіславі. В середині XIX ст. рабином Заложців став *раббі Шіміон Гамідіш*, а у 1860-х *раббі Шелоמו Яков Шаліта*. Він змінив третього з *Горовіців* – *раббі Ар'є Лейбуша бен раббі Іцхака*, який свого часу теж служив у Заложцях з 1871 до 1879 р., перед тим, як поїхати до Стрия, а вже звідти у 1904 р. до Станіслава. Його змінив *раббі Яков Бабад*, який виконував обов'язки рабина безоплатно, оскільки жив з торгівлі. На початку XX ст. рабином став *раббі Натан Нета*

Лейтер, який написав релігійний трактат *Ме-аттадом натан*. Після Першої світової війни він, як і більшість місцевих євреїв, так і не повернувся до Заложців. Натомість став головою Суду рабинів у Львові. Останнім рабином Заложців був *раббі Шалом Клейнберг*.

У Заложцях функціонувала і чисельна хасидська громада. Тут мешкало багато хасидських *магідів*. Першим з них був *раббі Сімха бен раббі Єгошуа*, який мешкав тут у 1730-х. Особливо високо цінували у Заложцях *магіда раббі Біньяміна бен раббі Аарона*. Він був учнем *раббі Єхієля Міхеля з Золочева*, який перейняв традицію від самого *Баал Шем Това*. Він проповідував у багатьох містах, але мешкав у Заложцях аж до своєї смерті 1812 р. *Раббі Біньямін* опублікував багато книг, серед них *Турей загав*, *Агават рейм*, *Хелкат біньямін* та *Агават біньямін*. Від самої смерті до Другої світової війни на його могилі кожного дня запалювали свічки і *мін'ян* – *десять юдеїв* – читали псалми. У річницю його смерті хасиди Заложців влаштовували пишні релігійні церемонії на його могилі.

Тоді ж у Заложцях жив і добре знаний *магід раббі Моше з Заложців*, який проповідував і у Зборові. Він написав *Беріт авраам*, *Беер хаім* та навернув багатьох євреїв до хасидизму. На початку XX ст. Заложці стали резиденцією хасидського адмора *раббі Елієзера*, зятя *раббі Якова Моше бен раббі Елієзера Цві Сафріна з Комарного*.

1751 р. новий власник Заложців *Монцінський (Moncinski)* заклав у місті суконну фабрику. Її закрили безпосередньо перед поділом Речі Посполитої 1772 р.

Уже у XIX ст. у Заложцях відкривають бровар, водяний млин та цегельню. Упродовж всього століття три основні національні громади Заложців збільшуються,

незважаючи на те, що містечко неодноразово горить – у 1865 р. згоріло 75 єврейських домів, а у цілому місті – три сотні.

Більшість євреїв були тоді торговцями або ремісниками. І тільки на початку XX ст. з'явився один єврей-лікар.

Перші сіоністи з'явилися у Заложцях у 1902 р. У 1906 р. тут було засновано відділення сіоністської організації *Агават Ціон*. Після Першої світової війни з'явилися відділення *Сіоністської партії* та партії *Мізрахі*, а наприкінці 1930-х – відділення *Гітахдуту*. У Заложцях діяли єврейські молодіжні організації *Ахва* та *Бетар*.

Рабин Заложців був головою релігійної організації *Агудат Ізраель*. Він же організував і товариство *Мішна* (*Mishnah*). Рабин активно брав участь у виборах як всередині кагалу, так і у міських. Так, у міських виборах 1933 р. євреї Заложців виграли 2 місця з 11 у міській раді. Один радний був з *Агудат Ізраель*, інший представляв хасидів.

У 1895 р. у Заложцях за фінансової допомоги єврейського мецената та філантропа європейського рівня барона *Гірша* (*Maurice (Zvi) de Hirsch, Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth, 1831 – 1896*), було відкрито єврейську школу. На початку XX ст. до неї ходили 118 учнів. Школу закрили на початку Першої світової війни росіяни і більше вона не відновилася.

З культурних закладів між двох світових війн найбільш активним було товариство *Га-тегія*, при якому діяла бібліотека і драматичний гурток.

1900 р. в місті мешкало 2 397 євреїв з 7 315 мешканців. Містечко уже не могло прогодувати стількох, і євреї розселяються по інших містечках та оточуючих селах. Починається занепад Заложців.

Особливих збитків Заложці зазнали під час Першої світової війни, адже були практично спалені. Російські військові обвинуватили євреїв у підпалах і всіх гамузом вигнали з міста. На кінець війни єврейська громада складала лише чверть від довоєнної. Так, у 1921 р. з 4 774 мешканців тільки 524 були євреями. Від такого удару громада так і не відійшла. У 1931 р. у Заложцях було тільки 704 євреї.

Pinkas Hakehillot Polin: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, published by Yad Vashem, Jerusalem

ШЛЯХ ДО ЙОСЕФА АГНОНА

ЗЛОЧІВ, זלאטשעוו, זלאטשיב
ТЕРНОПІЛЬ, טארנאפאל
ТЕРЕБОВЛЯ, טרעבאווא, טרעבאווע, טרעמבאווע
БЕРЕЖАНИ, ברעזשאן
ЧОРТКІВ, טשארטקעוו, טשארטקיב
ПІДГАЙЦІ, פאדהייצע, פידהייצע
БУЧАЧ, בוטשאטש

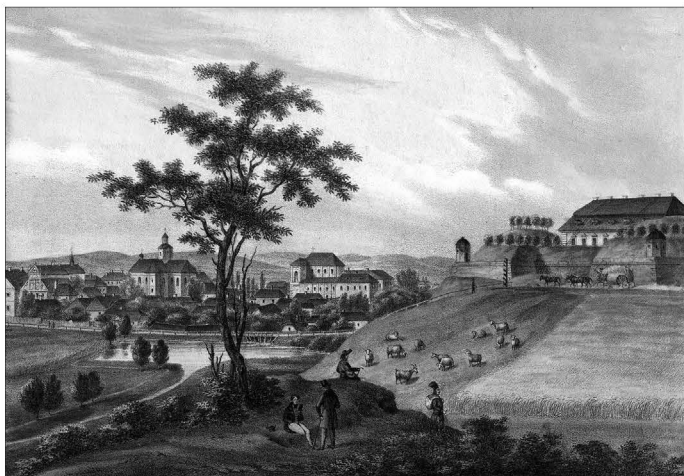

TARAS VOZNYAK

ЗОЛОЧІВ

Радече,
Zloczow (пол.),
זלאטשעוו, זלאטשיב (ידיש),
Zlotsche (нім.),
Золочев (рос.),
Zolochev, Zlotshev, Zolochev,
Zlochev, Zlochuv, Zlotchev,
זל'ירבצ (יבֿריט)

זלאטשעוו

ЗОЛОЧІВ

Золочів лежить за 64 км від Львова. Ще у 1180 р. на його місці було давнє руське поселення *Радече*. У XIV – XV ст. у місті стояла дерев'яна фортеця, яку спалили кримські татари, але перша письмова згадка про Золочів датується 1423 р., коли він перейшов від роду *Кердеїв* до *Яна Менжика* (*Jan Menzyka*). У 1427 р. Золочів належав боярському роду *Щечонів*. Від тих часів в центрі міста стоїть боярський двір.

Бояри відігравали головну роль у розвитку Золочева й зробили його дуже багатим. Про багатство свідчить той факт, що навіть король *Владислав III Варненчик* (*Władysław III Warneńczyk, 1424 – 1444*), власник значної частини земель навколо міста, заборгував боярам 300 гривень (на той час це була величезна сума). Віддавати борги Варненчик вирішив золочівськими землями, чим спровокував ситуацію, коли власниками міста почали вважати себе відразу декілька заможних родин. Довгий час після того вони сперечалися за право володіти Золочевом. Закінчилося все тим, що в другій половині XV століття власником міста 1441 р. став *Ян Сенінський* (*Jan Seninski*).

1523 р. Золочів отримує *магдебурзьке право*.

У 1532 р. Сенінські продали Золочів познанському каштеляну *Андрію з Гурки*, від якого напівзруйноване після нападу татар місто у 1541 р. перейшло до родини *Зборовських* (*Zborowski*). Через двадцять років Гурки відкупили Золочів, але згодом знову продали.

Перша згадка про єврейську громаду міста припадає на 1628 р.

Наприкінці XVI ст. власниками Золочева стали *Собеські*, які володіли ним наступні півтора століття. Особливі привілеї золочівському кагалу у 1681 р. дарував король Речі Посполитої *Ян III Собеський* (*Jan III Sobieski, 1629 – 1696*).

1782 р. золочівські євреї отримують право на місці дерев'яної збудувати кам'яну синагогу. Її взявся будувати *Беньямін Гіллель*. Гіллель народився у м. Лєско (Польща). Як архітектор він навчався у Німеччині і за часів *Станіслава Августа I* (*Stanislaw August Poniatowski, 1732 – 1798*) вже збудував синагогу у м. Лютомежі. Після завершення цієї праці його запросили до Золочева. Однак тут Гіллель не закінчив будівництво синагоги – перевіряючи конструкцію даху, він впав на землю і забився. Похований Гіллель на золочівському єврейському кладовищі.

Тоді ж до міста запрошують і вірмен, які не лише розвивають торгівлю зі Сходом, але й засновують тут свої окремі цехи і, як і євреї, своє самоуправління.

У першій половині XVII ст. у Золочеві на місці старого дерев'яного замку було збудовано новий, який оточували потужні земляні вали, обкладені каменем, з бастіонами на кутах та ровами з водою. Замок збудований за проектом невідомого італійського архітектора на кошти *Якуба Собеського* у 1634 р. як оборонна фортеця. У дворі замку є два палаци. Більший з них має назву Великого палацу, а навпроти виїзної вежі розташований Китайський палацик (садовий павільйон в китайському стилі) – унікальна пам'ятка архітектури. Таких палациків в Європі є лише три (в Сан-Сусі в Німеччині, в Оранієнбаумі в Росії та в Золочеві в Україні).

Золочівський замок зберігся і відновлений. Неодноразово він рятував мешканців міста від нападів противника. Його облягали і війська *Богдана Хмельницького 1595/1596 – 1657*), і турецькі війська у 1672 р., і татари у 1675 р.

Замок витримував облогу, а от місто – не завжди. У 1672 р. його захопили турки, а 1705 р. – шведи.

До 1737 р. Золочів належав Собеським. Наступним власником став Сандомирський воєвода *Тарла*, якого згодом змінили *Радзивіли*.

У місті і довкола нього після воєнних лихоліть XVII – XVIII ст. розпочалося духовне бродіння. Реакцією на закінчення «золотої епохи» для євреїв Речі Посполитої, яка тривала у XV – XVI ст., стало поширення містичної гілки юдаїзму – *хасидизму*.

Одна з хасидських династій має свій двір у сусідньому до Золочева Сасові. Сасівську хасидську династію заснував *раббі Моше Лейб Ерблїх з Сасова (1745 – 1807)*. Свою духовну генезу він, безсумнівно, виводить від засновника хасидизму *раббі Баал Шем Това (1698 – 1760)*. Учнем засновника хасидизму був *раббі Дов Бер*, відомий як *Маггїд (Проповідник) з Межиріча*. Натомість той був вчителем *раббі Моше Лейба Ерблїха з Сасова*. Продовжив його традицію його син *раббі Єкутіель Шмелька Ерблїх (1800 – 1861)*.

Безпосередньо з Золочевом пов'язана *Звягільська хасидська династія*. У єврейській традиції *Звягіль* (тепер Новоград-Волинський) називали *Цвіль*, тому назва цієї династії на їдиші – *Цвіль*. Вона теж пов'язана з *Баал Шем Товом* – засновником хасидизму. Засновником *Звягільської династії* став *раббі Ісаак з Друбича*, який помер 1752 р. Династію продовжив *раббі Єхіель Міхль*, знаний як *маггїд з Золочева (1726 – 1781)*. Він

був сином *раббі Ісаака Міхля*, який і був учнем Баал Шем Това. Наступним золочівським цадиком став син *раббі Єхієля* – *раббі Моше з Звягеля (пом. 1831)*. Таким чином, цей хасидський двір перебрався до Звягеля, звідки і взяв свою назву. Ця династія, як і сасівська, існує за кордоном і досі.

У 1782 р. Золочів став центром Золочівського циркулу – австрійської адміністративної одиниці. На початку XIX ст. у Золочеві знову змінився власник – ним став *граф Лукаш Комарницький (Bolesław Łukasz Grabia Komarnicki)*. Це був останній з магнатів, що володіли містом. В 1834 р. воно перейшло у власність австрійської корони. Австрійці поставили у місті постійний військовий гарнізон, а із замку зробили в'язницю.

Умови життя єврейської громади змінилися. Кагали, рабинічне правосуддя були відмінені, натомість з'явилися нові податки. Робилися спроби асиміляції євреїв, однак невдалі, як і спроби відкрити цивільні школи, і теж невдало.

Єврейські громади розвивалися за своїми законами, однак намагалися вписатися у нові правила. Вони починають брати участь у виборах до *Австрійського Райхсрату (Reichsrath)*, організовувати різного роду товариства, а потім і партії, безпосередньо відстоюють свої інтереси, не боячись вступати у конфлікти з владою.

Одним із представників нового освіченого єврейства став *Еміль Бик (1845 – ?)*. 1885 р. Бик був обраний головою львівської єврейської комісії по культурі, 1890 р. – депутатом міських зборів та президентом товариства *Шомер Ісраель*, 1891 р. він репрезентує Броди і Золочів у Райхсраті у Відні. А 1902 р. навіть стає головою львівської єврейської громади. Його

неодноразово переобирали. Він працював у багатьох комісіях Райхсрату, які були важливими для євреїв, не боячись виступати і проти тогочасної еліти. Відомою стала його промова 1893 р., спрямована проти самого *принца Ліхтенштайна (Prinz Liechtenstein)*, та промова 1898 р. проти екс-прем'єр-міністра Австро-Угорщини графа *Казимира Бадені (Kazimierz Feliks Grabia Badeni, 1846 – 1909)*.

У Золочеві 1856 р. народився знаний єврейський поет, який писав на їдиші, *Нафталі Герц Імбер (נפתלי הרץ אימבר, 1856 – 1909)*. Саме він є автором тексту «*Gatikvi*» – гімну Держави Ізраїль. Як і всі, він починав із вивчення Талмуду. Писати вірші почав у 10 років. Цілісіньке життя провів у подорожах. Спочатку він поїхав до Відня, звідти до Угорщини, Сербії, Румунії і нарешті до Стамбулу. Там він зустрів британського письменника, мандрівника та містика сера *Лоуренса Оліфанта (Laurence Oliphant, 1829 – 1888)*, став його секретарем, подорожував з ним певний час Палестиною, яка була тоді у складі Турецької імперії. Звідти він здійснив подорож до Єгипту. 1886 р. Імбер публікує у Єрусалимі свою першу збірку віршів «*Ранкова зоря*». Після смерті Оліфанта 1888 р. поет помандрував до Лондона, де зустрів *Ізраеля Занвілла (1864 – 1926)* і почав працювати для єврейської газети «*Jewish Standard*», що не заважало йому відвідати Індію. 1892 р. Імбер переїжджає до Америки, подорожує країною, проводить певний час у Чикаго, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі і Бостоні, де видає єврейський журнал «*Уріель*». У кожному з тих міст він шукає людей, що цікавляться містицизмом, пише тексти «*Історія Золотого Тельця*», «*Суть містичної науки*». Перекладає

Таргум Шені під назвою «Скарби давнього Єрусалима» (1898), пише «Навчання Талмуду» та «Абетка Раббі Аківи». Імбер помер у Нью-Йорку 1909 р.

Одним з проміментних золочівських особистостей був відомий галицький єврейський поет *Моше Лейб Гальперн* (1886 – 1932), який народився у Золочеві. Згодом він переїхав до Відня. Почав писати вірші німецькою мовою. Однак невдовзі знову повернувся до Золочева і перейшов на їдиш. 1908 р. він емігрував до США, мешкав у Нью-Йорку. Співпрацював з поетичною групою «*Ді юнге*». Усі члени цієї групи писали на їдиші. Злидні, погроми у Росії, Перша світова війна змусили багатьох євреїв емігрувати за океан. Поезія Гальперна відображала настрої єврейської емігрантської громади в Америці. 1932 р. він помер у рідній Галичині.

Атмосферу бідного єврейства Золочева, яке він називає Золотогородом, зворушливо описав уродженець сусідніх Бродів *Йозеф Рот* (*Moses Joseph Roth*, 1894 – 1939) у своїй повісті «*Фальшива вага. Історія одного айхмістра*»:

«... В цій місцевості не було аж таких бідних людей, щоби мусили купувати в Блюми Зінтер. І все ж їм якось вдавалося виживати – так Господь помагає бідакам. Трішечки серця дарує Він багатіям, тому час від часу приходить котрийсь із них і купує щось, чого зовсім не потребує, і що зараз таки на вулиці викине...

Ото така була та крамничка, до якої наступного ранку вдерлися айхмістр Айбенишютц з жандармом Пйотраком. Хоча лютував мороз, перед крамничкою все ж негайно зібрався добрий тузинець людей, а з єврейської школи навпроти повибігали діти. Було десь коло восьмої ранку, і Мендель Зінтер якраз повертався

з молитовні. Побачивши стовпотворіння перед своєю хижкою, він злякався, бо подумав, що горить. Деякі з цікавих побігли йому назустріч, волаючи: «Приїхав жандарм! Айхмістр приїхав!» Він вбіг досередини. Він настрашився ще більше, ніж якби то була пожежа. В нього вдома, з плоти й крові, стояв жандарм з рушницею, в той час як Айбенишотц перевіряв товари, ваги і важки. Дві кицьки кудись поділися.

Вершки скисли, молоко згурділося, в сирі завелися хробаки, цибуля підогнила, родзинки заплісніли, фіги пересохли, вага не мала опертя, а важки були фальшиві. Тоді взялися до службових справ. Слід було списати. Коли жандарм витягнув свою велетенську, чорну, обтягнену гофрованим шовком книженцію, Менделеві Зінгеру і його жінці здалося, що він скерував на них найнебезпечнішу зброю з усіх можливих. Айхмістр диктував, а рудий жандарм записував. Пожежа була б порівняно з цим – дріб'язком.

Кара складала рівно два гульдени сімдесят п'ять кройцерів. Не сплативши її, не вільно було далі провадити торгівлю. Закупівля нової ваги і нових важкокоштувала ще три гульдени. А звідки отакому Менделеві Зінгеру взяти два гульдени, сімдесят п'ять кройцерів, а потім ще три гульдени? Бог милостивий, але він не дбає про такі мізерні суми.

Ось що подумав Мендель Зінгер. Тому він наблизився до айхмістра, скинув свою хутряну шапку і проказав: «Ваша гідносте, пане генерале, прошу Вас, викресліть оте все. Ви ж бачите, в мене жінка й діти!»

Айбенишотц бачив ці худюючі, здійснені догори руки, ці впалі, кощаві щоки, цю ріденьку, блаженську борідку і ці чорні, вогкі, благальні очі. Йому хотілося щось сказати. Йому хотілося, наприклад, сказати: «Це

неможливо, чоловіче добрий, такий закон». Ба, йому навіть хотілося сказати: «Я ненавиджу цей закон, і себе самого надодаток». Та він нічого такого не каже. Чому ж він нічого не каже? Бог запечатав йому уста, і жандарм уже відштовхує Менделя Зінтера. Одного його погляду вистачає. Його погляд — як кулак. І вони йдуть, прихотивши зі собою важки, вагу і чорну книгу.

Якщо пані Мендель сьогодні хоч щось продасть, — навіть якщо це буде одне-єдине мигдалеве зеренце, — її на довгі місяці запроторять до цюти.

Кілька цікавих і діти, що підслуховували надворі, розбігаються врозтіч.

«Не повинні ми були цього робити! — каже Айбеншютц Піютракові. — Він усе ж чесний чоловік!»

«Нема чесних людей! — відказує жандарм Піютрак, — а закон є закон».

Але навіть жандармові якось незатишно.

Вони поїхали на службу, передали всі сконфісковані речі писареві; в обох з'явилося відчуття, що незле було б чогось та й випити. Гаразд! Отож вони поїхали до Литвакової корчми.

Сьогодні була середа, тобто базарний день у Золотогороді, і корчма була переповнена селянами, євреями, торговцями худобою і конокрадами. Коли айхмістр і жандарм повсідалися, за великим столом, за яким на гладко відгебльованих лавках, тісно одне коло одного вже сиділо зо два тузині люду, там спершу поповзло підозріливе мурмотіння і перешіптування, тоді заговорили голосніше, і хтось вимовив ім'я Менделя Зінтера.

В цю мить із лавки навпроти підвівся якийсь присадкуватий, широкоплечий, довгобородий чоловік. Великою дугою плюнувши через увесь стіл, понад усіма склянками, він з неабиякою майстерністю влучив про-

сто до айхмістрової чарки. «Решта не забариться!» – вигукнув він і зник у великому тлумі. Всі попідскакували зі своїх лавок, Айбениютц із жандармом спробували перестрибнути через стіл. Втім, до дверей вони дісталися якраз в ту мить, коли широкоплечий бородань їх розчухнув. Ще якийсь час вони дивилися йому вслід, як він втікає білим, засніженим гостинцем. Він біг дуже швидко, – темна, густа риска на білому снігові, – у бік ялинового лісу, що ріс обабіч шляху. Він зник ліворуч, наче ліс його проковтнув.

Було пополудне, вже почало смеркатися. Сніг набув ледь синявого відтінку.

«Ми ще його запопадемо», – сказав жандарм.»

(Переклад Юрка Прохаська. Йозеф Рот. Фальшива вага. Історія одного айхмістра. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005)

Золочів дуже постраждав у Першій світовій війні. Частина євреїв відійшла разом з австрійським військом.

У 1934 р. у Золочеві мешкало 7 000 євреїв.

У Золочеві можна оглянути *єврейське кладовище*, що розміщене за адресою вул. Львівська, 17, Золочівський замок, XVII ст. (зараз музей-заповідник); Золочівський двір, XV ст. (боярський двір, боярське зібрання); церкву св. Миколая, XVI ст.; церкву Воскресіння Господнього, XVII ст.; костюл Успіння Пресвятої Богородиці, XVIII ст. Крім того, в Золочеві розташовано Василянський монастир греко-католицького обряду (заснований у 1569 р.).

Сумною сторінкою золочівського єврейства став погром, вчинений міським шумовинням, який, після вступу нацистських військ до Золочева, кілька разів

повторювався, про що відсилаю до американського дослідника цієї трагедії Марка Царинника (*Marko Carynnuk, 1944*).

1. *Sefer Zloczew, Book of Zloczew, Committee of the Association of Former Residents of Zloczew, 1979, Tel Aviv.*

2. *Der untergang fun Zloczow, The destruction of Zloczow, Szlojme Mayer, Ibergang, 1947, Munich.*

3. Царинник М. Золочів мовчить // *Критика*. 2005. № 10.

ТЕРНОПІЛЬ

Tarnopol (пол.),

Tarnopol (нім.),

טארנאפאל (יידיש),

Тернополь (рос.)

Ternopol, Ternopil, Tarnopol,

טרנאפול (עברית)

טארנאפאל

ТЕРНОПІЛЬ

Вважається, що Тернопіль як місто заснував краківський каштелян коронний гетьман Ян Тарновський (*Jan Tatnowski*). 1540 р. король Зигмунд I Старий (*Zygmunt I Stary, Žygimantas Senasis, 1467 – 1548*) подарував йому це місто та Тереховлянський повіт для того, щоб у вже існуючому поселенні він збудував фортецю. 1548 р. замок і фортечні стіни були збудовані.

У привілеї 1566 р. згадуються тернопільська фортеця та її фундатор. У зв'язку із значними витратами на будівництво місто звільняється від багатьох податків. Укріпив і добудував замок вже син Яна Тарновського – Кшиштоф. Чимало коштів у добудову і розширення замку вклав Томаш Замойський (*Tomasz Zamojski*), який отримав місто як посаг своєї дружини Катерини, дочки відомого українського культурного діяча і мецената князя Костянтина Острозького (1460 – 1530).

1548 р. місто отримало магдебурзьке право, а також право на проведення щотижневих торгів і трьох ярмарків на рік. Зрозуміло, що це приваблює до міста євреїв. Найдавніші дані про єврейську громаду у Тернополі відносяться до 1540 р. У XVII ст. у Тернополі мешкає уже близько 300 єврейських родин.

Здійснивши в 70-х рр. XVII ст. поїздку Річчю Посполитою, фризський мандрівник Ульріх фон Вердум (*Ulrich von Werdum, 1632 – 1682*) у своєму «Щоденнику подорожі...» писав про Тернопіль: «Це місто на Волині – спадкова власність пана Конєцпольського, Долин-

ського старости. Лежить біля схилу згаданого положого пагорба. З трьох боків його оточує велике озеро і розлогі болота. Четвертий бік захищений від поля досить широким ровом та обведений валом із двома масивними вежами на кутах і однією посередині, яка служить і брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, побудовані в італійському стилі будівлі з каменю: мури і вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста пролягає сухий рів із земляним валом і частоколом».

Для оборони замку утримувався невеликий загін залози. Як свідчить інвентар 1672 р., тоді його очолював бурґграф, купець і міщанин Елізар Кунцевич (*Elizar Kuncewicz*), який отримував за це щорічно 80 злотих. Крім того, обширний дитинець використовувався також як місце муштри міщан, зокрема і євреїв, які час від часу були зобов'язані приходити сюди із особистою зброєю (мушкетами, порохом, гнотами).

Серйозних руйнувань замок зазнав під час нападів турків і татар у 1575, 1589, 1672 рр. А в 1675 р. *паша Ібрагім Шишман* на кілька тижнів отаборився під Тернополем і тримав місто в облозі. Розлючене невдачею під Теребовлею, турецько-татарське військо спалило Тернопільський замок, повністю зруйнувало решту фортифікаційних споруд, висадило в повітря обидві вежі, спустило воду зі ставу. Сліди руйнувань залишилися надовго. В інвентарі 1690 р. згадується, що тернопільський замок був у суцільних руїнах, міст – без ланцюгів, в'їзна брама – без даху. Тоді ж пошкоджено вали і підмурівки, а спалене житлове приміщення перетворене на стайні.

Місто та євреї Тернополя постраждали і під час козацько-шляхетських війн Богдана Хмельницького, коли його військо йшло маршем з Золочева. Були і єврейські погроми під час Барської конфедерації 1770 р., коли шляхта штурмувала Тернопіль.

Незважаючи на негоди, у Тернополі того часу квітло єврейське інтелектуальне життя. Одним з найбільш знаних єврейських мислителів XVII ст. у Тернополі був талмудист *раббі Авраам бен Бен'ямін Аарон* (пом. 1642 у Бересті). У 1636 р. він був рабином Тернополя. Його книга «*Тур орах хайм*» продовжила думки, викладені у книзі його батька *раббі Бен'яміна Аарона* (пом. 1620 р.) під назвою «*Масат бін'ямін*».

Не менш цікавою особистістю був і *раббі Ар'є-Лейб бен Шауль* (1690 – 1755). Він народився у родині краківського рабина. Вчився у Альтоні (Німеччина), у свого тестя *раббі Цві Ашкеназі*, а згодом – у Амстердамі. Повернувшись до Речі Посполитої, стає рабином Дуклі і нарешті Тернополя. Тут йому не повелося – були й місцеві претенденти на цю посаду. Помер він у Амстердамі, куди його, на відміну від Тернополя, запросили. Він не написав жодної книги, однак був активним учасником теологічних дискусій того часу у єврейському середовищі, зокрема дискусії між *Яковом Емденом* та *Йонатаном Ейбешицом*.

Іншим єврейським мислителем, який жив того часу у Тернополі, був *раббі Шмуель Мойсей Пінхас* (пом. 1806 р. у Познані). У Тернополі він мешкав у 1795 – 1801 рр., був нащадком відомого *раббі Йошуа* (пом. 1648), автора трактату «*Магіне шломо*». Сам же написав книгу «*Бейт шмуель агарон*» (Novidvor, 1806).

Окрасою єврейського Тернополя була *Стара синагога на Подолі*. Вона стояла трохи вище від сучасного музичного училища, вражала довершеністю строгих

готично-ренесансних форм. У її архітектурі відчувалася витонченість і виразний східний вплив. Кам'яна будівля утворювала прямокутник зі стрілчастими вікнами. Єдиною оздобою був аттик, прикрашений аркадою. Власне, красу споруди, вишукану і стриману, творила цілісність форм, вільна від неконструктивних додатків. *Ульріх фон Вердум* писав, що такої гарної, збудованої з каменю синагоги він не бачив ніде у Польщі. Художню цінність становило внутрішнє оздоблення. Це були оригінальної форми свічники, які доповнювали ажурне плетиво металевих елементів прикрас, старовинні гапти.

До синагоги прилягали вулиці *Бабада* і *Старошкільна*, чії назви пов'язані з історією єврейства Тернополя. Назва Старошкільна свідчила, що тут була стара єврейська школа – *хедер*. Потім її розвинули у школу *Йосефа Перла* (לויז פערל, 1773 – 1839). *Бабади* – відома на Тернопіллі родина рабинів. Один із них – *раббі Герш Бабад* – був служителем старовинної синагоги. Ще одна вулиця у цьому районі носила ім'я *барона Моріца фон Гірша* (*Maurice (Zvi) de Hirsch*, чи *Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth*, 1831 – 1896) – єврейського філантропа, засновника доброчинної фундації, яка розвивала єврейське шкільництво.

Під час Другої світової війни нацисти спалили і зруйнували Стару синагогу на Подолі. У вирі вогню згоріли і єврейські книги та аннали громади. Рештки старовинної будівлі розібрано вже у 50-х рр.

Було в історії Тернополя і Західного Поділля і таке адміністративне утворення, як *Тернопільський край* (1809 – 1815). Упродовж 1809 р. Тернопільщина чотири рази переходила з рук у руки: спочатку – австрійське правління, потім – так зване французько-галицьке

військо, представником якого була *президія уряду адміністрації Тернопільського повіту* під протекторатом *царя Франца I (Franz II, Erwählter Römischer Kaiser, Franz I Kaiser von Österreich, 1768 – 1835)* та *імператора Наполеона I (Napoléon Bonaparte, 1769 – 1821)*. Але 20 червня 1809 р. на зміну цій маріонетковій президії знову прийшла австрійська влада. Та й вона протримала усього сім днів. Від 28 червня до 14 грудня було встановлено російське та австрійське цивільне управління. За Шьонбрунським трактатом Західне Поділля, без міста Броди, перейшло до Росії. Указом *Александра I (Александр I (Благословенный), Александр Павлович, 1777 – 1825)* від 14 серпня 1810 р. цю територію назвали Тернопільським краєм. Керувати ним доручили *Ігнатію Антоновичу Тальсу*. І тільки 6 серпня 1815 р. ця територія знову увійшла до складу Австрії.

З Тернополем початку XIX ст. щонайперше пов'язане ім'я відомого єврейського просвітителя *Йосефа Перла (1773 – 1839)*. Саме єврейське просвітництво народилося у Берліні. Його головним ідеологом був єврейський філософ *Мойсей Мендельсон (Moses Mendelssohn, 1729 – 1786)*. Він хотів відродити європейське єврейство до нового життя. Тому послідовники його й назвали Третім Мойсеєм, після біблійного Мойсея та філософа Мойсея Маймоніда. Івритом рух єврейських просвітителів називався *Гаскала*. Цими ідеями переймається багато євреїв з Чехії, Польщі, Галичини, як-от *Ізраель Замосьць, Герц Гомберг, Ісаак Сатанов та Соломон Дубно*. Ідеї *Вольтера (François Marie Voltaire, 1694 – 1778)* та цих єврейських просвітителів вплинули навіть на австрійського *царя Йосифа II (Joseph II Benedikt August Johann Anton Michael Adam von Habsburg, 1741 – 1790)*. Наприкінці XVIII ст.

він видав ряд едиктів, які якоюсь мірою і були реалізацією програми Гаскалі і певним чином регулювали життя євреїв. Реалізуючи свою та імперську просвітницьку програми, прихильники Гаскалі – *маскіли* – починають відкривати по всій Галичині єврейсько-німецькі школи.

Прихильником Гаскалі був і тернопільянин *Йосеф Перл*. Він народився у заможній тернопільській родині. Як людина поступова, яка багато зробила для емансипації галицького єврейства, він був відзначений численними нагородами як австрійського цісаря, так і російського царя. Безсумнівною його заслугою для міста було те, що 1813 р. він відкрив у Тернополі та Галичині *першу єврейську світську школу*, де вивчали іврит, німецьку мову та інші дисципліни. Нагороди батька потім дали змогу його сину *Міхаєлю* відкрити у місті *першу єврейську фармацію*. Це була перша фармація, яку дозволили відкрити у Австрійській імперії єврею. Йосеф Перл захищав євреїв за будь-яких обставин. Його однодумцями та друзями стали інші прихильники Гаскалі – уродженець Бродів *Нахман Коген Крохмаль* та тернопільський раббі *Шмуель Йосеф Рапопорт*. За їхньої підтримки він був призначеним *крайсрабином (Kreisrabbiner)* Тернополя. Перл був гарячим прихильником релігійних реформ. У 1819 р. він своїм коштом відкриває у Тернополі *поступову (реформістську) синагогу – Темпель (Tempel für Geregelten Gottesdienst)* з хором, що не характерне для ортодоксальної синагоги – *бейт-кнесету*. Це викликає неоднозначне сприйняття у консервативній, переважно хасидській та мітнагідській громаді Тернополя. І навіть тодішній тернопільський рабин та товариш раббі Рапопорт дещо відсторонюється від занадто прогрес-

сивних, на його думку, ініціатив Йосефа Перла. Однак просвітители-маскили все ж перемагають. Бо вже 1904 р. *раббі Темпеля др. Таубелес*, крім всього іншого, викладає релігію для євреїв у Тернопільській гімназії. Під псевдонімом *Обадья бен Петахья* Перл публікує сатири, спрямовані проти хасидів «*Метале темірін*» (*Vienna, 1819*), які потім довгий час приписували раббі Рапопорту. Це була розумна пародія на мову книги «*Зогар*» – основної книги єврейських містиків. Окрім того, він опублікував ще дві книги у тому самому стилі «*Дівре цаддікім*» та «*Боген цаддік*» (*Prague, 1838*). А також написав розділ, який стосується хасидизму, у фундаментальній книзі німецького історика *Ісаака Маркуса Йоса* (*Isaak Markus Jost*) «*Історія юдаїзму та його сект*» (*Geschichte des Judenthums und Seiner Sekten, III. 185 et seq., Leipzig, 1859*).

Варто більш детально згадати і його однодумців та послідовників. Зокрема, *Нахмана Когена Крохмаля* (1785 – 1840). Він народився не у Тернополі, а у Бродах. Розпочав своє навчання, як і всі хлопчики, з вивчення Тори. Потім одружився з дочкою багатого купця *Габермана*, мешкав із родиною тестя у Жовкві, де продовжив свої студії, починаючи з твору *Мойсея Маймоніда* «*Море невухім*» та інших єврейських мислителів. Потім він ретельно простудіював сучасну йому німецьку філософію, зокрема *Іммануїла Канта* (*Immanuel Kant, 1724 — 1804*), почав читати латинських, французьких, арабських класиків. Надмірне навчання підірвало його здоров'я, і 1808 р. він перебирається до Львова, щоб трохи його поправити. Тут він зустрічається з раббі Рапопортом. Їх дружба стала дуже плідною для єврейського відродження у Галичині. Крохмаль знову повертається до Жовкви, запоем

читає *Фіхте*, *Шеллінга*, і особливо *Гегеля*, який вплинув на нього чи не найбільше. Рапопорт відвідує його у Жовкві. Якийсь час Крохмаль пробує зайнятися підприємництвом, але невдало. Стає книгарем у Жовкві, хоч був запрошений до Берліна. У Жовкві Крохмаль написав історію єврейського світу у перспективі філософії Гегеля «*Море невухім га-зман*» (*Lemberg, 1851*). Останні дні його пройшли у Тернополі, де він і помирає.

Цікавим маскілом був і Мендель Левін Сатановер (1741 – 1819). Він народився у Сатанові, а помер у Миколаєві. Його наука теж починалася з Талмуда, однак після навчання у Берліні, у Мендельсона, він також стає твердим прихильником Гаскалі. Потім повертається до Бродів, Устя, Могилева, включається у просвітницьку роботу. І насамкінець учить дітей князя Адама Чарторийського (*Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861*) у Миколаєві, дискутує з князем і врешті навіть пише для нього французькою мовою есей про філософію Канта. Зрештою князь Чарторийський добре знав і становище тогочасного єврейства. Будучи високим урядовцем в Росії, він був членом *Комітету у справах євреїв*. Левін – автор багатьох статей та книг. Деякі з них вийшли друком у Тернополі.

У Австрійській імперії більшість українських земель входила до окремого коронного краю – *Королівства Галиції і Лодомерії (Володимирії) (Königreich Galizien und Lodomerien)*, яке складалось із власне Галичини і приєднаних до неї польських земель – *Великого князівства Краківського та князівств Освенцімського та Заторського (Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator)*. Усі ці землі невдовзі почали називати Галичиною, хоча малопольські

землі до того часу ніякою Галичиною не були. До 1772 р., коли внаслідок поділу Польщі ці землі відійшли до Австрії, під поняттям «Галичина» розуміли тільки українські землі *Руського і Белзького воєводства*, поділених Австрією на 12 циркулів: *Коломийський, Чортківський, Тернопільський, Бережанський, Перемишлянський, Львівський, Станіславівський, Золочівський, Жовківський, Самбірський, Стрийський і частково Сяноцький*. Весь коронний край займав 78,5 тис. кв. км. На українську частину припадало 55,7 тис. кв. км. За першим австрійським переписом 1773 р. у східній частині краю (власне Галичині) проживало 1 820 000 осіб, з них українці становили 71%, поляки – 22%, євреї – 4%.

Тернопіль виявився адміністративним центром *циркулу* – округу. Однак господарче та політичне життя міста у першій половині XIX ст. розвивалося повільно. Пожвавлення принесла революція – так звана *Весна народів 1848 р.*

Перші вибори до австрійського парламенту відбулися у тому ж 1848 р., а перше його засідання – 10 липня. Тоді було обрано 383 послів (депутати). Галичину представляли 96 послів. У першому *Австрійському Райхсраті* Тернопіль представляв поляк німецького походження *Влодзімеж Мандль (Włodzimierz Mandl)* – тоді поштмейстер, а згодом мер та засновник сучасного Старого парку, а також Іван Федорович, дідич із Скалатщини. У крайовий сейм від Тернополя було обрано лікаря *Моріца Карміна* – єврея. Зазначимо, що у 1849 р., коли відбувалися вибори до крайового сейму у Львові, Тернопіль мав 16 167 мешканців, з них 9 632 євреї, 3 483 – українці, 3 032 поляки.

Продовжувалася і просвітницька традиція Перла. Тернопіль знову народжував нових єврейських просвітників, як-от *Базилія Штерна* (1798 – 1840). Він народився у Тернополі 1798 р. і працював у школі Перла. У 1828 р. був запрошений до Одеси на посаду директора одеської єврейської школи. У 1837 р. йому навіть вдалося відкрити аналогічні школи для єврейських хлопчиків та дівчат у Кишиневі.

Ще одним просвітителем, якого дав Тернопіль, був археолог та лінгвіст *Сімха Пінскер* (1801 – 1864). Він пройшов той самий шлях, що і Штерн – народився у Тернополі, а помер у Одесі. Його навчання розпочалося у тернопільському хедері. Якийсь час він займався підприємництвом, і шляхи привели його до Одеси, де він відкриває все ту ж світську єврейську школу, директором якої став Штерн. Тоді ж він знайомиться з кримською караїмською культурою, досліджує караїмські манускрипти, які з Криму привозить караїмський учений *Авраам Фіркович*, і стає світової слави гебраїстом.

Таким же продовжувачем справи Перла став і поет та лінгвіст *Тобіас Гутман Федер* (1760 – 1817). Він продовжив опонувати хасидам, писав на них сатири, написав і чимало праць в царині єврейської лінгвістики.

До цього кола інтелектуалів сміливо можна долучити і *Шмуеля Лейба Гольденберга* (1807 – 1846). Хоча він народився у Болехові, але більшу частину життя провів у Тернополі. Тут він заснував єврейський журнал «*Керем гемед*» (Vols. I та II, Vienna, 1833 і 1836; Vols. III – VII, Prague, 1838 – 1843), який став платформою до розгортання новітніх наукових дискусій. В ньому друкувались праці таких світил, як *Рапопорт*, *Крахмаль*, *Леопольд Цунц*, *Хайм Слонімський*, *Шломо*

Пінелес, Моше Хаїм Луццато, Ісаак Шмуель Реджіо, Авраам Гайгер, Ісаак Ертер, Самуель Бик, Тобіас Гутман Федер, Йосеф Перл, Аарон Хорін.

На початку XX ст. у Тернополі вже було 30 415 мешканців. З них близько 14 000 були євреями.

Головним заняттям мешканців була торгівля. Особливо торгівля з Росією, яка відбувалася через залізничну станцію Підволочиська.

Важкі випробування випали на долю міста у час *Першої світової війни*. Вже у перші дні після кількохгодинної битви Тернопіль зайняли російські війська. До окупованої Росією території належали тодішні Тернопільський, Збаразький, Скалатський, Терехівський, Копичинецький, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Городенківський, Снятинський повіти та північна частина Буковини. Від війни страждало і тернопільське єврейство.

Під час Першої світової війни Тернопіль вісім разів переходив із рук в руки. Перед війною, у 1914 р. населення міста становило 35,2 тис., а в час війни це число зменшилося до 30,9 тис.

Після розпаду Австро-Угорщини 1 листопада 1918 р. на території підавстрійської Галичини було проголошено створення *Західноукраїнської Народної Республіки*. Уся територія ЗУНР поділялась на 3 військові області (Львів, Тернопіль, Станіславів). Так що Тернопіль став істотним військово-адміністративним центром ЗУНР.

У перші листопадові дні в Тернополі було організовано два українські курені та *єврейський курінь*, який воював у складі *I корпусу Галицької армії*. Виріс він із сотні міліції, створеної з ініціативи єврейського населення для охорони і оборони їхньої ділянки міста.

1921 р. Тернопіль відійшов до Польщі.

1931 р. у Тернопільському повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 5 836 євреїв. Натомість у самому місті 1939 р. – 13 768 євреїв.

Сьогодні у Тернополі можна оглянути *єврейське еладовище* XIX ст., яке розміщене на вул. Микулинецькій.

1. *Tarnopol, Tarnopol Volume, Ph. Korngruen, The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora, 1955, Jerusalem.*

2. *J. L. Landau, Nachman Krochmal, Berlin, 1904. S. S. G. Ro.*

3. *Л.Бойцун, Тернопіль у плині літ, Тернопіль, Джура, 2003.*

TARAS VOZNYAK

ТЕРЕБОВЛЯ

Trebowla (пол.),
טרעבאוילע, טרעביוולא, טרעבעוולא,
טרעמבאוילי (їдиш),
Trembovla (нім.),
Теребовля (рос.),
Trenbovlya,
טרמבולה (יבֿריט)

טרעבעוולא

ТЕРЕБОВЛЯ

Одне з найстаріших міст Червоної Русі – Тереховля, розміщене за 32 км від Тернопольа.

Місто постало над рікою Гнізною, притокою р. Серет. З 1097 р. – столиця Тереховельського удільного князівства, про що згадується у Іпатіївському літописі. Як і всі міста Київської Русі, 1221 р. була спалена монголо-татарами хана Батия (1205–1255). З 1349 р. місто входить до складу Польського королівства. У 1389 р. Тереховля отримує *магдебурзьке право*. У 1420 р. через річку від спаленого Старого міста будується Нове місто, яке сполучене з ним мостом.

З огляду на древність міста та його особливо зручне розташування для торгівлі можна припустити, що перші юдеї появилися тут, як і у Києві, Галичі та Белзі, ще з самих початків існування міста – у ХІ ст.

У 1434 р. Тереховля стає центром староства у складі *Руського воеводства*.

У 1366 р. розпочинається реконструкція розміщеного на природній скелі дерев'яного Тереховельського замку. Реконструкція триває довго. 1534 р. його перебудовує краківський капітєлян Ян Тєнчинський (*Jan Tenczynski*), на початку ХVІІ ст. тереховельський староста Олександр Балабан. Легендою Тереховельського замку є Анна Дорота Хшановська (*Anna Dorota Chszanowska*), дружина коменданта замку Яна Самуїла Хшановського (*Jan Samuel Chszanowski*, ?–1688). 1675 р. турецько-татарські війська облягли замок.

Залога оборонялася з останніх сил. І тоді Анна Дорота сама вийшла на стіни замку, щоб з шаблею в руках не дати замку впасти. І турки відійшли, з остраху, що їм у спину вдарять війська гетьмана *Яна Собеського* (*Jan III Sobieski, 1629–1696*) – майбутнього короля Речі Посполитої.

Найперші дані про ашкеназьку теребовельську громаду стосуються XVII ст. Тоді у місті мешкало 1 486 євреїв. Найбільшою ж єврейська громада Теребовлі була у XIX ст., коли вона стала центром хасидизму та єврейського просвітництва – *Гаскалі*.

Коли Теребовля входить до Австрійської імперії, замок поступово перетворюється на руїну, а місто стає звичайним тихим *штетлом*.

У Теребовлі з'являється своя хасидська династія, яка називається *Туркель* – від прізвища засновника династії *раббі Ізраеля Менахема Алтера Туркеля (1830–1892)*. Він передав традицію *раббі Елізеру Ліні Туркелю (1856–1939)*, який помер не у рідній Теребовлі, а у Відні. Його сини *раббі Шмуель Туркель* і *раббі Шрага Файвл Туркель* та онук *раббі Яков Туркель* продовжують традицію. Однак два останні гинуть у концтаборі у Белжеці, і хасидська династія Туркель переривається.

Поблизу Теребовлі, у Янові, народився *др. Еміль Бик*, відомий єврейський галицький політик початку XX ст., член *Австрійського Райхсрату*, голова Львівської єврейської громади.

У 1931 р. в Теребовельському повіті мешкало 3 173 євреї.

Сьогодні у Теребовлі можна оглянути руїни замку (XVI–XVII ст.), монастир та костьол оо. кармелітів (1635–1639), рештки монастиря оо. василіанів (XVI–XVII ст.), церкву св. Миколая (XVI–XVII ст.).

Єврейське кладовище, знищений під час Другої світової війни, був на теперішній вул. М. Чайковського.

Sefer yizkor le-kehilot Trembowla, Strusow ve-Janow ve-haseviva, Bnai Brak, 1981, Trembowla Society H, E.

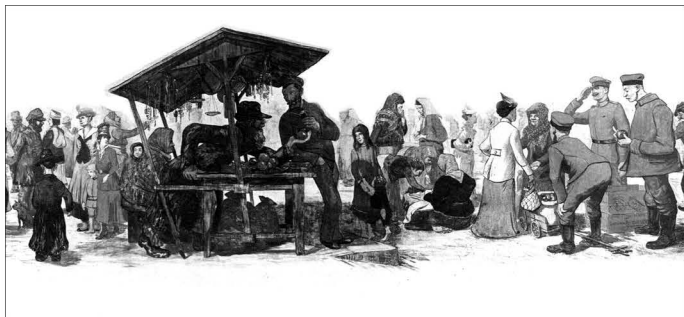

ТАРАС ВОЗНЯК

БЕРЕЖАНИ

Brzeżany (пол.),
ברעזשאן (ידיש),
Brezany (нім.),
Бережаны (рос.),
Berson, Brezan, Berzhan, Berezhany,
Brzeziny, Berzin, Bezhezhin, Brezhin,
Breziny, Bzhezini, Bzheziny,
ברעז'ני (иврит)

ברעזשאן

БЕРЕЖАНИ

Бережани – невелике містечко за 86 км від Львова та за 40 км від Тернополя. Воно розкинулось у своєрідній «Галицькій Швейцарії» на березі річки Золота Липа.

Перші письмові спогади про Бережани датуються 1375 р. Це було село, яке князь *Владислав Опольський* (*Władysław Opolski, 1325–1382*) дарував у власність боярину *Ваську Тентуховичу*. У документах XV ст. Бережани згадуються як власність Ганни з Литвинів. Як місто воно починає розвиватися, коли король *Зигмунд I Старий* (*Zygmunt I Stary, Žygimantas Senasis 1467–1548*) 1530 р. дарує його магнату *Миколі Сенявському* (*Mikołaj Sieniawski, 1489–1569*). Тоді ж Бережани отримують і *магдебурзьке право*. Магнати запрошують до міста як перших євреїв, так і перших вірмен, щоб розвинути торговий потенціал Бережан. Перша згадка про бережанських євреїв датується 1564 р.

Упродовж двох століть Бережани були резиденцією роду Сенявських. У 1554 р. вони починають будівництво потужного кам'яного замку, що тривало 20 років. Замок поміж двох рукавів річок поступово з фортифікації перетворюється на резиденцію Сенявських з чудовою каплицею. Внутрішній устрій замку нагадує королівську резиденцію на Вавелі у Кракові.

Спочатку місто дуже мале і обмежується до сьогоднішнього *Підзамча*. Пізніше воно поглинає два передмістя – *Містечко* (1570) та *Адамівку* (1584). Якщо

у 1570 р. у Бережанах було 40 будинків та 200 мешканців, то у 1625 р. воно вже налічує 414 будинків та 2 000 мешканців. Причому 339 будинків належать християнам, а 75 – євреям. У 1530 р. Бережани отримують право на два річних ярмарки та щотижневий базарний день – п'ятницю. А 1667 р. добиваються привілею на 4 великі та 16 малих ярмарків на рік, що дуже приваблює купців. Тим більше, що Бережани, з огляду на щедрість землі довкола, стають центром торгівлі збіжжям.

У XV ст. у Бережанах з'являється потужна вірменська колонія, що успішно торгує зі сходом та півднем Європи. Вірмени живуть у місті на захід від ринкової площі, окремим кварталом з усіма своїми інституціями – спочатку дерев'яною (1710), а потім мурованою бароковою вірменською церквою (1764 р.), яка ще збереглася, школою, судом. Квартал називається Вірменським. І вулиця, де вони жили, досі називається Вірменською.

Так само окремим кварталом у Бережанах живуть і євреї. Вони займають південну частину міста – на Адамівці, поруч з Підгаєцькою брамою. Вони теж займаються торгівлею, але уже із заходом.

Вірмен і євреїв приваблює у місті не лише можливість розвивати торгівлю, але й потужна фортеця, що охороняє місто від таких частих у ті часи нападів татар. Особливо дошкульними для міста були 1488–1491, 1615, 1618, 1621, 1623, 1626 рр.

Здобули замок тільки *Богдан Хмельницький* (1595/1596–1657) та *Максим Кривоніс* (?–1648) 1648 р. У 1665 р. шведи генерала *Роберта Дугласа* (*General Robert Douglas*) візьмуть замок без жодного пострілу. Натомість турки 1675 р. під командуванням *наші Ібрагіма Шшимана* відступлять, хоча спалять місто.

Однак це була не єдина біда. 1665 р. Бережани навідала чума.

1674 р. фризський інженер *Ульріх фон Вердум (Ulrich von Werdum, 1632–1682)* разом з французьким інженером *Гійомом Левассером де Бопланом (Guillaume Le Vasseur de Beauplan, бл. 1600–1673)* описали у Бережанах 4 греко-католицькі церкви – св. Трійці, св. Спаса, св. Юрія, св. Миколая – та 3 римо-католицькі храми – каплицю на замку, костьоли фарний і св. Миколая. Синагоги вони не зауважили, хоч її не могло не бути. Можливо, вона згоріла під частих пожеж і нападів татар. Збережено відомості про першу синагогу, яку було побудовано у XVII ст. Вона стояла коло міської стіни, поруч з нею була єврейська лікарня та дім для старих – *гекдеш*, школа – *шул*, ритуальний єврейський басейн – *міква*. Згідно з бережанським переписом від 1682 р., тільки у межах міських валів було 10 будинків, які належали вірменам, і 55 будинків, які належали євреям.

У XVIII ст. замок остаточно стає світською резиденцією. У ньому візитує угорський князь *Ференц II Ракоці (Ferenc II Rákóczi, 1676–1735)*, який підняв на Закарпатті та в Угорщині повстання проти Габсбургів. Саме тут він пише маніфест до угорського народу, де закликає до відновлення незалежності Угорщини.

У Бережанах, після зустрічі з королем *Августом II (August II Mocny, 1670–1733)* у 1707 р., де точилися переговори про спільні дії щодо шведів у Північній війні, зупиняються *Пётр I (Пётр I, Пётр Алексеевич, 1672–1725)* і *гетьман Іван Мазепа (1687–1709)*. *Пётр I* мешкає у літній резиденції Сенявських у селі *Рай*. Ця резиденція збереглася і досі. По суті це передмістя Бережан і чудовий туристичний об'єкт.

Знову епідемії чуми 1709, 1760, 1772 рр.

У XVIII ст. у Бережанах починається масове заселення євреїв. У 1718 р. вони будують велику синагогу, що, хоча й дуже поруйнована, все ж збереглася до сьогодні.

У 1813 р., вже за австрійської влади, євреї Бережан будують *бейт-мідраш*. Як і всюди в Галичині, з приходом нової влади починаються реформи єврейського життя. З 1786 по 1806 рр. у Бережанах працює німецькоєврейська школа, одна з тих, які відкрив *Герц Гомберг (1749–1841)* по всій Галичині. 1805 р. зі Збаража переводять загальноосвітню єврейську школу. Таким чином, у XIX ст. євреї Бережан мали *синагогу*, кілька хасидських *клойзів* та *бейт-мідрашів*. Все це різні типи молитовних домів та навчальних єврейських інституцій. Зазвичай всі послугуються узагальнюючим словом *синагога* грецького походження (івритом – *бейт-кнессет*), що означає – будинок зборів. Хоча в ній також моляться та вивчають Тору. Як правило, синагога, бейт-кнессет були великими будівлями, де дійсно може зібратися громада. Всередині синагоги чи поруч розміщалися єврейські навчальні інституції, які на івриті називаються *бейт мідраш* – дім навчання, де вивчають Тору і де є бібліотека. Скромніші молитовні дома, які, як правило, були хасидськими, на їдиші називалися *клойзами*. Найбідніші громади могли собі дозволити відкрити тільки *штибл* – будиночок їдишем, де вивчали Тору. Таким бідним *прикагалком*, малою і віддаленою громадою бережанського кагалу була єврейська громада Козьови.

З 1772 р. Бережани входять до Австрійської імперії і з 1781 р. стають адміністративним центром *Бережанського циркулу (Zirkel)*. У місті з'являється своя адміністрація, 1803 р. будується нова ратуша з вежею

та годинником. В її п'яти залах відкривають державну німецькомовну гімназію. Та все ж Бережани залишаються приватним містом. Після шлюбу внучки Адама Михайла Сенявського (*Adam Michal Sieniawski*) Александри Любомірської (*Aleksandra Lubomirska*) з Александром Потоцьким (*Aleksander Potocki*) місто переходить у власність Потоцьких. Епоха Сенявських завершилась.

Знову епідемії, тепер вже холери 1830–1831, 1848. Особливо дошкульною вона була 1854 р.

1863 р. в Бережанах відкривають гімназію, і для українців місто стає значним культурним центром краю. Тут мешкає письменник Андрій Чайковський (1857–1935). До Австрійського Райхсрату обирають послом др. Дем'яна Савчака. Атмосфера міста, гімназії найкраще описані Богданом Ленким (1872–1941), який був тісно пов'язаний з Бережанами.

Як і у кожному галицькому містечку, у Бережанах були і свої єврейські духовні провідники. Найвідомішим з них є раббі Шалом Мордехай Швадрон (1835–1911), якого знають як Шалома Мордехая Гакогена Швадрона, таона з Бережан. Скорочено в хасидських колах його ще називають і Магаршам. В історії він залишився великим знавцем єврейського права – *Галахи*, тобто *галахістом*. За його книгою «Даркей тишув» і досі студіюють єврейське право. Він народився у Золочеві, у домі знавця Тори раббі Моше і вчився у раббі Йоеля Ашкеназі. Одружився і торгував лісом, однак у віці 31 року став рабином. Знаний з того, що після кожного рішення, яке він виносив у відповідності з приписами рабинічного суду, так званих *дін Тора*, він обов'язково пояснював пошкодованому, чому винесено саме таке рішення, щоб той добре це зрозумів.

Магаршам помер у Бережанах. Його онуком є *раббі Шалом Швадрон*.

У 1867 р. в Австро-Угорщині відбувається реформа влади. У Галичині створюється 79 повітів, центром одного з них залишаються Бережани. Реформа лібералізує всі сфери життя, розпочинається економічний розквіт, бурлить політичне та культурне життя. Місто росте, у Бережанах починається будівельний бум.

1894 р. залізнична колія з'єднує Бережани з Тернополем. Будується другий за величиною завод з виробництва паперу, бровар, 3 фабрики мінеральної води, свічкова фабрика, фабрика з виробництва мила, 2 млини, сірникова фабрика, тартак. Місто швидко росте. Якщо 1886 р. у ньому було 4 582 мешканці, то 1891 р. – 10 610. Цікаво, що з 11 154 мешканців Бережан 1 943 були учнями та студентами, що дуже багато. Тоді ж у Бережанах мешкало 4 390 євреїв. Однак євреї були першими, хто виїжджав до Америки, тому громада не росла. Особливо еміграція посилилася у міжвоєнний час, коли, окрім економічних передумов, з'явилися й освітні – освіта євреїв у Польщі була обмежена ценою, кожна з національностей мала певну кількість місць в вищих навчальних закладах.

Про непросте життя трьох національних громад у Бережанах – української, польської та єврейської, *Шимон Редліх* написав книгу «Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї та українці, 1919–1945».

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Бережанському повіті Тернопільського воєводства мешкало 3 716 євреїв.

Сьогодні у Бережанах можна оглянути *Велику синагогу* 1718 р. у бароковому стилі, яка, як і її попередниця, зведена коло міської стіни посеред єврейського

кварталу Бережан. У XIX ст. її дещо перебудовували. На жаль, вона не в найкращому стані. Зрештою, як і решта пам'яток. Хоча є й позитивні зміни – нещодавно все ж взялися за відбудову замку Сенявських та каплиці Сенявських. Може, справа дійде і до *Великої синагоги*.

1. A. Alperin, N. Summer, *Bzhezhin yisker-bukh, Brzeziny memorial book, Brzeziner Book Committee, 1961, New York.*

2. S. Wiszniewski, *Przewodnik po Brzeżanach i okolicy, Tarnopol 1939.*

3. J. Czernecki, *Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia, Lwów 1905.*

4. Шимон Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї і українці, 1919-1945, Дух і Літера, Київ, 2002.*

TARAS VOZNYAK

ЧОРТКІВ

Czortków, Czortków Stary (пол.),
טשארטקעוו, טשארטקוב (ידיש),
Tshortkov (нім.),
Чертков (рос.),
Chortkev, Chortkov,
Chortkuv, Chortkov, Chortkiv, Chertkov,
צ'ורטקוב (יברית)

טשארטקוב

ЧОРТКІВ

Чортків – містечко, розміщене за 76 км від Тернополя і за 82 км від Чернівців.

Перша згадка про Чортків як місто датується 1427 р. На старих мапах короля Владислава II Ягайла (*Władysław II Jagiełło, Jogaila, 1351–1434*) воно позначене як *Чортковице*. Як і кожне поселення, воно мало своїх власників. Одним з перших був Юрій (Єжи) Чортковський (*Jerzy Czortkowski*). Міські права Чортків отримав 1522 р. Вони були підтверджені королем Зигмундом III Вазою (*Zygmunt III Waza, 1566–1632*). Тоді ж місто отримало і магдебурзьке право.

У 1610 р. у місті починають будувати замок. По-перемінно власниками замку були шляхтичі Гольські (*Golski*), Помоцькі (*Potocki*), Врублевські (*Wróblewski*), і останніми Садовські (*Sadowski*) – Ієронім Садовський (*Hieronim Sadowski*). У XVI ст. замок відіграв особливо важливу роль при нападах татар, які були легко озброєними. Однак, коли почали застосовувати потужну артилерію, замок, хоч і зведений на підвищенні, мав над собою гору і втратив своє оборонне значення.

Євреї були у Чорткові принаймні у 1616 р. – на старому єврейському кладовищі є мацеви, датовані цим роком, зокрема, мацева раббі Давида Моше. На іншій мацеві був напис: «Тут лежить ніжно люблена та добродісна жінка, пані Рівка, дочка Єхієля, хай буде благословенною її пам'ять, яка померла на 24 день місяця

Тамуза 1623 року... і далі ...Сара її ім'я, дочка Іцхака, що померла і похована на 29 день місяця Сівана 1636 року».

Зрозуміло, що євреї були у Чорткові і до згаданого року. У книжці *«Масеат біньямін»* раббі Біньяміна Сельніка, який був рабином Підгірців, ми знаходимо інформацію про більш ранній період існування Чорткова та його околиць. У ній йдеться про те, що євреї Чорткова прибули сюди задля торгівлі. Добиралися довгими валками, везли з собою вино на продаж. З часом торгівля вином стала одним з істотних занять чортківських євреїв. Про це пише уродженець Чорткова К.Е. Францоз (*Karl Emil Franzos, 1848–1904*) у своїй книжці *Die Juden von Barnov nach Höheren Gesetzen*. Старим Барновом названо власне Старий Чортків. Про торгівлю вином згадує і раббі Давид з Болехова, батько якого теж був торговцем винами. Він розказує про вже значно пізніший період (1739 р.), коли супроводжував свого батька у його подорожі через Тисменицю, Бучач, Чортків, до Кам'янця на Поділлі, де вони купували вина.

Турки і татари облягали Чортків 1630, 1655 рр. Місто палили і руйнували.

Після Турецьких війн Поділля відійшло до Османської імперії. І від 1672 до 1683 рр. Чортків був резиденцією намісника турецького паши.

Чортків та його євреї не раз потерпали і від козацько-шляхетських війн. Причому від обох сторін протистояння. Якщо проблеми з козацтвом євреї мали завжди, про що можна прочитати пізніше (1809) у книзі раббі Іцхака Розенцвайга, де він пише про повну руйнацію єврейського життя на Поділлі, то проблеми з шляхтою є особливістю певного періоду історії Чорт-

ківського єврейства. Так, 1645 р. поляки запідозрили євреїв міста у співпраці з козаками. Як пише автор *Літвін* (*Litwin*) у своїй книзі «Єврейські душі» (том V), дійшло до масакри євреїв та їх вигнання з міста у передмістя, яке з того моменту так і називається Вигнанка. Згодом це передмістя стало одним з єврейських кварталів Чорткова.

Після вигнання з міста євреї повернулися до нього 1705 р. І ті самі єврейські аннали свідчать, що однією з перших родин, яка почала відбудовувати єврейське життя у Чорткові, стала родина *раббі Хаїма*, сина благочестивого *раббі Ізраеля*. На єврейському кладовищі є кілька мацев з написами «син благочестивого *раббі Ізраеля*». Одна з них датується 1702 р. – «*раббі Іцхак, син благочестивого раббі Ізраеля*». Можна припустити, що благочестивий *раббі Ізраель* був одним з тих євреїв, яких шляхта замордувала 1645 р.

Другою важливою родиною, яка повернулася до Чорткова, була родина *раббі Якова*.

1683 р. гетьман *Андрій Потоцький* (*Andrzej Potocki, ?–1691*) звільнив Чортків від турків. Після укладення *Карловатського миру* 1699 р. Чортків повернувся до Речі Посполитої, і права його власників *Потоцьких* були юридично відновлені. З тих самих анналів єврейської громади ми дізнаємося, що 1745 р. міський голова знову запрошує євреїв оселитися у Чорткові, хоча тоді євреї вже мешкали у місті. Принаймні, *Стефан Потоцький* (*Stefan Potocki*) 1722 р. дарував їм права на поселення у Чорткові. Документ так і називається «*Prawa nadane Żydom . Czortkowa przez Stefana Potockiego, 1722, Stefan P. Teresa Potocka, Joachim Potocki*». Відтоді вони могли жити у місті, будувати будинки та крамниці, а також обирати місце, де вони

хочуть мешкати. За кожен будинок євреї платили до міської казни 3 злоті, якщо будинок був з крамничкою – то 5 злотих, якщо це була тільки крамничка – знову 3 злоті, а якщо він був «за річкою», то 1 злотий. Доми рабина, *хазана* та лікарні були звільнені від цих оплат. Євреї підлягали своїй юрисдикції. Якщо хтось з них не був задоволений рішенням кагалу, він міг звертатися до старости чи воєводи. Євреї були зобов'язані працювати при ремонтах доріг, замку, а також брати участь у його обороні. Власнику міста, під чиею протекцією були євреї, вони платили податки на пиво і горілку, які продавали.

Відновлений кагал Чорткова пов'язаний з іменем *раббі Цві-Гірша Горовіца*, знаного як *раббі Гіршелі*. Його єврейська традиція вважає *таоном* (видатним знавцем єврейського закону). З Чортківської єшиви вийшло багато рабинів, які служили по цілій Європі. Скажімо, два брати, *раббі Шмулік* (1726 – 1778) та *раббі Пінхас* (1731 – 1805), сини благочестивого *раббі Гіршелі* з Чорткова. Їх учні були вчителями чи не найбільш процвітаючих ашкеназьких громад того часу – Нікельсбурга у Моравії та Франкфурта-на-Майні.

1705 р. рабином Чорткова був *раббі Моше Макрмніц*. З 1725 р. *раббі Еліезер Ліпман* з Стріліськ. Того ж року сюди запросили *раббі Шмуеля бен раббі Моше бен раббі Авраама*, а також *раббі Цві-Гірша Галеві Горовіца*. З 1734 по 1766 рр. рабином Чорткова був *раббі Ісраель*.

1754 р. у Чорткові з'явилися прихильники франкістської псевдомесіанської ересі. Їх представником став *Авраам Цві-Гіри*.

1769 р. рабином Чорткова став *раббі Єзуда Лейб Теомім* з *Яричева* коло Львова. 1775 р. його змінив

раббі Елізер Ліпман з Жовкви. 1778 р. громада отримала проміментного раббі Моше Бараба – великого раббі Шломо Дова. Він служив громаді до 1809 р. Під час служіння його спадкоємця і сина раббі Моше єврейська громада прийняла раббі Моше Іцхака Розенцвайга бен раббі Еліезера. З огляду на те, що він володів німецькою мовою, його призначили рабином дистрикту з центром у Заліщиках. У 1844 – 1853 рр. рабином Чорткова був його син раббі Яков Натан Розенцвайг. Лише перелік великої рабинічної традиції Чорткова, який можна продовжувати, свідчить про місто не лише як про центр глибокої духовності, але і як про місто великого впливу на єврейський світ Галичини.

Про таких рабинів, як раббі Цві-Гіриш Горовіц (раббі Гіршелі), раббі Ісраель бен Еліезер з Меджибожа чи раббі Меїра Еншіля Ротшильда ходило безліч легенд, майже казок. Як знавці Тори та благочестиві люди, вони були визнані у всьому єврейському світі. Раббі Єхезкіель з Праги писав про «три стовпи», на яких стояв тодішній єврейський світ: «Раббі Іцхак зі Львова, раббі Цві-Гіриш з Чорткова та раббі з Станіславова». Легенди про чудеса, пов'язані з життям та діями раббі Цві-Гірша, володіли думками чортківського єврейства аж до Першої світової війни. Особливо щодо його містичного зв'язку з раббі Баал Шем Товом (1698 – 1760) – засновником хасидизму.

Відновлена громада одразу потрапила під контроль львівської єврейської громади, хоча самостійно брала участь у зібраннях містечкових громад Галичини. Так, є свідчення, що 1731 р. вона висилала своїх представників на зібрання до Білого Каменя, 1738 р. у Броди, а 1830 р. – до Підкаменя.

Прикагалком чортківського кагалу була єврейська громада містечка *Ямпіль*.

1739 та 1765 р. громада платить за право збудувати синагогу. Спочатку будують *бейт-мідраш* раббі *Гіршелі*. Він використовувався для вивчення Тори. 1754 р. розпочали будівництво синагоги, на яку дав копшти раббі *Меїр Кац*.

Громада брала участь і у громадському житті євреїв краю. Коли відбувався конгрес *Вааду чотирьох земель* у Константинові, євреї Польщі, Руси, Литви вирішили послати делегацію до Папи Римського. Головою делегації став раббі *Еліакім бен Ашер Зеліг*. В анналах громади читаємо: «...оплатити раббі *Еліакіму та раббі Цадоку* кошти подорожі до міста Рим з проханням від євреїв Польщі ... *дві сотні польських злотих...*»

Громада розбудовувалася і багатіла. З'явилися навіть єврейські покровителі громадського життя. Так, 1741 р. родина *Бреслерів* дарувала значну суму грошей на потреби єврейської громади. Цю харитативну роботу родина *Бреслерів* продовжить і у XIX ст., харитативністю займалася і знана родина *Розенцвайгів*. З'являлися перші професійні об'єднання, асоціації купців «*Поалей Цедек*», єврейський кравецький цех.

У 1765 р. юдейська громада Чорткова налічувала 812 євреїв та 56 караїмів.

Житлові будинки будувалися радше на околиці міста, коло річки Серет, пізніше у верхній частині міста, тоді як крамниці – тільки на ринковій площі у центрі. У 1722 р. євреям належало 110 будинків у Чорткові. З них 69 – на ринковій площі. Єврейських крамниць на ринку було 35. Християни ж володіли 142 будинками, і тільки 4 з них були на ринку. Якщо говорити про околиці, то на Вигнанці було 36 єврейських хат, а у Старому Чорткові – 81.

1772 р. Чортків та частина історичного Поділля після поділу Речі Посполитої увійшли до Австрійської імперії. Уже 1800 р. частина Тернопільщини, разом з Чортковом, була анексована Російською імперією. До Австрії Чортків повернувся тільки 1815 р., ставши у 1846 р. центром циркулу, до якого входили Язлівець, Заліщики, Копичинці і Борщів.

1797 р. у Чорткові вже 121 будинок належав євреям, а 232 – християнам.

Якийсь час, з 1776 по 1780 рр., нові австрійські влади заборонили проведення виборів ради кагалу. Згідно з «Едиктом про толерантність», або *Toleranzpatentom* Йосифа II, який почав діяти у Галичині з 1789р, кагальне самоврядування було ліквідоване. Цісар *Йосиф II (Joseph II, 1741 – 1790)* провів перепис населення і дарував всім євреям їхні прізвища, які, як правило, мали німецьке походження.

Переломом для Чорткова стала революція в Австрії 1848 р. і наступна лібералізація режиму, яку супроводжувала пришвидшена модернізація міст. Євреї отримали реальну змогу працювати у міському самоврядуванні, судах, займатися вільними професіями, бути адвокатами, лікарями. Для євреїв були відкриті вищі школи. У місті впорядковувалася інфраструктура – бруківка, водогін, каналізація і навіть освітлення.

1848 р. у Чорткові народився один з найбільш відомих галицьких австрійських письменників єврейського походження *Карл Еміль Француз (Karl Emil Francoz, 1848 – 1904)*. Його батько був євреєм-сефардом з Одеси, а мати – єврейка-ашкеназка з України. Своє дитинство він провів у Чорткові. Батько був місцевим лікарем, рано помер. Молодий Карл Еміль після закінчення гімназії у Чернівцях готувався до академіч-

ної кар'єри. Він вивчав право в університетах Відня та Граца, пробував стати правником. Однак незабаром полишив цю затію і почав працювати журналістом. Багато подорожував Південною Європою. Відвідав Малу Азію, Єгипет. Потім повернувся до Відня. Почав видавати газету *Neue illustrierte Zeitung*. А згодом переїхав до Берліна, де почав видавати ревію *Deutsche Dichtung*. Перші твори були присвячені східно-європейському єврейству – *Aus Halb-Asien, Land and Leute des ostlichen Europas* (1876) та *Die Juden von Barnow* (1877). Основні твори: *Junge Liebe* (1878), *Stille Geschichten* (1880), *Moschko von Parma* (1880), *Ein Kampf und Recht* (1882), *Der President* (1884), *Judith Trachtenberg* (1890), *Der Wahrheitsucher* (1804). Він з незмінною симпатією, навіть певним романтизмом описував як галицьке та буковинське єврейство, так і їхніх сусідів – русинів. Роман Францоza *Ein Kampf um Recht* (Боротьба за право, 1822) присвячений важкому життю гуцулів у середині XIX ст. і боротьбі проти соціальних утисків. У розвідці *Die Kleinrussen und ihr Sönger* (1877) й інших, згодом вміщених у книзі *Vom Don zur Donau* (Від Дону до Дунаю, 1878), Француз дав високу оцінку поезії Шевченка, вперше висловив думку про універсальність його таланту.

З духовних провідників Чорткова варто згадати принаймні двох. Вони мали чималий вплив не лише на місто, але й поза його межами.

Першим з них є великий раббі Давид Моше Фрідман (1827 – 1904), який був засновником хасидської династії рабинів, що походила з Чорткова. 1840 – 1850 рр. він провів у Садгорі коло Чернівців, навчаючись там у місцевих хасидських адморів. Очевидно, там сформувалася його глибока релігійна духовність. Саме йому,

«раббі з Чорткова», у 1865 р. остання власниця Чортківського замку графиня Ієроніма Борковска продала його разом з іншими частинами «Старого Чорткова». Далі головою Чортківського хасидського двору став його син *раббі Ісраель (1854 – 1934)*. Вплив родини поширився і на Румунію. Під час Першої світової війни раббі Ісраель виїхав до Марієнбаду, а потім до Відня, бо Чортків під час війни сильно зруйнували. Третім чортківським цадиком став *раббі Нахум Мордехай (1875 – 1946)*. Він помер у Тель-Авіві. Таким чином, ця хасидська династія існує і до сьогодні. І легенди про чортківських цадиків та чудеса, з ними пов'язані, живуть у душах їх послідовників і донині.

1888 р. засновник *Чортківської Ружинської хасидської династії раббі Давид Моше* відкрив у Чорткові *Товариство вивчення Тори*, яке дало світу не одного знавця Тори.

Другою промінентною духовною особою був сучасник хасидського раббі, чи *адмора*, Давида Моше, *раббі Єшаху Меїр Шапіра*. Він був відомим просвітителем простого народу, ремісників, дрібних торговців. Він радше не був послідовником раббі Фрідмана, а його опонентом – *мітнагідом*. Попри те, що раббі Шапіра був дуже благочестивою людиною, хасиди називали його в «*апікойрес*» – атеїст, безбожник. А він просто не був консервативним, йшов на крок попереду від інших рабинів. Бачив потребу не лише духовної, але й матеріальної допомоги пауперизованому і деморалізованому містечковому єврейству. Тому він знаходив інші форми суспільної самоорганізації, скажімо, створення кредитних товариств, які підтримували дрібне єврейське підприємництво. Він організував у Чорткові ремісничу організацію «*Яд Харуцім*», яка, як

на той час, була доволі «революційною». Він, задовго до творця сіонізму Теодора Герцля, прийшов до думки про необхідність євреям повернутися на свою історичну батьківщину. Завдяки раббі Шапіра Чортків став одним з центрів єврейського просвітництва – *Гаскали*, а потім і *сіоністського руху*. Перші сіоністи у Чорткові вийшли з кола раббі Шапіра. З поваги до нього у Чорткові, за допомогою «Товариства Є.М. Шапіра» у Нью-Йорку, було збудовано синагогу, яку назвали його іменем.

Як тільки розпочалася Перша світова війна, Чортків одразу ж і на три роки був окупований російськими військами. 1915 р. російська адміністрація вигнала євреїв з сусіднього Снятина до Чорткова. У лютому 1917 р. у Росії вибухнула Лютнева революція. Незабаром об'єднані австро-німецькі війська відбили місто у росіян, але ненадовго. Розпочався розпад Австрії, і у Чорткові встановилася влада ЗУНР. Потім прийшли поляки разом з армією генерала *Йозефа Галлера* (*Józef Haller von Hallenburg, 1873 – 1960*). На зміну їм большевики. Потім війська УНР. І нарешті знову поляки – цього разу на 19 років.

У міжвоєнний час розпочалася масова еміграція євреїв до Америки. Польські влади не були занадто прихильними до національних меншин, зокрема і до євреїв. Почалися утиски адміністративного й економічного характеру. Щоправда, перша значна група хасидів емігрувала до Палестини ще до Першої світової війни.

До Першої світової війни єврейська громада Чорткова ділилася на харизматичних ультрарелігійних *хасидів*, консервативних талмудистів – *мітнагдін*, прихильників єврейського просвітництва – *Гаскали*, і *сіоністів*, які готували повернення євреїв до Ерец Ізраель,

у Землю Ізраїля. Після війни додалися ще *прихильники асиміляції євреїв* (тоді – полонізації), *соціалісти* і навіть *комуністи*.

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Чортківському повіті мешкало 6 474 євреї. Перед *Шоа* у самому Чорткові мешкало 3 314 євреїв.

Сьогодні у Чорткові можна оглянути єврейське кладовище, яке розміщене на вул. Незалежності і де є до 20 мацев. За 200 м від моста через р. Серет є ще одне кладовище, де було до 500 мацев. А на вул. Міцкевича – ще одне, де було до 100 мацев. Свого часу, після 1700 р., Чортків славився однією родиною, яка упродовж поколінь виготовляла високомистецькі мацев. Вони витворили певний стиль. Подібні до них можна було знайти не лише на кладовищах Чорткова, але й Тернополя, Бродів, Бучача, Золочева. У Чорткові варто оглянути також монастир оо. кармелітів (1635 р.), Домініканський римо-католицький костьол (1731 р.), дерев'яну церкву Успення (1635 р.), та церкву Воскресення (1717 р.). В Чорткові збереглися також і також дві синагоги – Головна, збудована у 1680-х рр., і Нова, збудована у 1909 р., архітектором *Г. Гольдкремером*, нині це приміщення Станції юних техніків.

Dr. Yeshayahu Austri-Dunn, Sefer YIZ/kor le-hantsahat kedoshei kehilat Czortkow, Memorial book of Czortkow, 1967, Tel Aviv.

TARAS VOZNYAK

ПІДГАЙЦІ

Podhajce (пол.),
פאדהייצע, פידהייצע (ידיש),
Podhajze (нім.),
Подгайцы (рос.),
Pidhajci, Podgajze, Podhajtze,
פידהייץ (יבּרית)

פאדהייצע

ПІДГАЙЦІ

Містечко Підгайці розміщене за 70 км від Тернополя та за 30 км від Бережан, на притоці Дністра річці Коропець. Перший задокументований спогад про місто відноситься до 1519 року, коли власник міста *Якуб Бучацький (Jakob Buczacki)* дозволив проведення ярмарку у Підгайцях. Існують спогади з листа шляхтича Більського 1516 р., у якому він повідомляє, що цього року Камінецький, Ланцкоронський та Тиборовський розбили татарський загін.

Бучацький невдовзі продав місто сандомирському каптеляну *Миколаю Валаському (Mikołaj Walaski)*. 1539 р. *Зигмунд I Старий (Zygmunt I Stary, Zygmantas Senasis 1467 – 1548)* дарував місту магдебурзьке право. 1630 р. місто перейшло у власність роду *Потоцьких (Potocki)*. *Станіслав Ревера Потоцький (Stanaslav Rewera Potocki, 1579 – 1667)* одразу почав будувати костьол, церкву, розбудовувати місто, запрошувати вірмен, валахів. А у 1630 р. ярмарковий день перенесли на суботу, що явно не потішило євреїв.

Єврейська громада відома з початку XVI ст., можливо, навіть XV ст., адже існують свідчення про *мацеви*, які були на єврейському кладовищі у Підгайцях, датовані 1420 р. 1519 р. Підгайці отримують привілей на проведення ярмарків і торгів, і це однозначно мало призвести до росту вже існуючої єврейської громади, що мешкала у південній частині містечка.

За деякими даними, першими рабинами Підгайців були *раббі Моше* та *раббі Єгуда Лейб бен Моше*. Вони згадуються у книгах «*Аниє шем*» та «*Мацевет кодеш*». Вони були і рабинами, і гаонами (букв. «велич», «гордість», а у сьогодиншньому івриті також «геній»). Гаони вважались у євреїв найвищими авторитетами у тлумаченні Талмуда і застосуванні його засад для щоденного життя. Зазвичай вони керували єврейськими навчальними закладами – *єшивами*. На *мацеві Єгуди Лейба* було написано: «Вірний Богу та святому народу Єгуда, він був провідником та гаоном, святим світільником, майстром тлумачення Тори в її скарбах та таємницях, він студіював Тору день і ніч і був наставником тутешньої єшиви, головою рабинічного суду кагалу міста Підгайці, наш раббі Єгуда Лейб є сином великого раббі Моше, який також був головою рабинічного суду міста Підгайці, який ширив Тору серед Ізраїля, повсякчас студіював Тору і перетворив свої ночі на дні, і просвітив очі Ізраїлю, вчив народ Божий, як прямувати шляхами Тори, і вивчив багатьох учнів, які стали великими знавцями Тори і тили з її джерела. А після смерті нехай його душа відкине всі тяготи у вищому житті. Він помер 1 дня місяця хешвана 5473 року».

Від 1580 до 1620 р. рабином Підгайців був *раббі Бен'ямін Аарон Сольнік*, син *Авраама Сольніка*. Він знаменитий у єврейському світі завдяки своєму трактату «*Масат бін'ямін*» (1602), оригінал якого сьогодні зберігається у Нью-Йоркській синагозі. Наступним рабином став *раббі Яков бен Бін'ямін*.

Громада мала всі потрібні для нормального функціонування інституції. *Синагога*, яка збереглася, побудована у першій половині XVII ст. Це була оборонна

споруда, що служила форпостом при Галицькій брамі міста. Це найдавніша єврейська споруда міста. Вона досі стоїть у центрі міста на південь від ринкової площі. З протилежного боку площі розташовано єврейську школу – *хедер. Кладовище*, яке частково зберіглося, походить з XVI ст. і розміщене на схилі гори по вул. Лесі Українки.

З відомих рабинів XVI ст. можна згадати *раббі Якова бен Баруха з Підгайців*.

Усе XVI ст. було епохою війн з турками і татарами. У 1667 р. *Ян Собеський* успішно відбив їхній напад, але уже у 1675 р. місто було вщент знищене військами *Ібрагіма Шшиман-паші*. 1672 – 1699 рр. були роками турецького правління у Підгайцях. Хоча назагал турки були більш толерантні, ніж католики чи православні, адже їх цікавила торгівля. Саме турки відкрили для купців з Поділля привабливі ринки Смірни (Ізміру) і Стамбулу. Зважаючи на спільність торговельних інтересів, важко зрозуміти, чому 1676 р. турки почали переслідувати євреїв у Підгайцях. Про це пише *раббі Зеєв Вольф*, син *раббі Єзуди Лейба Мразні* у своїй книзі «*Гефен ехідіт*» (1699). Відомо, що під час турецької навали рабином Підгайців був *раббі Моше бен Шах*.

Тридцятилітня війна у Німеччині 1618 – 1648 рр. змусила багатьох німецьких євреїв шукати порятунку на Поділлі, зокрема і у Підгайцях. Щоправда, і у Речі Посполитій було тоді не надто спокійно – саме розпочалася козацько-шляхетська війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

1667 р. француз *Даліран (Daliran)*, один із шляхтичів *Яна III Собеського (Jan III Sobieski, 1629 – 1696)*, провів опис Підгайців. Другий опис міста 1670 р. залишив фризський мандрівник *Ульріх фон Вердум (Ulrich von Verdum, 1632 – 1681)*.

Після усіх цих воєн і розрух 1677 р. Сейм Речі Посполитої та Потоцький на 12 років звільнили місто Підгайці від усіх податків.

Наступний напад татар у 1690 р. відбив *Фелікс Казимир Потоцький* (*Feliks Kazimierz Potocki*, 1630 – 1702).

Місто часто переходило з рук у руки. Потоцькі продали його *Більським* (*Bielscy*), Більський – *Рогалінським* (*Rogalińscy*). І врешті, під кінець XVIII ст. Підгайці переходять до рук княгині *Марселіни Чарторйської* (*Marcelina z Radziwiłłów Czartoryska*).

На той час у Підгайцях з'явилися псевдомесіанські єврейські секти *Сабатая Цві* (1626 – 1676) та *Якова Франка* (1726 – 1791). У 1680 – 1690 рр. у містечку побував сабатіанський емісар *Хаїм Малах*. А 1696 р. у Підгайцях народився відомий кабаліст і сабатіанець *раббі Моше Давид*, там же він і помер у 1766 р. Голова єретиків *Яков Франк* неодноразово відвідував Підгайці, і багато єврейських родин з цього штетла стали його послідовниками, побачили у ньому майбутнього *месію*. 17 листопада 1759 р. його послідовники у Підгайцях брали участь у масовому переході у християнство.

Швидко поширився у містечку і єврейський хасидський містицизм. У 1750 – 1760 рр. Підгайці, Товсте та інші близькі містечка відвідав засновник хасидизму *Баал Шем Тов*. У Підгайцях він знайшов гарячих прихильників. Одним з них став *раббі Хаїм Шмуель Яков Фальк* (1708 – 1782). Син рабина Підгайців *раббі Баруха*, він поширював хасидизм у Лондоні, де у 1746 р. публікує книгу «*Біркат яков*».

В той час громаду провадили *раббі Моше Катценеленбоген*, який був нащадком *Шауля Воля*, потім *раббі*

Зехарія Мендель, автор багатьох релігійних трактатів, далі раббі Мешулам Залман, син раббі Якова Емдена. Його посаду перейняв раббі Аріє-Лейб, автор трактату «Лев аріє». 1745 р. помер рабин Підгайців раббі Іссахар Берінш, син відомого рабина, званого Пней Єгшуа, голови рабинічного суду Франкфурта-на-Майні. Головним заняттям рабинів було вивчення Тори, тому вони знаходили потрібний для цього спокій у такому маленькому містечку, як Підгайці. І це тільки частина з поважних рабинів, які докладно перелічені одним з останніх рабинів Підгайців раббі Вольфом Фосерштайном.

У 1765 р., коли відбувся перший перепис населення Речі Посполитої, у Підгайцях вже мешкало 1 079 євреїв разом з рабином раббі Гіршем бен Дов-Бером. За Речі Посполитої містечко було центром повіту, а за Австрії увійшло до Березанського циркулу (*Brzezany Zirkel*). Австрійська влада одразу спробувала секуляризувати євреїв, ліквідувавши кагали як автономні адміністративні одиниці. Кожен єврей ставав просто підданим цісаря. 1788 р. у Підгайцях вперше було мобілізовано євреїв до війська. Щоправда, невдовзі від цієї практики відмовилися і замінили її на відповідний податок. Інший експеримент полягав у навчанні євреїв сільському господарству. 1790 р. 9 єврейських родин з Підгайців переїхали до села. Однак і цей експеримент не вдався.

1791 р. помирає рабин Підгайців раббі Зехарія Мендель, син раббі Аріє-Лейба. Він цікавий не лише як автор релігійних трактатів, але і як представник регіону у Вааді чотирьох земель – своєрідному єврейському парламенті Речі Посполитої.

1820 р. Підгайці отримали право на проведення аж 11 ярмарків щорічно. Громада розвивається і відкриває такі новітні єврейські інституції, як єврейський клуб-читальню «*Бейт асейфат езрахей егудім*» у 1876 р. А 1879 р. *Егуда Лейб Елерганд* і *Шауль Шор* відкривають у Підгайцях відділення *Світового єврейського альянсу*.

З відомих осіб у Підгайцях народилися: драматург та критик *др. Міхаель Вайхерт* (1890 – 1967, *Тель Авів*), *раббі др. Нахум Верман* (нар. 1895), організатор єврейської репатріації до Ерец Ісраель *Еліякім Гетцель Перел* (нар. 1898), професор, знавець Тори *раббі Авраам Вайс* (нар. 1896).

З огляду на слабку інфраструктуру та скупченість місто часто горіло. Остання велика пожежа наприкінці XIX ст. спалила дві третини міста. Бідність призвела до масової еміграції. Вихідці з Підгайців 1895 р. створили в Америці своє товариство «*Масаат бн'ямін анише подгайце*».

До шtetла приїжджали місцеві знаменитості, такі, як хасидський *адмор раббі Іцхак Меїр з Капустинців*, який у 1906 р. дав значну суму на розвиток єврейської школи – *Талмуд-Тори* – та ряду інших громадських організацій.

Перед Першою світовою війною у Підгайцях було 3 754 євреї. Функціонували 4 єврейські школи.

У 1914 р., на самому початку війни, Підгайці були окуповані російськими військами. У 1919 р. місто було у складі ЗУНР, а в середині літа до міста вступило польське військо.

У міжвоєнний період найбільш активною політичною партією в місті, крім традиційних релігійних угруповань, стали сіоністи.

У 1939 р. у Підгайцях було 2 872 євреї з 6 000 жителів.

Сьогодні у Підгайцях можна оглянути частково пізньоготичний і частково ренесансний римо-католицький костьол XVII ст., греко-католицьку церкву Успення XVII ст., та греко-католицьку дерев'яну Спаську церкву 1772 р., а також *синагогу XVII ст.*

M. S. Geshuri, Sefer Podhajce, Memorial Book of Podhajce, Tel Aviv 1972, Podhajce Society.

TARAS VOZNYAK

БУЧАЧ

Бuczacz (пол.),
בוטשאטש (їдиш),
Butschatsch (нім.),
Бучач (рос.),
Bugach, Butchatch, Buchach, Bitshutsh, Butchatch,
'בוצ'ץ' (іврит)

בוטשאטש

БУЧАЧ

Бучач є особливим місцем, адже разом з Бродами, Тернополем, Жовквою та Львовом це місто є одним з найважливіших духовних центрів галицького єврейства, звідки походить чимало людей світової слави. Сьогодні це невелике містечко, розміщене за 72 км від Тернополя та за 94 км від Чернівців.

Перші документальні свідчення про Бучач датуються 1260 та 1379 рр. Хоча саме місто, очевидно, існує з XII ст., коли воно стало важливим пунктом торгівлі зі Сходом. Саме тоді з'явилися тут перші *євреї-сефарди*, що прийшли з Півдня Європи. І тільки після входження Червоної Руси до складу *Польського королівства* могли масово з'явитися у Бучачі *євреї-ашкенази* з Німеччини і Польщі, яких король *Казимир III (Kazimierz III Wielki, 1310 – 1370)* вважав «людьми державними», що допомагають розбудовувати польську державу.

Поселення належало роду *Бучацьких (Buczassy)* гербу «Абданк», які почали будувати замок, палацик і були зацікавлені у розвитку міста як торгового центру. До Бучача запрошували різних купців – і євреїв, і вірмен. У 1515 р. місто отримало *магдебурзьке право*. Один із шляхтичів цього роду – *Михайло Бучацький (Michał Buczacki, ? – 1438)*, був Галицьким старостою. Король *Владислав II Ягайло (Władysław II Jagiełło, Jogaila, 1351 – 1434)* дарував йому ще й село Золочів. Останньою з Бучацьких, які володіли містечком, була *Катерина Бучацька*, дочка Якова, який помер 1501 р.

Вона вийшла заміж за *Яна Табуровського*, який прийняв її прізвище. Її брат, *Ян Кишиштоф Бучацький*, був знаний з своєї боротьби з кальвіністами у Речі Посполитій.

На початку XVII ст. місто перейшло у власність *Потоцьких* і, ставши резиденцією цього славного роду, розквітло. Особливо розбудував місто *Брацлавський воєвода Стефан Потоцький* (*Stefan Potocki*, 1624 – 1648).

До 1664 р. єврейська громада Бучача була прикагалком львівської єврейської громади. Уже у XVII ст. вона збудувала *бейт-мідраш*, дім для вивчення Талмуду, який потім називали Старим *бейт-мідрашем*, єврейську лікарню, Велику синагогу, що була спроектована італійським архітектором. У 1699 р. було підтверджено право бучацьких євреїв мешкати у місті. Громада отримала право на свій єврейський суд, включно зі звільненням від податків трьох будинків – будинку рабина, *хазана* (кантора синагоги) та лікарні. Євреїв залучали до міської стражі, яка наполовину складалася з християн, наполовину з євреїв.

Користуючись протекцією Потоцьких, єврейська громада процвітала. Наприкінці XVII ст. у Бучачі вже мешкало 1500 єврейських родин. Основним заняттям була, звичайно, торгівля. Дехто з мешканців Бучача досяг у ній великих успіхів. Так, єврей *Абрагамчик* був одним з головних монополістів, які імпортували тютюн до Речі Посполитої.

Бучач у ті часи був щонайперше фортецею, а вже потім містом. Це була ще одна твердиня після Кам'янця на Поділлі, яка перекривала шлях татарській орді та турецькому війську. Найбільш загрозливими для Бучача були облоги татар і турків під час Турецької війни

1655 – 1667 рр. Тоді у Бучачі король Речі Посполитої української крові *Михайло Корибут Вишневецький* (*Michał Korybut Wiśniowiecki*, 1640 – 1673) підписав ганебний для Польщі мир 1672 р. Поділля ставало турецьким, а окрім того ще й потрібно було заплатити чималу контрибуцію. Угоду, звичайно, не виконали. І 1676 р. турки знову підійшли до Бучача. Місто спалили дощенту. Однак тоді ще гетьману, а згодом королю *Яну III Собеському* (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696) вдалося відбити цю атаку турків. У 1684 р. *Ян Потоцький* черговий раз фундаментально перебудовує місто.

Черговим великим будівничим міста став *Микола Базилій Потоцький* (*Mikołaj Bazyli Potocki*, 1712 – 1782), який прикрасив місто чи не найкращою ратушею у Центральній Європі. Для того він запросив до міста архітектора *Бернарда Меретина* (*Bernard Meretyn*, ? – 1759) та скульптора *Іоана Георга Пінзеля* (?-1761). У Бучачі Бернард Меретин і Іоан Георг Пінзель створили ряд визначних пам'яток пізнього бароко, що сформували обличчя міста: 1750 р. придорожню фігуру Святого Іоана, 1751 р. – одночасно з будівництвом міської ратуші – придорожню фігуру Святої Анни, 1751 – 1753 рр. – монастир отців василіян, 1761 р. – парафіяльний костьол. Пінзель працював над скульптурами святих для Покровської церкви.

Бучач стає місцем, де знаходять прихисток від воєнних лихоліть єврейські подвижники та святині. Про святість міста Бучача свідчить відома легенда, яку переказав уродженець Бучача, письменник, Нобелівський лауреат *Шмуель Йосеф Агнон*: «А ось оповідь про молитовник з Великої синагоги у Бучачі. Коли у нього заглядає людина зла та жорстока, з нього зникає одна літера. Тому і сховав його староста синагоги. Адже

через наші неминучі гріхи зросло і число лиходіїв, і стає страшно при думці, що настане день, і у молитовнику не залишиться жодної літери». (Ш.И. Агнон. Молитовник мого дитинства. Переклав Тарас Возняк).

Багато місцевих євреїв стали послідовниками єврейської псевдомесіанської ересі сабатіанства, яку очолював сам кандидат на месію *Сабатай Цві* (1626–1676). Багато з них брали участь у містичних обрядах, які проводив *Хайм Малах*. Серед них рабини Бучача *раббі Яков Моше з Шаргорода*, *раббі Ельханан бен Зеєв*, автор трактату «*Бат екутіель*», *раббі Моше з Жовкви*, *раббі Ар'є-Лейб бен Мордехай Мадріш Уербах*, який у 1740 перебрався до Станіславова, *раббі Мейт бен Гіриш*, *раббі Цві-Гіриш бен раббі Яков Каро*, автор книги «*Ната шаашуім*» (1770–1813).

Зі зміною влади 1772 р. бучацькі євреї втратили своїх покровителів Потоцьких. Їх пробували виселяти на села, учили займатися сільським господарством, але і на селі вони поверталися до відомих їм ремесел та торгівлі. Австрійські влади запровадили нові податки на кошерне м'ясо, ритуальні свічки, одруження. Зубожіння призвело до того, що на початку XIX ст. бучацький кагал разом з євреями Бродів та Львова навіть послав делегацію до Відня з проханням зменшити податки. Від Бучача у складі делегації був багатолітній голова громади *Меїр Шнауер*. Податки поволи зменшували. Особливо після того, як помер цісар-реформатор *Йосиф II (Joseph II, 1741–1790)*, який хотів секуляризувати єврейське життя, перетворити євреїв у таких самих підданих, як і інші. Однак у своїх просвітительських проєктах він не врахував особливої специфічності єврейської традиції. Серед 107 світських єврейських шкіл, які відкрив у Галичині присланий з

Відня чеський *маскіл Нафталі Герц Гомберг* (1749 – 1841), одна була відкрита у Бучачі. Однак вона зустрілася з обструкцією традиціоналістів та хасидів і 1806 р. була закрита. Єврейська освіта у Бучачі знову набрала традиційних форм.

Як і по цілій Галичині, 1831 р. у Бучачі вибухнула епідемія холери. Це було пов'язано з застарілою, ще середньовічною структурою міста, яке не мало відповідних санітарних інфраструктур – водогону та каналізації. Того року у Бучачі від холери померло 600 євреїв. На тому біди не скінчилися – того ж року згоріла половина міста, включно з Великою синагогою. Щоправда, з допомогою все тих же Потоцьких вона була швидко відбудована. Що не завадило їй черговий раз горіти 1865 р.

Духовне життя Бучача визначали три головні релігійні течії того часу – *хасидизм*, єврейський харизматичний *пієтизм*, *традиціоналізм мітнадім*, який тримався традиційної талмудичної вченості, та *Гаскала* – світське єврейське просвітництво. *Сабатіанська* та *франкістська* псевдомесіаністичні ересі були подолані. На відміну від інших штетлів, у Бучачі стосунки між цими трьома групами були доволі сердечними. На середину XIX ст. єврейська громада вже мала 12 різних культових споруд: *Велику синагогу*, два *бейт-мідраші* (Старий та Новий), два хасидські *клойзи* (вони використовувалися різними хасидськими групами – чортківською та гусятинською) та кілька бідніших *иштиблів*. Для молитов, коли збиралася необхідна для творення молитви ритуальна десятка вірних – *міньян*, використовувалися ще й приватні будинки.

Хасидизм прийшов до Бучача завдяки *раббі Аврааму Давиду бен раббі Ашер Анишел Ваарману*, який став

рабином у Бучачі 1813 р. Він опублікував багато книг, найвідоміші з них *«Даат кедошім»*, *«Амарот тего-рот»*, та *«Біркат давид»*. Він був слугою громади і як хасидський адмор, і як рабин, помер у 1841 р. Його син раббі Елізер успадкував хасидський двір і передав його своєму небожу раббі Аврааму Давиду. Потім цадиком у Бучачі до 1853 був раббі Цадок Райнек. Його змінив раббі Авраам бен Цві Теумім, автор книги *«Хесед ле-аврагам»*, який помер 1863 р. Наступником став відомий нам з Бережан раббі Шолом Мордехай Швадрон (1876 – 1881), потім раббі Єхіель-Міхль Бреймер (1881 – 1907) та раббі Меір Арік М'язлубіч.

Звичайно, що більшість громади дотримувалася традиційного юдаїзму. Представники саме цієї групи керували і бучацьким кагалом. Мітнагдім були непогано освічені. Вони групувалися довкола Старого та Нового бейт-мідрашів, де була велика збірка релігійної літератури.

Натомість маскіли-просвітителі були виразною меншістю у єврейському Бучачі. Найбільш яскравою особистістю серед них був Пінхас Еліягу Горовіц, автор книг *«Сефер га-бріт»* та *«Діврей емет»*, а також першої енциклопедії природничих наук на івриті.

Про значення цього насправді живого єврейського міста для євреїв важко сказати краще, ніж це сказано в одній з новел Агнона:

«Якось у ніч Шавуот я сидів самотньо в бейт мідраші (1) і читав «Азгарот» (2). Раптом я почув якийсь звук, підняв очі і побачив перед собою святого – наді мною височів Божий посланець. Я заціпенів від хвилювання: я ніколи не зустрічався з такою святістю, втіленою в подобу людську, і ніколи я не зустрічав людини, яка б променилася такою святістю.

Він дивився на мене очима, переповненими гнівом, як володар, що повернувся у свою країну і не знайшов ані вельмож своїх, ані почту, а тільки одного нещасного раба. Він запитав:

— Що ти тут робиш?

Я відповів:

— Ця ніч — ніч Шавуот, я читаю «Азгарот».

На що він:

— А що ти робив сім субот, між Песахом і Днем одкровення?

Я не знав, що відповісти. Бо ж йому йшлося про щось, що я мав зробити, однак не зробив. Я зібрався з усіма своїми душевними силами і відповів:

— Я робив те, що прийнято робити: молився, читав Тору, вивчав книгу «Авот».

Він знову запитав:

— А коли ти читав пісні?

Я відповів:

— Тут не прийнято читати жодних пісень.

Він похилив голову, замовк. Потім підняв свої незбагненні очі і запитав:

— А де читають піснеспіви?

Я згадав своє, оточене лісами та водами місто, нашу Велику синагогу, а в ній на бімі (3) — старий молитовник, який славився тим, що в ньому були усі псалми, складені нашими учителями, поетами, хай спочивають вони у мирі. Я згадав старого хазана (4), хай огорне його світлом Своім Всевишній у саду Едемському. Знавець псалмів, він читав їх напам'ять, а сторінки молитовника були zalиті слізьми, і букв уже не було видно...

І я відповів:

— Є такі місця, де прийнято читати піснеспіви, наприклад, у моєму місті.

А він спитав:

Як воно зветься?

Я відповів пошепки:

— Бучач — ім'я мого міста, — і з очей моїх полилися сльози. Я згадав про лихоліття, якого зазнало моє місто, бо ж я навіть не знаю, чи ще існує воно сьогодні...

Він кивнув, що зрозумів, і промовив:

— Бучач, Бучач, — і голос його звучав, як рима, яка народжується, коли одна строфа єднається з іншою. І я зрозумів, що він — наш учитель Шломо бен Єгуда Габіроль (5), хай буде благословенною пам'ять про нього. Це його книгу «Азгарот» я читав цієї ночі.

І сказав наш учитель Шломо:

— Зроблю собі замітку, щоб не забути назву твого міста.

Я застиг у здивуванні: невже моє місто таке для нього важливе, що він збирається зробити заради нього якусь особливу помітку. Можливо, на своєму таліті?

І знову зазвучав його голос — так звучить строфа, злившись з іншою строфою:

— Благословенне серед міст місто Бучач... — він почав нанизувати один за одним віршовані рядки для кожної з семи букв (6) імені мого міста — у блискучому вірші з досконалими римами.

Душа ледь не покинула мене від тремти, і тому я забув наступні шість рядків із Піснеспіву місту. А хто сьогодні мені їх підкаже, до кого звернутись? До старого хазана, хай огорне його світлом Своїм Всевишній в саду Едемському, до знавця піснеспівів учителів наших, святих поетів? За їхні сльози я готовий віддати життя».

1. Бейт-мідраш – дім мудрости, де вивчають Тору.
2. «Азгарот» («Попередження») – літургічні поеми про заповіді Тори. Деякі з них написав Шломо бен Єгуда Габіроль.

3. Біма – підвищення посеред синагоги, на якому читають Тору.

4. Хазан – кантор синагоги.

5. Раббі Шломо бен Єгуда Габіроль (Шломо ібн Габіроль) – знаменитий єврейський поет, філософ і кабаліст. Народився 1020 р. у місті Малага в мавританській Іспанії, помер у віці 30 років у Валенсії.

6. Івритом назва міста Бучач складається з семи букв.

(Шломо Йосеф Агнон. Замітка, пер. Ф.Площанського)

Нового розквіту єврейська громада Бучача зазнала після революції в Австрії 1848 р. Якщо у 1812 р. у Бучачі мешкало тільки 1 200 євреїв, то у 1910 р. – вже більше 7 000, що складало більше половини його населення.

Перші міські вибори у Бучачі відбулися 1874 р. З 30 міських радних 12 були євреями, 9 поляками і 9 українцями. У 1879 р. міським головою Бучача був обраний син голови кагалу *Бернард Штерн*. На цій посаді від залишався аж до 1921 р. З 1890 р., після смерті батька, він водночас був і головою єврейської громади Бучача. А 1911 р. він навіть був обраний від Бучача до *Австрійського Райхсрату* у Відні.

Активно розвивалось підприємництво, відкрилась текстильна фабрика, 4 млини, фабрика з виробництва свічок та мила, бровар і винарня. Однією з найбільших була фабрика *концерну Hilfespharein*, яка виробляла дерев'яні іграшки. На фабриці працювало до 200

молодих дівчат. У 1912 р. у Бучачі відкрилося відділення Єврейської кредитної спілки. Більша частина ремісників у Бучачі були євреями. Так само, як і більша частина людей, що займалися вільними професіями. Так, у 1910 р. у місті практикувало 14 євреїв адвокатів, 4 лікарі. Всі вони були об'єднані у Сіоністську професійну спілку, яка у 1905 р. налічувала понад 40 членів.

У 1890 р. єврейська громада Бучача відкрила свій адміністративний будинок. Організація *Агудат Ціон* відкрила у Бучачі *Єврейську публічну бібліотеку*. На початку 1907 р. відкрився клуб «*Тойнбі*». Саме у ньому вперше публічно читав свої вірші найвідоміший уроженець Бучача Шмуель Йосеф Агнон. Перша єврейська газета «*Га-ярден*» – «*Йордан*» почала виходити у Бучачі 1905 р.

1899 р. у Бучачі відкрилася сучасна єврейська школа, яку субсидувала фундація європейського філантропа барона Морица фон Гірша (*Maurice (Zvi) de Hirsch*, чи *Baron Moritz von Hirsch auf Gereuth*, 1831 – 1896). На початку XX ст. у ній вчилася до 500 дітей. Щоправда, функціонували і традиційна єврейська школа – *єшива* та інші єврейські навчальні заклади.

1891 р. було відкрито сучасну єврейську лікарню, яка змінила стару. Нею керував др. *Фабіан Гехт*. А у 1912 р. Сіоністська жіноча організація *Рахель* відкрила і дитячий притулок.

Перша сіоністська організація *Ціон* з'явилася у Бучачі 1894 р. На першому сіоністському конгресі Бучач представляв др. *Іцхак Фернгоф*. 1906 р. відкрилося відділення робітничої сіоністської партії *Поалей Ціон*. Функціонувала маса молодіжних та жіночих груп і організацій.

Після *погромів* у Кишиневі та з огляду на економічні проблеми на зламі століть розпочалася велика еміграція євреїв з Галичини до Америки. Громада почала зменшуватися. Зменшенню громади допомагала і секуляризація та асиміляція. Під кінець XIX ст. та на початку XX ст. багато євреїв онімечилося, а потім полонізувалося. Хоча традиційні євреї, особливо хасиди, зберігали свій триб життя.

Чималих проблем традиційні євреї зазнали під час Першої світової війни. Особливо антиєврейськими ексцесами відзначилися російські козацькі частини. До цього додалися епідемії тифу.

У 1918 – 1919 рр. Бучач входив до ЗУНР. У місті було створено *Єврейський національний комітет*. В ньому засідали головно представники партії *Цеїрей Ціон*. Натомість радикально ліві сіоністи з *га-Шомер га-Цаїр* активно співпрацювали з українською владою. Після того, як Бучачем опанувало польське військо, щодо них почалися репресії і було розпочате слідство.

Коли у 1920 р. Бучач окупували большевики, вони поставили у місті свого комісара – молодого єврея з Тернополя. Почалася опереткова боротьба з «буржуазією».

У Бучачі народився лауреат Нобелівської премії з літератури, ізраїльський письменник *Агнон* (יחזקאל כהנא, 1888–1970). Справжнє його ім'я *Шмуель Йосеф Галеві Чачкес*. Його батько *Шломо Мордехай Галеві Чачкес* торгував хутрами, хоча отримав освіту рабина. Мати – *Естер Фарб*, була дуже начитаною, інтелігентною жінкою. Юний Шмуель вчився у бучацькому *хедері* – початковій школі, вивчав Тору у бучацькому *бейт-мідраші*, де познайомився і з середньовічною єврейською філософією, і трактатами хасидів. Він стає

сіоністом і у 18 років їде до Львова, щоб працювати у єврейській газеті. 1907 р. мандрує до міста Яффо у Палестині, а потім і до Єрусалиму, де публікує свою першу повість *«Агунот»* (*Покинуті дружини*, 1909). У 1924 р. письменник приймає прізвище Агнон, що означає на івриті – *«покинутий»*. Агнон дуже близький у своїй творчості до містичних, рустикальних мотивів галицьких хасидів, які часто мешкали на селі. 1912 р. Агнон повертається до Європи, поселяється у Берліні. З колишнім львів'янином, юдейським філософом Мартіном Бубером (*מרטין בורר*, 1878 – 1965) збирає хасидські легенди. Разом вони видають єврейський журнал *«Юде»* (*Jude*). 1919 р. Агнон одружується з *Естер Маркс*, яка народжує йому сина. І тільки 1924 р. повертається у Палестину, де мешкає до смерті. Саме там у 20-х роках він пише свій головний твір *«Гахна-сат кала»* (*Весільний балдахін*, 1931), де гумористично описано пригоди бідного хасида, який вештається чи не всією Східною Європою, шукаючи чоловіків для своїх трьох дочок. 1930 р. Агнон знову відвідує Берлін, де виходить збірка його творів *«Коль сінурав»* (1931). Тоді ж Агнон відвідав свій рідний Бучач – він був шокований безнадією, яка на той час панувала у *«помираючому місті»*, як він тоді його назвав. Він побачив і описав місто, яке перейшло апогей свого розвитку як єврейського штетлу, у романі *«Ореах ната лалун»* (*Нічний гість*, 1937). Світ галицького єврейства вмирає. Крах ілюзій молодого галицького єврея описано у романі *«Сіпур пашут»* (*Проста історія*, 1935). Його перекладають німецькою мовою, однак світової слави Агнон зазнав, коли роман переклали англійською. 1966 р. письменнику присуджують *Нобелівську премію*. Традиційної Нобелівської лекції Агнон не читав,

однак у подяці підкреслив особливе значення для своєї творчості Талмуда і релігійних єврейських трактатів різних епох. Помер Агнон у 1970 р. і похований на Єлеонській горі в Єрусалимі.

У 1931 р. у Бучацькому повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 8 059 євреїв. За єврейськими даними, напередодні *Шоа* у Бучачі мешкало 3 858 євреїв.

Сьогодні у Бучачі можна оглянути *єврейське кладовище*, яке розміщене за адресою вул. Торгова, коло р. Стрипи. Кладовище існує з XVI ст. На ньому ще збереглося до 500 *мацев* у різному стані. Збереглася і одна з менших *синагог* XIX ст. з цікавим косокутним плануванням.

I. Kahan, Sefer Buczacz; matsevet zikaron le-kehila kedosha, Book of Buczacz; in memory of a martyred community, Tel Aviv, Am Oved, 1956.

ШЛЯХ ДО ЮЛІАНА СТРИЙКОВСЬКОГО

ХОДОРІВ, כאדערעוו, תאדריוו, תאדעראוו
ЖИДАЧІВ, זידיצוב, זודיטשוב, זידיטשוב
СТРИЙ, סטריא, סטריי
БОЛЕХІВ, באעלעוו, באעלехів
ДОЛИНА, דאלינע, דאליна
РОЖНЯТІВ, ראזניטאב, ראזניטעוו, ראזניטוב
КАЛУШ, קאלוש, קאלуш

TARAS VOZNYAK

ХОДОРІВ

Ходоростав, Ходорів Став,
Chodorow (пол.),
כאדערעוו, תאדריוו, תאדעראוו (їдиш),
Khodorow (нім.),
Ходоров (рос.),
חודרוֹב (иврит)

כאדערעוו

ХОДОРІВ

Місто на віддалі 56 км від Львова. Ходорів (старі назви – *Ходоростав*, *Ходорів Став*) згадується в історичних хроніках з 1394 р. З огляду на своє розташування – був збудований у межиріччі *Дністра* та його притоки *Луг* – Ходорів завжди мав оборонне значення. Як підказує стара назва *Ходорів Став*, поблизу міста й справді є кілька великих ставків (*Ходорів* та *Отиневиський*, зовсім поруч з містом). Дехто виводить назву міста від чоловічого імені *Федір*, і стара назва стає зрозумілою – *Федорів Став*.

Однак, городище ранньослов'янської доби на місці Ходорова було набагато раніше, ніж на ці терени принесене було грецьке ім'я *Федір*. Очевидно, це було поселення *білих хорватів*, бо ж Ходорів лежить поблизу їх можливої столиці – тепер селище *Стільське*.

Ходорів не завжди був містом. Тільки у 1436 р. йому надано *магдебурзьке право* і з того часу воно стало «вільним містом» зі своїм самоврядуванням.

Як і кожне місто у ті неспокійні часи, Ходорів мав замок, що згодом був перебудований на житлову споруду і на початку XX ст. мав усі ознаки ренесансного палацу.

Римо-католицька парафія в Ходорові бере початки з 1460 р.: саме тоді власник цих місць магнат *Єжи (Юрій) Ходоровський* спорудив у місті дерев'яний костьол. Первісний храм не пережив Польсько-турецької

війни у 1620 – 1621 рр. Його наступник, теж дерев'яний, згорів від рук інших загарбників: у 1655 р. сюди добралися шведи і московити.

Перші документальні дані про єврейську громаду у Ходорові відносяться до 1633 р.

На початку XVIII ст. зводиться третій дерев'яний храм на кошти *Ходоровських* і їх наступників графів *Цетнерів*. Цей храм мав три вівтарі (Трійці, Всіх Святих і Розп'яття).

Мурований костьол, який дожив до наших часів, спорудили уже в австрійські часи у 1777- 1779 рр. на кошти наступних власників Ходорова – *Жевуських* за проектом *Флоріана Ріхтера* (*Florian Richter*). Костьол кілька разів перебудовували і 1903 р. храм було повторно освячено як *костьол Всіх Святих*.

Наступна перебудова у 1934 – 1935 роках провадилася під керівництвом архітектора *Лавренція Дайчака*. Тоді ж на кошти *Григорія Волінського* прибудовано ще одну симетричну *каплицю з вівтарем св. Григорія*. Зараз інтер'єри костьолу доволі скромні.

Поруч з Ходоровом, у селі *Отиневичі* 11 листопада 1837 р. народився відомий польський художник середини XIX ст. *Артур Гроттгер* (*Artur Grottger*, 1837 – 1867). Його іменем до 1939 р. називалась ходорівська гімназія.

З огляду на численність євреїв у місті 1913 р. першим бургомістром-євреєм Ходорова був обраний *др. Зігмунд Грінштейн*.

Коли у Ходорові з'явилася єврейська громада, то патронами «слуг держави» чи «людей короля», як тоді йменували євреїв, були місцеві магнати *Ходоровські*. Про заможність громади свідчить тепер вже відома на цілий світ *Ходорівська дерев'яна синагога*, яку

ходорівський кагал збудував у 1651 р. Навіть постійні напади турків, татар, і, будьмо щирими, нашого вільного козацтва – бо ж саме йшли війни *Богдана Хмельницького*, – їй не завадили. 1714 р. маляр *Ізраель бен Мордехай Лісніцький* з Яричева виконав у ній чудові поліхромні розписи.

Автор одного з кращих путівників по Галичині *Мечислав Орлович* (*Mieczysław Orłowicz, 1881 – 1959*) згадує, що ці розписи незадовго до написання путівника були відновлені художником *Батовський* (*Stanisław Batowski Kaczor, 1866 – 1946*) на державні кошти. На жаль, сьогодні це диво старого єврейського живопису не існує. Як не існує і знаменита на цілий світ Ходорівська дерев'яна синагога. Її макет авторства *Леона Крамера* експонується у *Музеї Діаспори* у Тель Авіві.

Вона має типові для дерев'яних синагог того часу форми – кілька разів заламаний дах, ганки, сходи. Всередині заламані дахи творили чудовий простір для художника. За чудовими чорно-білими фотографіями Ходорівської дерев'яної синагоги було зроблено електронну кольорову реставрацію – і сьогодні знову можна милуватися цим дивом єврейської архайки. Хоча вже у світі віртуальному.

Цікаво проаналізувати семантику, смислове наповнення цих неначебно народних поліхромій. У самому центрі купола намальований двоголовий золотий орел з двома зайцями у лапах, що неначе розбігаються. На голові у нього три корони. Довкола цього круглого медальйону напис івритом. Потім ще одне коло з 12 медальйонів, у яких зображено всі 12 знаків зодіаку. Довкола них теж написи. На стінах – єврейський символічний бестіарій – ведмідь з оберемком квітів, лев,

який бореться з однорогом, слон з вежею на спині, грифон, лис, леопарди, олені, левіатан... І все це у рясному квітковому мереживі.

Не будемо аналізувати кожен символ. Спробуємо хоча б один – центральний. Ним є *золотий двоголовий орел у трьох коронах*, який розпростер свої крила над *Арон га-кодеш* (שָׂרָף הַכֹּהֵן – *Скинією Завіту* для зберігання сувоїв Тори). Він повторюється у синагогах *Гвіздця* (1741 р.) і *Смотрича* (1777 р.). *Арон га-кодеш* – скриня в Святая святих Скинії та Першого храму в Єрусалимі, в якому колись зберігалися скрижалі Заповіту. В Біблії, як правило, його називають אֲרוֹן הַבְּרִית, *арон га-бріт*, а також אֲרוֹן הַעֲדוּת, *арон га-едут* – «ковчег свідочства». Це найсвятіший об'єкт цих храмів. В Біблії Ковчег Завіту, як правило, називається описово: «Ковчег Б-га, Господа всієї землі» (ІбН. 3:13), «Ковчег Бога Ізраїля» (І Сам. 5:8), «Ковчег Заповіту Божого» (Суд. 20:27), «Ковчег Заповіту Б-га (Саваота), що покоїться на херувимах» (І Сам. 4:4), «Ковчег могутності Божої» (Пс. 132:8) і т. п. І тільки одного разу Ковчег Завіту названий *арон га-кодеш* (שָׂרָף הַכֹּהֵן, «Священний ковчег», II Хр. 35:3), а часто просто *арон* (אֲרוֹן – буквально «скриня»).

Та повернімося до Ходорівської дерев'яної синагоги. Що означає орел у єврейській символіці? Широко відомим є вислів з *Мішни* – «будь легким, як орел» (трактат *Піркей Авот* (פִּרְקֵי אֲבוֹת), 5:23), який говорить про те, як людина має служити Всевишньому. А *Мішна* (מִשְׁנָה) є найдавнішою збіркою *Усного Закону*, який регулював усе єврейське життя. Вона включає в себе такі складові, як *Мідраш* (מִדְרָשׁ, буквально – тлумачення), *Галаху* (הֲלָכָה – збір законів) та *Аггаду* (אגדה, אגדה – притчі, розповіді), укладені *таннаями* (תנאים, *танна*

– вчитель закону у Ерец Ізраель). Це найдавніша частина Талмуда. У *Второзаконні* (32:11) Всевишній порівнюється з орлом, який ширяє висями з єврейським народом на своїх крилах. У коментарі *Раші* до вказаної цитати з *Второзаконня* (глава *Гаазіну*) говориться, що в образі орла метафорично виражені дві властивості Всевишнього – милосердя і могутність. *«Предвічний провадив їх милосердно й обережно, як орел, який милосердний до своїх синів і який ніколи не з'являється у гнізді раптово, а спершу б'є крилами, щоб, прокинувшись, його сини мали сили прийняти його могутність... Всемогутній! Ми не осягаємо Його вселенської могутності»* (*Раші*, комент. до *Второзаконня* 32:11 – 13). Тут Всевишній показаний як могутній милосердний суддя. *«Суд і велика Милість Його не пригнічують нікого»* (*Йов* 37:23). І ще – *«Я возніс Ізраїль на крилах вищої справедливості, спрямовуйте ваші стріли на мене, але не на моїх синів»*. Або із дещо пізнішого містичного тлумачення Тори – книги *Зогар* (זוהר, повна назва – *Сефер га-зогар*, «Книга світла»): *«Немає істоти, яка б так піклувалася про своїх дітей, і водночас була б такою суворою до інших, як орел»*.

А що ж означають три корони? В рамках єврейської традиції їх можна трактувати як корону Тори, корону Царства і корону Священства (*Піркей Авот*, 4:13). Водночас всі три корони можуть належати тільки Всевишньому. У відповідності з одним з *мідрашів* Всевишній, укладаючи заповіт з Авраамом, передав йому три корони.

А що означають зайці? У Середньовіччі вони асоціювалися з євреями. А часто і з лінощами євреїв, які не хочуть докладати всіх зусиль, щоб сповнювати заповіді Божі (*Машаль га-кадмоні*). Традиція побудови тако-

го типу молитовень з поліхромним розписом з'явилася на теренах Речі Посполитої. Незабаром вони поширилися у Баварії, Саксонії, Чехії. Єврейський світ був широким та відкритим до нових ідей.

Однією з найвідоміших єврейських особистостей, пов'язаних з Ходоровом, є *раббі Ісаак бен Цві Ашкеназі*. Він був рабином і талмудистом. *Раббі Ісаак бен Цві* народився десь на теренах України чи Біларусі в середині XVIII ст. Згодом став рабином у Ходорові, а потім і у Львові, де й помер 5 травня 1807 р. *Раббі Ісаак бен Цві* – автор трактатів *Ор га-нер* («Світло свічки») – це коментар до *Аггади*.

У Ходорові рабинами були і представники відомої Жидачівської хасидської династії, яка починає свій родовід від *раббі Іцхака Ісаака Аїхенштейна Сафріна* (пом. 1800 р.). Представником цієї хасидської династії був, зокрема, ходорівський *раббі Єгошуа Геішль Аїхенштейн*, син Жидачівського *раббі Александра Йом Тов Літи*.

Гордістю Ходорова XIX ст. був відомий на всю Галичину *готель Тайхмана* поблизу залізничного двірця, де упродовж багатьох років у великій залі відбувалися весілля галицьких, буковинських та угорських євреїв.

Ходорів ніколи не був великим містом. У XIX ст. він налічував близько 6 000 мешканців. Однак він був промисловим містом, адже тут була найбільша у Галичині цукроварня (цей промисел залишився і дотепер). Значних руйнувань місто зазнало під час I Світової війни.

У 1931 р. в Ходорові мешкало 2 300 євреїв. Єврейське кладовище було розміщене у центрі міста навпроти церкви.

ЖИДАЧІВ

Удеч, Зудеч,
Zydaczow (пол.),
זידיצוב, זודיטשוב (їдиш),
Schydatschiw (нім.)
Жидачев (рос.),
ז'ידצ'וב (іврит)

זודיטשוב

ЖИДАЧІВ

Жидачів розташований на межі горбистої Подільської височини та плоскої улоговини Передкарпаття, за 3 км від впадіння у Дністер його найбільшої притоки ріки *Стрий*. Гориста місцевість, розташована на 20 – 30 метрів вище від прилягаючих рівнин, з трьох боків оточена вигином *Стрия*, з навколишніми лісами й озерами, багатими звіриною та рибою, здавна приваблювала людей. Перша письмова згадка про місто датується 1164 р., де воно згадується як *Удеч* (або *Зудеч*). Збереглися залишки давньоруського городища і замку XII – XIV ст. Надалі в документах зафіксовано ще біля 25 назв міста.

У XII ст. Жидачів мав характерну для тодішніх міст будову – основна частина (дитинець) була у північній частині гори *Базіївки*, а за оборонним валом розміщувався ремісничий посад. Уже тоді місто, розташоване на перехресті сухопутних і річкових шляхів, було важливим центром торгівлі. Про це свідчить існування у ньому кам'яної церкви *Святого Миколая* – покровителя купців і моряків.

Вже в період *Галицько-Волинського князівства* у місті, мабуть, мешкало багато иноземців (купців, ремісників-колоністів), оскільки заснування тут римо-католицької парохії датується 1301 р. Можливо, саме тоді осідали в Жидачеві і перші єврейські торгівці.

У 1393 р. польсько-литовський король *Владислав Ягайло* (*Władysław II Jagiello, Jogaila Algirdaitis*, Воло-

дислав Ягайло, бл. 1362 – 1434), перебуваючи у Жидачеві, бере місто у своє володіння і надає йому *магдебурзьке право*, що сприяло економічному розвитку міста. Жидачів у той час був одним із найбільших міст Галичини, мешканці якого торгували сіллю, займались землеробством.

Католицька парафія у Жидачеві мала дерев'яний храм з цвинтарем обабіч. Відомо, що в 1387 р. король Владислав Ягайло дарував жидачівському костьолу село *Рогізно*. У 1415 р. брат короля, *Болеслав Свидригайло* (*Świdrygiełło, Bolesław Świdrygiełło, Švitrigaila*, бл. 1370 – 1452), який володів цим краєм з 1403 р., оздобив місцевий храм.

Жидачів стає староством і у ньому будується замок.

У 1602 р. у Жидачеві споруджується мурований римо-католицький храм. Його головний вівтар, присвячений Успенню Діви Марії, було освячено 12 жовтня 1612 р. З того часу зберігся вишуканий різьблений вхідний портал святині, фундований жидачівським старостою *Золчинським*.

Наступний раз Жидачів увійшов в історію вже в 1676 р., коли *Ян III Собеський*, готуючись до війни з турецькими загонами *Ібрагіма Шайтана*, став біля міста табором. Бої тривали майже місяць, вирішальною стала битва від 17 жовтня 1676 р. Король підписав з турками мирну угоду, відібрав 12 000 полонених, яких гнали в ясир, та відслужив урочисту літургію з приводу перемоги саме в костьолі Жидачева. Костьол стоїть до сьогодні, однак від замку нічого не залишилося.

Жидачівське староство мало один з найдавніших гербів – це три золоті леви у синьому полі. Для староства за ухвалою сейму 1676 р. його надано для Жидачівського повіту.

Жидачів отримав привілей на самоврядування за магдебурзьким правом 1393 р. У XII – XV ст. був добре відомий як пункт торгівлі сіллю.

У 1772 р. місто переходить до складу Австро-Угорщини.

Гордістю міста є чудотворна ікона Богоматері Вовлочення – Жидачівська Оранта 1406 р., що у церкві Воскресіння Господнього.

У 1800 р. в Жидачеві починає діяти *єшива* – навчальний заклад єврейських рабинів під керівництвом відомого теолога Цві-Гіриша Аїхенштейна. З ним пов'язана одна з найчисленніших хасидських династій – так звана Жидачівська хасидська династія.

Раббі Цві-Гіриш Аїхенштейн з Жидачева народився 1762 р. у Самборі і помер 1831 р. у Жидачеві. Його ім'я на івриті (Цві) означає те ж, що на їдиші (Гіриш) – олень. У єврейській мітологічній традиції олень є найчистішим і найтрепетнішим алегоричним символом.

Цві-Гіриш Аїхенштейн перейняв традицію від Раббі Якова Іцхака Горовіца з Любліна (1745 – 1815), однак Жидачівська династія виводить свою духовну генеалогію від набагато глибшої хасидської традиції. Вона розпочинається з засновника хасидизму раббі Баал Шем Тов (רבי ישראל בן אליעזר, 1698 – 1760). Потім переходить до його учня великого раббі Дов Бера з Межиріча, званого Магідом (1704 – 1773). Далі – до учня Магіда – великого раббі Елімелеха (Ліпмана) з Лежайська (1717 – 1786), автора книги Ноам елімелех. А вже його учнем був великий раббі Яков Іцхак з Любліна (הגדול זצ"ל, заний як Провидець з Любліна, Хозех з Любліна – חזקוני מליובלין, 1745 – 1815). Таким чином, великий раббі Цві-Гіриш Аїхенштейн, який заклав Жидачівську хасидську династію, був четвертим великим раббі, чи адмором, після Баал Шем Тоба.

Після Цві-Гіріша Аїхеништейна Жидачівською єшивою керували раббі Іцхак Аїхеништейн (1802 – 1873), раббі Нафталі Цві Лабін, раббі Єшайя Лабін.

Його учнями були такі значні єврейські мислителі, як раббі Іцхак з Комарного, раббі Цві Елімелех з Динова (Бней іссахар), раббі Іцхак Ісаак з Жидачева, раббі Шимон з Ярослава та раббі Шалом з Кам'янки. Особливу увагу він приділяв вивченню Кабали, книги Зогар (זוהר, повна назва – «Сефер га-зогар», «Книга сяйва») та Кітвей арі, написаної раббі Іцхаком Лурією Ашкеназі (1534, Єрусалим – 1572, Цфат).

Цві-Гіріш Аїхеништейн і сам був автором ряду книг. Його праця *Атерет цві* є коментарем до книги Зогар. А у книзі *Сур мі-ра ве-асе тов* («Утримування від зла та чинення добра») він накреслює шлях духовного росту, опираючись на студії книг Зогар та Кітвей арі.

Раббі Іцхак з Комарного пише в одній із своїх книг, що душа чи серце його вчителя раббі Цві-Гіріша «проросли з серця раббі Хайма Віталя, який був близький серцю раббі Аківи (50 – 135 pp.)». Раббі Аківа був одним з головних законодавців, систематизатором *Галахи* (הלכה – збір законів) – нормативної частини Усної Тори.

Якось раббі Цві Гіріш сказав своєму братові раббі Моше з Самбора, що в одному з своїх попередніх життів він був раббі Ішмаелем – видатним таннаєм, опонентом та другом раббі Аківи.

Інший його учень, раббі Іцхак Іссак з Жидачева, сказав: «Зі святих уст мого учителя я чув, що він є одним з учнів раббі Шимона бар Йохая». Раббі Шимон, що жив на початку нашої ери, був одним з перших кодифікаторів Усного Закону, *Мішни* (משנה), йому також приписують авторство книги Зогар.

З родини *Айхенштейнів* вийшло багато рабинів Галичини, і сьогодні вони мешкають по цілому світу – у США, Канаді, Великій Британії, Ізраїлі.

XIX ст. відоме в Галичині та Жидачеві як час епідемії і пожеж, від яких часто потерпало місто.

Перше виробництво у Жидачеві розвинулось на початку XIX ст. У 1880 році місто отримало залізничне сполучення. У XIX ст. будуються кам'яні приміщення повітового суду, повітової ради, два приміщення школи, у 1889 р. закінчується будівництво колії Стрий-Ходорів.

Перед II Світовою війною у місті нараховувалось близько 4 200 мешканців, з них – понад 1 900 українців, 1 290 поляків, 950 євреїв. На той час у Жидачеві діяли три синагоги, одна церква і один костьол. У 1931 р. в Жидачівському повіті за офіційною польською статистикою мешкало 4 728 євреїв.

СТРИЙ

Stryj (пол.),
סטריא (їдиш),
Stryj (нім.),
Стрый (рос.),
Stryy, Stri, Stria, Stry, Stryje,
סטרי (іврит)

סטריא

СТРИЙ

Місто Стрий виникло на давніх землях *білих хорватів* – слов'янських племен, які замешкували терени по обидва боки Карпат від Лемківщини до Гуцульщини. Вони й були предтечами *Галицького князівства*, хоча сусіднє зі Стриєм село Дуліби свідчить і про присутність інших слов'янських племен – *дулібів*. Стрий розташований на березі однойменної річки у самому передгір'ї Східних Бескидів – частини Карпат. Це стратегічно важливий пункт на шляху із Галицької Руси до Закарпаття та Паннонської долини, яку з часом опанували угорці. Вони теж залишили свої топоніми – на під'їзді до Стрия з боку розкинулось село Угерсько. У 1340 р., коли польський король Казимир III пройшовся цими землями, згадується про старий зруйнований оборонний замок поруч з замками в Уричі та Тустані, – очевидно, це був Стрийський замок. Отож, Стрий існував і до XIV сторіччя.

Стрий належав до відомих *Червенських міст*. Після смерті *Казимира III* ці землі відійшли до угорського короля *Лайоша I Анжуйського* (*I Nagy Lajos, Ludwik Węgierski, 1326-1382*). Угорське військо зайняло Стрийський замок на 15 років. Згодом замок перейшов у володіння Польської корони і був переданий лицарю *Cacco (Sasso)*, якого місцева шляхта прозвала *Sac (Sas)* – його герб став гербом значної частини української шляхти.

Перша письмова згадка про Стрий припадає на 1385 р. У 1431 р. Стрию було надане *магдебурзьке право*. У відповідності з ним місто мало свій магістрат, на чолі якого стояв бургомістр, що керував обраними радними. Суд здійснювали радці з судової лави, на чолі якої стояв вйт. Королівську владу здійснював староста, який мешкав у Стрийському замку. Оскільки Стрий стояв на шляху до Угорщини, його часто пробували здобувати татарські орди, і 1523 р. їм вдалося спалити місто.

1396 р. у Стрию було побудовано перший римо-католицький храм. Стрий став частиною Стрийської римо-католицької дієцезії, хоча більшість населення міста була тоді православною. Стрий був містом королівським, про що свідчить грамота *Владислава Ягайла*, який 1403 р. подарував місто своєму братові *Болеславу Свидригайлу* (*Świdrygiello*, *Bolesław Świdrygiello*, *Švitrigaila*, бл. 1370 – 1452). Однак той відмовився, і місто перейшло у володіння князя *Федора Любовловича*.

У XIV ст. до Стрия прибули перші євреї – очевидно, вигнанці з Німеччини, яких запросив до міста *Казимир III*. 1431 р. старостою Стрийського повіту став *Заклік Тарло* (*Zaklik Tarlo*). За нього у місті побудовано монастир оо. францисканців, він обіцяв поселенцям надати землю і дерево під будівництво будинків та доріг, дозвіл на необкладене податками рибальство, і взагалі звільнив мешканців від податків на цілих 10 років.

1460 р. місто за магдебурзьким правом звільнили з-під юрисдикції воеводи та каштеляна (управителя замку), старости та інших королівських влад. Міський голова підкорявся тільки королівському суду. Євреї почали активніше прибувати до міста, і власне завдяки ним місто стало не тільки оборонним, а й важливим торговим центром на шляху до Угорщини.

Королі передаровували місто різним шляхетським родинам. 1498 р. король Ян I Ольбрахт (*Jan I Olbracht, Albrecht, 1459 – 1501*) подарував Стрий родині шляхтичів Паньовських, 1527 р. король Зигмунд I (*Zygmunt I Stary, Zygmantas Senasis, 1467 – 1548*) вивів Стрий з юрисдикції королівського суду і Паньовські продали місто Тарновським. 1579 р. місто перейшло Блшчинським.

1567 р. стрийська влада заборонила прибулим євреям селитися у місті, однак там уже мешкала чимала єврейська громада.

Дуже важливими для розвитку Стрия були соляні шахти, які 1538 р. у Моршині відкрив Миколай Браніцький. Там же було відкрито і перші природні соляні купальні і сіль стала одним з головних товарів.

За правління короля Стефана Баторія (*Stefan Batory, Báthory István, 1533 – 1586*) у 1583 р. євреї Стрия отримали певні привілеї для будівництва і торгівлі.

На місто безперервно нападали турки, татари, валяхи, молдаване та угорські розбійники з Бескидів. З XVI ст. згадується православна церква Благовіщення (за межами міста), Різдва Богоматері (біля Львівської брами), Святого Духа, а також православний монастир коло річки Стрий і каплиця Вичовської Богоматері. У XVII ст. у Стрию вже було 5 православних церков.

1589 р. король Зигмунд I звернувся до громадян Стрия не ставитися до євреїв занадто вороже, і місто спокійно росло і розвивалося. У 1630 р. Стрий налічував уже 1 800 мешканців. З 1624 р. Стрийським старостою став коронний хорунжий, белзький воевода Кшиштоф Конєцпольський (*Krzysztof Koniecpolski*), який взявся розвивати у місті різні промисли: краве-

цтво, шевство, пекарство, масарство, млинарство, ковальство, гончарство, хутряний промисел, гутництво. У першій половині XVII ст. у Стрию було уже 58 ремісників.

1660 р. євреї, у відповідності з королівськими привілеями, побудували у Стрию синагогу. Будівля була оборонною і пристосованою до тривалої осади.

Під час Хмельниччини король Ян II Казимир (*Jan II Kazimierz Waza, 1609 – 1672*) повернув православним церквам їхні майнові привілеї. Коли козацький полк *Семена Височана (? – 1666)* підійшов до Стрия, православні городяни, як і католики та євреї, зберегли лояльність каштеляну *Анджею Краковському*. Дияконами православних церков Стрия тоді були *о. Яхимоич* та *о. Височанський*.

Під час шведської навали на Річ Посполиту 1656 р. Стрий зайняли угорські війська князя *Юрія (Дьордя) II Ракоці (II Rákóczi György, 1621 – 1660)*, що розташувалися у Стрийському замку. Окрім Стрия, угорці заволоділи містами Жидачів, Долина і підійшли до Бережан. Ракоці, разом з іншими союзниками – Хмельницьким, шведами, брандербуржцями, татарами та князем *Богуславом Радзивілом (Bogusław Radziwiłł, 1620 – 1669)* буквально розривали Річ Посполиту. Тоді супроти Швеції виступила Австрія і Данія, і Ракоці залишив Стрий.

У 1666 р з дозволу ще тоді *старости Яна Собеського* на кожному сеймику, що вирішував податкові питання, присутніми були представники єврейської громади міста. Невдовзі Ян Собеський – онук Руського воєводи Івана Даниловича – став королем Речі Посполитої (*Jan III Sobieski, 1629 – 1696*), який доволі прихильно ставився до євреїв.

1676 року євреї Стрия попросили короля Яна III Собеського змінити день проведення ярмарку з суботи на вівторок. Після такої зміни торгівля почала переходити з русинських та польських рук до єврейських і залишалася у них ще довгі роки. У другій половині XVII ст. торговою палатою у Стрию керували євреї. Вони визначали фахову відповідність ремісників і вимоги були дуже високими, що викликало певне незадоволення. У руках євреїв опинилися соляні промисли, ліси, виноградники та кредитні компанії, де зберігали свої гроші навіть римо-католицькі отці. З часом євреї створили банки. Наприкінці XVII ст. найбільшими банкірами у Стрию були *Мошко Стинавський, Йосеф Мошкович та Мошко Єленович*.

1695 р. Ян III Собеський скликав асамблею старшин з огляду на велике збурення стрийської єврейської громади з приводу крадіжки 12 000 злотих з одного із стрийських храмів. Арештували єврея-ювеліра, на якого впала підозра влад міста. Євреї не повірили у таку ганьбу свого одновірця і дорогою до в'язниці арештованого звільнили. Згодом король врегулював це питання і заспокоїв єврейську громаду.

Того ж 1695 р. за врядування міського голови *Яна Гришовського* євреям було надане право побудувати другу стрийську синагогу. 1696 р. місто уже вдруге спалили татари, а 1726 р. Стрий спалило саксонське військо, відтоді у Речі Посполитій почала правити саксонська династія. Та справи єврейських купців йшли добре. З 1701 по 1724 р. один з єврейських купців *Самуель Майкович* щороку продавав 18 000 барелів солі, чого б вистачило, аби відбудувати весь Стрий. Місто приваблювало все більше і більше євреїв, і у 1756 р. у Стрию їх було понад півтори тисячі.

Саме євреям найбільше довіряли у непевні часи воєн та розрух. 1754 р. пріор Францисканського конвенту Стрия *Адріан Мархвінський (Adrian Marchwinski)* вклав усі гроші конвенту у міський єврейський банк.

У 1764 р. головою єврейської громади став *Авраам Міхлевич*. На той час Стрий став центром торгівлі сіллю, деревиною, деревним вугіллям, лікерами, винами, золотом. Чи не вся торгівля контролювалася євреями, усі заїзди в місті та довкола були єврейськими, навіть ті, що належали староству. Сіль везли з соляної шахти у Старій Солі, яка належала *Шмуїло Хаймовичу* (1 800 барелів солі на рік). Ринок худоби контролював *Йосеф Мошкович*. Власником броварні та миловарні був *Хайм Горшович*. Найбільшим продавцем всякої всячини у найширшому асортименті був доктор *Амілех*, якому належала найбільша гуртівня. Найвідомішими євреями у банківській справі були *Давид Конюховський*, *Герш Віняжов* та *Йоахим Мендел*. Багато євреїв стрийського походження переймали слов'янізовані прізвища, скажімо, *Скольський*, *Леленєвич*, *Менделевич* чи *Янкелович*. Разом із Галичиною Стрий 1772 р. увійшов у Австрійську імперію. У 1787 р. *М. Вельогорський (M. Wielogorski)* перетворив Стрийський замок на палац і побудував у ньому бібліотеку.

Ось як виглядає коротка хронологія подій, що точилися у Стрию кінця XVIII і у XVIII ст.

Між 1779 та 1813 рр. рабином Стрия був раббі *Ар'є Лейб бен Йосеф Гакоген Геллер*.

Наступним рабином Стрия був *Якуб Лордербаум*, який перебував у Стрию до 1832 р.

1831 р. в Стрию запанувала епідемія холери. У той час Раббі *Якоб бен Якоб Мойше* з *Лешно* разом з римо-католицьким ректором о. Яном Мішке спільно написали релігійний диспут *Дерех га-хаім*.

1832 р. рабином Стрия стає *раббі Ашель Енцель Кузмір*. За його часів була побудована нова синагога.

1844 р. Стрий відвідує *цисар Фердинанд (1793 – 1875)*.

1848 р. в Австрії відбулася революція, в результаті якої вона отримала *Райхсрат* у Відні і Галицький Сейм у Львові.

1858 р. у Стрию почали будувати Аутсбурзьку кірху та Німецький дім.

У 1849 р. Стрий налічує 6 000 мешканців.

У 1873 р. через Стрий було збудовано залізницю до Львова. Згодом її сполучили з гілкою Хирів – Самбір – Стрий – Станіславів. А 1885 р. через Карпати – з Мукачевим.

З 1878 р. по 1904 р. рабином Стрия був *раббі Горовіц Аріє Лейбуш бен Исаак*, що збудував єврейську лікарню. Згодом він став рабином Станіславова. На 1880 р. у Стрию уже мешкало 12 600 осіб. З них 2 900 римо-католиків, 3 900 греко-католиків, 5 250 юдеїв та 573 австрійців.

На той час у Стрию почало розквітати і політичне життя. 1880 р. створено осередки *Польської соціалістичної та Християнсько-демократичної партій*, у 1890 р. осередок *Українського національно-демократичного об'єднання*. Євреї ж створили у Стрию осередок *Агудат Ізраель*. А невдовзі у Стрию з'явилися члени *Сіоністської партії*, що конкурували зі старою партією *Агудат Ізраель* за впливи на єврейську громаду.

1885 р. Стрий знову потерпів від великої пожежі, згоріло 900 будинків, включно з судом, міською радою, римо-католицьким костьолом, синагогою, банком, податковим департаментом, гімназією та початковою школою.

Вогонь обійшов хіба монумент у Старому парку жителям Стрия, які загинули у битвах під *Маренто* (1800) та *Сольферіно* (1859). Їх тоді за цісаря та Австрію загинуло 488 душ.

Попри пожежу життя тривало, і у Стрию гастролювали театральні та опереткові трупи.

Змінювалися майнові статки різних громад Стрия, і не завжди на користь єврейської громади. Скажімо, земля в місті переходила в руки поляків та українців. Якщо 1889 р. євреї володіли 63,8% землі у Стрию, то 1902 р. вже тільки 20,3% землі.

Розквіт Стрия припав на 1900-ті. Тоді було збудовано велику залізничну станцію, 1902 р. – український «Народний дім», 1904 р. – дім польського товариства «Сокіл». Рабин Стрия *раббі Хаїм Маєрсон* зініціював побудову талмудичної школи *Талмуд Тора*. 1908 р. поляки завершили будівництво дому товариства «Гвізда».

Перед Першою світовою війною міськими головами Стрия були головні євреї, з-посеред них – міський голова *Абенд*. Натомість представником державної влади був староста *Касараба* – українець. Абенд був прихильником асиміляції, в даному випадку – політизації. Полонізацію підтримував і голова єврейської громади *др. Візенберг*.

Під час Першої світової війни до Стрия двічі вступали і були вибиті російські війська. Цей момент в історії Стрия чудово описав польський письменник єврейського походження *Юліан Стрийковський* у романі «*Аустерія*» (*Austeria*).

Юліан Стрийковський (*Julian Strykowski, справжнє ім'я – Песах Штарк*) народився у хасидській єврейській родині у Стрию 1905 р. Після єврейської школи-хедери вчився на факультеті польської мови та літе-

ратури Львівського університету ім. Яна Казимира. З 1932 р. викладав польську мову та літературу у Пюцьку. Спочатку він був сіоністом, однак 1934 р. вступив до КПЗУ, за що його 1935 р. арештувала та ув'язнила польська влада. Звільнившись, працює як лівий журналіст. Після совєтської окупації Львова співпрацює з новою владою. Під час війни потрапляє у *II Польський корпус*, який формують у Куйбишеві. Після війни змінює прізвище на Юліан Стрийковський. У 60-х розчаровується у комуністах. Протестує. Його знову цензурують. 1996 р. він помирає у Варшаві. Напевно, його роман «Аустерія» є найкращим виправданням такого нерівного життя. Краще від нього Стрий не описав ніhto.

Прихід 1916 р. російської армії генерала Брусилова приніс до Стрия голод. А також величезний, на 10 000 тисяч поховань, військовий цвинтар вояків трьох армій – австрійської, німецької та російської.

Багато громадян Стрия не повернулося з фронту в Італії та на Балканах. Упродовж війни римо-католицький настоятель катедр *Цісло (Cislo)*, греко-католицький настоятель *Пеленський* та рабин *Елізах Маєр бен Якуб Росман* підтримували дух городян.

1917 р. міським головою обрали *д-ра Й. Фаліка*. Рабином став *Елізер бен Шломо Ладір*.

Коли 1917 р. повернулися австрійські війська, повсюдно вивісили портрети нового *цисаря Карла I (Karl Franz Joseph Ludwig Hubert Georg Otto Marie von Habsburg-Lothringen, 1887 – 1922)*, але ненадовго, бо 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася. Постала Західноукраїнська Народна Республіка, і у листопаді 1918 р. Стрий перейшов до рук українців. Головою Української національної ради став *Дем'ян Пеленський*. Інший українець, адвокат, письменник

– Єронім Калитовський – був призначений міським головою. Розпочалася Польсько-українська війна 1918 – 1919 рр. Стрий став базою для 3 Корпусу Української галицької армії під командою Г. Коссака та полковника А. Кравса (A. Kraus). Цікаво, що багато офіцерів у корпусі були австрійцями та чехами, як-от підполковник К. Долежаль (K. Dolezal), підполковник Р. Якверт (R. Jakwert), полковник В. Лубкович (W. Lubkowicz) та полковник Парм де Яносси (Parm de Janossy).

Єврейською громадою Стрия у буремні роки війни опікувалися сіоністи на чолі з др. Біненштоком, які співпрацювали з українською владою. Євреї були головними поставниками коней, амуніції, мап, озброєння. Вони, по суті, обмундирували українську армію. Ця підтримка дуже допомагала УГА боронити Львів від наступу поляків. 1919 р. Стрий був опанований поляками. Тоді у Стрию мешкало 27 358 осіб, з яких 10 987 євреїв. До 1939 р. Стрий розрісся уже до 40 000 мешканців.

Попри певну нехоть з боку польської влади до євреїв і після війни у Стрию бурхливо розвивалися єврейські інституції. У Стрию функціонував єврейський притулок для сиріт війни, єврейський дитячий садочок «Візо», єврейський дім для людей похилого віку, єврейська лікарня. У 1930 р. засновано добродійну організацію «Бейт Хоан». Вона мала власний будинок, її членами були др. Пресер, Штерн, Кіндлер, Маєрсон, Діамант. Для бажаючих працювали Талмудична і молитовна школа, бейт-мідраш (בית מדרש – дім для вивчення Тори), де слухачі могли вивчати Тору, Талмуд, рабинічну літературу. Працювала бібліотека «Батей Гідромім». Єврейська громада утримувала і нічліжку. Бідні євреї могли отримати підтримку з США через «Стрийську фундацію маї».

У Стрию діяло багато єврейських культурних товариств, зокрема, *Іврія*, що популяризувало іврит. Воно збиралося у будинку *Беньяміна Штарка* поблизу площі Ринок, де й містилася Єврейська бібліотека. Лідерами були *Н. Зігель*, *С. Нойбауер*, *І. Шор*, *др. Й. Шустер*, *др. Н. Кудіш*, *Й. Оберлянд*, *П. Штарк*, *І. Нусенлят* та ин. Існувало і товариство Друзів Єврейського університету в Єрусалимі. Жінки гуртувалися у Міжнародній жіночій сіоністській організації, яка функціонувала у Стрию з 1920 р. і обстоювала права жінок. Активістками організації були *др. Розмарін* та *др. Кауфман*.

На свої вистави у Стрию запрошував єврейський аматорський театр під керівництвом *А. Гауптмана* і *др. М. Б'єностока*. Єврейські інтелектуали вчаниці до клубу «Єврейське громадське казино». Президентами клубу були по чергово *др. Зауман*, *др. Гофнер*, *др. Бромер*, *др. Вайс*, *др. Шіндлер*. З огляду на дуже смачні почастунки клуб відвідували українці і поляки. Комбатанти об'єдналися у *Єврейський союз ветеранів*, яким керували *др. Кічалес* та *др. Гонфен*. Похоронними справами, як завжди, опікувалось Єврейське похоронне товариство «*Хевра кадіша*», яке поширювало свою діяльність на Стрий, Долину, Рогатин, Роздол, Калуш, Журавно, Жидачів, Болехів, Рожнятів.

1938 р. у Стрию почав діяти Єврейський комітет допомоги єврейським біженцям з Німеччини, які масово знаходили у місті притулок. Багато молодих німецьких євреїв стало членами молодіжної скаутської організації *га-Шомер га-цаїр*, заснованої *Малкою Лейбович* і *Манесом Штарком* після Першої світової війни. Активними членами організації були *З. Штейф* та *Л. Шаніро*.

З дозволу польських влад у Стрию заснували єврейську молодіжну воєнізовану організацію сіоністів-ревізіоністів *Бріт Йосеф Трумпельдор (Бетар)*. Активістами організації були *З. Штайнер, Б. Гра, М. Гофлер, В. Шенберг, Й.Р. Гауптман*. Ліва молодь об'єднувалася в організації *Цукунфт*. Своєю чергою, організація *Гехалуц* навчала майбутніх селян, які планували переїхати до Ерец Ізраель. У співпраці з *Агудат Ізраель* було створено молодіжні організації *Цейрей Аль* та *Бріат Аль*. Єврейські студенти організувалися у товариство *Емуна*, яке слідувало правилам і традиціям колишнього студентського товариства *Верітас*. Ця організація займала асиміляторські позиції. Її президентами були *М. Рінгель*, член Польського Сенату, *др. А. Інслер*, депутат Польського Сейму, *др. Біненишок* – член Сенату, та ин. Інша студентська організація *Кадіма* була заснована 1922 р. *Д. Зандером, Б. Бауманом, В. Копелем, С. Кудішем, Ф. Рехертом, Й. Бером, Г. Баумом* та ин. Студенти-сіоністи групувалися в організацію *Хевронія*, засновану *Й. Фрідландером, М. Морером, М. Газенлусом, Е. Золданом, А. Золданом, К. Блейбергом, М. Гарфункелем* та ин. Всі ці організації були близькі до товариства *Маккабі*.

Всією єврейською громадою керувала рада старійшин. Вона відігравала дуже важливу роль, адже нічого у громаді не діялося попри неї. Однак, і вона була поділена на дві великі партії – сіоністів, які прагнули зберегти ідентичність і повернутися до Ерец-Ізраель, і асиміляторів, які хотіли розчинитися у польському суспільстві. Сіоністи протистояли крайнім лівим та ортодоксальним євреям. Партія *Поалей Ціон* була сіо-

ністичною. Нею керували *Л. Опер, Й. Клінтер, Б. Фрідман, А. Кауфман* та ин. Молоді сіоністи, які володіли івритом, гуртувалися у партії *Гітахдут*. Їх офіси були на головній вулиці Стрия – вулиці 3 Мая. Натомість релігійні сіоністи ще до війни згрупувалися у партії *Мізрахі* під керівництвом *А. Анфельдуна, З. Цвілінга, А. Губеля* та ин. Лівацьким Бундом керував *др. Рапапорт*.

1935 р. Стрий відвідав великий сіоністський лідер *Давид Бен Гуріон (1886 – 1973)* – один з засновників і перший прем'єр-міністр Держави Ізраїль.

Як виявляється, стрийські євреї були дуже спортивними міщанами. Була не одна, а кілька єврейських футбольних команд – *«Хасмоней», «Гакоах I»* та *«Гакоах II»*. Клуб *«Гакоах»*, окрім того, мав ще й тенісні корти. 1925 р. з'явилася ще одна футбольна команда *«Дрор»*, а 1930р. – *«Гапоель»*.

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Стрийському повіті мешкало 15 413 євреїв.

Сьогодні у Стрию можна оглянути руїни *Великої синагоги 1817 р.* Вона розміщена на південь від ринкової площі. Її збудували за привілеєм, виданим королем *Станіславом Августом I (Stanisław August Poniatowski, 1732 – 1798)* ще 1766 р., однак завершили вже при австрійцях. Вона зведена у стилі історизму. На жаль, на сьогодні від неї залишилися тільки стіни. Свого часу радянська влада вирішила збудувати в ній басейн. До басейну справа не дійшла, а пам'ятку зруйнували. Ціле щастя, що сьогодні її принаймні обгородили пристойною огорожею. В набагато кращому стані скромна *Мала синагога*, яку збудували з дозволу стрийського

старости Яна Дальського у 1685 р. Після Другої світової війни її перебудували під адміністративно-виробничі потреби.

Sefer Stryj, Book of Stryj, N Kudish, 1962, Tel Aviv.

TARAS VOZNYAK

БОЛЕХІВ

Bolechyw (пол.),
באעלעוו (їдиш),
Bolekhov (нім.),
Болехов (рос.),
Bolechov, Bolechow, Bolechow Ruski

באעלעוו

БОЛЕХІВ

Болахів сьогодні – маленьке, але ошатне містечко, що перше зустрічає подорожнього на шляху із Стрия до Долини. З дороги на пагорбі Моршинського лісу воно відкривається величною панорамою долини річки Свіча з обрисами карпатських гір на обрії. Пригадується фраза *Бруно Шульца* про те рідкісне відчуття повернення додому, коли він пише про товариша, який повертається з Болехова.

Містечко Болахів було засноване приблизно 450 років тому *Міколаєм Гедзімським*, і одразу стало промисловим містом. 1546 року тут було закладено солеварню. Задля збільшення прибутків Гедзімський у 1603 році сприяв наданню містечку *магдебурзького права*. З економічних міркувань Гедзімський був зацікавлений у збільшенні єврейського населення містечка. Євреї прокладали і ремонтували дороги, будували нові будинки, кошари для овець, дамби уздовж бурхливої гірської річки Свіча. Гедзімський стимулював розбудову єврейських крамничок на ринковій площі, яка збереглася донині. Він за невисоку ціну продавав невеличкі ділянки землі коло осель, щоб вони могли мати маленькі садочки. Гедзімський подарував їм землю під єврейське кладовище та традиційний навчальний заклад – *єшиву*. Єврейські громадські інституції він довічно звільнив від сплати податків. Якщо християни, що мешкали у місті, підпорядковувалися міській раді,

то євреї – безпосередньо власнику міста. Громада мала свій незалежний суд, голова громади був і суддею, і представляв її у магістраті.

На виборах міського голови Болехова 1660 р. пере-можець проголосив наступне: *«Я присягаюся жити в мирі з усіма мешканцями міста – чи римо-католиками, чи греко-католиками, чи юдеями, чи то бідними, чи багатими. Я буду поважати і захищати права всіх народів»*.

Наміри Гедзімського були хорошими, однак обставини були несприятливими. Особливо дошкуляли часті напади кримських татар, які руйнували місто. Тому у 1678 р. вся збідніла громада Болехова мусила брати позику у тогочасного власника земель – Львівського єпископа.

Навіть у цих скрутних обставинах відносини між релігійними та етнічними громадами були дружніми. До євреїв ставилися з повагою.

Болехів залишався приватним містом. Його можна було придбати чи продати. Після продажу чи смерті власника правила гри одразу змінювались, зазвичай на користь власника міста. Уся земля належала йому, а мешканці міста її просто винаймали. Власник міг накладати податки на усі види діяльності мешканців міста. Більшість орендарів були євреями.

Документи, що регулювали відносини між власником та громадами в місті, зберігалися у Жидачівському архіві. Коли його знищила пожежа, довелося підписати нові документи між єврейською громадою та власником.

У *итетлі* Болехів, що розташувався біля підніжжя Карпат, у XVIII ст. єврейське населення складало більшість, однак чисельно все ж було малим, бо малим

було і містечко. Єврейський кагал Болехова і 13-ти сусідніх сіл складав тоді тільки 1 000 душ. Однак, усе пізнається у порівнянні. У Бродах, які називали тоді «*малим Ізраїлем*», на той час було 7 000 євреїв, у столиці Галичини Львові теж 7 000 (після Першої світової війни у Львові було 80 000 євреїв). Тож Болехів був на той час не таким вже й маленьким, і майже всуціль єврейським містечком.

Зі спогадів *Бера Болеховера*, який жив у Болехові у XVIII ст. і написав мовою їдиш свої спогади, ми можемо проілюструвати відносини власника міста та його мешканців такою історією: один заможний єврей із сусіднього штетла, який сумлінно працював у власному господарстві, не захотів коритися новому власнику міста і провадив господарство тільки на свою користь. Однак, така політика себе, звичайно ж, не виправдала, і він, як і кожен єврей того часу, не міг перемогти у суперечці з власником міста. Тому й залишився без прибутку.

Найвідоміший у Болехові Бер народився у 1723 р. Його батько дав йому дуже добру освіту. І це попри те, що він виростав у Болехові, де й провів більшість свого життя – отож і у Болехові можна було дати дитині добру освіту. Бер був свого роду добрим генієм міста. Його батько походив з Межиріччя і під час Хмельниччини восьмилітнім хлопцем переїхав до Болехова разом із всією родиною – очевидно втікали від воєнної веремії. Згодом він став заможним торговцем винами, а також тримав у Болехові заїзд. Бер добре володів угорською, польською, латинською мовами, був людиною, обізнаною і в угорських, і у польських політичних справах, завдяки чому успішно захищав інтереси місцевого єврейства. Все життя, як і кожен правовір-

ний єврей, він наполегливо вивчав Талмуд, що дозволило йому написати впродовж життя чимало коментарів до Талмуду. З огляду на торгові інтереси він вивчив і німецьку мову, знайшов час для французької. Їдишем та руською (українською) мовою володів з дитинства. Був любителем книг і зібрав велику бібліотеку. Частину з них він успадкував від свого тестя. Часто, з огляду на складні часи, приходилося рятувати книги буквально з вогню. Особливо рабі Бер цікавився історичними книгами, що допомагало йому усвідомити місце євреїв у світі, а також феномен *хасидизму*, який саме набував розвитку в єврейських середовищах. Його цікавили й англійські підручники, з якими він ознайомився, подорожуючи по Німеччині. Частину з них він переклав на їдиш. Кілька листів до Бера досі зберігається у *Бібліотеці Шомена* в Єрусалимі. Його письмо відрізнялося особливим стилем, що є певною цінністю, якщо ми досліджуватимемо їдишську літературу краю.

Але не тільки благочестивий рух хасидів нуртував у Болехові. За його часів у Болехові, як і у Тисмениці, де Бер теж провів кілька молодих років розвиваючи свою справу, розпочався рух єврейських просвітителів *маскілів*, які плекали стару сакральну мову *іврит*. Це не могло не вплинути на нього самого.

Я вже згадував, що Бер був і успішним купцем – торгував угорськими винами. Але разом з тим він пробував себе і у лихварстві, хоча його батьки цим не займалися. В самому центрі теперішнього Болехова він тримав крамничку з винами, оселедцем, спеціями. А також ятку на колесах, яка роз'їжджала сусідніми шtetлами. У комерційних справах йому приходилося контактувати з купцями Угорщини, Греції, Вірменії, Німеччини та Франції, що сприяло як справі, так і по-

ширенню нових ідей. Не без гордості Бер любив говорити, що поставляє вина, які подають навіть при дворі австрійського цісаря. Загалом Бер був людиною із широкими поглядами. Я перелічував ці його дуже різноманітні зацікавлення, щоб показати різносторонність таких людей, як Бер. І саме вони були тими людьми, які пробували надати єврейському життю краю нового дихання.

У часи Бера містом правили католицькі ченці, які прихильно ставилися до євреїв, чим Бер користав в інтересах єврейської громади. Якось, коли власник міста змінився, єврейська громада Болехова опинилася у небезпеці. Попередній власник міста програв велику суму грошей в карти і в такій делікатній ситуації змушений був продати місто чоловікові своєї сестри за завищеною ціною. Той, аби позбутися такої «дорогої» власності, перепродав Болехів. Новий господар вирішив збагатитися і задумав план переселення частини городян Болехова до одного із своїх сіл, щоб, перебудувавши місто, підняти його статус і, відповідно, ціну. Звичайно, більшість мешканців хотіли лишитися в обжитому Болехові. Не спрацювали і обіцянки великих благ переселенцям. Тоді власник силою зігнав половину мешканців Болехова на будову нового міста на місці села. Половина мешканців міста стала невольниками, а будинок Бера перетворили на в'язницю. З праці невольників нічого путнього не виходило і тоді недалекоглядний власник вирішив піти іншим шляхом – збільшити податки на підприємницьку діяльність євреїв міста. Громада вислала Бера для переговорів. Бер пояснив власнику, що якщо збільшити податки, євреї збанкрутують, візьмуть позику і не зможуть її повернути. Доведеться продати маєтки, а від цього збідніє і

власник, бо банкрутом стане ціле місто. Тільки після цієї лекції горе-власнику міста обидві сторони слушно вирішили шукати компромісу.

Окрім добробуту, власник міста був зобов'язаний оберігати єврейську громаду у часи воєн і нападів розбишак-бескидників, як їх називали в цій частині Карпат. Адрже саме євреї давали йому основний прибуток.

У XVIII ст. громадське життя євреїв набуло форми самоврядної громади міста – *кагалу* (קהל, *громада*). Кагали об'єдналися у *Ваад* (комітет) *Чотирьох Земель*, які охоплювали територію всієї Речі Посполитої. Ваад існував з середини XVI ст. до 1764 р. Як правило з'їзди цих єврейських рад відбувалися під час ярмарків. У ті часи ярмарки використовувались не лише з огляду на торгові інтереси. На них відбувалися зустрічі рабинів та представників кагалів, які регулювали життя єврейського суспільства Речі Посполитої. Одним з істотних завдань Вааду був збір податку для того, щоб держава дозволяла їм мати своє єврейське самоврядування. Цей чинш змінювався – зростав, звичайно. У XVI ст. він складав 1 000 злотих з кагалу, а у XVIII ст. вже аж 220 000 злотих. У середині XVIII ст. кагал Болехова мав заплатити вже аж 300 000 злотих. Однак збідніла громада не могла його сплатити і звернулася з проханням до власника міста, аби він захистив їх перед скарбничим Речі Посполитої. Але ніхто не дослухався до їх прохань. Громада була застрашена кавалерією, яку прислали до Болехова за сплатою податку. Але Бер сказав: «*Господь – Отець наш, він не покине своїх єврейських дітей*». Він написав звернення до князя, власника міста, який призначив цей податок: «...люди сплять на вулиці, бо не мають чим платити, як ми можемо змусити їх заплатити?» Розпочалися перемо-

вини. Врешті, на наступному зібранні Вааду у Бродах, де серед делегатів був брат Бера, було досягнуто компромісу – сплата податку була розтягнута на три роки.

Попри те, що більшість мешканців Болехова були купцями, це не були багаті люди. Вони продавали їжу, одяг, обрядові товари. Найбільші прибутки приносила сіль, яку найвигідніше було продавати у далеких від соляних шахт містах – Бродах і Львові. Бер не згадує про ремісників, очевидно, їх було немало. Однією з переваг Болехова була близькість старого угорського кордону, що йшов Карпатським хребтом, тому одним з найбільш атракційних товарів були угорські вина. Перевозили їх через Старий Верецькай, Ужоцький та Вишівський перевали – благо, що вони були неподалік.

Одною з форм заробітку євреїв був обмін грошей та надавання позик. Тоді в Речі Посполитій була складна монетарна система – кожна земля карбувала свою монету. І євреї Болехова брали у цьому процесі активну участь. Окрім того, вони часто позичали гроші у власника містечка, а потім перепозичали їх своїм сусідам. Заробіток, як завжди, полягав у різниці кредитних ставок.

Євреї Болехова, як і кожна єврейська громада, мали своє похоронне товариство «*Хевра кадіша*», яка збиралася раз на рік у час між першим і останнім днем свята *Суккот* для збору членських внесків а також надавало відповідні ритуальні послуги.

У 1772 року Галичина увійшла у склад Австрійської імперії і почалися бурхливі зміни. Цісар Йосиф II (*Joseph II, Benedikt August Johann Anton Michael Adam, 1741 – 1790*), не зважаючи на історичні традиції і потреби громади, вирішив прикріпити євреїв до землі. Зрозуміло, що ці реформи були невдалими. Скажімо,

біля Болехова була створена єврейська рільнича колонія *Новий Вавилон*, яка швидко збанкрутувала, обросла боргами і приносила більше клопоту, аніж користі.

Наприкінці XVIII ст. на єврейське життя Галичини великий вплив мав псевдомесіанський релігійний рух *сабатіанства*. Його очолив *Сабатай Цві* (צבי אבדן *Шабтай Цві*, 1626 – 1676), провідник цього руху, якого проголосили месією, однак згодом, у відповідності з своєю доктриною, він прийняв іслам і закінчив своє життя як ренегат. Після його смерті цей рух очолив *Яков Франк* (Ya'akov Frank, Jakob Frank, יאקוב פראנק, 1726 – 1791). 1759 р. Бер разом із відомим рабином зі Львова *раббі Хаймом Гакогеном Рапанпортом* в якості перекладача взяв участь у дискусії з чільними представниками франкістської ересі, обстоюючи засади юдаїзму, і написав антифранкістську книгу *Сефер діврей біна* («Слова мудрості»).

Тоді ж у Болехові з'явилися і перші послідовники *раббі Баал Шем Това* (רבי ישראל בן אליעזר, 1698 – 1760) (*Беишта*) – *хасиди*.

Одним з найбільш відомих рабинів Болехова був *раббі Яков Йойкель Галеві Горовіц* (1679 – 1754), який став рабином Болехова у 1711 р., коли його батько, попередній рабин міста *раббі Меєр* отримав пропозицію стати рабином Золочева. Згодом *раббі Яков Йойкель* залишив Болехів для того, щоб стати рабином добре знаної громади у Бродах. На його місце прийшов його син *раббі Мордхе*.

Коли прихильник сабатіанства *раббі Йонатан Ейбешиц* влаштував публічну дискусію з трьома поважними рабинами, то одним з них став *раббі Яков Йойкель*. Це свідчить про його освіченість і вагу у єврейській громаді. Болехів пишався таким відомим і славним рабином.

Прощітало і своєрідне «світське» життя у маленькому єврейському світі Болехова. Люди тішилися маленьким радощам. Бер згадує, що багаті євреї часто запрошували освічених людей, таких як раббі Якоб, пропонуючи їм на почастунок конфітори і наливки, як свідчення своєї глибокої поваги. Разом з тим глибокі філософські та теологічні розмови надавали ваги як господарям, так і їхньому дому.

Сірі будні маленького штетла урізноманітнювалися і виборами та різного роду святами. А таких було доволі – і єврейських, і римо-католицьких, і греко-католицьких, а згодом і державних.

Будинки в містечку були головню з дерева і часто горіли. Місто часто ставало жертвою вояків, що раз по раз проходили через нього, прямуючи на свої війни. Бер згадує розбій на дорогах, а також шляхетність мешканців сусідніх сіл, які попереджали городян Болехова про чергову навалу. Тоді уночі місто виставляло озброєного вартового, а то й кількох, які обходили його що кілька годин. Однак не завжди вони були добросовісними охоронцями міста. Якось вартовий розпалив вогнище і заснув. З цього скористалися розбійники. Спаливши рушницю вартового, вони взяли його із собою і змушували стукати у двері до багатих городян і просити відчинити. Та попри всю їхню підступність вони одразу були викриті, одного з них вбили, а ватажка поранили. Це тільки розлютило опришків. Вони підпалювали будинки, вдиралися до крамничок, забирали гроші та коштовності. Саме тоді Бер був у Львові, а його дружина вижила тільки тому, що віддала свої коштовності розбійникам, хоча будинок нападники все ж спалили. Прихильні до євреїв християни захистили

частину будинків, а що найголовніше – було збережено сувої Тори. Розбійники тримали місто пів дня. Болехів пограбували, було убито 9 євреїв.

XIX ст. принесло нові настрої навіть до далекого Болехова. В австрійській Галичині активно поширювався рух єврейського просвітництва *Гаскалі*. Він постав на взір німецького просвітницького руху «*Буря і натиск*» (*Sturm und Drang*). У Болехові були два духовні нурти – народний *хасидизм* та *Гаскала*. Гаскалу привезли з Німеччини та Прусії заможні єврейські купці. Люди почали дивитися на світ з точки зору тогочасного раціоналізму. З часом це кристалізувалося у єврейський націоналізм. Першим просвітником-маскілом у наших краях був *раббі Ізраель з Замостя (1710–1770)*.

Одною з основних засад Гаскалі було просвітництво у буквальному сенсі слова. Це співпадало з планами австрійських влад, які масово відкривали навчальні заклади у своїх володіннях. 1777 р. вони заснували 48 шкіл для євреїв, у 1781 р. ще 51 школу, зокрема і школу в Болехові. Вчителем у Болехівській єврейській школі був *Якоб Блюменталь*. Вона була тільки для хлопчиків. Дівчаток навчали тільки у Львові і Бродях – тоді освіта хлопчиків і дівчаток велася роздільно. За освітньою справою у Галичині наглядав чеський маскіл *Герц Гомберг (Herz Homberg)*. Коли у 1801 р. Гомберг полишив Галичину, відкриття нових світських єврейських шкіл припинилося. Натомість у Галичині почали відкривати єврейські школи, які поєднували вивчення Тори та світські дисципліни. Перші такі школи відкрив *Йозеф Перл (1774–1839)* у Тернополі (1813) та Бродях (1818).

Про Болехів початку XIX ст. можна дізнатися з книги *Самсона Блоха Швілей га-олам (1812.)*, де описано

340 особистостей, з них 6 – з Болехова. Про значення болехівської єврейської громади того часу свідчить хоча б те, що коли 1849 р. відкривалися єврейські школи у Львові та Станіславові, то на їх відкриття було запрошено знаного маскіла *Зеліга Гірша Мандшейна* з Болехова.

Перше покоління маскілів у Болехові представляв *раббі Гірш Гольденберг*). Про нього знали навіть у школі для рабинів у Падуї, адже він листувався з тамтешнім рабином *раббі Шмуелем Реггіо* (*Reggio*). Другим поколінням маскілів у Болехові були сини *раббі Гірша Гольденберга* – *Шмуель Лейб* (1807 – 1846), *Якоб*, та *Целіг Цві* (1812 – 1872) *Мандшейни*. 1830 р. Шмуель Лейб вирішив заснувати видання з дискусіями про рух маскілів. Врешті це вилилося у *Керем хемед*, яке він видавав з 1833 по 1843 рр. Видання пережило засновника і виходило у Відні. Шмуель Лейб продовжив підтримувати стосунки з італійськими друзями батька, зокрема *раббі Шмуеля Давида Луццатто* (*Luzzatto*) з Падуї, з яким вони дискутували на сторінках цього видання. Тоді одним з світових центрів єврейської думка була Північна Італія.

Були й інші видавці та видання, як от *Зеліг Цві Мандшейн*, який видавав у Болехові журнал *Га-шахар* («Світанок»), де він опонував хасидам. Мандшейн був блискучим письменником і яскравою, хоча й скромною навіть на болехівські стандарти, особистістю.

До третього покоління маскілів у Болехові належать *Нехемія Ландес* (1835 – 1899). У 1879 р. він закінчив гімназію і осів у Львові. Нехемія Ландес дуже багато зробив для реформування єврейського життя у Галичині, особливо в освітній сфері. Він випускав періодичний журнал *Бен хананія*. Уродженець сусіднього

Калуша, відомий галицький польський політик чеського походження (як це водиться в Галичині!) *Францішек Смолька* (*Franciszek Jan Smolka, Franz Smolka, 1810 – 1899*) вважав його лідером Болахівської єврейської громади.

У 1890-х рр. у Болахові з'явилися сіоністські організації. Перші натяки на їх існування можна знайти на сторінках болахівського сіоністського тижневика *Die Welt* («Світ»). Перша така організація у Болахові називалася «*Тікват Ізраель*» (*Надії Ізраїля*), а її першим активістом був учитель *Беріш Бікль*.

У 1910 р. у штетлі Болахів було 4 000 мешканців. Греко-католики складали 5,5% населення, римо-католики 14,9%, а 78% вважали себе юдеями. Це був найвищий показник єврейського населення серед усіх галицьких містечок та міст.

Сьогодні у місті збереглася *синагога* 1789 р. та єврейське кладовище. Синагога розташована навпроти греко-католицької церкви та чудесної маленької ратуші з короною на шпилі. Синагога стоїть на місці старої дерев'яної синагоги. Її капітально перебудовували 1808 р. В Болахові була і *поступова синагога*, і хасидський *клойз*. Однак вони не збереглися. Сьогодні вітри зривають з синагоги бляшаний дах – очевидно, хтось очікує, що колишній клуб працівників шкіряної фабрики буде доведено до такого стану, що його можна буде або розвалити, або купити за безцінь. А жаль. Зруйнується гарне болахівське передмістя. Один з небагатьох успішних єврейських штетлів Галичини, штетл з своїм духом та чималою містечковою історією.

Sefer ha-zikaron le-kedoshei Bolechow, Y. Eshel, Tel Aviv, 1957.

ШЕІЛН ГАЛІЧІНІ

ДОЛИНА

Dolina (пол.),
דאלינע (їдиш),
Dolina (нім.),
Долина (рос.),
דאלינע (іврит)

דאלינע

ДОЛИНА

Долина – місто за 107 км від Львова на шляху зі Стрия через Болахів до Калуша та Станіславова. Через Долину також йде шлях на Вишківський перевал і Хуст.

Довкола Долини завжди були соляні джерела і вже у другій половині X ст. тут з'явилися перші поселенці. У XII ст. у Долині побудували *монастир Вознесіння Господнього*, у якому з 1112 р. монах *Теокліст* почав писати своєрідний літопис Долини. Згідно з історичними дослідженнями польського вченого *Фелікса П'єтрака* (*Feliks Piestrak*), соляні джерела відкрили 979 р. Оригінал літопису монаха Теокліста з монастиря Вознесіння Господнього П'єтрак не знайшов, та у пам'ятній книзі долинських солеварень виявив переклад документу німецькою мовою, зроблений писарем долинської громади *Теодором Білецьким*, про що й розповів у своїй монографії, видрукуваній у Львові у 1907 р.

Ось що пише Фелікс П'єтрак: «Одним з найстаріших східно-галицьких соляних родовищ, які колись іменувалася руськими, є, безумовно, долинське родовище. Час його відкриття гине в глибині віків, припадає приблизно на другу половину X століття, на легендарні, історичні часи, куди ще не проникло наше історичне пізнання, на перші світанки польської держави. Про ті часи ми взагалі дізнаємося дуже рідко, вибираємо крутинки з давніх хронік і монастирських документів

і на цій основі будемо цілісність минувшини. Однак там, де не було монастирів, не було монахів, які скрупульозно записували найважливіші події, залишаючи тим самим цінну спадщину прийдешнім поколінням, там дуже важко вивчити минуле. Тому в таких випадках нашим провідником є археологія. Долині з цієї точки зору пощастило, бо тут знаходився у XII столітті василіанський монастир, де о. Теокліст сумлінно реєстрував усі більш-менш важливі події, записував казки і легенди, що жили в народній пам'яті, творив книгу, на яку ми сьогодні опираємось. Монастир повинен був знаходитися на горі «Знесення», що знаходиться на схід від нинішньої солеварні, на горі, що тепер гола, безліса, розташований на висоті 458 метрів над рівнем моря, звідки відкривається прекрасний вид на сьогоднішнє місто і на гірський ланцюг, що оточує Долину. Від цього монастиря тепер навіть сліду не залишилося, і тільки дерев'яний хрест, який височить на вершині, може посвідчити, що колись на цій горі знаходилася присвячена Богові святиня. Оскільки виникнення міста, як і розробок соляних родовищ, тісно пов'язане з тією горою, шану віддаємо їй ще й тому, що солеварні вирости біля її підніжжя, що маємо нині відомості про перші кроки солевиварювання в Долині». (Feliks Piestrak, «Szkic monograficzny salin dolińskich» Lwów. 1907)

Наприкінці XII ст. неподалік монастиря виникло поселення, його жителі видобували сіль, займалися землеробством і скотарством.

Долина входила спочатку до Галицького, а потім до Галицько-Волинського князівства. Через Вишківський перевал провадив найкоротший шлях з Угорщини та Закарпаття до Галича. Тому шлях через Долину був не

лише торговим, але й королівським. Саме ним угорські королі, що були родичами галицьким князям, їздили до столярного Галича.

1367 р. *Казимир III (Kazimierz III Wielki, 1310 – 1370)* підтвердив давні *Калішські привілеї* на території щойно анексованої ним *Галицької Русі* для єврейської людності й оголосив її «*слугами держави*». Він бачив у євреях певну протизагроу німецьким колоністам. Саме з цього часу почалося активне переселення євреїв до Галичини. Євреї отримали право на вільну торгівлю, вільне пересування *Польським королівством* та покровительство короля. Однак на все королівство їх тоді було не більше 10 тисяч.

За часів польського короля *Владислава II Ягайла (Jogaila Algirdaitis, Władysław II Jagiełło, бл. 1351 – 1434)* Долина входила до *Жидачівського повіту*. Після його смерті Долина стала власністю *Михайла Костьоляна*. 1525 р. за клопотанням городян Долина отримала *магдебурзьке право* і право на «*роблення солі*». Прибутки йшли на ремонт міських валів. Вали були необхідні місту: турецько-татарські навали раз у раз спустошували цю землю. Особливо страшним був набіг 1594 р. Король *Сигмунд III Ваза (Sigismund, Zygmunt III Vaza, Zigmantas, 1566 – 1632)* надав місту привілеї на будову млина на річці Тур'я (зараз Тур'янка). У середині XIV ст. жителям дозволили проводити торги і ярмарки. Відтоді торги тут влаштовували щопонеділка, а ярмарки – двічі на рік.

Попри самоврядність, власники міста зобов'язували міщан виконувати різні повинності. А також сплачувати податки: за утримання худоби, толочне тощо.

Перші єврейські родини почали з'являтися у Долині у XVI ст. З огляду на вигідну торгівлю сіллю єврейська

громада почала швидко розвиватися. Власники міста стали їх покровителями, міщани – конкурентами. Натомість і православна, і католицька церкви ставилися до них насторожено.

Для оборони від постійних татарських нападів у Долині збудували замок, насипали вали. Залишки цих валів біля гори Замчище збереглися до наших часів. Не усі могли сховатися у замку, і мешканці неодноразово потерпали від нападів татар.

Перші документальні свідчення про єврейський кагал у Долині маємо з XVII ст.

Найперша, ще дерев'яна церква Різдва Богородиці, була збудована у Долині у 1648 р. Храм простояв майже 250 років, а у 1896 р. громада вирішила збудувати нову велику муровану церкву. Земельну ділянку під будівництво було вибрано на типовій для єврейських штетлів головній вулиці міста. Тепер це дивом збережена вул. *Митрополита Андрія Шептицького* у Старій Долині. Будівництво нової церкви Різдва Богородиці завершили у 1904 р., а у 1906 р. митрополит Андрей Шептицький освятив її. Іконостас виготовлено 1934 р. у майстерні Наконечного, його третій ярус малював відомий український художник *Антін Монастирський* (1878 – 1969).

Наприкінці XVIII ст. *Річ Посполита* занепала. Це супроводжувалося утисками міщан. Так, долинський староста приєднав до своїх володінь частину ґрунтів і сінокосів селян, скасував їхнє право рубати ліс на будівництво й ремонт житла. Майже всіма доходами від солеварні розпоряджалась влада міста. Жителі Долини здебільшого були малоземельними і потерпали від голоду й злиднів. У 1848 р. з 590 господарств міста 243

мали лише до 1 моргу землі, 72 господарства – по 1 – 3 морги. Хоча були й багатші. Так, одному з них належало 4 158 моргів поля.

Австрійські часи мало що змінили у місті. Хіба-от 8 червня 1791 р. у міста забрали привілеї і документи, які надавали Долині статусу міста. Тоді ж заборонили використовувати титул «*вільне королівське місто*». Громада неодноразово опротестовувала це рішення і через кілька десятиріч років Долина знову отримала *магістрат*.

1875 р. через Долину пролягла залізниця зі Львова до Станіслава. Під час пожежі у 1886 р. згоріло 320 будинків, і близько 2 тис. жителів позбулися житла. Від вогню вдалося врятувати лише східну частину міста й солеварню. 1898 р. вибухнула ще більша пожежа, яка знищила майже все поселення та ще й соляні копальні. Відбудовано солеварню тільки 1900 року, а до виробництва завод приступив у 1903 р. Солеварня досі збереглася у Старій Долині. Пожежа дала поштовх до відбудови міста, і до 1904 р. було відновлено всі житлові споруди. 1905 року споруджено новий залізничний вокзал і школу. 1908-го – лікарню, 1913-го – електростанцію.

Добування солі, сільське господарство та торгівля було основним заняттям населення Долини в ті часи. Промисловість у місті розвивалася повільно. Наприкінці XVIII – напочатку XIX ст. тут працювали лише солеварні, тартак, цегельня, а також ткацька майстерня. Продуктивність праці була дуже низькою: у XIX ст. солеварня в середньому давала до 20 центнерів солі на рік.

Австрійці опанували Галичиною 1772 р. і розпочали реформи, передовсім адміністративні і освітні.

У 1811 р. в Долині було відкрито загальну двокласну школу, в якій навчалось 57 учнів, хоча, як звичайно, тоді вона містилась у старому непристосованому приміщенні.

Одразу ж австрійський уряд почав підтримувати просвітительський рух у єврейській громаді краю. Цісар Йосиф II (*Joseph II*, 1741 – 1790) видав декрет про відкриття єврейських світських шкіл для єврейських хлопчиків. Однак це починання не було успішним з огляду на культурні традиції єврейської громади. І тоді він вирішив відкривати німецькі школи спеціально для євреїв, де їх вже не вчили релігії і вони отримували атестат про закінчення німецької школи. Учителів для цих шкіл готували у спеціальному навчальному закладі у Львові на гроші з податків єврейських громадян. Генеральним інспектором цих шкіл став єврейський просвітитель, маскіл з Чехії *Герц Гомберг* (*Herz Homberg*). 1877 р. він відкрив таку школу у Долині. Хлопчики вчилися у школі один рік.

Зовсім інше бачення освіти для єврейських дітей було у хасидів, які формували світогляд єврейського простолуду. У Долині одним із знаних представників був *раббі Іссахар Беріш Айхенштейн* (пом. 1886), син знаного представника Жидачівської хасидської династії *раббі Іцхака Ісаака Айхенштейна* з Жидачева. Коли освітня реформа *Герца Гомберга* не спрацювала, бо нашптовнулася на спротив хасидів і почасти єврейських ортодоксів, які бачили освіту для євреїв тільки у суто релігійній формі, – він покинув Галичину.

Наприкінці XIX ст. у Долині почали працювати п'ятикласна чоловіча й чотирикласна (1898 р. реорганізовано в шестикласну) жіноча школи з польською мовою викладання. У 1914 р. жителі Долини звернулися до

Крайового Сейму з листом, в якому просили відкрити в місті початкову школу з українською мовою навчання. Але Сейм відхилив це прохання.

Однією з найімпозантніших будівель у місті є *костьол Різдва Діви Марії* у Старій Долині, хоча це не перший римо-католицький храм у місті. Розпочали його будівництво тільки у 1835 р. 1838 р. храм було освячено *Львівським римо-католицьким митрополитом Ф.П. Піштеком*.

З Долини походить відомий новоеврейський автор *Соломон Рубін*. Він народився 3 квітня 1823 р. Попри свою ортодоксальну освіту – вивчення Тори та Талмуду, він перейнявся просвітницькими ідеями *Гаскалі* і став прихильником руху єврейських просвітителів – *маскілів*. Юнаком він переїхав до Львова, де навчався торгівлі книгами і познайомився з новинками інтелектуального життя Німеччини, Франції та Італії. Два роки відслужив у австрійському війську, після чого почав працювати вчителем у Львові. Однак його прогресивні погляди зробили перебування у Львові нестерпним, і він перебрався до Румунії, де успішно займався підприємництвом багато галицьких євреїв. 1859 р. Соломон повернувся до Галичини і став наставником єврейської школи для хлопчиків у сусідньому з Долиною Болахові. 1863 р. Рубін емігрував до Російської імперії і оселився у родичів в *Острозі*. Однак невдовзі повернувся до Австро-Угорщини, і 1865 р. він вже перебував у *Відні*, де познайомився з відомим єврейським інтелектуалом *Перецом Смоленським (1842 – 1885)*. Рубін починає співпрацювати з єврейським виданням *Га-шахар*. Він постійно переїжджає: 1870 – 1871 рр. він провів у *Неаполі*, 1873 – 1878 рр. – у *Тарногруді*, потім повертається до *Відня*, щоб з 1895 р. до своєї

смерті у 1905 р. провести у Кракові. Рубін був одним з найбільш ентузіастичних прихильників єврейського просвітництва, гострим критиком єврейського релігійного фанатизму. Соломон Рубін був близьким до філософії ще одного єврейського мислителя – *Баруха Спінози* (*Spinoza, d'Espinosa*; народився в Амстердамі як *Барух Спіноза*, помер в Гаазі як *Benedictus de Spinoza* – *Бенедикт Спіноза*, 1632 – 1677), пробував поєднати персоналізм Спінози та цінності юдаїзму. Його ранні твори, як-от *Море невухім га-кадаш* (Відень, 1856 – 1857) та *Тишува ніццагат* (Львів, 1859) опонує критиці Спінози з боку професора рабинської семінарії у Падуї раббі Шмуеля Давида Луцатто (*Luzatto*, 1800 – 1865), який, як ми знаємо з історії Болехова, кореспондував у 1830-х рр. з раббі Гіршем Гольденбергом з Болехова. Очевидно, раббі Гірш Гольденберг, належачи до першого покоління просвітителів-маскілів в околиці Долини, сильно вплинув на духовний розвиток молодого автора. Згодом і його шлях простелиться через Відень до Італії. Робота Рубіна *Spinoza und Maimonides, ein Psychologisch-Philosophisches Antitheton* робить його доктором філософії Гетінгенського університету. Пізніше Рубін повертається до улюбленого філософа і пише єврейський переклад «Етики» Спінози – *Хекер елоах ім торат га-адам*. Назагал він автор 25 праць, дві з яких – *Маасе таатуім* (Відень, 1887) і *Єсод містере га-аккум ве-сод хохмат га-кабала* (Відень, 1888) – навіть були перекладені німецькою мовою як *Geschichte des Aberglaubens* (Leipzig, 1888) та *Heidenthum und Kabbala* (Wien, 1892). Його останні твори *Ялкут шломо* (Краків, 1896) та *Сегулот га-зманім, ве-ототам* (німецькою – *Symbolik der Pflanzen*, Krakow, 1898). Такий детальний опис біографії цього єврейського про-

світителя родом з малесенького підкарпатського штетла Долина показує, наскільки відкритим був цей світ для допитливих і талановитих людей у XIX ст.

Великого лиха завдала населенню Долини Перша світова війна. Австрійські війська у першій фазі війни відступали. Фронт підійшов під саме місто. Його розграбували, багато будівель під час боїв було знищено від обстрілів і пожеж. У жовтні 1914 р. російські війська зайняли Долину. Рядові російські солдати досить жорстко трактували єврейське населення міста.

З 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. у Долині було встановлено українську владу. Польща одразу ж оголосила війну Західноукраїнській Народній Республіці. У травні 1919 р. Долина опинилася під владою Польщі, однак місцеві жителі часто ігнорували заходи, до яких вдавалася польська влада. Наприклад, бойкотували вибори до польського *Сейму* і *Сенату* у листопаді 1922 р. Незважаючи на те, що до міста увійшли підрозділи польського війська, у виборах взяли участь тільки 20% виборців.

Попри війну та непорозуміння соляні промисли, а з ними і місто, розвивалися. У 1923 р. за проектом архітектора *Павловича* будується новий збірник соляного розчину з досить нового, як на той час, матеріалу – залізобетону. У 1940 р. запущена шахта «*Новиця*», яка не працювала з 1927 р. Тоді ж розширено приміщення самого заводу та відремонтована шахта «*Барбара*».

Важливою подією в Долині був страйк робітників у серпні 1929 р. У ньому взяло участь 700 робітників різних професій. Важке становище погіршувала світова економічна криза. За офіційними даними, щорічно з 1933 до 1935 рр. кількість безробітних у Долині була понад 500 осіб.

За переписом 1931 р., у Долинському повіті було 9 031 євреїв. Натомість відсоток євреїв у самому місті був набагато більшим.

Долина є батьківщиною першого *Верховного Архієпископа Львівського, кардинала, Глави Української Греко-Католицької Церкви* з 1984 до 2000 рр. *Блаженнішого Мирослава Івана Кардинала Любачівського*, який повернувся з еміграції в Україну. Він народився 24 червня 1914 р. Його батьки – *Євстахій Любачівський* та *Анна Олійник* – мали трьох синів, з яких Мирослав був найстаршим. Початкову освіту здобув у Долині, Однак, як і *Соломон Рубін*, він у ранньому віці покидає її задля подальшого інтелектуального та духовного росту. З 1934 по 1937 рр. він навчався в *Українській греко-католицькій богословській академії у Львові*, на факультеті філософії, а потім на факультеті теології. У 1937 р. розпочав далші богословські студії в *університеті Канізіанум в Інсбруку*. 21 вересня 1938 р. приїжджає на короткий час до Львова, де приймає ієрейські свячення з рук *Митрополита Андрія Шептицького*. Після свячень продовжує навчання в *Інсбруку*. У 1939 р., у зв'язку з початком Другої світової війни, університет був змушений перенестися до Швейцарії. Саме там у 1941 р. о. Мирослав Любачівський захистив свою докторську працю з богослов'я на тему «*Боротьба св. Василя Великого з аріанством, виражена в його літургії*». Після того, з 1942 до 1945 рр., він студіює в *Біблійному інституті в Римі*, де в 1944 р. здобуває ліценціат з біблістики, і у *Григоріанському університеті* (1945 – 1947), де отримав ліценціат з філософії. З 1945 до 1947 рр. студіює медицину у *Королівському Італійському університеті в Римі*. У 1947 р. о. Любачівський виїхав до США для опіки над

українськими емігрантами-католиками в *Стемфорд*. Був душпастирем *церкви св. Петра і Павла* та опікувався школою у *Клівленді, штат Огайо*. Тут також розпочалася його письменницька діяльність. Серед ранніх творів і публікацій о. Любачівського є кілька недільних проповідей та переклад *Катехизму Тридентійського Собору*, згодом з'явилися такі його праці: «Вірую в єдиного Бога», «Десять заповідей Божих», «Ранішні розважання», недільні проповіді та багато богословських статей. У 1968 р. о. Любачівський став духівником *Української Католицької Семінарії св. Йосафата* у Вашингтоні. Пастирював у *Манасі та Річмонді* (штат Вірджинія). У 1971 р. його призначено професором *Академії св. Василя у Філадельфії* (штат Пенсильванія). У 1973 р. о. Любачівський був призначений духівником *Семінарії св. Василя у Стемфорд* (штат Коннектикут). У квітні 1978 р. Його Святість *Папа Павло VI* надав о. Любачівському ступінь почесного прелата. 13 вересня 1979 р. *Папа Іван Павло II* призначив його *Архієпископом і Митрополитом Філадельфійським*, і 12 листопада 1979 р., разом з *Верховним Архієпископом Йосифом Слітим* і *Митрополитом Максимом Германюком*, у *Сікстинській Капелі у Римі* хіротонізував його на єпископа. 27 березня 1980 р., після Синоду Єпископів УГКЦ отримав призначення на *коад'ютора Верховного Архієпископа з правом спадкоємності*. Після смерті Йосифа кардинала Сліпого 7 вересня 1984 р. владика *Мирослав Любачівський* став *Верховним Архієпископом Львівським*. 25 травня 1985 р. його призначено членом колегії кардиналів з титулом *церкви св. Софії а Віа Боcea у Римі*. 14 грудня 2000 р. кардинал помер.

Як бачимо, історія міста Долина розвивалася, не-
наче між двома інтелектуальними полюсами, одним з
яких був *Соломон Рубін*, а іншим – *Мирослав Іван Лю-*
бачівський.

Станом на 1931 р. у Долинському повіті проживало
4 304 євреї.

Сьогодні в Долині можна оглянути синагогу кінця
XIX ст. Вона розміщена на вул. Митрополита Андрея
Шептицького. Це монументальна компактна споруда,
споруджена у стилі романтичного модернізму. А також
варто оглянути закинуте єврейське кладовище у Ста-
рій Долині на вул. Винниченка.

TARAS VOZNYAK

РОЖНЯТІВ

Rozniatow (пол.),
ראזניטעוו, ראזנטוב, ראזניטאב (ידיש),
Roschnjatiw (нім.),
Рожнятов (рос.),
Rozhnyatov, Rozhantov, Rozhnyatuv, Rozintov, Roznatov,
Roznyatuv,
רוז'ניאטוב (יבֿריט)

ראזניטאב

РОЖНЯТІВ

Вийхавши з Долини, не доїжджаючи до Калуша, у селі Креховичі можна повернути до маленького підгірського містечка Рожнятів, що розміщене за 120 км від Львова. Воно розкинулося у межиріччі річок Дуба і Чечва, що витікають з двох різних гірських ущелин. Тому річка Дуба завжди льодяна, а Чечва постійно тепла. Містечко відоме з XII ст., тобто до еміграції євреїв до Галичини. Натомість сліди татарської присутності в селах довкола Рожнятова очевидні.

Рожнятів був власністю родини графів Скарбеків. Родина Скарбеків, як і ліси, що тягнуться до карпатського хребта, вірно служили польській Короні з XIII ст. За Рожнятовом не було перевалу на Закарпаття, і до сьогодні це чи не найбільш дикий і незайманий куточок Карпат. Рожнятів був приватним містом родини Скарбеків, і родовий знак «Абданк» у XVII ст. став гербом міста. Скарбеки збудували у Рожнятові, на березі вже тепер неіснуючого озера, замок. Сьогодні це управління внутрішніх справ з помітними готичними луками замкових вікон. Багатство родини Скарбеків, яке базувалося на володінні величезними лісами, дозволило графу Скарбеку в середині XIX ст. оплатити побудову у столиці Галичини Львові величного театру, названого театром Скарбека (тепер театр ім. Марії Заньковецької). Більшість свого прибутку родина Скарбеків віддавала на утримання єзуїтського колегіуму у містечку Хирів для дітей шляхти та величезного сиротинця у селі Заклад близько Миколаєва на Дністрі.

Після входження Галичини до Австрійської імперії 1785 р. *царєва Марія Терезія (Maria Theresia, 1717 – 1780)* та *цар-реформатор Йосиф II (Joseph II, 1741 – 1790)* підтвердили міські права Рожнятова. Таким чином воно стало самоврядним.

У Рожнятові 1848 р. зупинявся російський експедиційний корпус, що поспішав допомогти австрійській владі придушити Угорську революцію.

Містечко завжди було поліетнічним. Часом воно перетворювалося на класичний єврейський *штетл*. Особливо зросла вага і роль єврейської громади міста після йосифінських реформ, які проголосили принципи релігійної терпимости в Австрійській імперії. У 1910 р. у Рожнятові було тільки 3,6 тис. мешканців. З них 38% греко-католиків, 19,9% римо-католиків, 42,1% юдеїв. Тому у містечку, поруч із замком Скарбеків, до 60-х рр. XIX ст. стояв цегляний римо-католицький костюл, на в'їзді у містечко – дерев'яна церква Різдва Христового, а на ринковій площі – синагога.

З XVIII ст. у Рожнятові постала традиційна єврейська громада. Хоча представники єврейської громади займалися всіма формами підприємництва та вільними професіями – зазвичай лікарі, правники – більша частини громади була надзвичайно бідною.

Більшість мешкала в самому Рожнятові і тільки п'ять родин жило в сусідньому селі Сваричів, а у Струтині не більше однієї.

Всього 20 – 30 будинків було збудовано з цегли, решта ж будинків були дерев'яними, як правило, з солом'яним дахом. Тільки у середмісті будинки мали черепичні і бляшані дахи.

Землями та нерухомістю родина Скарбеків володіла до Першої світової війни, а потім передала ліси в управління фірмі *Глезінгера (Glesinger)*.

Від залізничної станції Креховичі до Рожнятова цілих сім кілометрів, тому колись до міста добиралися на особливих фірах. Спочатку їх було тільки дві, і вони належали євреям-фірманам *Зусі* і *Пінхасу*. Фіри були вистелені сіном, ноги пасажирів звисали набік. Пізніше з'явилися комфортніші вагончики, які мали сидіння і дах. Першим власником такого транспорту був *Аарон Цімерман*. Другим став «водій екіпажів *Мелех*». Так фірмани стали водіями екіпажів. Але були і звичайні дорожки, запряжені старими кіньми, такими самими голодними, як і їхні власники.

Як і усюди, в штетлах громадське життя точилося у корочмах. На ринковій площі стояла знаменита корчма *Шабтая (Шнітеля)*. Її відвідували такі «знані» в Рожнятові особистості, як польський швець *Кравець*, *Анна-тиячка*, *шамес* (שמש – служка з клойзу), *Еліягу з базару*. Корчма працювала з п'ятої години ранку до восьмої години вечора. О дев'ятій раббі Шабтай йшов до свого хасидського клойза (רבי – малий молитовний дім) на вечірню молитву.

Центр Рожнятова звався просто «містом». У центрі міста була площа Ринок, біля якої була *Велика синагога* (грецькою συναγωγή – «збори», івритом *הבית הגדול*, *бейт кнесет* – «дім для зібрань»). Поруч стояв *бейт мідраш* (הבית החדש – дім для вивчення Тори). Хасидський *Старий клойз* був з іншого боку Великої синагоги.

Після Першої світової війни подули нові вітри, і в хасидському Старому клойзі навчали не лише Тори, але й модерних танців. З часом він перетворився на культурний та освітній центр для молоді. Змінювався і зовнішній вигляд тих, хто студіював тут Тору. Вони обрізали пейси, зголили бороди і почали відвідувати

театри, які приїжджали до міста. Вони влаштовували пікніки у Сваричівському лісі, співали єврейських пісень та дебатували.

З XVIII ст. у Рожнятові, як і всюди на Галичині, посеред простого люду поширився хасидизм. Зокрема з боку рабина Рожнятова *раббі Аріє Лейба Гелера*. Щоправда, він стикнувся з опором ортодоксальних євреїв, які дотримувалися класичної рабиністичної вченості та ашкеназьської літургики. Та для нас важливо знати, хто ж сформував його погляди. 1745 р. у Калущі народився *раббі Йосеф Гелер* – як четверте покоління автора відомої книги *Тосафот йом тов*, *раббі Йом Това Ліпмана Гелера*. Він був третьою дитиною в родині і його назвали Аріє-Лейб. Він дуже добре вчився, настільки добре, що місцевий вчитель порадив батькам відіслати сина до відомого *таона* (תאנה, буквально «велич» – неофіційний поважний титул, яким позначають видатних авторитетів і знавців єврейського закону) *ешиви* (הש"ס), буквально «засідання» – вищий релігійний навчальний заклад, де вивчають Усний Закон, головню Талмуд) *раббі Меишулама Ігра з Тисмениці*. Це навчання було вагомим для формування світогляду Аріє-Лейба, адже тисменицька громада входила до десятки найбільших громад регіону і там можна було вчитися у таких великих знавців Тори, як *раббі Мордехай Беннет з Нікольсбурга*, *раббі Нафталі Цві Горовіца* – голови хасидської династії з *Ропчиць*, *раббі Баруха Франкель-Теомім з Липників*, *раббі Якова Лорбербаума зі Стрия*, автора книги *Хават даат*.

Раббі Мешулам був запеклим опонентом хасидів, і водночас один з найавторитетніших хасидів *раббі Хайм з Чернівців*, автор трактату *Беер майм хаім* пише про нього як про «князя Тори, світло світу... корону слави Ізраїля».

За легендою, коли раббі Баал Шем Тов (בן אליעזר זצ"ל, 1698 – 1760), засновник містичного єврейського пієтизму, званого хасидизмом, побачив сина раббі Шіміона – батька раббі Мешулама, чотирирічним хлопчиком у Бучачі, він пильно подивився йому в обличчя і сказав: «Придивіться ближче, ця дитина є чиста душею і є посланцем небес, я не бачив таких вже кілька поколінь» (з книги *Сарей Меа*).

Раббі Мешулам вивчав Тору у Тисмениці 27 років, після чого став рабином *Санкт-Петербурга*. Таким був Раббі Мешулам, учитель Аріє-Лейба Геллера з Калуща, раббі Рожнятова.

Коли *парнаси* (рада кагалу) Рожнятова запросили раббі Аріє-Лейба стати рабином своєї громади, вони мало що могли йому запропонувати – громада була мала, статки її членів мізерні. Жили головно з корчмарства, торгівлі вівцями та великою рогатою худобою. Громада була невибаглива, не турбувала його своїми проблемами, тому він мав час і душевний спокій для довгих медитацій над Торою. Його життя було сповнене труднощів та болю, але він сприймав все з любов'ю.

Розповідають, що коли один єврей прийшов до нього за порадою, то застав його у ліжку. Аріє-Лейб писав свій трактат, заховавши каламаря під ковдру, щоб не замерзло чорнило.

Його першою книгою була *Шав шамата*. У ній він спробував дати нове тлумачення семи частинам Талмуду. Тлумачення виявилося близьким до Кабали. Свою книгу він розпочав з свого тлумачення *Тетраграматону* – תתק"ך: *ітбарах* (י' – Благословенний) *гаехад* (ה' – Єдиний) *вейштабах* (ו' – і Славний) *габоре* (ב' – Творець). Вперше ім'я Бога було відкрите Мойсею. В Біблії воно позначається буквами תתק"ך (звідси і прийняте

в науці визначення – тетраграматон, тобто «чотири літери»). Єврейські філософи впродовж віків пробували і пробують розтлумачити, що ж означають ці чотири букви. В юдаїзмі вважається, що нікому після руйнації Храму та загибелі первосвящеників не відомо, як правильно прочитати тетраграматон, і як звучало ім'я, під яким Бог відкрився Мойсею.

Вчені теж вважають, що Ягве – лише гіпотетичне приблизне звучання тетраграматону. З огляду на фінансові труднощі, Аріє-Лейб зміг видати книгу тільки наприкінці свого життя.

У Рожнятові Аріє-Лейб написав і свою головну книгу, тлумачення *Галахи* (הלכה – єврейського права) – *Кецот га-хошен*, яку опублікував у Львові. Тоді він жив із своєю сестрою та зятем, знаним єврейським поетом і письменником *Шломо Єгудою Рапопортом*. Зі вступу до книги можна було побачити, як йому важко жилося у Рожнятові. З часом Аріє-Лейб переїхав до Стрия.

Згідно з хасидською традицією, тридцять шість прихованих праведників захищають світ від знищення. Громада Рожнятова була впевнена, що один з них живе поруч з ними. Цією людиною вони вважали *раббі Ізраеля Лейзера*. Про нього говорили, що він прийшов до Рожнятова в молодості, але незабаром поїхав вивчати таємниці Тори. Заглиблений у Тору, він практично не розмовляв з простими людьми. Кожна єврейська родина хотіла мати його за зятя, засилала сватів, але намарно. Він був досить дивною особою. В нього було міцне та здорове тіло, однак на одній руці він мав замість п'яти – шість пальців. Ніхто не бачив молодика за вивченням Талмуду, він ніколи не відвідував ані бейт-мідрашу, ані клойза, хоча молився, однак ніколи

не промовляв молитов. Напередодні свят він зазвичай десь зникав. Його знаходили у поношеному одязі посполитої людини. Він жив скромно, в малесенькій кімнатчині, де не було навіть стола чи стільця, тільки величезна піч, на якій він спав чи відпочивав. Усі його книги були на підлозі. Читав він їх чи ні – ніхто не знав. Часто він заробляв чималі гроші, розвантажуючи вагони. Куди потім пропадало зароблене – також ніхто не знав. Та одного дня усе стало зрозумілим – коли у Золочеві згоріла синагога, Ізраель Лейзер став чи не головним філантропом золочівської громади, передавав гроші, книги, культові речі до синагоги. Коли став немічним, то продав усе, що мав, щоб допомогти громаді. Можливо, саме тому Ізраеля Лейзера вважали одним з тридцяти шести праведників світу.

Останнім рабином Рожнятова був *раббі Йосеф Менахем Мечнер*. Він походив з хасидських династій *Цанц* і *Бобов* з Кракова, був сином голови єврейської громади Кракова *раббі Давида Мечнера* і онуком *раббі Гodelя Мечнера*.

Рожнятів справді мав блискучих рабинів і учителів. Їхні надгробні плити дотепер можна побачити на непогано збереженому рожнятівському єврейському кладовищі.

У *штетлі* Рожнятів функціонували усі єврейські релігійні інституції, були *шохтім* (різники, що здійснюють ритуальний забій худоби (*шохет* – שוחט), *моелім* (робили обрізання – מולד,), *габбаім* (скарбники громади – *габбаї* – גבאי, від גב – збирати плату), *шамашім* (שמש – служба синагоги і разом гробар). Звичайно, у синагогах завжди був *міньян* (מינאן – 10 осіб, які потрібні для того, щоб творити молитву).

Наприкінці XIX ст. у Рожнятові почав розвиватися сіоністський рух, який закликав повертатися до *Ерец Ізраель* і базувався на любові до Землі Ізраїля. З'явилися і перші *халуцім* – піонери освоєння землі обітваної, які поїхали до Палестини.

Після Сіоністського конгресу у Базелі, за свідченням Якова Рехтшафена (*Yaakov Rechtschaffen*), у Рожнятові заснували Сіоністську групу *Ховевай Ціон*. Через 20 – 30 років появилися й інші сіоністські організації. Спершу після Першої світової війни від'єдналися робітники в *Поалей Ціон*. Головними активістами рожнятівської організації *Поалей Ціон* були магістр *Лейб Майзельс* і *Моше Моньо Люстгауз*). Єврейські організації ставали все більш світськими навіть охопили робітничі рухи. Після того постали відділення *Стам Ціонім* (*Загальні сіоністи*), голова – *Моше Розенберг*, молодіжної групи загальних сіоністів *Ахва*, потім організації *Мізрахі* – *Бней Аківа*, засновником і патроном групи був *раббі Авраам Зауерберг*, *Гордонія*, *га-Шомер га-Цаїр*. Усі сіоністські організації співпрацювали і збирали кошти для викупу землі в Палестині. Цим займався Єврейський національний фонд (*Керен Каємет ле-Ізраель*), довголітнім головою якого у Рожнятові був *Шіміон Рехтшафен*.

У місті квітло і єврейське культурне життя. Функціонувала драматична група та велика бібліотека, якою керував *Бен Ціон Горовіц*. Театральна група ставила драми *Шолом-Алейхема*, *Переца*, *Аша та Гольдфадена*. Акторами були студенти, молодь і жінки. Гроші з вистав йшли на розбудову бібліотеки.

Раббі Авраам Зауерберг заснував молодіжну секцію організації *Мізрахі* (*духовний центр*), секретарем якого був *Елізер Іцхак Нусбаум*. Її представники брали

участь у національній конвенції у Львові і допомагали в організації груп *халуцїм* – перших поселенців Ізраїлю.

Молодіжна організація *Загальних сіоністів – Ахва* – була найбільш розбудованою організацією у Рожнятові. Її головою був Шімшон Рехтшафен, найбільш активними членами – доктор *Давид Вайсман*, натхненник та душа організації та *Моше Розенберг*. Ця організація гуртувала як ортодоксів, так і людей світських, незалежно від їх партійної приналежності.

Гордонія гуртувала усіх, хто був зацікавлений працювати на Землі Ізраїля. Однак вона була слабкою, бо навіть не мала власного місця для засідань і складалася з кількох членів.

Група *га-Шомер га-Цаїр* (חֲשׂוֹמֵר הַצֵּיִר, молодіжна *варт*) була втіленням великих надій, покладених на єврейську молодь. Це було місце політичних та сіоністських дебатів, єврейських та ізраїльських пісень. Вона займалася освітою молодого покоління на засадах сіонізму.

Рожнятів відвідували відомі в єврейському світі особи. У 1934 р. у містечку побував єврейський поет *Х.Н. Бялік*, а згодом письменник *Моше Ставський*, *Ставі* прожив у Рожнятові ціле літо.

До сьогодні мешканці Рожнятова та околиць оповідають і про місцевих видатних людей. Чи не найчастіше згадують *доктора Сабата*. Він народився у Празі. Першою освітою у нього була теологія, а потім він вивчав медицину. До Рожнятова прибув разом з австро-угорським військом 1918 р. Закохався у молоду доньку інженера з Долини. Попри те, що його дружина була християнкою, він не відрікався від свого єврейства. Він ніколи нікому не відмовляв у допомозі, і коли

прийшли жахливі часи Голокосту, українська громада цілого повіту не давала нацистам забрати його до концентраційного табору.

У 1939 р. у Рожнятові мешкало 1 349 євреїв.

Сьогодні в Рожнятові можна оглянути чудово збережене єврейське кладовище. Воно розміщене на вул. Струтинській, що веде до села Нижній Струтин. На кладовищі збереглося близько 500 *мацев*. Кладовище цікаве монументальними *мацевами*. На зворотній стороні однієї з них – деś так з 30-х років – досі зберігається напис «Руська біда». Очевидно, життя в штетлі було не таке вже й безконфліктне. Синагога не збереглася.

Sefer zikaron le-kehillat Rozniatow, Perehinsko, Broszniow, Swaryczow ve-ha-seviva, Shimon Kanc, Tel Aviv, 1974.

КАЛУШ

Kalusz (пол.),
קאַלוש (ידיש),
Kalusch (нім.),
Калуш (рос.),
Kalush, Kalusa,
קלוש (עברית)

קאַלוש

КАЛУШ

Калуш – місто за 140 км від Львова.

Перша письмова згадка про Калуш була знайдена у дванадцятитомнику *«Галицьких городських книг»*. На той час Калуш входив у Галицьке староство, а те, своєю чергою, у Польське королівство. Ця згадка датована 27 травня 1437 р. У згадці йшлося про *«суд у найближчий вівторок після Трійці з участю королівського чоловіка Драгуша з Калуша проти Митька із Куроша»*. З цього часу Калуш все частіше згадується у різних земських книгах. Назва міста правдоподібно походить від слова *«калюші»* – природні соляні джерела, з яких у давнину добували сіль. Таких довкола Калуша доволі.

До 1549 р. Калуш мав статус села на берегах р. Сівки, притоки Дністра. У 1549 р. король Речі Посполитої *Зигмунд Август (Zygmunt II August, 1520 – 1572)* уповноважує белзького воєводу, коронного гетьмана і галицького старосту *Миколу Синявського* заснувати місто Калуш з відповідною юрисдикцією на засадах самоврядування. З того часу Калуш стає «вільним містом» у відповідності з *магдебурзьким правом*. Місто обирало міський магістрат – міську раду. На чолі магістрату стояв бургомістр, якого обирали громадяни.

Перші єврейські родини з'явилися у Калуші близько 1600 р.

Калуським старостою був батько майбутнього короля Речі Посполитої Яна III Собеського – *Якуб Собешин (Jakob Sobieszyn, 1590 – 1646)*. Окрім того, Якуб Со-

бешин був старостою красноставським, яворівським, стрийським і барським.

Значну роль в історії Калуша відіграв князь *Август Олександр Чарторийський* (*August Aleksander Czartoryski*, 1697–1782), що був калузьким старостою, а також руським воєводою (1731), подільським старостою (1750–1758), мальтійським лицарем, командував польською армією 1729 р. і підтримував кандидата на корону Речі Посполитої *Станіслава І Лециньського* (*Stanislovas Leščinskis, Stanisław Leszczyński*, 1677–1766).

У XV ст. місто переживало свій золотий час і славилося розвинутим солевидобутком, броварнею і виробництвом солоду, який йшов на виготовлення пива.

Єврейський район Калуша називали *Мала Палестина*. Він мав усі ознаки та інституції типового єврейського *штетла*. До речі місто зберігало таку свою специфіку до 60-х років, доки в Калуші не почали будувати величезні хімічні концерни. Появилися певні копhti і передмістя Калуша як цілісний ансамбль було зруйноване.

У Калуші народився чи не найбільший галицький польський політик чеського походження *Францішек Смолька* (*Franciszek Jan Smolka, Franz Smolka*, 1810–1899).

У XIX ст. громадськість єврейського Калуша, як всюди в Галичині, розділилася на три нурти – ортодоксів-*мітнагдімів*, поступовців і просвітителів-*маскілів* та релігійних містиків-*хасидів*. Кожна з цих течій формувала свої громадські, а потім і політичні структури, однак у провінційному містечку гострої боротьби між ними не було.

Релігійне життя укладалося в традиційні для Галичини релігійні нурти. Основна маса євреїв була ортодоксальної орієнтації. Знаними рабинами Калуша були *раббі Йосеф Бабат, раббі Яков Лейзер, раббі Міхаель Бравер, раббі Яков Нусбаум, раббі Шломо Шіклер*. Натомість хасиди гуртувалися довкола *Чортківського клойза та раббі Єхіеля*.

У Калуші у 1937 р. було 14 700 мешканців. А у 1939 р. – 17 000 мешканців, з яких 6 000 євреїв.

Особливого розвитку видобуток солі набув після Першої світової війни. Видобутком солі керувало «*Товариство видобутку соли*» у Львові.

Євреям належала значна частина підприємств. Хоча далеко не всі, як це могло б видаватися. Однак, для сучасного українського читача важливо, хоча б візуально, у формі певного мережива подивитися на світ, якого вже немає. Досить невеликого переліку тільки єврейських підприємств у маленькому містечку Калуш. У 1920-х рр. :

Млини належали: *братам Фрідляндерам, М. Піхлю, родині Зонгаймів;*

Фабрики лікерів: *Ц. Барніку, С. Мюльшайну та І. Шпінделю, Б.;*

Фабрика цукерок: *К. Біненфельду;*

Фабрика газованої води: *М. Краушару, М. Райтману;*

Броварня «Бровар»: *А. Мюльштайну, І. Шпінделю;*

Гарбарня: *В. Лєреру, Й. Йогелю, Й. Ліберману;*

Фабрика виробів з бетону: *А. Маєру, Н. Гелеру;*

Фабрика дахівки: *Л. Левіту, С. Вінклеру;*

Тартаки: *М. Гольдеру; М. Зарваніцеру;*

Фабрика мила: *родині Таубер;*

Готелі належали: *В. Гольдеру, Б. Беру, Б. Ляндсману, М. Гофману;*

Ресторації: *С. Адлеру, Б. Беру, М. Барнфельду, Р. Ай-
ништайну, Й. Файнтрикелю, А. Гольдеру, Б. Ляндсману,
М. Райлеру, А. Шольцу, В. Штехелю, М. Штрейту, М.
Бораху, С. Літману, С. Мюллеру;*

Механічні майстерні: *Г. Опіцу, Е. Таленфельду;*

Транспортні агентства: *А. Таненбауму, М. Фрухвір-
ту;*

Бюро інформації належало *М. Вайну.*

Не менш успішним було і дрібніше єврейське ре-
місництво. Серед знаних у Калуші ремісників були:

Боднарі: *М. Швер;*

Бляхарі: *М. Бухгальтер, Д. Майнблом, М. Ролер, І.
Таленфельд;*

Фотографи: *Д. Габер, Д. Штайгліц;*

Перукарі: *С. Поль, Й. Апель, Б. Байн, З. Файнтух,
М. Ліленфельд;*

Каменярі: *Б. Бер, Л. Фурхтзам;*

Коминарі: *З. Люстіг;*

Капелюшники: *М. Шраєр;*

Колісники: *Й. Штемлер;*

Ковалі: *Л. Дельво, Й. Дельво, В. Крам;*

Кравці: *Р. Бер, М. Келєр, І. Вайнтрауб, Х. Таненба-
ум, К. Гунілович, Д. Бадлер, С. Гауптман;*

Малярі: *А. Грубер, І. Штідліц;*

Пекарі: *Г. Берман, І. Росман, Г. Самель, Е. Штре-
гер, А. Шраге;*

Римарі: *Г. Бернфельд, А. Блауштайн, Б. Герман, М.
Таленфельд, О. Таленфельд, А. Герман;*

Різники: *Е. Бергер, Б. Герман, Ф. Герман, М. Герман,
Г. Бухгальтер, Б. Бляуштайн, Г. Зігель, С. Зігель, К. Зі-
гель, М. Фельсен, Й. Фендель, І. Трамפלєр, Г. Шюц;*

Сідлярі: *Д. Герман;*

Тапетувальники: *С. Вайнтрауб;*

Столярі: *А. Бернфельд, К. Кох, Л. Відер, І. Лібенкрат, С. Відер;*

Шевці: *В. Грос, М. Ельбраун, М. Ембраун, М. Вайс, В. Рокер, Г. Коломисць, Ф. Шраге;*

Годинники: *Е. Бікель, П. Бляуштайн, Х. Лустман.*

Важливе місце у житті штетла Калуш посідало купецтво. Крамниці переходили від одного покоління до іншого.

Торгові дома належали: *А. Грюнберсону, Й. Айсіку, М. Лікворніку, А. Грюншлягу, М. Гелеру;*

Крамниці сукна належали: *Й. Фухсу, С. Кушу, Й. Тейтельбауму, К. Тейтельбауму, Х. Райнеру, Л. Райнеру, С. Курицу, М. Берковичу та ще 20 єврейським купцям;*

Дрогерії належали: *М. Пінесу;*

Крамниці з білизною: *М. Ямпелю;*

Худобою торгували: *Й. Цігель, А. Тромпелер, М. Ліberman, А. Гельман;*

Деревом торгували: *А. Лікворнік, Е. Бітман, Н. Мандельбаум, Л. Кройцер, С. Земан;*

Галантереї тримали: *Д. Біндер, Т. Гельонтер, Й. Брюль, Х. Розенкранц, М. Локер, С. Шпігель;*

Гонтою торгував: *М. Шпац;*

Швейними машинами: *Б. Шюпс;*

Яйцями: *С. Берман, С. Куртeltaум;*

Колоніальними товарами: *Б. Габер;*

Книгарні тримали: *Ф. Адлер, Г. Гладштейн, С. Ашкеназі;*

Крамниці з капелюхами: *Ф. Бем, Г. Лянґ, С. Меллер;*

Посудом торгували: *С. Гофман, С. Баумюль, М. Нусбаум) та інші;*

Меблями: *Й. Маєр;*

Взуттям: *Г. Ценґ;*

Оливами та мастилами торгували: *М. Фрідман, М. Люстіґ, Й. Глас;*

Млинарськими каменями: *Х. Вальтер*;
Велосипедами: *Й. Райс*;
Шкірою: *Ф. Зільбер, Е. Берман, Е. Клінгер* та 45 інших єврейських купців;
Склом: *Т. Гелер*;
Шевським знаряддям: *С. Віркліх*;
Виробами з шкіри: *А. Флант, З. Шперлер*;
Тюпоновими виробами: *Й. Юденфройнд, М. Вайман, М. Ротфельд*;
Готовим вбранням: *М. Шпербер, Г. Габерман, М. Гальперн, Б. Фройнд*;
Вугіллям: *А. Маєр*;
Вапном: *Й. Ротман, І. Таубер, У. Шустер*;
Напоями: *С. Бікель, С. Екштайн, Г. Фрідман, С. Вінер, Г. Лімоні, Й. Розенман, М. Рот, І. Штрайффер, Й. Вейдер, Й. Фрідман*;
Зерном: *Й. Вайнтрауб, М. Тюртельтауб, Б. Бенер, К. Кельман, Р. Рехтгофен* та 14 інших єврейських купців;
Овочами: *В. Штюкель, Я. Гортенштайн*;
Металом: *родина Фасбергів, Й. Вайнтрауб, А. Грюндишляг, Е. Таленфельд, Й. Кноль, Г. Маєр*;
Дрібним крамом: *М. Вірт, А. Мюльштайн, Д. Гросман, Г. Габерман, К. Хан, Д. Штерн, М. Мендельбаум, М. Габер* та 45 інших єврейських купців;
Це не означає, що поляки та українці не брали участі в калуському підприємстві. Зовсім ні. Однак євреї були для них цілком паритетними партнерами.
Окрім 3 загальноосвітніх шкіл та 2 гімназій у Калупі діяла і традиційна релігійна єврейська школа з вивчення Талмуду та Тори «*Бейт Яков*», дівоча школа «*Тошія*». У Калупі була відкрита і перша дівоча гімназія загальноприйнятого на той час світського типу.

В місті була достатньо впливовою ортодоксальна партія «Агудат Ізраель» (*Союз Ізраїля*). У Калуші під керівництвом Іцхака Гладштейна діяв сіоністський клуб «Гітахдут». У місті працювала VYTsV (*Міжнародна жіноча сіоністська організація*), молодіжна сіоністська організація «Гордонія», соціалістична сіоністська молодіжна організація *га-Шомер га-Цаїр*, молодіжний сіоністський альянс Йосифа Трумпельдора «Бетар», молодіжний єврейський хор «Капельмейстер» під керівництвом Лейбаха Гутенплана. У Калуші діяло також єврейське товариство ILAG, яке допомагало малоземельним євреям. Мали свої організації єврейські купці, адвокати, лікарі, а для любителів футболу діяв футбольний клуб «Гакоах».

У 1931 р., за офіційною польською статистикою, у Калуському повіті було 5 109 євреїв.

22 червня 1941 р. до Калуша увійшли нацисти. У вересні 1941 р. розпочалися масові вбивства євреїв. У квітні 1942 р. євреїв з калуського гетто вивезли до концентраційного табору у Бельжеці. У серпні 1942 р. гетто в Калуші було ліквідоване, а тих, хто ще залишився, перевели до гетто у Станіславові. Останнім рабином Калуша був раббі Шломо Шіклер.

З єврейських пам'ятних місць у Калуші частково збереглося єврейське кладовище. Свого часу він був поза межею міста, а нині лежить між старим та новим Калушем. На самому кладовищі поставлено пам'ятник жертвам Шоа.

Shabtai Unger, Moshe Ettinger, Kalusz; hayeha ve-hurbana shel ha-kehila», Tel Aviv, Kalusz Society, 1980.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАЗВ І ТЕРМІНІВ

Агудат Ізраель (אגודת ישראל) – всесвітній єврейський релігійний рух, об'єднаний у політичну партію, метою якої було збереження основ єврейського життя, релігії, традиції на основі Галахи. Партія діяла в Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Адмор (אדמור) – абревіатура слів «адонену морену ве-раббену»: «пан, учитель і наставник наш» – як правило, титул хасидських цадиків.

Аківа – див. Бней 'Аківа.

Аморá (אמורא) – колись помічники тання, учителя, які вголос повторювали сказане ним. Згодом тлумачівчення танаїв.

Алія (עליה), «сходження» – має кілька значень: 1) переселення євреїв до Ізраїля; 2) групи євреїв, що прибувають до Ерец Ізраель (наприклад, німецька алія, п'ята алія). Алія – головна ідея сіонізму.

Ашкеназ (אשכנז) – біблійна назва країни і народу, який у ній мешкав. Мабуть, вона була десь між Вірменією та Верхнім Євфратом. У єврейській літературі Середніх віків назва Ашкеназ стосувалася Північно-Західної Європи, головню берегів Райну, а потім і Німеччини в цілому. Звідси – ашкенази – німецькі євреї чи їх потомки.

Бет дін (בית דין), «дім судових рішень» – у рабинічній літературі – суд. Сьогодні духовний суд рабинів чи

рабинічний суд, що розглядає цивільні справи та справи, що стосуються релігійних проблем.

Бет мідраш (בית-מדרש), «дім для навчання» – місце, де вивчається Тора, зокрема Мішна, Талмуд та після-талмудична рабинічна література.

Бет кнесет (בית-כנסת), «дім для зборів» – синагога (гр. синагогеі – «збори»), після руйнування Храму – головний інститут єврейської релігії.

Бетар (ביתר) – молодіжна сіоністська ревізійна організація. Назва «Бетар» є акронімом з єврейського виразу «Brit Yosef Trumpeldor», що означає «Альянс Йосефа Трумпельдора». Організація створена 1923 р. у Ризі Володимиром Зеєвом Жаботинським.

Бікур голім (בקר חולים) – відвідування хворих, благодійність, особистий догляд за хворими. З часом цей термін використовували для лікарень.

Бней‘Аківа (בני עקיבא), «Сини Аківи» – молодіжний рух Га-По‘ел га-Мізрахі, названий на честь легендарного раббі Аківи.

Божниця – народна назва синагоги, бет мідраша чи клойца у Галичині.

Бродерзінгери – мандрівні співаки, що походили головню з Бродів.

Гаггада, Аггада (הגדה, הגדה), «оповідь» – частина Усного Закону, що не увійшов у Галаху, тобто не має характеру релігійно-правової регламентації.

Га-Гістадрут га-Ціоніт – Сіоністська партія, що є основним об’єднанням сіоністів світу, заснована за пропозицією творця сіонізму Теодора Герцля у серпні 1897 р. на I Сіоністському конгресі. Сьогодні має назву Світова сіоністська організація.

Галаха (הלכה) – нормативна частина юдаїзму, яка регламентує релігійне, сімейне і громадянське життя

евреїв. У вужчому сенсі – сукупність законів, які є у Торі, Талмуді і більш пізній рабиничній літературі, а також кожен з цих законів зокрема.

Гаскала (השכלה), «просвітництво» – єврейський ідейний, просвітницький, культурний, літературний та громадський рух, що виник наприкінці XVIII ст. Гаскала виступала проти культурно-релігійної відокремленості єврейства і бачила у засвоєнні світської європейської освіти шлях до модернізації єврейства. Див. Маскіл.

Га-Шомер га-Ца'ір (השומר הצעיר), «молодіжна варта» – перша гебрейська молодіжна організація Галичини соціалістичного спрямування, яку заснували у 1916 р. Мала за мету підготовку єврейської молоді до репатріації до Ерец Ізраель та життя у кібуцах.

Гітахдут – сіоністська робітничка партія, яка обстоювала інтереси євреїв-робітників.

Герем (חרם) – екскомунія, відлучення, вигнання з громади.

Голокост – див. Катастрофа європейського єврейства.

Гаон (גאון), «велич», «гордість», у сучасному івриті – «геній» – найвищий авторитет у тлумаченні Талмуда і використанні його засад для вирішення питань щоденного життя.

Гемара (арамейське גמרא, גמרה), «завершення», «вивчення», «засвоєння даного вчителем», – збірка дискусій та аналізів тексту Мішни, здійснені амораями, помічниками та учнями таннаїв. Певне уточнення Закону.

Гордонія – молодіжна організація, яка виховувала молодь в любові до Ерец Ізраель, єврейства, івриту на особистому прикладі Аарона Давида Гордона (Aaron David Gordon). Організація пропагувала ідеї життя

у кібуцах (קבוצה, сільськогосподарські комуни в Ізраїлі) та алії (עליה – буквально «вознесіння») – еміграції до Палестини. Це була соціалістична молодіжна організація, заснована у Галичині 1925 р.

Даршан – проповідник.

Даян (דיין) – суддя. В нові часи даяном називають члена релігійного суду.

Єшива (שיבה), «засідання» – релігійна єврейська школа, в якій вивчають Усний Закон, головню Талмуд. У певні історичні періоди єшива виконувала і законодавчі та судові функції.

Зогар (זוהר), повна назва «Сефер га-зогар», «Книга сяяння» – основний твір у корпусі кабалістичної літератури. «Зогар» є містичним коментарем до Тори.

Ізраелітський світовий альянс, Світовий єврейський союз, Альянс (Alliance Israélite Universelle, כל ישראל חברים, Кол Ізраель хаверім) – перша сучасна єврейська організація, створена у 1860 р. в Парижі для того, щоб надавати допомогу євреям у всьому світі.

Їдиш – мова, якою розмовляли і частково розмовляють євреї-ашкенази. Утворилася на базі південнонімецьких діалектів з івритськими, слов'янськими й іншими вкпоченнями.

Йом-Кіпур (יום כפור), «день прощення» – найважливіше свято у єврейській традиції, день посту, каяття та прощення.

Йошвім – учні єшиви.

Кагал (קהל), «громада» – в широкому сенсі громада, а в Речі Посполитій – форма її самоврядування у XVI-XVIII ст. Часто цей термін означав і правління громади.

Кантор – див. хазан.

Караїми (קראים, בני מקרא, בעלי מקרא), «ті, що читають», бней мікра, ба'алей мікра, «люди Писання» – єврейська секта, що виникла у Багдаді у VIII ст., яка відкидала рабинічно-талмудичну традицію. Караїмське вчення було прийняте як офіційна релігія у Хозарському каганаті. Після падіння каганату тюркське населення, яке сповідувало цю форму юдаїзму, прийняло самоназву караїми.

Катастрофа європейського єврейства (השואה), Шоа, буквально «біда, лихо», також חורבן, хурбан – «руйнування», загибель значної частини європейського єврейства від рук нацистів у Німеччині та на окупованих нею територіях у 1933-1945 рр. Аналогами терміну Шоа у світовій історіографії є слово Голокост, від грецького голокаутома – «всеспалення».

Кібуц (קיבוץ) – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі.

Кіркут – в польській та українській мовах – єврейське кладовище. Назва походить від німецького Kirchhof. Самі євреї цього терміну не використовували. У біблійській лексиці місце поховання має різні назви: бет 'олам, бет кварот, евфемізм – бет мо'ед ле-хол хай, бет хаїм.

Кодеш – єврейська лікарня.

Клойз, клойц (קלויז, їдиш) – у Центральній та Східній Європі – приміщення, де вивчають Тору, Талмуд і рабинічну літературу. Часто так називали хасидські молитовні будинки.

Левіти (לוויים) – представники коліна Леві за виключенням жерців.

Маггід (מגיד), «той, що оповідає» – проповідник, часто мандрівний.

Мацева – надгробний камінь. Часто у Галичині були витворами високого народного мистецтва. Мацеви є джерелом неоціненної історичної інформації.

Мідраш (מדרש), «вивчення, тлумачення» – жанр літератури гомілетичного характеру, представлений у Мішні, Тосефті, а потім і у Гемарі. Під назвою мідраш розуміється збірка текстів, які включають в себе біблійні екзегези, публічні проповіді, агтадот і галахот, які творять послідовний, головню агтадичний коментар до біблійних книг.

Міньян (מנין), «кількість» – кворум з десяти дорослих чоловіків, який є необхідним для публічного богослужіння і здійснення ряду релігійних церемоній.

Міква, мікве (מקוה), «накопичена вода» – водяний резервуар для омовення (тіла) з метою очищення від ритуальної нечистоти, єврейська ритуальна лазня.

Маскіли (משכילים, в однині משכיל, маскіл) – прихильники просвітницького руху Гаскалі.

Меламед (на їдиш; на івриті מלמד – меламмед) – у євреїв-ашкеназів учитель у хедері.

Месія (משיח), машіах, буквально «помазаник» – у релігійних догматах юдаїзму – ідеальний цар, потомок царя Давида, якого пошле Бог, щоб врятувати народ Ізраїля.

Мізрахі (מזרחי), анаграма терміна מרכז רוחני, мерказ рухані, «духовний центр» – сіоністський релігійний рух, заснований 4-5 березня 1902 р. у Вільнюсі, який проголосив себе релігійною фракцією у Світовій сіоністській організації. Гаслом Мізрахі стало «Земля Ізраїлю – для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю».

Мітнагдім (מתנגדים, в ашкеназькій вимові міснагдім), «опоненти», однина – мітнаггед – назва, яку

прихильники хасидизму дали своїм супротивникам з середовища рабинів та керівників єврейських громад.

Мішна (משנה) – збірка положень Усого Закону, яка включає Мідраш, Галаху та Аггаду, яку склали таннаї. Найдавніша частина Талмуду.

Парнас (פארנאס) – член єврейського територіального самоврядування Ва'аду.

Пінкас (פנקאס, на їдиш пінкос, від грецького πινάκας), «дошка» – актова книга єврейської громади. Пінкаси вели не лише громади, але й громадські організації, братства, включно з похоронними, як-от Хевра Кадіша.

Раббі (רב), танна – почесне звання вченого.

Раббі (їдиш; від івритського רבי, раббі) – титул, який зазвичай застосовують до рабина, меламеда у хедері чи хасидського цадика.

Рабин (רב, рав, мн. רבנים, раббанім) – звання, яке присвоюють після отримання вищої релігійної освіти, яке дає право особі очолювати конгрегацію чи громаду, викладати в ешиві і бути членом релігійного суду.

Рав (רב), амора – також рабин.

По'алеі Ціон (פועלי ציון), «трударі Сіону» – громадсько-політичний рух, який поєднував сіонізм з соціалістичною ідеологією.

Сефарди (ספרדים – сфараддім, одн. ספרדי – сфарадді) – від топоніма Сфарад, який ототожнюється з Іспанією. Потомки євреїв, вигнаних у 1490-х рр. з Піренейського півострова, чи такі, що покинули його у XVI-XVIII ст. Це етнокультурна спільнота, яка є частиною єврейського народу. Часто євреями-сефардами називають всіх євреїв, які не є євреями-ашкеназами.

Синагога – див. бет кнесет.

Сімхат Тора (שמחת תורה), «радість Тори» – свято, яким відзначається восьмий день свята Суккот. У цей

день завершується річний цикл читання Тори і одразу починається новий.

Сіоністська ревізіоністська партія – народилась на початках 1920-х рр. Її засновником та ідеологом був Володимир Зеєв Жаботинський – уродженець України. Основою партії став Єврейський легіон. Інша назва партії – Ревізіоністська національна партія.

Софер – писар.

Субота (שבת, шаббат), «покоїтись», «припинятися», «утримуватися» – сьомий день тижня, коли Бог наказує утримуватися від праці.

Талмід хахам (תלמיד חכם), «учень мудреця» – рабинічний вчений. У побуті – наставник у хедері.

Талмуд (תלמוד) – буквально «вчення», звід правових і релігійно-етичних положень юдаїзму, які охоплюють Мішну і Гемару в їх єдності.

Талмуд Тора (תלמוד-תורה), «вивчення Тори» – навчальні заклади для хлопчиків, які виникли у Середні віки.

ТаНаХ (תנ"ך) – назва єврейської Біблії (у християнській традиції – Старого Заповіту), яка була запроваджена у Середні віки і прийнята у сучасному івриті. Це слово є акронімом назв трьох розділів єврейського Святого Письма – Тора (П'ятикнижжя), Невіїм (Пророки, Книги Пророків) та Ктувім (Писання).

Танна (תנא) – вчитель Закону.

Тікун – надзвичайне духовне діяння, яке, згідно з переконаннями кабалістів, має докорінно змінити світ і привести його до первинної єдності з Богом.

Тора, Сефер-Тора (ספר תורה), «Книга Закону» – пергаментний сувій з текстом П'ятикнижжя, який використовується головню для читання під час літургії у синагозі. Сефер-Тору у відповідності з надзвичайно

строгими правилами переписує спеціальний писар. Пергамент для сувою виробляється особливим чином тільки зі шкіри кошерної тварини.

Тувім – член правління кагалу.

Хазан (חזן) – співець у синагозі.

Хасид (חסיד, мн. – חסידים, хасідім), «благочестивий» – у Біблії і рабинічній літературі – «праведник». У новітній час – прихильник єврейського релігійного руху хасидизму.

Хасидизм (חסידות), хасідут – поширений народний релігійний рух, що виник у східноєвропейському юдаїзмі у другій половині XVIII і існує до тепер. Хасидизм започаткував створення громад, на чолі яких стоять цадики.

Хахам (חכם), «мудрець» – знавець Закону.

Хахам баші – титул верховного рабина у Османській Порті, а також у країнах, що перебували під її протекторатом, як-от Валахія чи Молдова, в яку входила українська Буковина.

Хевра Кадіша (חברת קדשה), «святе товариство» – похоронне братство, об'єднання людей, які віддають останню шану покійному.

Хекдеш (ידיד) – дім для старих.

Херем, герем (חרם) – те, до чого не можна торкатися, тому що воно богопротивне, або ж тому, що воно призначене тільки для Бога. Потім це слово набуло значення відлучення від громади, вигнання з кагалу.

Ховевей Ціон (חב"צ), «ті, що люблять Сіон» – організація, яка утворилася з розрізнених гуртків у 1884 р. Попередник сіоністського політичного руху.

Цадик (צדיק), «праведник» – людина особливо сильної віри та праведності, духовний провідник хасидської громади.

Шамаш (שמ"ש, на їдиш шамес), «служба» – той, що відповідає за адміністративну, господарську діяльність синагоги, рабинічного суду чи добровільного товариства.

Шоа – див. Катастрофа європейського єврейства.

Шохет (שוחט) – різник, який забиває худобу і птицю у відповідності з релігійними приписами.

Штадлан (שטדלן), «прохач, посланець» – представник єврейської громади, який захищав її інтереси чи інтереси окремих її членів перед владою. Штадлани обиралися з числа найбільш авторитетних та активних людей.

Шулхан арух (שלחן ערוך), «накритий стіл» – кодекс основних положень Усного Закону, створений Йосефом бен Ефраїмом Каро, який підвів підсумок кодифікативній діяльності галахічних авторитетів багатьох поколінь. «Шулхан арух» – головне джерело для вивчення практичної галахи.

Возняк Тарас

JUDAICA GALICIENSIA

Усі права застережені.

Передруки і переклади дозволяються тільки за згодою автора й редакції.

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

Видавництво «**ДУХ І ЛІТЕРА**»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
5 корпус, кімн. 210, вул. Волоська, 8/5,
м.Київ, 04070, Україна

Тел./факс: +38 (050) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту)
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга - поштою»

Підписано до друку 02.02.2017. Формат 84х108/32.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Друк офсетний.

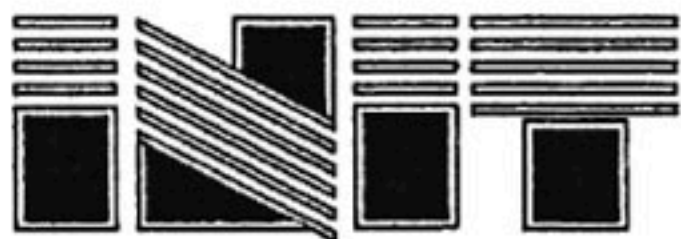
Віддруковано з готових діапозитивів

СПД Кичма І.В.

м. Львів, вул. Зелена, 162

e-mail: igorkychma@gmail.com

тел. (032) 244-21-41

Товариство

з обмеженою відповідальністю

“Науково-виробнича фірма

“Інформація і технології”

02660, м.Київ, вул.М. Расковой, 11А, оф.304

тел: (044) 517 18 29

факс. (044) 517 49 26

e-mail: barsuk@init.kiev.ua

